

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Т.В. Степанова

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС
УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ:
теоретико-правові та праксеологічні аспекти

Монографія

Одеса
2017

УДК 346.91:347.962(477)
С 794

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту економіко-правових досліджень НАН України
(протокол № 7 від 05.07.2017 р.)

Рецензенти:

Беляневич О. А. – доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу правового забезпечення ринкової економіки Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України;

Демченко С. Ф. – доктор юридичних наук, помічник Президента Національної академії наук України, Заслужений юрист України;

Резнікова В. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри господарського права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Степанова Т. В.

С 794 Процесуальний статус учасників позовного провадження у господарському судочинстві: теоретико-правові та праксеологічні аспекти : монографія / Т. В. Степанова ; НАН України, Інститут економіко-правових досліджень. – Одеса : Фенікс, 2017. – 494 с.

ISBN 978-966-02-8285-8

ISBN 978-966-928-170-8

У монографії досліджуються актуальні теоретико-правові та праксеологічні аспекти процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві на основі аналізу положень чинного господарського процесуального законодавства, узагальнення судової практики, історичного та зарубіжного досвіду. Аналізуються теоретико-правові засади інституту учасників позовного провадження у господарському судочинстві. Розкривається поняття та сутність господарсько-процесуального статусу учасників позовного провадження. Окрема увага приділяється процесуальному положенню та статусу (системі загальних та спеціальних прав та обов'язків) учасників позовного провадження у господарському судочинстві.

Монографія призначена для науковців, викладачів, аспірантів і студентів юридичних навчальних закладів, суддів, адвокатів, а також працівників юридичних фірм та підприємств.

УДК 346.91:347.962(477)

ISBN 978-966-02-8285-8 (НБП НАН України)

ISBN 978-966-928-170-8 (Фенікс)

© Степанова Т. В., 2017

© Інститут економіко-правових досліджень НАН України, 2017

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ	
1.1. Поняття учасника позовного провадження у господарському судочинстві	8
1.2. Класифікація учасників позовного провадження у господарському судочинстві	34
1.3. Процесуальна взаємодія між учасниками позовного провадження у господарському судочинстві	61
Розділ 2. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ	
2.1. Поняття та структура процесуального статусу учасників позовного провадження	80
2.2. Умови реалізації процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві	102
2.3. Правова регламентація суспільних відносин між учасниками позовного провадження у господарському судочинстві	140
Розділ 3. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ	
3.1. Система загальних прав та обов'язків учасників позовного провадження у господарському судочинстві	164
3.1.1. Загальні права учасників позовного провадження	164
3.1.2. Загальні обов'язки учасників позовного провадження	178

3.2. Система спеціальних прав та обов'язків учасників позовного провадження у господарському судочинстві.....	189
3.2.1. Процесуальний статус судді як обов'язкового і самостійного учасника позовного провадження	189
3.2.2. Особливості процесуального статусу осіб, які захищають власний інтерес у господарській справі.....	239
3.2.3. Процесуальний статус осіб, які захищають інтереси інших осіб у господарській справі	320
3.2.4. Особливості процесуального статусу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, як учасників позовного провадження.....	343
3.2.5. Процесуальний статус судового експерта у господарському судочинстві.....	354
3.2.6. Процесуальний статус перекладача в господарському процесі.....	372
3.2.7. Особливості процесуального статусу посадових осіб підприємств, установ, організацій у господарському судочинстві.....	384
3.2.8. Процесуальний статус секретаря судового засідання у господарському процесі	398
ВИСНОВКИ.....	406
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	418

ПЕРЕДМОВА

Позовне провадження у господарському судочинстві суттєво відрізняється оперативністю та спрощеністю від аналогічних проваджень інших видів судочинств. При цьому оперативність та спрощеність здійснення правосуддя не повинні негативно впливати на рівень захисту прав та законних інтересів учасників таких проваджень. У будь-якому випадку мета судочинства – вирішення справи, усунення конфлікту між сторонами спору, впевненість учасників процесу в законності та обґрунтованості судового рішення та можливості використання різноманітного спектру прав та можливостей в обґрунтуванні власної позиції для переконання судді та інших учасників справи у своїй правоті.

Позовне провадження є основним, «класичним» видом провадження у господарському судочинстві, за допомогою якого вирішується переважна більшість господарських справ. Будь-який процес відбувається лише за обов'язкової наявності сторін спору, визначення автоматизованою системою документообігу суду конкретного судді (колегії суддів), що розглядатимуть даний спір. Господарські справи часто відрізняються від, зокрема, цивільних справ, великою кількістю учасників, оскільки зміна або встановлення певних прав та обов'язків сторін у більшості випадків спричиняє зміну прав та обов'язків їх контрагентів та інших суб'єктів господарювання, іноді навіть не залучених до розгляду справи.

З одного боку, учасники позовного провадження у господарському судочинстві не завжди обізнані на належному рівні щодо наявності певних прав та обов'язків, з іншого боку, у законодавстві залишилися прогалини щодо врегулювання процесуального статусу учасників позовного провадження (наприклад, свідка, секретаря судового засідання), практична діяльність виявляє численні недоліки реалізації законодавчих положень про статус окремих учасників позовного провадження у господарському судочинстві.

Одночасно слід зауважити, що ст. 55 Конституції України гарантує захист судом прав і свобод людини і громадянина [1], а

ст. 57 гарантує кожному право знати свої права і обов'язки [1]. Порушення прав та обов'язків будь-якої особи (навіть особи, яка не брала участі у розгляді справи, якщо господарський суд вирішив питання про її права та обов'язки), є підставою для скасування рішення господарського суду.

В теорії процесуального права щодо поняття «процесуальний статус» наявна термінологічна незлагодженість. Так, змішуються поняття «правовий статус», «процесуальний статус», «правове положення» та «процесуальне положення», які мають різне змістовне навантаження; дотепер точаться жваві дискусії щодо складу поняття «процесуальний статус», що ускладнює застосування даної категорії.

Через недосконалість законодавства склалася різна судова практика застосування положень про процесуальний статус учасників позовного провадження у господарському судочинстві. Зокрема, наявні численні випадки відмов у проведенні правових експертиз, помилкового залучення до справи третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, відмов у залученні до справи за ст. 30 Господарського процесуального кодексу України осіб, що не є посадовими особами на час розгляду справи тощо.

Дослідженням понять «статус» і «учасник процесу» присвятило свої праці багато відомих вчених різних галузей правової науки. У філософії права вказані дефініції досліджував В. С. Нерсисянц, у теорії держави і права – С. С. Алексєєв, О. Ф. Скакун. Окремі аспекти статусу учасників процесу досліджували у кримінальному процесі М. І. Бажанов, Ю. М. Грошовий, О. Б. Муравін, В. М. Тертишник, в адміністративному – О. В. Крикун, А. В. Шалагінова, у цивільному процесі – Н. О. Артеб'якіна, Я. Я. Мельник, в господарському (арбітражному) процесі – Г. М. Вулах, О. М. Чапля, В. С. Щербина та інші дослідники.

На теренах незалежної України системне теоретичне дослідження процесуального статусу учасників позовного провадження у цивільному судочинстві здійснювала С. С. Бичкова, у господарському судочинстві – В. М. Дем'як.

Однак дотепер у сучасній науці господарського процесуального права України відсутні системне дослідження процесуального статусу учасників позовного провадження та єдиний погляд науковців на поняття та склад процесуального статусу учасників процесу, не досліджено теоретико-правові засади ефективної взаємодії учасників провадження між собою, не систематизовано процесуальний статус учасників позовного провадження у господарському судочинстві, що обумовлює актуальність даного дослідження.

Глибоке теоретичне осмислення вказаних питань важливе при оновленні вітчизняного процесуального законодавства, адаптації його до європейського законодавства. Викладені міркування значною мірою визначили напрямок дослідження.

Сподіваємось, що монографія приверне увагу до теорії і практики господарського судочинства та стане поштовхом для актуалізації пошуку шляхів розв'язання наявних проблем.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

1.1. Поняття учасника позовного провадження у господарському судочинстві

Дослідженням поняття «учасник процесу» присвятило свої праці багато відомих вчених різних галузей правової науки, проте дотепер з цього питання немає єдності позиції. Чинний ГПК України також не надає поняття «учасник господарського процесу», «учасник позовного провадження».

Переоцінити значення даного інституту неможливо. Без визначення процесуального положення учасника в процесі – позивач або відповідач, судовий експерт або прокурор – неможливо визначитися з його процесуальними правами та обов'язками. Кожна особа має право знати повний обсяг своїх повноважень у процесі з метою відповідного їх використання, захисту прав і законних інтересів.

Перш за все слід зауважити, що в усіх без винятку галузях процесуального права нескінченно точаться спори навколо співвідношення понять «суб'єкт» і «учасник» процесу. Аналізуючи позиції авторів щодо співвідношення вказаних понять, слід зазначити, що їх можна поділити на декілька таборів:

- 1) прихильників ототожнення цих понять;
- 2) прихильників позиції більш широкого змісту поняття «суб'єкт» порівняно з поняттям «учасник»;
- 3) прихильників позиції більш вузького змісту поняття «суб'єкт» порівняно з поняттям «учасник»;
- 4) прихильників розмежування понять «суб'єкт процесу» й «учасник процесу»;
- 5) дослідників, які не вважають вказану проблему актуальною та акцентують увагу на інших термінологічних аспектах.

Розглянемо позиції представників кожного з таборів.

I. Прихильниками ототожнення понять «суб'єкт» і «учасник» слід назвати С. С. Алексєєва, О. О. Голубцову, О. В. Малько, М. І. Матузову, О. Б. Муравіна, О. Ф. Скакун.

Зокрема, М. І. Матузов та О. В. Малько зазначають: «*Суб'єкти* правових відносин взаємопов'язані юридичними правами та обов'язками, які у правовій науці прийнято називати суб'єктивними. Цей зв'язок, власне, і є правовідносинами, у межах яких право однієї сторони кореспондує (відповідає) обов'язку іншої сторони, та навпаки. Їх можна назвати зустрічними. *Учасники* правовідносин постають стосовно один одного як правомочні та правозобов'язальні особи, інтереси одного можуть бути реалізовані лише через іншого» [2, с. 208].

С. С. Алексєєв вказує, що *суб'єкт* правовідносин – це реальний *учасник* цих правових відносин [3, с. 140]. О. Ф. Скакун зазначає, що для того, щоб стати *суб'єктом* (*учасником* правовідносин), потрібно бути суб'єктом права, тобто мати правосуб'єктність [4, с. 62]. В. С. Нерсисянц вказує, що особа як суб'єкт права в абстрактній формі персоніфікує сутність права у сфері його існування. Суб'єкт лише тому і є правовим суб'єктом, оскільки уособлює правову сутність і виступає її активним реалізатором [5, с. 44].

О. О. Голубцова зазначає, що під *суб'єктами* цивільних процесуальних відносин розуміються *учасники* цивільного процесу, наділені цивільним процесуальним законодавством цивільними процесуальними правами та обов'язками в процесі здійснення правосуддя за цивільними справами [6, с. 299].

О. Б. Муравін вказує, що «не можна бути суб'єктом процесу та не бути учасником процесу, та навпаки, бути учасником процесу та не бути суб'єктом процесу» [7, с. 76].

II. Прихильниками позиції більш широкого змісту поняття «суб'єкт процесу» порівняно з поняттям «учасник процесу» є І. А. Балюк, А. М. Бандурка [8, с. 52], В. М. Дем'як [9, с. 16], Е. Ф. Демський, О. В. Крикун, Р. О. Халфіна. Слід зауважити, що зазвичай такі науковці визначають учасника через використання терміну «суб'єкт».

Зокрема, І. А. Балюк зазначає, що учасники господарського процесу – це суб'єкти, дії яких можуть сприяти правильному і швидкому розгляду спору, захисту прав і охоронюваних законом інтересів господарюючих суб'єктів [10, с. 44]. Однак це визначення не враховує обов'язкового наділення такого суб'єкту процесуальними правами та обов'язками. Крім того, не завжди рішення суду захищає господарюючих суб'єктів. Але ж у випадку розгляду справи, наприклад, за позовом Антимонопольного комітету України досить частими є випадки винесення рішень на користь держави, а не суб'єкта господарювання.

В. М. Дем'як наполягає, що *учасниками* господарського процесу мають визнаватися ті його *суб'єкти*, які мають відповідний диференційований процесуальний статус [9, с. 16]. Досліджуючи правовий статус учасника господарського процесу, В. М. Дем'як зазначає, що під ним необхідно розуміти суб'єктів господарського процесу, які мають процесуальну правоздатність і дієздатність та наділені диференційованим комплексом прав та обов'язків залежно від їх правового зв'язку та інтересу до розглядуваної господарським судом справи [9, с. 16].

Адміністративіст О. В. Крикун вказує, що *учасниками* проваджень у справах про адміністративні правопорушення є *суб'єкти*, які у встановленому законом порядку і формі здійснюють певні процесуальні функції у провадженні в справі про адміністративне правопорушення, конкретний зміст яких залежить від виконуваних ними завдань у даному провадженні [11, с. 13].

Е. Ф. Демський зазначає, що суб'єкти процесу можуть бути учасниками процесу за наявності відповідних юридичних фактів [12, с. 79].

Р. О. Халфіна обґрунтовує, що поняття «учасник» вужче, ніж поняття «суб'єкт» тим, що у сфері реалізації права дослідника мають зацікавити не всі потенційні можливості осіб, а тільки ті особливості, що визначають можливість їхньої участі в правовідносинах [13, с. 115-116].

О. Ф. Скакун зазначає, що відмінність суб'єктів права від учасників правовідносин полягає в наступному: 1) суб'єкти права є потенційними учасниками правовідносин; 2) суб'єкти права мо-

жуть втілити (реалізувати) свої права й поза правовідносинами; 3) суб'єкти права (діти, душевнохворі) можуть володіти лише правоздатністю, а для учасників правовідносин необхідна дієздатність. Від їх імені у правовідносинах виступають представники, щоб набути права та виконати обов'язки [4, с. 62].

Таким чином, на їх думку, суб'єкти права не завжди можуть стати учасниками правовідносин, і в цьому їх суттєва відмінність. Слід зауважити, що всі вищевказані автори не використовують поняття «суб'єкт процесу»: частіше використовуються терміни «суб'єкт» або «суб'єкт права». І це видається вірним.

III. Прибічником позиції більш вузького змісту поняття «суб'єкт» порівняно з поняттям «учасник» є фахівець у галузі кримінального процесу К. Б. Калиновський, який наполягає, що учасники кримінального судочинства (процесу) – це всі особи, які беруть участь у кримінально-процесуальних правовідносинах, а суб'єкти кримінального процесу – це такі його учасники, кримінально-процесуальні права яких дозволяють їм впливати на хід і результат кримінальної справи [14].

Таким чином, вказаний автор вважає, що суб'єктами процесу є лише особи, які можуть впливати на хід справи, а учасники процесу – всі особи, які беруть участь у процесуальних правовідносинах.

Аналогічної позиції дотримується Т. О. Анцупова, зазначаючи на прикладі процесуального права Ради Європи, що поняття «суб'єкт правотворчого/правореалізаційного процесів Ради Європи» стосується держав-членів Ради Європи (абсолютна правосуб'єктність), органів Ради Європи (похідна правосуб'єктність), заявників до Європейського Суду з прав людини (виключна правосуб'єктність), які наділені спеціальними повноваженнями (суб'єктивними правами й обов'язками) в рамках правотворчого/правореалізаційного процесів. При цьому авторка зазначає, що поняття «учасники правотворчого/правореалізаційного процесів Ради Європи» більш широке і персоніфіковане, застосоване до представників держав-членів у Раді Європи, представників держав-наглядачів, представників інституцій Ради Європи, органів національної влади, а також фізичних та юридичних осіб, неуря-

дових організацій, які, не маючи спеціальних повноважень, можуть бути задіяні в процесі правотворчості та/або правореалізації. Наприклад, запрошені Судом свідки та експерти є учасниками [15] судового процесу в Європейському суді з прав людини (правореалізаційному процесі) [16, с. 65-66].

IV. З приводу розмежування понять «суб'єкт процесу» й «учасник процесу» заслуговує на увагу думка О. В. Кузьменко, яка вважає, що зазначені поняття перебувають у різних площинах знань. Учасники процесу – це онтологічна категорія, і кожен з них має розглядатися як правовий феномен, тобто бути абстрактним і об'єктивним відбитком реальних фактів участі тих чи інших осіб в процесі. Суб'єкти процесу – категорія гносеологічна, вона сформована на базі відповідних правових феноменів у результаті дослідницьких зусиль і містить суб'єктивні погляди на властивості, що характеризують учасників в процесі [17, с. 24].

У своїй монографічній праці «Теоретичні засади адміністративного процесу» О. В. Кузьменко зазначає, що *суб'єкт* адміністративного процесу є носієм прав і обов'язків з реалізації процесуальної діяльності у сфері публічного управління, який здатний надати права реалізовувати, а покладені обов'язки – виконувати; *учасник* адміністративного процесу – це реально існуючий індивід адміністративного процесу [18, с. 176].

І. І. Басецький і Л. І. Родевич наполягають на існуванні «двох самостійних підсистем» – суб'єкти процесу та учасники процесу [19, с. 41]. Вказані автори зазначають, що поняття «суб'єкт» у сучасних словниках – це: 1) той, хто володіє здатністю до доцільної діяльності; 2) особа або організація, які володіють певними правами та обов'язками [20, с. 145]. А учасниками називають «людину, яка здійснює спільну (сумісну) з будь-ким діяльність у певному суспільстві, заході тощо» [20, с. 146]. Обґрунтовуючи вказаним свою позицію, автори доходять висновку, що «особа, яка володіє правосуб'єктністю (суб'єкт), вигідно відрізняється від особи, яка лише здійснює сумісну з кимось будь-яку діяльність (учасник)» [19, с. 42].

V. Деякі автори вважають неактуальним спір про співвідношення вказаних понять та визначають їх через інші терміни. Зо-

крема, часто дослідники використовують термін «особи, які беруть участь у справі».

Так, М. О. Абрамов зазначає, що етимологічно учасниками процесу є особи, які беруть участь у розгляді справи судом [21, с. 56].

С. С. Бичкова взагалі замість терміну «учасник позовного провадження» використовує словосполучення «особи, які беруть участь у справах позовного провадження», та визначає їх як наділених самотійною юридичною заінтересованістю, спрямованою на розв'язання матеріально-правового спору між сторонами, суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, які, реалізуючи принцип змагальності цивільного судочинства, вчиняють у суді певні процесуальні дії, захищаючи в порядку позовного провадження належні їм права, свободи та інтереси або у випадках, встановлених законом, права, свободи та інтереси інших осіб [22, с. 4].

І. А. Балюк зазначає, що за змістом господарського процесуального законодавства особами, які беруть участь у справі, вважаються ті учасники процесу, що безпосередньо зацікавлені в результаті справи, беруть участь у процесі від свого імені, здатні впливати на його перебіг [10, с. 44], оскільки наділені статусом суб'єкта підприємницької діяльності.

Вказані автори визначають особами, які беруть участь у справі, лише зацікавлених у певному результаті розгляду справи суб'єктів, тому до їх кола не належатимуть суддя, перекладач, судовий експерт, посадові особи підприємств, установ та організацій.

Аналізуючи зазначене, А. В. Шалагінова слушно зауважує, що вказана позиція видається суперечливою, оскільки суб'єкти процесу можуть впливати на перебіг і результат розгляду справи, однак не всі особи, які беруть участь у справі, мають юридичну можливість справляти такий вплив. Йдеться, насамперед, про тих осіб, які не наділені відповідними процесуальними правами, що надають можливість здійснювати вплив на перебіг і результат розгляду справи (наприклад, свідок, перекладач) [23, с. 44]. З урахуванням зазначеного, дослідниця вважає недоцільним розмежу-

вання в законодавстві понять «суб'єкт процесу» та «учасник процесу», оскільки це призводить до їх неправильного розуміння, а в деяких випадках – змішування, і пропонує застосовувати словосполучення «особа, яка бере участь у справі» [23, с. 45].

Утім, використання терміну «особи, які беруть участь у справі» замість «учасник процесу» або «учасник позовного провадження» видається некоректним з наступних підстав.

Зміст словосполучення «особи, які беруть участь у справі», включає дві складові: по-перше, це припущення лише активної позиції осіб у процесі, по-друге – обов'язкова участь у розгляді господарської справи. Проте вказані складові створюють занадто вузьке та непостійне коло таких осіб, оскільки чітко можна сказати лише про участь у справі судді, який обов'язково присутній на всіх судових засіданнях та виконує покладені на нього обов'язки для вирішення господарської справи. Інші учасники (навіть позивач, що ініціював розгляд господарської справи) можуть зайняти пасивну позицію в процесі, не з'являтися і не надавати доказів та інших документів за вимогою господарського суду. Однак некоректним у такому випадку буде зазначати, що суд є єдиною особою, яка брала участь у справі [24, с. 87-88].

При використанні терміну «учасник позовного провадження» стає зрозумілим, що позивач та відповідач навіть у випадку їх нез'явлення в судові засідання залишаються його учасниками.

Саме тому некоректним видається поділ у Кодексі адміністративного судочинства України (глава 5) та Цивільному процесуальному кодексі України (глава 4) всіх учасників процесу на осіб, які беруть участь у справі (ст. 47 КАС України, ст. 26 ЦПК України), та інших учасників процесу (ст. 62 КАС України, ст. 47 ЦПК України). І більш обґрунтованим видається формулювання глави 3 Кримінального процесуального кодексу України: «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження» [25].

Д. М. Притика, Н. Г. Саліщева, М. І. Титов, В. С. Щербина використовують термін «суб'єкти процесуальних відносин», якими вважають осіб (громадян, громадські організації, а також їх посадових осіб), які здійснюють передбачені законом процесуальні дії [26, с. 56-57; 27, с. 63].

Близькою до вказаної видається дефініція М. Л. Шелухіна і О. М. Зубатенко, які зазначають, що учасники господарського процесу – це особи, які здійснюють при вирішенні господарських спорів господарським судом передбачені законом процесуальні дії [28, с. 31].

Але якщо певні особи не виконують в процесі жодних дій? У такому випадку вони не є за вищевказаним визначенням суб'єктами процесуальних відносин. Здається, це занадто вузьке бачення даного правового явища. Наприклад, за аналізом справ у місцевому господарському суді Одеської області відповідачі по певних справах, наприклад, по справах за позовами ПАТ «Одесобленерго» про стягнення заборгованості за споживання електроенергії часто зовсім не з'являються в засідання, не надають жодних пояснень, доводів або доказів, тобто не здійснюють в процесі жодних процесуальних дій, встановлених законом.

З іншого боку, якщо суд відмовить у задоволенні позову ПАТ «Одесобленерго», наприклад, за недоведеністю факту порушення правил споживання електроенергії, відповідач, хоча і залишається суб'єктом процесуальних відносин, так і не вступить реально до процесу і не буде здійснювати будь-які встановлені законом процесуальні дії. Однак вважаємо, що відповідач завжди є суб'єктом процесуальних відносин та учасником позовного провадження.

Більш правильною видається позиція, що суб'єкт процесуальних відносин завжди наділений певними правами, які він може використати на свій розсуд. Таким чином реалізується принцип диспозитивності сторін. З іншого боку, він завжди несе певні обов'язки, що витікають із судового процесу, які суб'єкт завжди повинен виконувати і яких він не може уникнути. Так, у разі задоволення позову боржник повинен сплатити борг відповідно до рішення господарського суду. І те, чи реалізував він свої процесуальні права в засіданні, на стадії виконання рішення не має жодного значення. В даному випадку реалізується принцип обов'язковості судового рішення (ст. 129 Конституції України).

Н. О. Артебкіна слушно зазначає, що, враховуючи лексичні значення слів «суб'єкт» і «учасник», цілком логічно стверджува-

ти, що помилки у вживанні словосполучення «учасник правовідношення» поряд із «суб'єктом правовідношення» немає. Інша справа, що більш традиційним є вживання терміну «суб'єкт» саме при розгляді структури правовідношення. Суб'єкт розглядається як один із його елементів, як сторона в процесуальному правовідношенні. Тому вживання словосполучення «суб'єкт правовідношення» видається виправданим і більш вдалим. Крім того, оперування терміном «суб'єкт» властиво науці процесуального права, а не закону. У зв'язку з викладеним можна стверджувати, що вживання словосполучення «суб'єкт судочинства» також є не зовсім точним за тієї ж підстави [29, с. 13]. Оперування поняттям «суб'єкт процесу» щодо учасників судочинства не є таким, що відповідає правовій дійсності [29, с. 13].

За аналогією недоречним, наприклад, видається ототожнювати поняття «учасник страхових правовідносин» і «суб'єкт страхування (страхового ринку)», оскільки вказані поняття співвідносяться як загальне і часткове. Іншими словами, учасник страхових відносин завжди є суб'єктом страхового ринку, але не всі суб'єкти страхування беруть активну участь у різноманітних видах страхових правовідносин [30, с. 38].

Н. Я. Ченкова за аналізом положень Кодексу адміністративного судочинства України зазначає, що «до суб'єктів адміністративно-процесуальних правовідносин можна віднести: 1) суддю або колегію суддів; 2) осіб, які беруть участь у справі, до яких відносяться сторони (позивач і відповідач), треті особи, представники сторін та третіх осіб; 3) інших осіб, які є учасниками адміністративного процесу, тобто секретаря судового засідання, судового розпорядника, свідка, експерта, спеціаліста, перекладача» [31, с. 168].

У працях цілого ряду науковців, зокрема таких відомих вчених, як С. Ф. Кечек'ян, М. Н. Марченко, М. І. Матузов, А. В. Міцкевич, Л. С. Явич та ін. [2, с.388; 32, с.263; 33–35], сформульовано та обґрунтовано тезу про тотожність понять «суб'єкт прав» та «суб'єкт правовідносин». У підручнику з теорії права та держави під редакцією А. С. Васильєва вказано, що суб'єктами правовідносин прийнято вважати індивідуальних або колективних суб'єк-

тів права, які, використовуючи свою правосуб'єктність у конкретних правовідносинах, діють з метою реалізації суб'єктивних юридичних прав, обов'язків та відповідальності [36, с.288].

В. М. Дем'як, навпаки, розмежовує поняття «суб'єкт права» і «суб'єкт відповідних правовідносин», вказуючи, що до перших належать фізичні і юридичні особи, які мають можливість і здатність набувати відповідні права та обов'язки, а до других – особи, що реалізували своє право та набули обов'язки. Такі критерії, на погляд дослідниці, мають бути використані для визначення господарсько-процесуального правовідношення та його суб'єктного складу. Відповідно, таким правовідношенням є врегульовані нормами господарського процесуального законодавства відносини, які виникають в процесі здійснення господарським судом правосуддя щодо захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів учасників господарського судочинства [9, с. 16].

Суб'єктами господарських процесуальних правовідносин, на думку В. М. Дем'як, можна вважати насамперед суд, як орган здійснення правосуддя, а також фізичних та юридичних осіб, державні та інші органи, їх посадових осіб, інших носіїв права, що володіють загальною або спеціальною правосуб'єктністю (компетенцією), і які в ході судового процесу, здійснюваного на підставі порушеної в господарському суді справи, набувають статусу його учасника і стають носіями процесуальних прав і обов'язків в обсязі, відповідному ступеню їх матеріально-правового та (або) процесуального інтересу [9, с. 16]. Р. Є. Гукасян і В. Ф. Тараненко вказують, що учасниками є такі особи, що мають юридичну зацікавленість і в силу зазначеного наділені правом впливати на рух господарського процесу [37, с. 66]. В. Д. Чернадчук, В. В. Сухонос визначають учасників як таких осіб, що мають у справі юридичну зацікавленість і в силу зазначеного наділені правом впливати на рух господарського процесу – їхній інтерес у процесі може бути спрямований на захист своїх прав чи охоронюваних законом інтересів або на захист прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб у передбачених законом випадках [38, с. 46].

Вказані дефініції не можна визнати досконалими, оскільки під них не підпадають судові експерти, перекладачі, свідки, адже

в процесі вони не виступають ані «з метою захисту своїх прав та законних інтересів», ані з метою захисту «прав і законних інтересів осіб, яких вони представляють». Зазначені особи не мають ані особистого, ані опосередкованого інтересу в процесі. Навпаки, наявність такого інтересу перешкоджає їх участі у справі в якості судових експертів, перекладачів або свідків. При цьому загальна теорія процесуального права вже давно відносить цих суб'єктів до важливих учасників процесу, і відмовитися від такого підходу немає підстав та сенсу, оскільки саме за допомогою цих учасників можливий всебічний, повний та об'єктивний розгляд і вирішення господарської справи.

Слід зауважити, що вказані автори визнають інтерес обов'язковою складовою визнання особи учасником провадження, що не можна підтримати з наступних підстав.

Як слушно зауважує О. М. Вінник у дисертаційному дослідженні «Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах», в 60-х роках ХХ століття викристалізувалося три основні точки зору на природу інтересу – як (1) суб'єктивне, (2) об'єктивне, або (3) об'єктивно-суб'єктивне явище [39, с. 33]. О. І. Чепис виділяє також четверту точку зору – про існування «двох рядів інтересів: суб'єктивних та об'єктивних» [40, с. 181].

Представники першої точки зору (Р. Є. Гукасян [41, с. 4-5], Е. А. Лукашева [42, с. 170-185], С. Н. Кожевников [43, с. 25], В. А. Кучинський [44, с. 86] та ін.) визначали інтерес як усвідомлену його суб'єктом потребу (обмежуючи тим самим категорію інтересу лише емоційним, психологічним забарвленням).

Прибічники об'єктивної природи інтересу (С. М. Братусь [45, с. 17], О. М. Вінник [39, с. 35], О. І. Екімов [46, с. 6-7], Г. В. Мальцев [47, с. 20], С. В. Михайлов [48, с. 88], В. К. Попов [49, с. 8-13], Д. М. Чечот [50, с. 28-30] та ін.) наполягали на тому, що інтереси виникають на основі об'єктивних потреб суб'єкта й обумовлені суспільними відносинами, що також є об'єктивним явищем. В. С. Щербина відносить юридичну зацікавленість до ознак сторони у справі, визначаючи її як *об'єктивно* існуюче соціальне явище, що має вираз в такому відношенні, за яким права та

обов'язки сторін знаходяться в залежності від рішення арбітражу [51, с. 15].

Вважаємо, що виявлення лише об'єктивної складової інтересу залишає поза увагою її важливу складову, яка часто впливає на хід розгляду та вирішення справи – суб'єктивну складову (усвідомлений інтерес).

Обґрунтування прибічниками об'єктивно-суб'єктивної природи інтересу зводиться до двох моментів: об'єктивного характеру потреб, на яких ґрунтується інтерес, і доусвідомленням суб'єктом інтересу своїх об'єктивних потреб [52, с. 233-244; 53, с. 7; 54, с. 99; 55, с. 6-16; 56, с. 6]. Як слушно зазначає В. П. Грибанов, суб'єктивна сторона інтересу обумовлена тією обставиною, що всі фактори суспільного життя «неодмінно мають пройти через свідомість людей» [52, с. 237]. Гельвецій визнавав розсудливий інтерес як зв'язок безкорисливості з власною користю [57, с. 183]. Вважаємо, що в господарському процесі об'єктивно-суб'єктивна природа інтересу складається до двох моментів: об'єктивного характеру законної, умовно законної (спірної) або незаконної вимоги, яку висуває учасник позовного провадження, а також усвідомленого інтересу (зацікавленості) особи у певному результаті.

О. І. Чепис обґрунтовує наявність двох рядів інтересів: суб'єктивних та об'єктивних [40, с. 181], що існують паралельно та можуть не залежати один від одного. Інші автори розрізняють безпосередній інтерес, що викликається привабливістю об'єкта, та опосередкований інтерес до об'єкта як засобу досягнення цілей діяльності [58, с. 124]. У правовій науці інтереси поділяються на законні (або охоронювані законом) і незаконні [59, с. 72-73]. За сферою вияву інтереси класифікують на трудові, виробничі, професійні, споживацькі тощо; за носієм – на індивідуальні, групові, класові, національні, державні і т. ін.; за об'єктом (умовою, засобом) реалізації, задоволення – на матеріальні, духовні, політичні; за значущістю – на корінні (базові) й некорінні, основні й неосновні (другорядні); за часовою ознакою – на довготривалі і короткотривалі; за сферою охоплення інтересом – на всезагальні, загальні, часткові [60, с. 218]; за характером потреб – на політич-

ні, економічні, юридичні, культурні; за актуальністю – поточні і перспективні [55, с. 42-43; 61, с. 18].

Доведення наявності законного або умовно законного (спірного) інтересу в об'єктивному аспекті є обов'язковою умовою вступу в процес певного учасника. В тому числі і з урахуванням виду об'єктивного (законного або умовно законного) інтересу учасник займає в процесі певне процесуальне положення і отримує відповідний такому положенню процесуальний статус.

Доречно зауважити, що не слід змішувати доведення інтересу (як обов'язок учасника позовного провадження, наприклад, прокурора при поданні позову в інтересах держави) та наявність інтересу (в тому числі такого, який в подальшому встановлює (підтверджує) господарський суд в ході розгляду справи).

Одночасно заінтересованість, як суб'єктивне сприйняття інтересу, може бути суб'єктивною умовою реалізації процесуального статусу учасника позовного провадження, що буде досліджено у відповідному підрозділі даної роботи.

Проте сам інтерес – ні як об'єктивне, ні як суб'єктивне, ні як об'єктивно-суб'єктивне явище – не може бути складовою ані правового статусу, ані процесуального статусу. Від інтересу, як об'єктивного явища, залежить процесуальне положення учасника у справі. І лише через обґрунтування наявності законного інтересу або умовно законного інтересу останній впливає на формування процесуального статусу.

О. М. Чапля пропонує закріпити у ст. 18 ГПК України, що учасник процесу – це фізична або юридична особа, яка наділена законом певними правами та обов'язками і вступає в процес для всебічного, повного та об'єктивного розгляду та вирішення справи [62, с. 135]. Слід зауважити, що вказану позицію фактично підтримує законодавець, який у ст. 18 ГПК України встановив, що «учасниками процесу є особи, заінтересовані в результатах справи (сторони, треті особи, прокурор, інші особи, які беруть участь у процесі у випадках, передбачених ГПК)».

Виходячи з вказаної дефініції, О. М. Чапля виділяє наступні ознаки учасників господарського процесу:

1) за загальним правилом учасником господарського процесу може бути тільки юридична особа або фізична особа, зареєстрована як суб'єкт господарювання (лише у виняткових випадках позивачем по господарській справі може бути фізична особа без реєстрації як суб'єкт господарювання);

2) вступає в процесуальні правовідносини у зв'язку з подією правопорушення;

3) вступає в правовідносини для захисту своїх прав і законних інтересів;

4) закон надає цій особі певні права та обов'язки, причому залежно від статусу в процесі ці права та обов'язки можуть відрізнятися [62, с. 135].

Однак, виходячи з вказаної дефініції та виявлених дослідником ознак учасників господарського процесу можна зробити висновки, що, по-перше, до кола учасників процесу не входить суддя господарського суду, а, по-друге, якщо особа не вступає в процес або має інші завдання, ніж всебічний, повний та об'єктивний розгляд і вирішення господарської справи (наприклад, з метою затягування іншої справи, пов'язаної з даною господарською справою), то вона не є учасником господарського процесу. Але з цим не можна погодитися [24, с. 90].

За аналогічними підставами не можна визнати досконалою дефініцію А. В. Смітюха: учасник господарського процесу – це особа, яку господарський процесуальний закон наділяє процесуальними правами та обов'язками і яка вступає в процес для всебічного, повного та об'єктивного розгляду господарської справи та розв'язання спору [63, с. 70].

В. В. Комаров виділяє такі спільні риси та ознаки, притаманні особам, які беруть участь у справі:

1) вони юридично зацікавлені в кінцевому результаті цивільної справи;

2) мета їхньої участі у процесі – захист прав та охоронюваних законом інтересів;

3) своїми процесуальними діями вони можуть впливати на хід цивільного процесу [64, с. 74–75].

Проте вказаними ознаками володіють лише позивач, відповідач, прокурор і третя особа з самостійними вимогами на предмет спору.

Російська дослідниця Н. О. Артебякіна розмежовує учасників цивільного процесу та учасників цивільного судочинства. Вона наполягає на тому, що під учасниками цивільного процесу повинні розумітися особи, які беруть участь у цивільному судочинстві, виконавчому провадженні, арбітражному судочинстві, третейському судочинстві та нотаріальному провадженні. Учасники цивільного судочинства – це суд загальної юрисдикції, мировий суд, що розглядають і вирішують цивільні справи, а також всі особи, що наділені відповідно до процесуального закону правами і несуть обов'язки, які беруть участь у розгляді цивільної справи [29, с. 13-14]. Позитивним аспектом вказаної дефініції слід визнати віднесення до кола учасників судді (суду). Однак, крім суду, дослідниця відносить до кола учасників лише тих осіб, що беруть участь у розгляді справи, що не можна визнати вірним.

О. Б. Муравін зазначає, що суб'єкти кримінального процесу – це всі державні органи, посадові особи, юридичні і фізичні особи, що ведуть кримінальний процес та залучаються до нього, – вступають між собою в процесуальні правовідносини, набуваючи при цьому процесуальні права та несучи процесуальні обов'язки.

У вузькому розумінні О. Б. Муравін відносить до учасників процесу тільки осіб, які:

а) відстоюють у справі охоронюваний законом інтерес, пов'язаний із вирішенням справи;

б) наділені широкими процесуальними правами (з покладенням відповідних обов'язків), що дозволяють здійснювати активну участь у процесі та впливати на хід та результати справи;

в) допускаються або залучаються до участі у справі особливим актом державного органу [7, с. 77] (у господарському процесі відповідно – за ухвалою господарського суду).

Близькою до вказаної видається позиція М. І. Бажанова та Ю. М. Грошового, які вважають, що учасники процесу – це громадяне, установи, підприємства та організації, які наділені правами для активної участі у розслідуванні та розгляді справ з метою

захисту своїх прав та законних інтересів або прав і законних інтересів осіб, яких вони представляють [65, с. 86].

Таким чином, вказані автори відстоюють позицію, що лише особи, які активно беруть участь у судових засіданнях, «відстоюють інтерес», є учасниками процесу, що не можна підтримати.

В. М. Тertiшнік вказує, що учасники процесу – це особи:

а) чия участь у справі передбачена процесуальним законодавством, при тому, що відсутні обставини, за яких закон виключає можливість їх участі у процесі;

б) вони мають певні права та обов'язки (закон визначає порядок їхньої реалізації);

в) діють у судочинстві відповідно до своїх обов'язків та прав у встановленому порядку;

г) вступають у процесуальні правовідносини;

д) несуть відповідальність за невиконання своїх обов'язків або порушення прав інших учасників [66, с. 55-56].

В цілому вказану дефініцію слід визнати найбільш повною. Однак до першої ознаки учасника процесу за В. М. Тertiшніком можна висунути наступне зауваження. Відповідно до ст. 218 Цивільного кодексу України «недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсності, крім випадків, встановлених законом... Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків» [67, ст. 218]. Частина друга ст. 1051 ЦК України встановлює: «Якщо договір позики має бути укладений у письмовій формі, рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків для підтвердження того, що гроші або речі насправді не були одержані позичальником від позикодавця або були одержані у меншій кількості, ніж встановлено договором» [67, ст. 1051]. При цьому ст. 866 ЦК України встановлює, що «договір побутового підряду вважається укладеним у належній формі, якщо підрядник видав замовникові квитанцію або інший документ, що підтверджує укладення договору. Відсутність у замовника цього документа не позбавляє його права залучати свідків для підтвердження факту укладення договору або його умов» [67, ст. 866].

Таким чином, саме ці випадки підпадають під формулювання першої ознаки, визначеної В. М. Тertiшніком. Виходячи з вищевказаних ознак, автор не відносить свідка до кола учасників процесу, хоча його (свідка) «участь у справі передбачена процесуальним законодавством», але повинні бути «відсутні обставини, за яких закон виключає можливість їх участі у процесі». Проте вказане видається спірним.

Загалом визначення учасників процесу залежить від їх складу. З даного питання серед науковців також немає єдності.

Цікавою з цього приводу видається трансформація позиції В. М. Дем'як, яка спочатку відстоювала думку про доцільність віднесення судді до учасників судового процесу [68, с. 167], однак в подальшому обґрунтувала висновок про помилковість визнання суду учасником господарського процесу [9, с. 16].

Вважаємо, що до учасників позовного провадження у господарському судочинстві слід відносити суддю (колегію суддів) господарського суду, що визначені у встановленому порядку розглядати конкретний спір, а також всіх інших осіб, які можуть вступати або залучатися до участі у справі, що володіють інформацією, важливою (необхідною з точки зору судді або колегії суддів) для розгляду та вирішення конкретної господарської справи [24, с. 91].

Формулювання «можуть надати інформацію, необхідну для вирішення конкретної господарської справи», має оціночний характер і відповідний зміст. З одного боку, при бажанні (необхідності) вступити в процес необхідно довести, що вказана особа володіє інформацією, яка є важливою для вирішення даної господарської справи. Це стосується всіх учасників провадження від позивача до перекладача та посадових осіб підприємств, установ, організацій. З іншого боку, суддя при залученні кожного нового учасника до справи повинен визначитися, чи володіє ця особа інформацією, необхідною для вирішення даної справи. В протилежному випадку залучення такої особи в процес не матиме значення для розгляду господарської справи та буде затягувати її розгляд, оскільки суддя повинен буде додатково відволікатися на підтвердження повноважень даної особи в процесі, заслуховуван-

ня її позиції та ін. Тільки при позитивній відповіді на запитання, чи володіє особа необхідною для справи інформацією, суддя вправі залучити вказану особу до участі у конкретній справі, визначившись одночасно з її статусом та наділивши певними процесуальними правами й обов'язками. Без попередньої оцінки інформації, яка буде надана певною особою в процесі, неможливо визначитися з її місцем в процесі [24, с. 91].

Так, незначні на перший погляд відмінності між співпозивачем та третьою особою з самостійними вимогами на предмет спору, представниками третіх осіб та посадовими особами підприємств, установ, організацій мають суттєве значення в ході розгляду справи. Особа, права та інтереси якої зачіпає судове рішення, стає учасником позовного провадження лише в тому випадку, коли вона, по-перше, доведе що її права та інтереси зачіпає конкретне судове рішення, а по-друге, що вона має якісь заперечення або інші дані (інформацію), яку господарський суд повинен врахувати в ході перегляду господарської справи.

Суддя повинен попередньо оцінити інформацію з точки зору її важливості (необхідності) для вирішення конкретного господарського спору. Без даної обов'язкової дії неможливо прийняти рішення про залучення такої особи до справи в якості чітко визначеного учасника справи з чітко визначеними правами й обов'язками в процесі, чого вимагає від господарського суду процесуальний закон.

З урахуванням вищевказаного слід підсумувати, що під учасниками позовного провадження у господарському судочинстві слід розуміти суддю (колегію суддів) господарського суду, що визначені у встановленому порядку розглядати конкретний спір, та осіб, які можуть вступати або залучатися до участі у справі, наділені законом процесуальними правами й обов'язками та можуть надати інформацію, необхідну для вирішення конкретної господарської справи.

Терміни «учасники господарського судочинства», «особи, що беруть участь у справі», «суб'єкти процесуальних правовідносин», «суб'єкти процесу» можуть використовуватися лише як синоніми поняття «учасники господарського процесу», «учасники

позовного провадження» без протиставлення останнім ані за змістом, ані за структурою [24, с. 91].

При цьому слід відрізнити поняття «учасник позовного провадження» та «учасник судового засідання». З одного боку, можна схилитися до вкладання більш широкого змісту до першого поняття. Учасник позовного провадження – це будь-яка особа, яка має право (може) брати участь у розгляді справи, при цьому не має значення, чи присутня ця особа при розгляді справи. Наприклад, право на подання апеляційної чи касаційної скарги мають особи, які навіть раніше не брали участі у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки. Вони мають право відповідно до чинного законодавства подати скаргу, але їх неявка в судові засідання не перешкоджає розгляду господарської справи. При цьому учасник судового засідання – це завжди особа, яка присутня на засіданні та реалізує в його ході свої процесуальні права й обов'язки [24, с. 91]. З вказаного можна зробити висновок, що учасник судового засідання – це завжди учасник позовного провадження, але учасник позовного провадження не завжди є учасником судового засідання.

Проте вважаємо вказану позицію дискусійною з наступних підстав.

Учасниками судового засідання можуть бути не лише суддя, позивач, відповідач та інші учасники, перелічені в ст. 18 ГПК України, та навіть не тільки секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу, які знайшли відображення в нормах КАС України та ЦПК України. В судовому засіданні можуть бути присутні представники засобів масової інформації та інші особи, які, реалізуючи принцип гласності. З одного боку, вони не є учасниками позовного провадження, оскільки не володіють інформацією, важливою для вирішення конкретної справи. З іншого боку, вони мають конституційне право брати участь у судових засіданнях і повинні поважно ставитися до судді господарського суду та інших учасників провадження, не заважати проведенню судового засідання та висловленню позиції всіма учасниками справи, а також виконанню секретарем судового засідання своїх службових обов'язків. Суд-

дя має право реагувати на порушення ними правил етики, дисципліни, тому їх доречно визнавати учасниками судового засідання з наділенням правами, необхідними для виконання тих позапроцесуальних завдань, які вони мають досягти в ході та за підсумками участі в судовому засіданні (ці завдання взагалі можуть не мати і не повинні мати зв'язку з юридичним інтересом у певному результаті вирішення даної конкретної справи), та обов'язками, за порушення яких вони можуть бути відсторонені від участі в судовому засіданні.

З урахуванням вищевказаного, пропонується розуміти під учасниками судового засідання суддю (колегію суддів) та осіб, які знаходяться в залі судового засідання з дозволу суду незалежно від мети їх участі в судовому засіданні [24, с. 92].

Цікавою видається також позиція деяких авторів, що дослідження прав та обов'язків прокурора й осіб, що беруть участь від свого імені на захист прав, свобод і законних інтересів інших осіб або вступають у процес з метою дачі висновку у справі, свідчить про те, що вказані особи не належать до категорії осіб, що беруть участь у справі [29, с. 10].

Н. О. Артеб'якіна доходить висновку, що з визначення поняття «цивільна справа» з усією очевидністю випливає положення, відповідно до якого ні прокурор, ні особи, що беруть участь від свого імені на захист прав, свобод і законних інтересів інших осіб або вступають у процес з метою дачі висновку у справі, не є учасниками цивільної справи. Більш того, характер їх зацікавленості тільки підтверджує подібне положення. Безумовно, що названі особи є важливими учасниками цивільного судочинства, проте учасниками цивільної справи вони бути не можуть [29, с. 18].

Вважаємо, що в даному випадку вказані автори безпідставно вкладають в поняття «учасник справи» особливий зміст, відмежовуючи його від понять «учасник процесу», «учасник позовного провадження».

Дійсно, представник, в тому числі адвокат, а також прокурор, судовий експерт не мають и не повинні мати особистої зацікавленості у справі. І хоча вони зазвичай «представляють» у суді певних юридичних осіб (підприємство – позивача або відпо-

відача, експертну установу тощо), і певні наслідки дій таких представників обов'язкові для осіб, яких вони представляють, проте у випадку, наприклад, некоректної поведінки такої особи або зловживання нею процесуальними правами господарський суд вправі направити відповідно до адвокатської колегії (щодо адвоката), прокуратури (щодо представника прокуратури у справі), експертної установи (щодо судового експерта) окрему ухвалу про прийняття щодо таких осіб заходів впливу та дисциплінування в процесі.

При цьому з формальної точки зору учасниками справи є лише позивач, відповідач і третя особа з самостійними вимогами на предмет спору. Проте відокремлення нового терміну – «учасники справи» – видається недоцільним, оскільки прибічники даної концепції одночасно визнають «важливість» інших учасників процесу для вирішення справи.

За аналізом вищевикладеного можна підсумувати, що на даний час у наукових колах не сформовано єдиної позиції щодо термінології суб'єктного складу процесуальних правовідносин. При цьому вважаємо найбільш обґрунтованим використання саме термінів «учасник процесу», «учасник господарського процесу» з можливістю використання в якості синонімів таких термінів, як «суб'єкт процесу», «суб'єкт процесуальних відносин», «суб'єкт процесуальних правовідносин».

Одночасно слід зауважити, що «учасник процесу» – ширше поняття, ніж «учасник судочинства», оскільки термін «господарський процес» є ширшим, ніж поняття «господарське судочинство». Зокрема, останнє включає лише судові стадії, а господарський процес – всі стадії, включаючи досудовий порядок врегулювання спорів, виконавче провадження, а також інші види судочинства із розгляду господарських спорів (наприклад, третейське судочинство).

У зв'язку з цим виникає ще одне важливе питання: з якого моменту особа повинна визнаватися учасником позовного провадження – з моменту направлення копії позовної заяви відповідачеві у справі та сплати судового збору, з моменту надсилання позову до господарського суду, з моменту отримання господар-

ським судом позову, з моменту порушення провадження у справі або з якогось іншого моменту? Вважаємо, що таким моментом є момент отримання господарським судом позову. Спробуємо обґрунтувати вказану позицію.

Момент направлення копії позовної заяви відповідачеві у справі та сплати судового збору не може визнаватися моментом визнання особи учасником судочинства, оскільки у випадку виконання вказаних дій, але за відсутності направлення позову та додатків до господарського суду провадження у справі взагалі не буде порушено і, відповідно, учасник не отримуватиме прав та не набуватиме обов'язків, встановлених ГПК України.

Момент надсилення позову до господарського суду взагалі не є процесуальною дією в строковому аспекті, оскільки даний момент не впливає ні на обчислення строків розгляду господарської справи, ні викликає певні обов'язки строкового характеру у будь-кого з учасників позовного провадження (і не тільки, якщо мати на увазі поштову послугу, яка також чітко не обмежується строками виконання: загальновідомо, що навіть у межах одного населеного пункту поштовий конверт, відправлений Укрпоштою, може бути доставлений адресату в межах від 1 до 5 днів). Тому момент надсилення позову до господарського суду не може бути визнаний моментом «появи» учасників судочинства.

При обранні варіанту між моментом отримання господарським судом позову та моментом порушення провадження у справі більш обґрунтованим видається надання переваги першому варіанту, оскільки отримання господарським судом позовної заяви та її реєстрація в автоматизованій системі документообігу суду в будь-якому випадку потребує виконання певної послідовності дій та винесення акта за підсумком вказаних дій. Мається на увазі винесення суддею протягом 3 днів з моменту отримання позовної заяви ухвали про порушення провадження, відмову або повернення позову без розгляду. Одночасно учасники позовного провадження протягом вказаного періоду (до винесення такої ухвали) мають право виконати певні дії як учасники судочинства, які впливатимуть, в тому числі, і на рішення суду про порушення справи. Зокрема, відповідно до п. 9 частини першої ст. 63 ГПК

України суддя повертає позовну заяву і додані до неї документи без розгляду, якщо *до винесення ухвали про порушення провадження у справі* від позивача надійшла заява про врегулювання спору [69, ст. 63]. Таким чином, позивач до порушення справи вже набуває права та обов'язки даного учасника судочинства і вправі вплинути в процесі навіть на рішення судді про порушення провадження у справі. При цьому слід зауважити, що врегулювання спору зазвичай відбувається на тій підставі, що в господарському судочинстві, на відміну від інших процесів, позивач не додає до позову копії позовної заяви за кількістю учасників, а особисто надсилає копії відповідачу (співвідповідачам) у справі до подання позову до суду, і вони отримують змогу виконати вимоги позивача до порушення провадження та врегулювати спір. Окремо слід звернути увагу на те, що надсилання позивачем вказаної вище заяви про врегулювання спору не має значення, якщо сам позов ще не потрапив до суду, оскільки суддя приймає рішення про порушення, відмову або повернення лише відносно позовної заяви (заяви), що надійшла до господарського суду.

Вказана позиція підтверджується і наявністю в господарському судочинстві інституту запобіжних заходів. Зокрема, відповідно до частини третьої ст. 43³ ГПК України протягом п'яти днів з дня винесення ухвали про вжиття запобіжних заходів заявник, який просив вжити такі заходи, повинен подати відповідну позовну заяву, на підставі якої буде порушено провадження [69, ст. 43³]. Таким чином, подання заяви про вжиття запобіжних заходів здійснюється до порушення провадження у справі і навіть, за загальним правилом, без повідомлення інших потенційних (майбутніх) учасників справи. Проте у заявника відповідно до розділу V¹ ГПК України виникають певні обов'язки, зокрема, сплатити судовий збір, додати до заяви про вжиття запобіжних заходів її копії відповідно до кількості осіб, щодо яких просять вжити запобіжні заходи, додати до заяви будь-який наявний у нього доказ про порушення або загрозу порушення його прав, забезпечити його вимогу заставою, якщо господарський суд зазначить про це. Несправедливим буде не визнавати заявника учасником судочинства, оскільки він наділяється певними правами, повинен виконувати вказів-

ки суду та інші обов'язки, несе відповідальність за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків (у разі відсутності підстав, встановлених ст. 43¹ ГПК України, а також невиконання вимог, передбачених частиною третьою цієї статті, господарський суд виносить ухвалу про відмову в задоволенні заяви про вжиття запобіжних заходів; а відшкодування шкоди, завданої вжиттям запобіжних заходів, в першу чергу здійснюється за рахунок застави, внесеної заявником).

Щодо необґрунтованості визнання моментом набуття статусу учасника з дати порушення провадження у справі слід вказати, що у разі винесення ухвал про відмову або повернення позовної заяви без розгляду особа, яка не набула статусу учасника, не отримує права оскаржувати вказані акти до вищестоящих інстанцій, що не відповідає положенням чинного ГПК України та здорового глузду.

Необхідно дослідити також, чи можна з теоретичної точки зору визнати систему норм, присвячених учасникам позовного провадження, окремим інститутом господарського процесуального права.

Під інститутом права розуміють систему відносно відокремлених від інших і пов'язаних між собою правових норм, які регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин [70, с. 28].

О. Ф. Скакун зазначає, що інститутом є система відносно відособлених правових норм у рамках певної галузі права, що регулюють певну групу (вид) взаємозалежних суспільних відносин [71, с. 403]. Дослідниця виділяє наступні ознаки інституту галузі права:

1) регулює конкретний вид (частину) значущих суспільних відносин або здійснює особливі завдання в даному регулюванні;

2) володіє відносною самостійністю, незалежністю від інших інститутів права;

3) характеризується специфічністю засобів правового регулювання;

4) має можливість формувати загальні поняття у власних межах, тобто в межах видових явищ [71, с. 404].

Як правило, кожна галузь права має підгалузі та інститути права як самостійні структурні підрозділи. Проте вони можуть складатися з правових норм різних галузей, бути міжгалузевими. Головне призначення підгалузей та інститутів права – у межах своєї групи однорідних суспільних відносин забезпечити повне, відносно закінчене регулювання.

Галузева приналежність правових інститутів полягає у тому, що вони складаються з норм однієї галузі права, які об'єднані конкретним видом регульованих суспільних відносин. Водночас деякі інститути містять елементи різних галузей права, що обумовлено їх тісним контактом, взаємопроникненням, існуванням пограничних суспільних відносин, економічністю та зручністю правового регулювання тощо [72].

Деякі вчені висловлювалися проти існування комплексних правових інститутів, позаяк це порушує предметну єдність. Адже кожна галузь права має свій предмет та метод правового регулювання, в той час як виникнення комплексних правових інститутів суперечить об'єктивному розвитку права і більше відповідає суб'єктивній волі законодавця [73, с. 30, 31]. Проте більшість учених вважають таку позицію помилковою, оскільки існування комплексних правових інститутів не суперечить існуючому поділу системи права на галузі права та правові інститути. Це лише інша площина вивчення одного і того самого явища – права [74, с. 22]. Об'єктивний характер права передбачає існування не тільки галузевих, але й міжгалузевих правових інститутів [75, с. 127].

У теорії процесу неодноразово вказувалося на існування комплексних правових інститутів у галузі процесуального права. Зокрема, до них відносили інститут підвідомчості, інститут доказів [76, с. 97-144], інститут представництва.

Одночасно слід зауважити, що поняття та перелік учасників господарського процесу не є однорідним. В ньому можна виділити не тільки учасників позовного провадження, але й учасників провадження у справах про банкрутство, учасників провадження у справах про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих документів на примусове виконання рішень третейських судів, учасників провадження у справах про розгляд

скарг на дії (бездіяльність) органів державної виконавчої служби, приватного виконавця, які суттєво відрізняються один від одного. Тому не можна ставити на один рівень систему відносно відособлених правових норм про учасників господарського процесу та систему відособлених норм про підвідомчість або представництво, як окремі інститути господарського процесуального права. Щодо останнього, то слід зауважити, що система правових норм про представництво також є складовою системи правових норм про учасників господарського процесу. Тому доречним видається виділення більш широкої системи правових норм про учасників господарського процесу в підгалузь господарського процесуального права з виокремленням в ньому, в тому числі, інституту учасників позовного провадження.

На нашу думку, інститут учасників позовного провадження також можна віднести до міжгалузевих (комплексних) правових інститутів, адже він регламентується нормами:

1) цивільного процесуального права, де склад і статус учасників закріплено окремою структурною частиною кодифікованого акту – главою 4 «Учасники цивільного процесу» ЦПК України;

2) господарського процесуального права, де він представлений розділом IV «Учасники судового процесу» ГПК України;

3) адміністративного процесуального права, де він представлений главою 5 «Учасники адміністративного процесу» КАС України;

4) кримінального процесуального права, де даний інститут також виділений в окрему структурну одиницю КПК України – главу 3 «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження».

У своїй більшості правові норми вказаних кодексів (ЦПК, ГПК, КАС, КПК України) мають багато спільного в регулюванні питань процесуального статусу учасників позовного провадження: існують єдині підстави та порядок відводу суддів (варто відзначити ідентичність у регулюванні питань відводу між нормами ЦПК та КАС України); схожість у переліку та змісті прав, обов'язків та відповідальності окремих учасників процесу (особливо за нормами ГПК, ЦПК та КАС України) тощо. Це не дивно, адже галузі процесуального права, попри відмінності, мають по-

дібний предмет правового регулювання, діяльність судів спрямована на здійснення правосуддя у межах цивільного, господарського, адміністративного та кримінального процесів.

Між вказаними галузями права є певні відмінності, що обумовлюють і відповідні відмінності в регулюванні питання видів та процесуального статусу учасників позовного провадження [77, с. 52]. Зокрема, у господарському процесі немає можливості заявити відвід спеціалісту, оскільки такий учасник нормами ГПК України не передбачений, а у кримінальному процесі виявляється найменша тотожність кола та статусу учасників з господарським судочинством. Але, як слушно зазначає С. В. Поленіна, на межі галузей права утворюються зони, які регламентують єдині по суті суспільні відносини, що мають деякі модифікації, зумовлені специфікою тієї чи іншої галузі права [78, с.75–76]. Таким чином, незначні відмінності системи та процесуального статусу учасників процесу у межах всіх видів процесів не повинні перекреслювати очевидні об'єктивні закономірності цих галузей процесуального права.

З урахуванням вищевказаного слід підсумувати, що інститут учасників позовного провадження за своєю юридичною природою виступає міжгалузевим (комплексним) інститутом у процесуальному праві, оскільки йому властива єдність предмета правового впливу та методу правового регулювання.

При цьому відмінності в правовому регулюванні кола та статусу учасників окремих видів процесів обумовлені особливостями завдань цих видів процесів [77, с. 53].

1.2. Класифікація учасників позовного провадження у господарському судочинстві

Дослідження поняття, видів та особливостей статусу учасників позовного провадження є актуальним, оскільки вказане питання прямо впливає на реалізацію прав та свобод осіб у процесі, можливості захисту їх інтересів.

Л. І. Кукреш слушно зазначає, що «численність, різнохарактерність, різноманіття суб'єктів судового процесу визначило і

складність їх класифікації, основою якої є різноманітні критерії. Разом з тим, класифікація має важливе значення. За допомогою класифікації визначається призначення, мета, місце, значущість в процесі того чи іншого учасника; характер його діяльності; відповідальність за хід і результат справи; критерії, що об'єднують учасників в окремі групи; диференціація обсягу прав і обов'язків осіб, які входять до тієї чи іншої групи. Виявлення процесуального становища кожного з учасників судового процесу передбачає визначення його місця серед інших учасників процесуальної діяльності і ступеня процесуальної самостійності цієї особи, виходячи з тих прав і обов'язків, якими законодавець наділяє його» [79, с.83–84].

Різні учасники істотно відрізняються один від одного за своїм положенням, правами й обов'язками, закріпленими законом.

Крім того, в різних галузях запропоновано різні класифікації учасників процесу.

Зокрема, фахівець з кримінального процесу М. А. Маркуш для забезпечення дії принципу змагальності пропонує нормативне розмежування суб'єктів кримінального провадження в якості сторін за функціональним призначенням і визначає, які з них відносяться до обвинувачення, а які до захисту; наділення їх рівними процесуальними правами та можливостями реалізувати ці права [80, с. 11]. Оскільки в господарському процесі немає такого чіткого протиставлення суб'єктів обвинувачення та захисту, то вказана класифікація не може бути обґрунтовано застосована до учасників позовного провадження.

О. В. Белькова запропонувала наступну класифікацію суб'єктів кримінального процесу:

1) посадові особи, які провадять процес, переважна більшість повноважень яких прямо або опосередковано призначена для отримання достовірної інформації у кримінальній справі;

2) учасники процесу, які відстоюють власні або представлені інтереси, для досягнення чого певні з них мають право надавати або не надавати інформацію посадовим особам, що провадять процес;

3) особи, які своїми діями створюють джерело доказів (свідок, експерт), для виконання чого наділені відповідними правами та обов'язками;

4) особи, які сприяють збиранню доказів (поняті, перекладач, спеціаліст тощо), їх правовий статус, здебільшого, формується на основі загальних конституційних прав та обов'язків;

5) особи, які беруть участь у кримінально-процесуальних правовідносинах, не пов'язаних із доказуванням [81, с. 10-11].

Проте дискусійним видається виділення в окрему категорію осіб, які сприяють збиранню доказів, оскільки всі учасники тим чи іншим чином виконують вказану функцію в процесі.

Т. М. Кучер класифікує суб'єктів цивільного процесу на:

1) органи та осіб, що здійснюють правосуддя або безпосередньо забезпечують його здійснення у його різних формах (в інших класифікаціях науковцями не було враховано, що при здійсненні правосуддя суд виступає як орган, а в певних випадках суддя діє особисто як особа і є певні особи, які безпосередньо в силу своєї посади та повноважень не здійснюють правосуддя, а забезпечують його здійснення – секретар судового засідання, судовий розпорядник);

2) осіб, які беруть участь у справах;

3) осіб, які є іншими учасниками цивільного процесу, тобто тих осіб, які сприяють здійсненню правосуддя і виконують допоміжну роль [82, с. 7].

О. О. Бондаренко пропонує цілу низку підстав для класифікації обізнаних осіб, які залучаються дізнавачем і слідчим до провадження у кримінальній справі, за яким:

а) залежно від особливостей правової регламентації участі обізнаних осіб у кримінальному судочинстві виділяються особи, діяльність яких передбачена: КПК та іншими законами України; КПК, законами України і відомчими нормативними актами; лише відомчими нормативними актами; зустрічається на практиці, але не передбачена ні законами, ні відомчими нормативними актами;

б) залежно від рівня визначеності статусу обізнаних осіб виділяються: особи, статус яких з певною повнотою визначений законами та іншими нормативними актами; особи, які лише згадуються в

законі, але їх процесуальні права, обов'язки і відповідальність не регламентовані;

в) залежно від ступеня самостійності діяльності обізнаних осіб виділяються: особи, діяльність яких характеризується певною самостійністю; особи, які здійснюють свою діяльність в рамках слідчої чи іншої процесуальної дії, що виконується дізнавачем або слідчим, і надають їм необхідну допомогу;

г) у залежності від доказового значення результатів використання спеціальних знань обізнаних осіб під час провадження у кримінальній справі виділяються: особи, результати діяльності яких мають самостійне доказове значення; особи, результати діяльності яких не мають самостійного доказового значення [83].

Вважаємо, що заслуговують на увагу друга та третя з наведених класифікацій: друга – оскільки дійсно не у всіх випадках процесуальний статус учасника з певною повнотою визначений процесуальним законом; третя – оскільки ознака ступеня самостійності має важливе значення при реалізації процесуального статусу учасником.

В. В. Нижникова здійснює класифікації суб'єктів провадження у справах про порушення митних правил за наступними ознаками:

- за ознакою державно-владних повноважень виділяються: суб'єкти, які мають державно-владні повноваження, та суб'єкти, які не мають таких повноважень;

- за способом розв'язання справи про порушення митних правил виділяються: колегіальний орган (суд) та посадові особи, що мають повноваження щодо вирішення адміністративної справи одноособово від імені держави;

- за обсягом повноважень виділяються: посадові особи, до повноважень яких належить здійснення первинних процесуальних дій (щодо виявлення порушення митних правил, складання протоколу тощо); посадові особи, уповноважені на здійснення митного розслідування; посадові особи, уповноважені на вирішення адміністративної справи по суті;

- залежно від міри зацікавленості в результатах справи учасники поділяються на тих осіб, які мають особисту зацікавленість

у результатах справи, та тих, хто не має особистої зацікавленості в результатах справи (найбільш типовим представником першої групи є особа, яка притягується до відповідальності за порушення митних правил; другої – свідки, експерти, поняті тощо);

– серед суб'єктів адміністративної відповідальності виокремлено суб'єктів загальної адміністративної відповідальності, щодо яких здійснюється провадження у справах про порушення митних правил, які, в свою чергу, поділяються на громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства та спеціальних суб'єктів адміністративної відповідальності, які, крім загальних ознак, наділені ознаками спеціальними – зокрема ознаками посадової особи [84, с. 10-11].

Недоліками запропонованих В. В. Нижниковою класифікацій є їх фрагментарність: у більшості випадків дослідниця класифікує окремо учасників, наділених владними повноваженнями, та окремо – інших учасників провадження. Тому більшість вказаних класифікацій не можуть претендувати на всеосяжність.

За аналогічними підставами не можна визнати цілком обґрунтованою пропозицію О. М. Григор'єва щодо наступних підстав класифікації суб'єктів, що дають висновки по справі у цивільному судочинстві:

- за можливістю заявлення відводу з боку зацікавлених осіб;
- за зацікавленістю у вирішенні цивільної справи;
- за можливістю ініціювання постандийного руху цивільної справи;
- за ініціативою залучення судом суб'єктів у цивільне судочинство [85, с. 8].

О. В. Крикун пропонує класифікацію учасників проваджень у справах про адміністративні правопорушення за такими критеріями: 1) за участю в провадженні в справі про адміністративне правопорушення; 2) за зацікавленістю в справі про адміністративне правопорушення; 3) за категорією осіб (особа, відносно якої ведеться провадження або потерпілий); 4) за віковим критерієм; 5) за персоніфікацією юридичної відповідальності; 6) за захистом прав і законних інтересів; 7) за правовим статусом учасника провадження в справах про адміністративні правопорушення; 8) за владними

повноваженнями; 9) за характером адміністративно-юрисдикційної компетенції; 10) за розглядом адміністративно-юрисдикційної компетенції; 11) за порядком розгляду справи про адміністративне правопорушення; 12) за можливістю оскарження винесеної ухвали в рамках провадження [11, с. 13].

Запропоновану класифікацію слід визнати досить дискусійною та складною, оскільки деякі з підстав класифікації є занадто вузькими (наприклад, за владними повноваженнями), а деякі не мають безпосереднього відношення до місця особи в системі учасників (наприклад, за віковим критерієм).

Р. Є. Гукасян і В. Ф. Тараненко пропонують наступну класифікацію учасників: сторони, треті особи, прокурор, державні та інші органи, які беруть участь у справі в силу покладених на них обов'язків, заявники та інші зацікавлені особи, що беруть участь у справах про встановлення фактів, які мають юридичне значення, а також учасники у справах про банкрутство [37, с. 67].

Вказана класифікація, по-перше, не включає представників сторін та третіх осіб; по-друге, виділення в окрему групу особливих учасників окремих проваджень господарського судочинства (у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення, про банкрутство) має інші підстави, тому класифікація видається некоректною.

Взявши за основу в якості визначальної ознаки наявність особистого (суб'єктивного) інтересу до результату справи, Н. О. Артеб'якіна пропонує виділити зі складу учасників судочинства наступні окремі групи:

1) особи, які мають суб'єктивну зацікавленість у справі, до кола яких необхідно віднести сторін (позивача і відповідача), третіх осіб, заявників та інших зацікавлених осіб у справах окремого провадження, скаржників і зацікавлених осіб у справах, що виникають із публічних правовідносин, а також законних представників;

2) особи, які не мають суб'єктивної зацікавленості у справі, але зацікавлені у судочинстві, до кола яких необхідно віднести прокурора, а також осіб, що беруть участь від свого імені на захист прав, свобод і законних інтересів інших осіб або вступають

у процес з метою дачі висновку по справі з підстав, передбачених процесуальним законом [29, с. 9–10].

Р. Є. Гукасян раніше, досліджуючи категорію інтересу, розподіляв учасників процесу на «осіб, зацікавлених у результаті розгляду справи» та «осіб, що не зацікавлені у розгляді справи» [86, с. 96].

Аналогічно В. В. Комаров, Г. Л. Осокіна, М. К. Треушников, М. С. Шакарян за цією підставою класифікують всіх осіб, які беруть участь у справі, на дві групи: 1) особи, які мають як матеріально-правову, так і процесуальну особисту (суб'єктивну) заінтересованість, тобто такі особи заінтересовані в тому, щоб суд ухвалив сприятливе для них рішення (сторони і треті особи); 2) особи, які мають суспільну, державну чи іншу заінтересованість, яка має виключно процесуальний характер. Ці особи прагнуть ухвалення рішення, яке захистило б іншу особу. Такими є державні органи, органи місцевого самоврядування, організації та громадяни тощо [87, с. 114–115; 88, с. 88; 89, с. 62; 90, с. 188].

С. С. Бичкова аналогічно класифікує осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, за характером їх юридичної заінтересованості у результатах розгляду і вирішення цивільної справи. Проте заслуговує на увагу те, яких учасників вона відносить до цих груп. Зокрема, до осіб, які мають як матеріально-правову, так і процесуальну заінтересованість у результатах розгляду і вирішення цивільної справи, дослідниця відносить лише сторін та третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. До другої групи – осіб, які мають тільки процесуальну заінтересованість у результатах розгляду і вирішення цивільної справи – автор віднесла третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору; органи та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб; представників сторін, третіх осіб [91, с. 413].

Правильним у цій класифікації видається віднесення третіх осіб до різних груп, оскільки В. М. Гапєєв справедливо зауважує, що третіх осіб із самостійними вимогами на предмет спору і без таких об'єднують тільки зовнішні ознаки: вони вступають у вже розпочатий процес і носять тому одну назву – треті особи, оскільки

ки до моменту їх появи в справі позовний процес вже має двох головних дійових осіб – позивача і відповідача [92, с. 27]. Що ж стосується характеру юридичної заінтересованості, порядку вступу в процес, обсягу прав і обов'язків, впливу на них рішення суду за первісним позовом, то положення цих видів осіб значно відрізняється. Саме тому навряд чи можливо виробити єдине визначення поняття «третіх осіб», яке б мало самостійне наукове і прикладне значення.

Вітчизняна дослідниця В. М. Дем'як розширює вказаний поділ учасників за ступенем їх матеріально-правової та процесуальної зацікавленості в розгляді справи на:

а) учасників, які беруть участь у справі, маючи матеріальний та процесуальний інтерес (сторони, треті особи),

б) учасників, які беруть участь у справі з метою захисту прав та інтересів інших осіб (прокурор, уповноважені державні та інші органи);

в) учасників, які, маючи лише процесуальний інтерес, сприяють розгляду справи (експерти, перекладачі, посадові особи) [9, с. 5–6].

Х. О. Цісельська в залежності від інтересу учасників справи пропонує класифікувати їх на:

– учасників господарського процесу, які мають матеріально-правовий та процесуальний інтерес у розгляді справи (позивач; відповідач; третя особа, що заявляє самостійні вимоги на предмет спору; заявник, що оскаржує рішення третейського суду; особа, що звертається до суду з заявою про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду; кредитор; боржник; власник майна);

– учасників господарського процесу, які мають лише процесуальний інтерес у розгляді справи (третя особа, що не заявляє самостійних вимог на предмет спору; представник; прокурор; посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій державних та інших органів, що можуть давати пояснення щодо суті спору, що розглядається; представник працівників боржника; уповноважена особа акціонерів, учасників товариства

з обмеженою чи додатковою відповідальністю; державний орган з питань банкрутства);

– учасників господарського процесу, які не мають інтересу у розгляді справи, а лише сприяють здійсненню судочинства відповідно до покладених на них обов'язків (перекладач; експерт; спеціаліст; арбітражний керуючий) [93, с. 440-441].

Позитивним аспектом останньої класифікації є спроба дослідниці поширити її на особливі види проваджень. Проте видається не досить коректним використання терміну «зацікавленість» до осіб, які за законом не повинні мати зацікавленості у розгляді справи у будь-якому вигляді (прокурор, органи місцевого самоврядування, Антимонопольний комітет України), а у випадку наявності будь-якої зацікавленості повинні бути відведені від участі у справі [94, с. 62].

Більш коректною видається позиція Р. Ф. Каллістратової, М. І. Бажанова, Ю. М. Грошового та деяких інших дослідників, які поділяють всіх учасників процесу на дві групи:

– ті, що мають самостійний юридичний інтерес у вирішенні судом справи;

– ті, що сприяють здійсненню правосуддя, але не мають самостійної юридичної зацікавленості у вирішенні справи [95, с. 38–39; 65, с. 85–86].

Проте в будь-якому випадку недоліком вищевказаних класифікацій є відсутність суду (судді) серед учасників судового процесу.

У зв'язку з цим слід погодитися з С. Я. Фурсою, що штучне відділення суду від учасників процесу, а фактично розмежування одного з обов'язкових суб'єктів цивільних процесуальних відносин від інших учасників не дає чіткого уявлення про суб'єктів, чії права та обов'язки складають зміст правовідношення [96, с. 117].

Дійсно, склад учасників процесу визначено розділом IV ГПК України. Зокрема, у ст. 18 ГПК України встановлено: «До складу учасників судового процесу входять: сторони, треті особи, прокурор, інші особи, які беруть участь у процесі у випадках, передбачених цим Кодексом». Аналізуючи вказане положення, можна

дійти висновку, що суддя не належить до кола учасників процесу. Відповідно, за аналізом вказаних положень вищенаведені дослідники пропонували свої класифікації учасників процесу.

В. С. Щербина та І. Г. Побірченко класифікують учасників на осіб, що беруть участь у справі, та осіб, що сприяють вирішенню справи [51, с. 11; 97, с. 149].

Слід зауважити, що застосування словосполучення «особи, які беруть участь у справі», виходячи з його етимологічного значення, є некоректним, оскільки коло осіб варіюється залежно від конкретної господарської справи. Так, якщо відповідач не бере участі в процесі розгляду справи, чи вважатиметься він особою, яка бере участь у справі? Безглуздо вважати його таким, що сприяє вирішенню справи. У будь-якому випадку він залишається основним учасником справи, має самостійний інтерес і активні повноваження впливати на хід розгляду справи [94, с. 63].

Проте аналогічна класифікація знайшла своє відображення у низці зарубіжних процесуальних кодексів. Зокрема, в Арбітражному процесуальному кодексі Російської Федерації (далі – АПК РФ) всі учасники процесу поділяються саме на осіб, що беруть участь у справі, та інших учасників арбітражного процесу. До перших належать сторони, заявники та зацікавлені особи – по справах особого провадження, по справах про неспроможність (банкрутство) та інших, передбачених АПК; треті особи; прокурор, державні органи, органи місцевого самоврядування та інші органи, що звернулися до господарського суду у випадках, передбачених АПК (ст. 40 АПК РФ від 24.07.2002 р. № 95–ФЗ [98]). У ст. 54 АПК РФ указано, що поряд з особами, що беруть участь у справі, в арбітражному процесі можуть брати участь їх представники та особи, що сприяють здійсненню правосуддя – експерти, свідки, перекладачі, помічник судді та секретар судового засідання.

В Господарському процесуальному кодексі Республіки Білорусь від 15.12.1998 р. № 219–З (далі – ГПК РБ) поділ учасників аналогічний. При цьому суд та представники взагалі не належать до кола учасників.

Відповідно до ст. 54 ГПК РБ особами, які беруть участь у справі, є:

- сторони;
- заявники та зацікавлені особи – по спорах і справах, що виникають з адміністративних та інших публічних правовідносин; у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення (юридичних фактів); про економічну неспроможність (банкрутство); за скаргами на нотаріальні дії або відмову в їх вчиненні, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законодавчими актами про судочинство в судах, які розглядають економічні справи;
- треті особи;
- прокурор, державні органи, органи місцевого управління і самоврядування й інші органи, що звернулися до суду, який розглядає економічні справи, у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законодавчими актами про судочинство в судах, які розглядають економічні справи [99].

Ст. 68 ГПК РБ встановлює, що крім осіб, які беруть участь у справі, в господарському процесі можуть брати участь особи, які сприяють здійсненню правосуддя, – експерти, фахівці, свідки, державні органи, органи місцевого управління та самоврядування, перекладачі, поняті.

Господарський процесуальний кодекс Республіки Узбекистан від 30.08.1997 р. № 478–1 (далі – ГПК Республіки Узбекистан) також поділяє всіх учасників на осіб, що беруть участь у справі, та інших учасників господарського процесу. І хоча перелік осіб, що беруть участь у справі, співпадає з наведеними вище редакціями відповідних статей АПК РФ і ГПК РБ, проте до інших учасників включено, поряд зі свідками, експертами і перекладачами, також представників (ст. 45 ГПК Республіки Узбекистан), однак особливості їх правового статусу розкрито в наступній главі 5 «Представництво у господарському суді» [100].

Слід зауважити, що зарубіжний досвід, зокрема, аналіз відповідних статей про статус судді в господарському (арбітражному) процесі та їх місцезнаходження в кодексах різних держав вказує на часте їх виведення зі складу розділів (глав), присвячених учасникам процесу.

Так, у ГПК Республіки Узбекистан статус судді встановлено главою 2 «Склад господарського суду. Відводи», інших учасників – главою 4 «Особи, що беруть участь у справі, та інші учасники господарського судочинства» та главою 5 «Представництво в господарському суді»; у ГПК РБ статус судді встановлено главою 3 «Склад суду, що розглядає економічні справи. Секретар судового засідання – помічник судді», інших учасників – главою 6 «Особи, що беруть участь у справі, та інші учасники господарського процесу» та главою 7 «Представництво в суді, що розглядає економічні справи»; в АПК РФ статус судді встановлено главою 2 «Склад арбітражного суду», інших учасників – главою 5 «Особи, що беруть участь у справі, та інші учасники арбітражного процесу» та главою 6 «Представництво в арбітражному суді».

Слід зауважити, що представників також часто виведено в інший розділ та не віднесено зарубіжним законодавцем до учасників процесу.

Цікавим видається те, що, досліджуючи зміст ст. 18 ГПК України, В. М. Дем'як слушно зауважує, що Законом України від 03.02.2011 р. № 2980–VI вказану статтю було доповнено частиною другою наступного змісту: «У справах про оскарження рішення третейського суду та про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду особами, які беруть участь у справі, є учасники третейського розгляду, які не брали участь у справі, у разі, якщо третейський суд вирішив питання про їх права і обов'язки, треті особи, а також представники цих осіб». Дослідниця звертає увагу на те, що в частині другій ст. 18 ГПК України особами, які беруть участь у справі, визнано представників, що не узгоджується з положенням частини першої ст. 18 ГПК [101, с. 61].

Як було вказано вище, судді немає серед перелічених у ст. 18 Кодексу осіб, однак наступні статті 19 і 20 ГПК України, що містяться в тому самому розділі IV з назвою «Учасники судового процесу» Господарського процесуального кодексу України, присвячені розкриттю процесуального статусу судді в господарському судочинстві. Тому видається, що законодавець *de facto* відносить суддю до кола учасників господарського процесу [94, с. 63].

Слід погодитися з В. І. Тertiшніковим, що головним і обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних відносин є суд (суддя), оскільки саме він своїм владним актом вирішує спір про право цивільне, саме він здійснює захист порушених, невизнаних або оспорюваних суб'єктивних цивільних прав, свобод або інтересів [102, с. 44]. С. В. Васильєв також зазначає, що суд є обов'язковим суб'єктом будь-якого процесуального правовідношення, починаючи з подання позову і закінчуючи виконанням судових постанов [103, с. 54].

Прибічники позиції про визнання суду учасником процесу, між іншим, також обґрунтовували різні класифікації.

Так, С. В. Васильєв, В. М. Співак, В. І. Тertiшніков поділяють суб'єктів процесуальних відносин на декілька груп:

- 1) суд;
- 2) особи, які беруть участь у справі;
- 3) інші учасники процесу [103, с. 54; 102, с. 44; 104, с. 35].

Д. М. Притика, М. І. Тітов, В. С. Щербина та деякі інші дослідники залежно від виконуваних у судовому процесі функцій і мети вступу або залучення до процесу учасників поділяють їх на три групи:

- 1) особи, що безпосередньо вирішують справи;
- 2) особи, які вступають у процес із метою захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів (сторони, треті особи);
- 3) особи, які вступають у процес із метою захисту державних і суспільних інтересів (прокурор, державні та інші органи);
- 4) особи, які залучаються до процесу для дачі пояснень і висновків (посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, експерт) [27, с. 63].

Подібною слід визнати класифікацію В. Самолюка, який виділяє:

- 1) суб'єктів, що здійснюють правосуддя;
- 2) суб'єктів, які захищають власні матеріальні інтереси;
- 3) суб'єктів, які захищають матеріальні інтереси інших осіб;
- 4) суб'єктів, які сприяють здійсненню правосуддя [105, с. 43].

А. А. Первушина, Н. С. Хатнюк виділяють аналогічні чотири групи учасників господарських процесуальних правовідносин, а саме:

1) учасники, що захищають власні матеріальні та нематеріальні права та законні інтереси;

2) учасники, які захищають матеріальні та нематеріальні права та законні інтереси інших осіб;

3) учасники, що здійснюють правосуддя;

4) учасники, що сприяють здійсненню правосуддя [106, с. 104].

В. В. Ярков поділяє учасників на чотири групи:

— господарський суд як орган, що вирішує господарський спір;

— особи, які беруть участь у справі, захищаючи свої або інших осіб права та законні інтереси, і мають юридичну заінтересованість у судовому процесі;

— представники, які забезпечують особам, що беруть участь у справі, можливість їх участі у справі, представляючи їх інтереси;

— особи, які сприяють діяльності господарського суду через обов'язки щодо надання доказової інформації та в інших випадках (судові експерти, перекладачі тощо) [107, с. 86].

Здається, зазначена класифікація має сенс, оскільки, дійсно, кожна з вказаних груп має свої особливості, відмінності від інших видів учасників. З іншого боку, невиправданим видається виділення в окрему групу представників, оскільки вони володіють статусом того учасника провадження, якого вони представляють.

А. В. Андрушко, І. А. Балюк, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, М. К. Треушников, О. І. Угриновська та інші дослідники пропонують поділ всіх учасників процесу залежно від правового стану на кілька груп. Перша група – суди (судді), які безпосередньо вирішують конкретну справу. До другої групи належать учасники господарського процесу, яких закон визначає особами, що беруть участь у справі. Такими є сторони (позивач і відповідач), треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, прокурор, державні та інші органи, які виступають на захист чужих інтересів у силу покладених на них законом функцій. Третю групу становлять особи, які сприяють здійсненню правосуддя, нормальному ходу вирішення справи. Вони не є учасниками господарського спору, закон визначає їх як інших осіб, які беруть

участь у справі. Це посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, коли їх викликано для дачі пояснень з питань, що виникають під час розгляду справи, судові експерти, перекладачі, представники та інші [108, с. 85; 10, с. 45; 109, с. 124]. Наведена класифікація видається доречною, оскільки відмежовує групи учасників за правовим положенням і можливістю впливати на хід розгляду справи тощо.

О. С. Захарова, О. Б. Муравін класифікують учасників за їх роллю, завданнями та цілями участі в процесі на:

- а) тих, що покликані вирішувати справи;
- б) тих, що беруть участь у розгляді справи;
- в) тих, що сприяють розгляду та вирішенню справи [7, с. 76–77; 110, с. 25].

В. М. Тертишнік виділяє чотири групи учасників, фактично роздробивши другу групу попередньої класифікації на:

- 1) учасників, що мають і відстоюють самостійний інтерес;
- 2) учасників, що захищають та представляють інтереси «третіх осіб» [66, с. 55].

Є. О. Трещева, поділяючи думку про класифікацію всіх суб'єктів арбітражних процесуальних правовідносин на три групи: суди, що відправляють правосуддя; особи, що беруть участь у справі; особи, які сприяють здійсненню правосуддя, всередині другої групи (особи, що беруть участь у справі) виділяє три підгрупи суб'єктів, що реалізують свої права та обов'язки залежно від цілей участі у справі. Це – особи, метою участі в процесі яких є захист своїх суб'єктивних матеріально-правових інтересів (сторони, треті особи, заявники та зацікавлені особи у справах окремого провадження та інших видів проваджень); особи, що беруть участь у справі з метою захисту інтересів інших осіб, а також державних інтересів (прокурор, державні органи, органи місцевого самоврядування, інші органи); представники – особи, метою участі у справі яких є захист інтересів інших осіб [111, с. 11–12].

Слід зауважити, що А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та інші дослідники, зважаючи на наявність чи відсутність матеріально-правової заінтересованості у

справі осіб, які беруть участь у справі, також поділяють їх на дві групи:

- особи, які захищають у процесі особисті інтереси – сторони та треті особи, оскільки вони наділені як матеріально-правовою, так процесуальною заінтересованістю у справі;

- особи, які захищають інтереси держави, громади, групи осіб або конкретної особи. Такі суб'єкти мають виключно процесуальну заінтересованість у справі, не мають і, як правило, не повинні мати матеріально-правової заінтересованості. Якщо вони мають таку заінтересованість, то виступати у відповідному процесуальному статусі не можуть, а повинні бути залучені у процес як сторона чи третя особа [109, с. 126].

Вказані автори виділяють також дві підгрупи учасників третьої групи:

- суб'єкти, які сприяють розгляду і вирішенню справи по суті (свідок, експерт, перекладач, спеціаліст);

- інші – особи, які здійснюють організаційно-технічне забезпечення процесу (судовий розпорядник, секретар судового засідання) [109, с. 127].

Н. А. Чечина поділяє суб'єктів процесуальних відносин на три групи:

- 1) особи, що захищають в процесі свої суб'єктивні права (сторони, треті особи);

- 2) особи, що беруть участь в процесі з метою захисту суспільних та державних інтересів (прокурор, органи державного управління, громадські організації, представники трудящих та громадських організацій);

- 3) особи, що залучаються в процес для сприяння здійсненню правосуддя, але не захищають у справі ні суб'єктивного, ні суспільного інтересу (свідки, експерти, перекладачі) [112, с. 11].

Слід зауважити, що у господарському процесі у випадку участі колективного утворення (господарського товариства чи іншого виду підприємства, установи, організації) некоректним буде вказувати на захист особистих інтересів – це більш властиве цивільним процесуальним правовідносинам.

Ще більш дрібно В. Я. Чеканов та деякі інші дослідники поділяють всіх суб'єктів процесу на чотири групи:

1) державні органи та посадові особи (суд, прокурор) – вони діють у межах компетенції, встановленої законодавством;

2) представники громадських організацій та трудових колективів – діють за дорученням;

3) так звані учасники процесу: сторони та їх представники (ці особи мають правовий інтерес у справі і відповідно наділені процесуальними правами, використовуючи які вони захищають свої інтереси);

4) інші суб'єкти процесу – свідок, експерт, перекладач, секретар судового засідання (їх процесуальне положення визначається тим, що або їх пояснення чи висновки є джерелом доказів – свідок, експерт; або їх діяльність сприяє правильному провадженню процесуальних дій – перекладач, спеціаліст). Їхня діяльність носить допоміжний характер, сприяє правильному відправленню правосуддя, забезпечуючи встановлення істини по справі, захист прав та законних інтересів учасників процесу [113, с. 90–91].

За вказаною класифікацією лише особи, віднесені до третьої групи, є «так званими учасниками процесу», що видається досить вузьким їх визначенням.

Крім того, не зовсім вірним вважаємо віднесення до суб'єктів процесу такого учасника, як «суд». Учасником провадження при одноосібному розгляді справи є суддя господарського суду, а при колегіальному розгляді справи – колегія суддів, що розглядає конкретну господарську справу [94, с. 63].

О. О. Голубцова пропонує поділяти учасників процесу на три групи:

1) суди як органи державної влади, що здійснюють правосуддя, посадові особи суду;

2) особи, що беруть участь у справі;

3) особи, що сприяють здійсненню правосуддя [6, с. 301].

Позитивним слід визнати віднесення даною авторкою судів до учасників процесу, проте до даної класифікації можна висловити зауваження, віднесені до попередньої класифікації. Одночасно слід позитивно відзначити віднесення дослідницею поса-

дових осіб суду (секретарів) до учасників процесу, хоча об'єднувати вказаних осіб в одну групу із судами та суддями видається недоречним.

Крім того, в подальшому авторка вказує, що запропонована нею класифікація може бути диференційована далі, зокрема, підгрупу «суди» доцільно розділити на суди першої та другої інстанції, оскільки «у них різні завдання, компетенція та функції» [6, с. 301]. Однак поділ, з нашої точки зору, обґрунтовано може бути здійснений лише відносно суддів одного суду залежно від категорії спорів, оскільки суддя має різне коло прав та обов'язків, наприклад, у справах позовного провадження та справах про банкрутство.

В. П. Мозолін, В. Н. Щеглов, М.С. Шакарян та деякі інші дослідники пропонують поділ учасників на:

а) юридично заінтересованих і юридично незаінтересованих осіб або суб'єктів допоміжних відносин;

б) суб'єктів по застосуванню норм права і суб'єктів по додержанню та виконанню норм права або на юрисдикційні органи та їх службових осіб і учасників процесу;

в) суб'єктів, які здійснюють правосуддя, які беруть участь у здійсненні правосуддя і які сприяють правосуддю [114, с. 77; 115, с. 54; 116, с. 12; 117, с. 73].

Кожна з вищевказаних класифікацій має право на існування. При цьому слід погодитися з М. Й. Штефаном, що наведені класифікації мають загальний характер та не розкривають мети і завдань участі окремих суб'єктів у процесі [118, с. 82].

З урахуванням існуючих систем класифікації суб'єктів процесуальних правовідносин, виконуваних ними процесуальних функцій та їх нормативного виділення і визначення учасників процесу М. Й. Штефан класифікував їх на три групи:

1) особи, які здійснюють правосуддя в цивільних справах:

а) суди, котрі розглядають і вирішують справи по першій інстанції;

б) суди, які перевіряють законність і обґрунтованість рішень у апеляційному і касаційному порядках та у зв'язку з нововиявленими та винятковими обставинами;

2) особи, які беруть участь у справі:

а) з метою захисту своїх прав і охоронюваних законом інтересів сторонами, третіми особами у справах позовного провадження, заявниками та заінтересованими особами у справах з адміністративно-правових відносин і окремого провадження;

б) з метою захисту прав інших осіб, державних і громадських інтересів: органи прокуратури, процесуальні представники, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації і окремі громадяни (ст. 98 ЦПК);

3) особи, які не беруть участі в справі: особи, котрі сприяють судові в розгляді справи, – свідки, експерти, перекладачі, особи, які мають письмові і речові докази, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу, судовий розпорядник (ст. 47) [119, с.86].

Формулювання третьої групи слід визнати некоректним, оскільки експерти, перекладачі та інші подібні суб'єкти процесу *беруть* участь у справі, але мають допоміжний характер – сприяють вирішенню справи.

С. С. Бичкова пропонує також класифікувати учасників за процесуальним правовим статусом на: 1) сторін; 2) третіх осіб; 3) органи та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб; 4) представників сторін, третіх осіб, а також органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб [91, с. 413].

Детальною слід визнати класифікацію суб'єктів цивільних процесуальних відносин, запропоновану А. Л. Паскар:

1) суб'єкти, які здійснюють правосуддя в цивільних справах;

а) суддя одноособово;

б) колегіальний склад суду у складі одного судді і двох народних засідателів;

в) колегія суддів суду апеляційної інстанції у складі трьох професійних суддів;

г) колегія суддів касаційної інстанції у складі п'яти суддів;

д) колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України;

е) колегія суддів на спільному засіданні відповідних судових палат Верховного Суду України;

2) суб'єкти, які беруть участь у справі:

а) суб'єкти, які в процесі захищають свої права та інтереси;

б) суб'єкти, які захищають права та інтереси інших осіб;

3) суб'єкти, які сприяють здійсненню правосуддя:

а) суб'єкти, які сприяють розгляду і вирішенню справи;

б) суб'єкти, які здійснюють організаційно-технічне забезпечення процесу;

4) суб'єкти, які не брали участь у справі, але суд вирішив питання про їх права і обов'язки;

5) суб'єкти, які утримують докази і отримали ухвалу суду про витребування цих доказів;

6) особи, присутні в залі судового засідання, які у визначених законодавством випадках притягаються судом до юридичної відповідальності [120, с.11].

Вказана класифікація видається занадто деталізованою, тому слід погодитися з О. С. Захаровою, що такий підхід є вкрай ускладненим і незручним у застосуванні [110, с. 25].

Схожу за складністю класифікацію запропонував адміністративіст О. М. Михайлов за критерієм «ініціювання, місця і ролі в адміністративній справі» – на:

1) особу, яка розглядає і вирішує адміністративну справу – суд;

2) осіб, які обслуговують розгляд і вирішення адміністративної справи – секретар судового засідання та судовий розпорядник, якщо його функції не виконуватиме секретар судового засідання;

3) осіб, які ініціюють розгляд і вирішення адміністративної справи (звертаються до адміністративного суду) – позивач та/або представник позивача, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (якщо підтвердять наявність поважних причин, що унеможливають самотійне звернення особи до адміністративного суду для захисту своїх прав, свобод та інтересів);

4) осіб, які за своєю ініціативою вступають у справу – треті особи, які заявляють самотійні вимоги на предмет спору, органи

та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб;

5) осіб, які залучаються (не ініціюють власний вступ) до участі в справі – треті особи, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору та/або представники третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач [121, с. 133].

Крім того, цікавою, проте досить вузькою видається класифікація вказаного автора на осіб, до яких не може бути застосована заміна, та осіб, до яких може бути застосована заміна [121, с. 134] (зокрема, до останніх О. М. Михайлов відносить лише перекладача).

М. О. Абрамов, О. М. Чапля пропонують поділяти всіх учасників господарського процесу на активних і пасивних. Активними є ті учасники, з ініціативи яких виникає, розвивається і припиняється процес [21, с. 56-57; 122, с. 225]. До них віднесено суддю, сторони, третіх осіб, прокурора, державні і громадські організації, уповноважені законом виступати на захист прав та інтересів інших осіб [21, с. 56]. Але в процесі також беруть участь інші особи, які лише сприяють встановленню істини по спірному відношенню, винесенню законного справедливого рішення. До них віднесено експертів, аудиторів, перекладачів, посадових осіб та інших працівників підприємств і організацій, які мають відомості по обставинах справи. М. О. Абрамов називає їх пасивними учасниками процесу, оскільки від них не залежить виникнення, розвиток, припинення процесу [21, с. 56], але вони відіграють важливе значення і в деяких випадках без їх участі неможливо прийняти правильне, зважене рішення.

Є і деякі інші класифікації, які при детальному розгляді є підвидами розглянутих вище класифікацій, їх модифікаціями.

Розгляд та вирішення спорів здійснюється з метою захисту та відновлення порушених прав та законних інтересів учасників правовідносин. Проте при будь-якому сумнівному ставленні до суддівських обов'язків помилки в цій діяльності можливі. Тому актуальною видається класифікація учасників позовного провадження як суб'єктів контролю в господарському судочинстві.

Контроль є важливим способом усунення судових помилок, це процес, необхідний для виявлення і вирішення виникаючих проблем, а також для стимулювання успішної діяльності [123, с. 279]. З нашої точки зору, **контроль** – це система методів і стратегій, за допомогою яких спрямовується та коректується діяльність, процес, для досягнення певного позитивного результату та усунення виявлених помилок.

Структурування (класифікації) учасників позовного провадження як суб'єктів контролю у господарському процесі можуть бути різними:

I. За суб'єктом контролю – самоконтроль та контроль вищестоящими судовими інстанціями;

II. За суб'єктом-ініціатором контролю – контроль, ініційований господарським судом, ініційований учасниками позовного провадження, а також ініційований особами, що не брали участі в розгляді справи, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки [124, с. 92-94].

Кожна класифікація має свої характеристики.

Наприклад, класифікація за часом здійснення побудована на аналізі як розгляду справи у першій інстанції, так і перегляду справи в апеляційній, касаційній інстанції та у Верховному Суді України, оскільки на кожній із цих стадій судочинства застосовується попередній контроль (при прийнятті позовної заяви (скарги, заяви) та порушенні справи), поточний контроль (у ході розгляду справи чи перегляду судового акта), завершальний контроль (при прийнятті кінцевого судового акта по справі). І на кожній стадії учасники позовного провадження мають різний склад прав та обов'язків для реалізації завдань такої стадії.

Класифікація учасників процесу за суб'єктом контролю виділяє самоконтроль та контроль вищестоящими судовими інстанціями.

Самоконтроль суду першої інстанції – це здатність у передбачених законом випадках суду першої інстанції контролювати свої дії з метою виявлення і усунення в них дефектів, що стали наслідком неправильності дій судді або у зв'язку із зміною обставин [125, с. 12].

Ю.О.Зайцева обґрунтовує віднесення до самоконтрольних повноважень суду першої інстанції наступних: заміна одного забезпечувального заходу іншим; скасування застосованого забезпечувального заходу; відновлення провадження у справі після усунення обставин, що викликали його зупинення; внесення виправлень до рішення при його складанні у нарадчій кімнаті; ухвалення додаткового рішення; роз'яснення рішення; виправлення допущених в рішенні описок, друкарських і арифметичних помилок без зміни його змісту; перегляд судового акту, що набрав законної сили, за нововиявленими обставинами; індексація присуджених грошових сум на день виконання рішення; відстрочення або розстрочка виконання судового акту; зміна способу і порядку його виконання, а також деякі інші [125, с. 13].

Контроль вищестоящими судовими інстанціями проявляється в перегляді в апеляційному, касаційному порядку та за наявності підстав – у Верховному Суді України.

За суб'єктом-ініціатором контролю можна виділити контроль, ініційований судом, ініційований учасниками позовного провадження, а також контроль, ініційований особами, що не брали участі в розгляді справи, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки.

Дійсно, в ході розгляду (перегляду) справи господарський суд наділений широким колом повноважень для здійснення самоконтролю та виправлення виявлених помилок за власною ініціативою.

На жаль, господарський суд на даний час не має право ініціювати перегляд судового акта, навіть за нововиявленими обставинами. Таким правом володіють основні учасники позовного провадження та інші зацікавлені особи. Однак цих осіб не можна віднести до однієї групи, оскільки їх статус певним чином відрізняється (зокрема, за строками звернення, оскільки для осіб, що не брали участь у справі, він частіше за все обчислюється з моменту, коли особи дізналися про порушення їх прав прийнятим судовим актом, а не з дати прийняття оспорюваного судового акта, як це обчислюється для основних учасників справи) [124, с. 92-94].

Враховуючи проведені дослідження та з урахуванням їх недоліків вважаємо найбільш обґрунтованими дві класифікації учасників позовного провадження.

I. За фіксацією в господарському процесуальному законодавстві учасників позовного провадження варто поділяти на:

– тих, процесуальний статус яких передбачений процесуальним законодавством – до них, наприклад, в позовному провадженні слід відносити суд (статті 19, 20 ГПК України), сторони (статті 21–24 ГПК України), третіх осіб (статті 26, 27 ГПК України), представників сторін і третіх осіб (ст. 28 ГПК України), прокурора (ст. 29 ГПК України), посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів (ст. 30 ГПК України), судового експерта (ст. 31 ГПК України), перекладача (статті 44, 81¹ ГПК України);

– тих, процесуальний статус яких не передбачений господарським процесуальним законодавством (інші особи, які мають докази по справі, спеціаліст, заявник та ін.).

Щодо обґрунтованості виділення другої групи слід вказати, що в процесі іноді виникає необхідність участі осіб, наявності яких у процесі не передбачає чинний ГПК України. Так, відповідно до ст. 39 ГПК України господарський суд може провести огляд та дослідження письмових і речових доказів у місці їх знаходження в разі складності подання цих доказів [69, ст. 39]. Для проведення такого огляду та для дослідження доказів суддя часто залучає спеціаліста (наприклад, фотографа), хоча такого учасника в господарському процесі немає.

На практиці вважаємо більш обґрунтованим встановлення відкритого переліку учасників позовного провадження. Зокрема, ст. 18 ГПК України досить широко визначає учасників господарського судового процесу: «До складу учасників судового процесу входять: сторони, треті особи, прокурор, *інші особи, які беруть участь у процесі* у випадках, передбачених цим Кодексом» [69, ст. 18]. Проте динамічність розвитку господарських та господарських процесуальних правовідносин вказує на доцільність вдосконалення формулювання даної норми, що не обмежувала б можливості судді при розгляді конкретної справи лише межами

«випадків, передбачених цим Кодексом», та дозволяла б у випадку необхідності використовувати інші види учасників.

II. За можливістю впливу на рух процесу (його порушення, зміну ходу або припинення) слід виділяти:

- самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження, які дійсно володіють самостійними правами та обов'язками, можуть активно управляти процесом, ініціювати його;

- інших (допоміжних) учасників позовного провадження, які з'являються в процесі за клопотанням самостійних (ініціативних) учасників, або у зв'язку з процесуальною необхідністю, та їх участь у процесі має епізодичний та службовий характер.

До самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження доречно відносити суддю, позивача, відповідача, третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, а також прокурора, громадські об'єднання, господарські об'єднання, органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах їх повноважень. Крім того, до таких учасників належать особи, які не брали участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки;

Слід зауважити, що фактично до даної групи потрапляють також представники сторін та третіх осіб, які окремо виділені ст. 28 ГПК України. Однак вважаємо, що вказані особи не можуть бути визнані окремим видом учасників позовного провадження та віднесені до якоїсь із вказаних груп, оскільки вони займають процесуальне положення та отримують процесуальний статус особи, яку вони представляють, з урахуванням обмежень, які можуть бути встановлені документами на таке представлення інтересів (довіреністю, установчими документами тощо).

Доречно зазначити, що вказаний перелік самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження, в свою чергу, має внутрішній поділ.

По-перше, суддя, як обов'язковий учасник провадження, в силу безсторонності та неупередженості участі у справі, певним чином відокремлений від інших самостійних учасників позовного провадження за своїм процесуальним положенням. Він вступає в процес для виконання особливого завдання – вирішення

господарської справи, і вказане накладає відбиток на формування системи його прав та обов'язків.

Окрему групу формують у позовному провадженні позивач, відповідач, треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, а також особи, які не брали участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки.

Вказані особи є особами, які захищають власний інтерес у справі.

І ще одну групу самостійних (ініціативних) учасників формують прокурор, громадські об'єднання, господарські об'єднання, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які в межах наданих їм повноважень захищають інтереси інших осіб.

До інших (допоміжних) учасників позовного провадження доречно відносити третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, судового експерта, перекладача, посадових осіб підприємств, установ, організацій (свідків), секретаря судового засідання, оскільки вони на процес не можуть впливати.

Потребує додаткового пояснення віднесення до даної групи третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору. Оскільки за визначенням ст. 27 ГПК України це особи, на права або обов'язки щодо *однієї* з сторін справи яких *може* вплинути рішення з господарського спору, які навіть у заявах про залучення (вступ) їх у справу повинні зазначати, виступатимуть вони на стороні *позивача* або *відповідача*, то вказаних осіб недоречно визнавати самостійними учасниками позовного провадження та надавати їм широкі можливості впливу на процес, встановлені на даний час чинним господарським процесуальним законодавством. Вважаємо, що вказані особи повинні у своєму процесуальному положенні та статусі прирівнюватися до посадових осіб підприємств, установ, організацій або свідків (у випадку появи такого учасника в господарському судочинстві). Слід зауважити, що чинний ГПК України наділяє правом оскарження будь-яких осіб, навіть тих, що не брали участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки. Тому якщо виявиться, що судові рішення безпосередньо встановлює права та обов'язки таких осіб, вщемлює їх, то вказані особи зможуть звер-

нутися з апеляційною або касаційною скаргою і у випадку, якщо вони при розгляді справи у першій інстанції займали процесуальне положення не тільки третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, але й судового експерта, й перекладача, й інших допоміжних учасників позовного провадження.

Вказані класифікації цілком можуть бути застосовані не тільки до поділу учасників позовного провадження, приклади яких було наведено вище, але й до учасників провадження у справах про банкрутство, учасників провадження у справах про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих документів на примусове виконання рішень третейських судів, учасників виконавчого провадження [94, с. 64].

При цьому слід зауважити, що за загальним правилом самостійні (ініціативні) учасники позовного провадження завжди є суб'єктами, наявність яких у процесі та процесуальний статус яких чітко встановлені господарським процесуальним законодавством. Проте наявність у процесі та процесуальний статус інших (допоміжних) учасників позовного провадження може бути як встановлений, так і не встановлений господарським процесуальним законодавством.

Доречно відзначити також, що ознака можливості впливу на рух процесу вказаних учасників не є основним фактором, а фактично витікає з їх процесуального положення у справі, безпосередньо пов'язаного з тим, на який предмет орієнтований інтерес (особистий або службовий) певного учасника – на предмет спору або предмет дослідження.

Самостійні (ініціативні) учасники позовного провадження орієнтовані на предмет спору. Тому їх права та обов'язки зосереджені на предметі спору, коло (види) вимог та коло учасників певної справи цілком залежать від предмету спору та обмежені ним.

Інші (допоміжні) учасники позовного провадження орієнтовані на предмет дослідження. Тобто, судовий експерт залучається до справи для здійснення спеціалізованого аналізу певного предмету (об'єкту), який є лише складовою доказувальної бази у господарській справі. Експерт не може давати висновків щодо певного вирішення даної справи, оскільки в такому випадку він підмінятиме суддю у справі. Аналогічно перекладач залучається

до справи для здійснення перекладу певних документів або участі в опитуванні учасника позовного провадження, який не володіє мовою судочинства. Його завдання, права й обов'язки, що витікають з його процесуального положення, безпосередньо та виключно пов'язані з предметом дослідження (документ, усні пояснення учасника провадження) та спрямовані на нього, а не на предмет спору. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, залучаються до справи зазвичай для дачі пояснень щодо певних фактів, висловлюваних сторонами в обґрунтування позиції цих сторін у справі. Тому завдання, права та обов'язки третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, також певним чином зосереджені саме на даному предметі дослідження і зазвичай не виходять за його межі.

1.3. Процесуальна взаємодія між учасниками позовного провадження у господарському судочинстві

Поняття «взаємодія» досить широко аналізувалось у науковій літературі. Воно розглядається як філософська категорія [126, с. 59], як характеристика структури внутрішньої форми соціальних систем [127, с. 32], як метод співробітництва [128, с. 91], як зв'язок [129, с. 20].

М. Ф. Сокиран слушно зазначає, що ефективність будь-якої діяльності безпосередньо залежить від наявності або відсутності взаємодії між її суб'єктами. При цьому чим складніша діяльність, тим більш тісною та різнобічною повинна бути ця взаємодія [130, с. 204]. Якщо вказане дослідити в аспекті статусу учасників позовного провадження, то слід зазначити, що ефективність та оперативність розгляду та вирішення господарської справи безпосередньо залежить від наявності або відсутності взаємодії між учасниками позовного провадження. При цьому важливою складовою дослідження такої взаємодії видається врахування можливих конфліктів між учасниками провадження, які могли або можуть виникнути як до порушення провадження в суді, так і в ході розгляду господарської справи.

Поза правовим полем у поняття «конфлікт інтересів» вкладають досить широкий зміст. Так, відомий конфліктолог Р. Дарендорф визначає конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення, сутичка) як «будь-які відносини між елементами, що характеризуються через об'єктивні («латентні») або суб'єктивні («явні») протилежності» [131, с. 145]. Л. Козер зазначає, що конфлікт – це «боротьба за цінності та претензії на певний соціальний статус, владу і недостатні для всіх матеріальні та духовні блага; боротьба, що має не меті нейтралізацію конфліктуючих сторін, спричинення збітків супернику або його знищення» [132, с. 234]. М. Дойч вважає, що конфлікт виникає завжди, коли відбувається зіткнення двох і більше соціальних явищ [133, с. 398]. Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує дане поняття як зіткнення протилежних думок, поглядів, інтересів, серйозні розбіжності, гостру суперечку [134, с. 570]. П. І. Кудрявцев також пропонує досить широке тлумачення поняття «конфлікт» – це зіткнення протилежних інтересів, поглядів, прагнень; розбіжність, суперечки, які загрожують складнощами [135, с. 163].

При цьому вітчизняний законодавець став на позицію звуження змісту даної категорії до суперечностей між особистими (приватними) інтересами і службовими повноваженнями (професійними обов'язками). Так, згідно з Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції» від 07.04.2011 р. № 3206-VI конфліктом інтересів визнається «суперечність між особистими майновими, немайновими інтересами особи чи близьких їй осіб та її службовими повноваженнями, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення чи невчинення дій під час виконання наданих їй службових повноважень» [136].

Вузькоспеціалізовані нормативно-правові акти підтримали вказаний підхід. Зокрема, у банківській сфері відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-III в редакції Закону України № 1587-VII від 04.07.2014 р. конфліктом інтересів є «наявні та потенційні суперечності між особистими інтересами і посадовими чи професійними обов'язками особи, що можуть вплинути на добросовісне виконання нею

своїх повноважень, об'єктивність та неупередженість прийняття рішень» [137]; у сфері охорони здоров'я згідно з Порядком проведення внутрішнього аудиту в системі Міністерства охорони здоров'я України, затвердженим наказом даного Міністерства від 27.03.2012 р. № 207, це «суперечність між особистими інтересами працівника Відділу та його службовими обов'язками, наявність яких може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття ним рішень, а також на вчинення чи невчинення дій під час виконання наданих йому службових повноважень» [138]; у сфері управління державними корпоративними правами згідно з Порядком організації, планування і проведення внутрішніх аудитів в системі Державного агентства України з управління державними корпоративними правами та майном, затвердженим наказом даного агентства від 04.03.2013 р. № 41, це «суперечність між особистими інтересами працівника внутрішнього аудиту та його службовими обов'язками, наявність яких може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття ним рішень, а також на вчинення чи невчинення дій під час виконання наданих йому службових повноважень» [139].

Вказане торкнулося навіть адвокатської сфери: згідно з Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. № 5076-VI конфліктом інтересів визнається «суперечність між особистими інтересами адвоката та його професійними правами і обов'язками, наявність якої може вплинути на об'єктивність або неупередженість під час виконання адвокатом його професійних обов'язків, а також на вчинення чи невчинення ним дій під час здійснення адвокатської діяльності» [140].

Лише Положення про організацію внутрішнього аудиту в комерційних банках України, затверджене постановою Національного банку України від 20.03.1998 р. № 114, визнавало конфліктом інтересів «будь-який вид стосунків, який не відповідає інтересам банку або може перешкоджати об'єктивному виконанню обов'язків відповідальної особи» [141]. А Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 03.03.1998 р. визначає конфлікт як «розбіжності, що виникають між сторонами соціально-трудова відносин» [142].

Слід зауважити, що остання позиція видається більш виваженою. Так, досліджуючи учасників судочинства, виявляється, що правовий спір є конфліктом інтересів учасників провадження. Кінцевою метою звернення позивача до суду є задоволення його вимог та отримання виконання (в тому числі примусового) даного судового рішення. Відповідач має протилежну мету вступу в процес. Навіть у випадку згоди з певними вимогами позивача, відповідач може бути не згодним з розміром вимог або строком виконання його зобов'язань. Тобто, в будь-якому випадку для виникнення господарського спору між позивачем та відповідачем виникає конфлікт інтересів. Третя особа з самостійними вимогами на предмет спору за загальним правилом має конфлікт інтересів і з позивачем, і з відповідачем, оскільки її вимоги несуть самостійний характер. Треті особи без самостійних вимог за загальним правилом не мають конфлікту інтересів зі стороною, на боці якої вони залучені в процес, при цьому часто вони не мають конфлікту і з іншою стороною у справі, виходячи із суті їх участі у справі.

Суддя, судовий експерт, адвокат, прокурор та перекладач, незважаючи на те, що можуть мати конфлікт інтересів у вузькому сенсі цього слова (як «суперечність між особистими інтересами та професійними правами і обов'язками»), в ході здійснення діяльності та за підсумками роботи (наприклад, після складання висновку експерта або винесення рішення по справі) також можуть отримати конфлікт з іншими учасниками процесу.

Вказане видається важливим при дослідженні процесуального статусу та зв'язків учасників позовного провадження. В протилежному випадку, при застосуванні вузького підходу до поняття «конфлікт інтересів», визначеного на законодавчому рівні, більшість проблем зводиться до вдосконалення процедури відводу (самовідводу). Проте такий шлях вдосконалення чинного законодавства видається неповним, оскільки не враховує конфліктів між основними учасниками справи: суддею, позивачем, відповідачем, третіми особами.

Цікавою видається позиція деяких дослідників щодо визначення юридичного конфлікту як «протиборства суб'єктів права з суперечливими правовими інтересами». Зокрема, Т. В. Худойкіна

зазначає, що конфліктом є «протиборство суб'єктів права з суперечливими правовими інтересами, що виникли у зв'язку зі створенням, реалізацією, застосуванням, зміною, порушенням, тлумаченням прав» [143, с. 74]. Ю. І. Гревцов наполягає, що під юридичним конфліктом слід мати на увазі «ситуації, процес, в якому дві або більше сторін сперечаються, протистоять один одному з приводу юридичних прав та юридичних обов'язків» [144, с. 196]. Однак, наприклад, у випадку підготовки висновку судового експерта в останнього не виникає «протиборства правових інтересів», «протистояння прав та обов'язків» з іншими учасниками, оскільки за наявності такого протиборства інтересів судовий експерт повинен заявити самовідвід.

Тому видається обґрунтованим у ході дослідження взаємовідносин між учасниками позовного провадження розуміти під конфліктом інтересів суперечність між майновими та/або немайновими інтересами особи чи близьких їй осіб та інтересами інших учасників провадження, наявність якої може вплинути на неупередженість прийняття рішень або перешкоджати реалізації прав та обов'язків учасників позовного провадження [145, с. 143].

Слід звернути увагу, що інтерес у даному випадку розуміється не як протиправний, а як охоронюваний законом, визначення якого було надано Конституційним Судом України в рішенні від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004: «як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам» [146].

В Конституції України визначені такі види інтересів, як «національні» (ст. 18), «суспільні» (ст. 89), «інтереси держави» (ст. 121), «спільні інтереси територіальних громад» (ст. 140) [1]. Терміни «приватноправові», «приватні» інтереси в Конституції не вживаються.

Поняття «інтересу держави» Конституційний Суд України в рішенні від 08.04.1999 р. № 3-рп/99 визначив як такі інтереси, в основі яких «завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо» [147].

Ю. О. Тихомиров визначає публічний інтерес як «визнаний державою і забезпечений правом інтерес соціальної спільноти, задоволення якого служить гарантією її існування та розвитку» [148, с. 55].

Зауважимо також, що поняття «конфлікт інтересів» не є тожним терміну «господарський спір». Як зазначав М. О. Абрамов, «господарський спір – це протиріччя двох чи кількох осіб щодо прав та обов'язків в господарських правовідносинах» [21, с. 47]. Однією з умов наявності господарського спору І. М. Зайцев, О. П. Подцерковний визначають «наявність між сторонами спору про право» [149, с. 24; 150, с. 44].

М. Д. Матієвський зазначає, що спір про право поза процесом не є правовим поняттям [151, с. 166]. О. Ільницький, навпаки, наполягає на визначенні правового спору як виключно матеріального правовідношення [152, с. 202]. Безперечно, що господарський спір може об'єктивно існувати до звернення до суду або навіть без звернення до суду (у випадку вирішення спору у позасудовому, претензійному порядку). Тому з позицією М. Д. Матієвського складно погодитися. Одночасно слід зазначити, що при виникненні господарського спору не завжди виникає конфлікт інтересів, як ситуація, «наявність якої може вплинути на неупередженість прийняття рішень або перешкоджати об'єктивній реалізації прав та обов'язків учасників процесу». О. М. Холод слушно зауважує, що «суб'єктивні права та суб'єктивні юридичні обов'язки є важливими, проте не єдиними об'єктами конфліктної юридичної діяльності» [153, с. 51].

М. І. Єнікєєв справедливо зазначає, що судовий процес розвивається як тактична взаємодія сторін [154, с. 403-404]. Б. Т. Безлепкін слушно зазначає, що «з теоретичної точки зору ... процес (... судочинство) виглядає як системна мозаїка двосторонніх та багатосторонніх правовідносин, суб'єктами яких виступають органи держави, посадові та фізичні особи, державні та недержавні підприємства, установи, організації» [155, с. 25]. У цьому – конкретно-реальна архітектоніка (композиція) взаємодій учасників процесу [156, с. 31-34]. Цивіліст М. А. Гурвич наполягав, що взаємодія учасників процесу будується як за моделлю правового зв'язку на основі суб'єктивних цивільних процесуальних прав і кореспондуючих їм обов'язків, так і за моделлю «правової пов'язаності» всіх учасників процесуальних правовідносин на основі процесуальних прав (правомочностей) суб'єктів процесу на одностороннє волевиявлення, в силу чого дії в процесі однієї сторони не можуть бути юридично байдужими для іншої сторони (ідея «багатогранності» процесуальних правовідносин) [157, с. 65; 158, с. 20].

З цього приводу цікавим видається використання знань так званої криміналістичної ситуалогії (термін вперше впровадила Т. С. Волчецька [159]), маючи на увазі активне використання ситуаційного підходу в ході аналізу предмету спору, вимог учасників процесу та необхідної діяльності для вирішення справи по суті. На жаль, криміналістична ситуалогія розглядає організацію здійснення взаємодії в основному у сприятливих, безконфліктних умовах, зокрема за відсутності протидії з боку зацікавлених осіб.

Аналогічний підхід спостерігається в роботах О. В. Старченка, який під змістом взаємодії слідчого, як виду його взаємопов'язаності з іншими суб'єктами, розуміє діяльність різних ланок (елементів) декількох соціальних організаційних систем, що полягає в узгодженні та координації властивих їм форм діяльності, спільному використанні сил, прийомів і методів, спільній участі в розробленні та здійсненні комплексних заходів, спрямованих на одночасне розв'язання задач, що виникають під час процесуальної діяльності слідчого, та власних соціальних завдань вказаних систем [160, с. 8].

Проте вважаємо використання напрацювань ситуалогії лише у сфері криміналістики вузькою та не враховуючою всіх можливостей застосування вказаних знань. Зокрема, напрацювання Т. С. Волчецької, О. В. Старченко та деяких інших дослідників з певним ступенем переосмислення можливо використовувати і в ході моделювання ситуацій в судових засіданнях, і навіть поза ними, в ході підготовки учасників позовного провадження до участі в судових засіданнях [161, с. 108].

Зокрема, крім «основного» конфлікту між позивачем та відповідачем, а також позивачем, відповідачем та третьою особою з самостійними вимогами на предмет спору, на практиці нерідко трапляються випадки виникнення конфліктних ситуацій за участю судових експертів, що відмовляються або ухиляються від відповіді на поставлені запитання чи від використання сучасних технологій, прийомів і засобів; посадових осіб підприємств, установ, організацій, що нехтують своїми обов'язками у справі, користуючись фактичною неможливістю їх притягнення до відповідальності в якості свідків у справі; прокурорів, які часто не реалізують надані їм законом повноваження на належному рівні або, навпаки, зловживають ними.

Всі перераховані та інші випадки потребують ситуативного реагування від судді та інших учасників господарського процесу в межах їх повноважень. Тому видається доцільним виділяти господарську процесуальну ситуалогію як науковий напрямок в науці господарського процесуального права, предметом якого є організація взаємодії між учасниками господарського процесу при виникненні певних ситуацій процесуального характеру в ході розгляду господарської справи. Вказаний науковий напрямок матиме комплексний характер, використовуючи знання як правових наук (криміналістики, кримінального процесуального права, цивільного процесуального права, адміністративного процесуального права, господарського процесуального права), так і неправових наук (психології, соціології) та відрізнятиметься від науки господарського процесуального права тим, що остання досліджує процедури розгляду та вирішення господарських справ і в основному спрямована на кінцевий результат – винесення законного та

обґрунтованого судового акта по господарській справі. В межах даної науки практично не досліджується організація взаємодії між учасниками процесу в ході призначення судової експертизи, при вирішенні питання про залучення до справи певних учасників тощо. Зокрема, певні питання вирішуються на рівні інформаційних листів з рекомендаціями про організацію проведення тих чи інших дій, звернення уваги суду та інших учасників процесу на перелік обставин, які необхідно довести для обґрунтування власних вимог, заяв, клопотань тощо [161, с. 108].

Наприклад, п. 1.3 постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції» від 26.12.2011 р. № 18 [162, п. 1.3] надає вказівки щодо організації проведення заміни первісного відповідача належним відповідачем, вказуючи наступні складові вирішення подібної ситуації:

а) це може бути зроблено виключно господарським судом за клопотанням сторони або за своєю ініціативою;

б) обов'язково повинна бути згода позивача, яка має бути викладена в його письмовій заяві чи зафіксована в протоколі судового засідання;

в) якщо такої згоди не надано, то господарський суд у залежності від конкретних обставин справи вчиняє одну з таких дій:

1) розглядає справу в межах заявлених позовних вимог і відмовляє в позові, оскільки відповідач не є належним;

2) залучає до участі у справі з власної ініціативи іншого відповідача згідно з частиною першою ст. 24 ГПК України (в такому випадку господарський суд зобов'язує позивача згідно з частиною другою ст. 56 ГПК України надіслати відповідачу копії позовної заяви та доданих до неї документів, а в разі невиконання цього обов'язку у встановлений судом строк залишає позов без розгляду на підставі п. 5 частини першої ст. 81 ГПК України);

г) якщо у розгляді справи господарським судом буде з'ясовано, що іншим або належним відповідачем у ній мала б бути особа, яка згідно з процесуальним законом не може бути учасником судового процесу в господарському суді, а позивач наполягає на

розгляді відповідної справи саме господарським судом, останній не вправі ні залучати відповідну особу до участі у справі, ні припиняти провадження в ній, а повинен розглянути справу стосовно того відповідача, якому пред'явлено позовну вимогу, та прийняти рішення по суті справи (в тому числі про відмову в позові, якщо відповідач є неналежним);

д) ухвали про залучення іншого відповідача чи заміну неналежного відповідача не можуть бути оскаржені в апеляційному та касаційному порядку [162, п. 1.3].

Слід зауважити, що деякі з вказаних аспектів – пункти а, б, д – встановлені чинним ГПК України (статтями 24 і 106). Інші питання законодавчо не врегульовані. При цьому всі вказані складові є важливими аспектами організації непоодиноких ситуацій, які виникають при взаємодії учасників позовного провадження.

Інша ситуація: суддя отримав позовну заяву, порушив провадження у справі, а потім отримав інформацію про наявність третейської угоди між сторонами. Чинний ГПК України не надає відповіді щодо поведінки судді в такій ситуації.

Відповідно до п. 4.2.3 постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції» від 26.12.2011 р. № 18 третейська угода про передання спору на розгляд третейського суду не є відмовою від права на звернення до суду, а є одним із способів реалізації права на захист своїх прав [162, п. 4.2.3].

Одночасно в п. 10 листа Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів» від 10.03.1998 р. № 01–8/91 акцентовано увагу на тому, що суд повинен припинити провадження у справі, якщо є заперечення однієї з сторін щодо вирішення спору в господарському суді і ним (господарським судом – *прим. автора*) не буде визнано, що арбітражна угода є недійсною, втратила чинність або не може бути виконана [163, п. 10].

Таким чином, якщо до господарського суду подано позовну заяву щодо спору, який договором між сторонами спору раніше було віднесено до відання третейського суду (арбітражу), суддя

не вправі припинити провадження у випадку його порушення, а повинен у разі відсутності заперечень однієї із сторін спору спочатку розглянути питання щодо дійсності арбітражної (третейської) угоди та можливості її виконання.

Деякі питання процесуального характеру дотепер не врегульовані навіть на рівні підзаконних роз'яснювальних актів. Яскравим прикладом вказаного є повноваження судді викласти окрему думку при колегіальному розгляді господарської справи. Частиною третьою ст. 4⁷ ГПК України судді, не згодному з рішенням більшості складу колегії суддів, надано право викласти письмово свою окрему думку, яка долучається до справи, але не оголошується [69, ст. 4⁷]. Частина третя ст. 82 ГПК України зобов'язує суддю викласти у письмовій формі свою окрему думку, що приєднується до справи [69, ст. 82]. Інформаційним листом Вищого господарського суду України від 18.05.2015 р. № 01–6/795/15 встановлено, що «окрема думка судді... приєднується до матеріалів справи у загальному порядку формування і оформлення судової справи» [164]. Проте питання щодо строків оформлення окремої думки, її змісту, ознайомлення учасників справи з її змістом не вирішено дотепер, хоча певні теоретичні розробки вказаного питання були здійснені [165].

При дослідженні порушеної проблеми викликає інтерес також дисертація С. В. Лучіної «Взаємодія суб'єктів, які мають тотожні матеріально-правові інтереси в цивільному процесі» [166]. Як зазначає у вступі до дисертаційного дослідження сама авторка: «Ця робота є спробою характеристики не просто сукупності прав, наданих учасникам процесу взагалі і співучасникам – зокрема, а аналізом можливих способів діяльності співучасників щодо реалізації цих прав. Як вважає автор, наявні в науці цивільного процесуального права дослідження окремих правомочностей учасників процесу досить повно характеризують самі права і обов'язки, процедуру їх реалізації одиничним суб'єктом, але недостатньо розкрита процесуальна форма і *способи реалізації цих прав* (виділено мною – Т. С.) множинним суб'єктом правовідносин. Останнє має певну специфіку, суб'єкти, які володіють тотожними інтересами, змушені діяти узгоджено, оскільки інтерес конкретного учасника правовідносин

може бути задоволений лише при досягненні загального інтересу. Спроба проаналізувати і прогнозувати (з метою полегшення управління ходом процесу і забезпечення дотримання процесуальної форми здійснення окремих дій) *конкретні способи взаємодії суб'єктів* (виділено мною – Т. С.), ґрунтуючись на аналізі спрямованості – їх інтересів і ставлення до спільної (групової) діяльності – і виражає наукову новизну представленої роботи» [166, с. 10].

На розвиток даної теми В. В. Борщенко аналізувала в межах власного дисертаційного дослідження на тему «Групові позови в господарському процесі» [167] певні аспекти взаємовідносин між співпозивачами у справі та обґрунтовувала доречність впровадження позивача-представника; обмежень на гонорар представника за груповим позовом, надання суду права відсторонити позивача-представника від участі у процесі, якщо суду стане відомо, що вказана особа не діє в інтересах групи [168, с. 4]; запропонувала доцільність у випадках, коли особи, які не бажають приєднуватися до групового позову або вийшли зі складу позивачів за груповим позовом, але мають намір подати індивідуальний позов до даного відповідача за такими самими підставами, надати їм право вступити в даний процес в якості третіх осіб з самостійними вимогами на предмет спору [168, с. 3].

Російська дослідниця Т. В. Шевченко дослідила механізм взаємодії третейських і арбітражних судів, визначаючи його (механізм) як сукупність правових норм, яка за наявності певних юридичних фактів, встановлених законом та необхідних для виникнення і розвитку юридичного процесу, призводить до виникнення арбітражних процесуальних правовідносин, предметом яких є вимога про оскарження рішення третейського суду, а також про видачу виконавчого листа, для примусового виконання останнього [169, с. 10]. Вказана дослідниця вважає, що процедурні правила третейського розгляду, що розглядаються в рамках механізму взаємодії компетенцій третейських і арбітражних судів, можуть бути розділені на дві групи: до першої групи належать правила формування третейського суду (визначення підвідомчості і компетенції третейського суду, вибір третейського арбітра, належне оформлення третейської угоди); до другої – правила, що

встановлюють саму процедуру третейського розгляду (відповідне повідомлення сторін, усунення інших процесуальних порушень) [169, с. 11].

Виходячи з аналізу положень чинного ГПК України, до видів взаємодії третейських і господарських судів належать також такі дії, як витребування матеріалів справи у третейського суду, відмова (в тому числі мовчазна) третейського суду від передачі матеріалів третейської справи, а також можливість надання пояснень суддею третейського суду за їх необхідності. Вказані дії лише по-верхово врегульовані чинним ГПК України, проте ефективність такої взаємодії безпосередньо впливає на результати розгляду господарської справи [161, с. 109].

Вищевказані та інші питання господарської процесуальної ситуації потребують негайного вирішення на законодавчому рівні і є лише частково розробленими на теоретичному рівні.

До кола істотних особливостей господарських процесуальних правовідносин відповідно до доктрини зазвичай відносять таку структуру правового зв'язку його суб'єктів, яка характеризується обов'язковою участю суду і схематично може бути представлена у вигляді системи правових зв'язків типу: «позивач – суд–відповідач»; «позивач–суд–свідок»; «позивач–суд–експерт» і т.і. Однак з цього питання існує й інша точка зору, суть якої зводиться до того, що процесуальні відносини можуть складатися не тільки за участі суду (вертикальні), але і без нього (горизонтальні), у вигляді процесуальних зв'язків типу: «позивач – відповідач», «позивач – свідок», «відповідач – експерт» і т.і. [156, с. 33].

Інші автори обґрунтовують існування процесуальних відносин зовсім без участі суду. Так, М. А. Гурвич, обґрунтовуючи знаходження сторін у процесуально-правовому зв'язку, підкреслював: «Будь-яка процесуальна дія неодмінно зачіпає процесуальний стан справи в цілому і, отже, також положення і інтереси всіх інших осіб, які беруть участь у справі, ... наприклад, вимога залучення до справи будь-яких нових доказів вимагає обов'язкової участі іншої сторони в змагальному порядку» [158, с. 19-20]. А. Ф. Козлов зазначає: «Уявлення про цивільні процесуальні відносини повинні бути розширені. Їх існує два види: одні – за учас-

тю суду, інші – між самими зацікавленими особами та іншими особами. І ті, й інші обумовлені необхідністю здійснення правосуддя» [170, с. 31]. Ілюструючи відносини другої групи (без участі суду), він вказує на відносини сторін в угоді про підсудність. На відміну від владних відносин за участю суду, ці відносини – договірні, але природа їх, на думку автора, єдина, оскільки і ті, й інші правовідносини пов'язані з судовим захистом прав. По суті, в цьому випадку у автора йдеться про відносини кредитора і боржника, як потенційних сторін певного майбутнього судового процесу, що схематично можна зобразити як зв'язок: «потенційний позивач – потенційний відповідач».

А. Ф. Козлов вважав також, що існують процесуальні відносини без участі суду, що формуються в межах судового процесу, коли учасники таких правовідносин мають відповідне процесуальне становище. Однак наявність у них основних правових зв'язків із судом не заважає їм брати участь і в цих правовідносинах. До кола безпосередніх цивільних процесуальних відносин А. Ф. Козлов справедливо відносив також [170, с. 32]:

- співучасників активної і пасивної сторони («співпозивач – співпозивач», «співвідповідач – співвідповідач»);
- з відшкодування судових витрат між сторонами, а також відносини сторін мирової угоди («позивач – відповідач»);
- судового представника і особи, яку він представляє і яка бере участь у справі (наприклад, «судовий представник – позивач») [171, с. 211].

Г. Л. Осокіна вважає такий погляд помилковим, оскільки він ігнорує той факт, що процес «являє собою не будь-яку, а лише патологічну форму життя матеріального закону, у зв'язку з чим процесуальні відносини не можуть існувати без суб'єкта, що володіє правомочностями щодо їх примусової реалізації, оскільки таким суб'єктом є тільки суд, то правове відношення, що складається без його безпосередньої участі, не може бути процесуальним» [172, с. 46].

Дійсно, поширеною є позиція, прихильники якої виділяють окремо так званих «лідуючих суб'єктів» (тобто суб'єктів, які здійснюють процес) [8, с. 52–53], а всіх осіб, котрі беруть участь

у справі, вважають учасниками процесу [173, с. 214]. Разом з тим, А. В. Шалагінова слушно зазначає, що «лідуюча» роль відводиться суду виключно на тій підставі, що суд здійснює судочинство. Очевидно, використання такого терміну в цьому контексті потребує додаткового обґрунтування, оскільки здійсненню розгляду справи передуює подання до суду позивачем позовної заяви. Тобто обов'язок суду щодо здійснення розгляду справи кореспондує з правом позивача на подання до суду позовної заяви. До того ж, вирішення судом справи ґрунтується на доказах, які надаються іншими суб'єктами процесу. Отже, «лідуюча» роль суду у процесі є сумнівною. Також слід зауважити, що одним з основних принципів процесу є принцип рівності осіб, які беруть у ньому участь. Тому виділення «лідуючого суб'єкта» певною мірою суперечитиме цьому принципу [23, с. 44].

Г. М. Вулах наполягає, що процесуальне законодавство не надає учасникам судочинства взаємних процесуальних прав і не покладає на них процесуальних обов'язків по відношенню один до одного. Дослідниця зазначає, що процесуальні обов'язки сторін – це завжди обов'язки по відношенню до суду. Вони відповідають повноваженням суду, а суд, здійснюючи свої правомочності по відношенню до сторін, забезпечує своїми діями здійснення прав всім особам, які беруть участь у процесі. Наприклад, обов'язок особи, що бере участь у справі, сумлінно користуватися всіма належними йому правами і виконувати процесуальні обов'язки, відповідає правомочності суду зажадати і домогтися від сторін відповідної поведінки. Зловживання процесуальними правами і невиконання процесуальних обов'язків тягне за собою настання несприятливих наслідків, передбачених процесуальним законодавством [174, с. 8].

Проте з вказаним не можна погодитися. Якщо вдатися до зарубіжного досвіду, то, наприклад, в США в штатах Айдахо [175], Алабама [176], Аляска [177], Джорджія [178], Коннектикут [179] та багатьох інших прийнято Правила професійної поведінки адвокатів, Кодекс суддівської поведінки, Правила поведінки у Вищому суді та Правила поведінки в апеляційному провадженні, в яких містяться не тільки положення про взаємовідносини адвока-

та і клієнта, але й про відносини юриста й осіб, що не є його клієнтами [180]. Зазначене взагалі не відповідає позиції Г. М. Вулах, оскільки процесуальними обов'язками, за її думкою, є завжди обов'язки по відношенню до суду.

Ще більш цікавим видається те, що коментар до Правил професійної поведінки штатів Арізона [181], Іллінойс [182], Колорадо [183] та інших згадує конфлікт інтересів двох дійсних клієнтів, дійсного і колишнього клієнтів, а також особистих інтересів адвоката. В багатьох штатах навіть містяться обов'язки адвоката щодо потенційних клієнтів, тобто тих, з якими договір про надання послуг та представлення інтересів ще не укладено, що взагалі не «вписується» в теорію про двосуб'єктний склад процесуальних правовідносин з обов'язковою участю в них суду.

Вважаємо, що Г. Л. Осокіна і Г. М. Вулах нівелюють значення взаємодії суб'єктів до затвердження або підтвердження їх дій господарським судом. Наприклад, відносини між співпозивачами у випадку, якщо за їх згодою на засіданнях виступатиме лише один представник, який висловлюватиме позицію своєї групи: суд не може заборонити їм такі дії, оскільки до його обов'язків належить лише перевірка правильності оформлення повноважень такої особи в межах, наданих учасникам позовного провадження законом.

Аналогічною є поведінка судді при появі в процесі представника позивача, відповідача або третьої особи. Навіть у випадку підозри про наявність у представника конфлікту інтересів суд не має права відсторонити його за власною ініціативою і лише звертає увагу особи, яку представлятиме судовий представник, про наявність підозр. При цьому остаточне рішення з цього питання приймає саме особа, яку представляють в суді (довіритель).

У разі затвердження мирової угоди відповідно до ст. 78 ГПК України суддя перевіряє, що мирова угода стосується лише прав і обов'язків сторін щодо предмету позову та не суперечить законодавству [69, ст. 78].

Дійсно, відповідний акт господарського суду надаватиме волевиявленню учасників позовного провадження законної сили та спричинятиме настання певних правових наслідків. Однак слід

визнати, що елемент взаємодії учасників провадження за відсутності безпосередньої участі судді також є важливою складовою господарських процесуальних правовідносин. Правовідносинами вони є, оскільки процесуальний закон наділяє цих учасників відповідними правами, які вони реалізують в процесі та, за необхідності, «узаконують» відповідним актом господарського суду.

Якщо зводити процесуальні правовідносини лише до двосуб'єктного складу (суд – позивач, суд – відповідач), то це заважатиме реалізації своїх прав учасникам позовного провадження.

Крім того, процесуальні правовідносини виникають тільки між носіями процесуальних прав і обов'язків у процесі здійснення правосуддя. А такими носіями є всі учасники позовного провадження, наділені процесуальним законом відповідними правами й обов'язками.

Таким чином, при дослідженні процесуальних правовідносин та правового становища їх суб'єктів різними авторами акцентувалася увага на таких основних положеннях:

1) це реальна взаємодія в правовій сфері, взаємна поведінка суб'єктів відносин [112, с. 67];

2) це гармонійна взаємодія сторін та інших учасників процесу з судом [184, с. 85];

3) це дії всіх суб'єктів процесу, що пов'язані, взаємно обумовлені і являють собою органічну єдність [185, с. 137].

Щодо першої позиції, то суб'єкти процесу не завжди реалізують свій статус в активних діях. Щодо другої, то застосування до процесу розгляду спору прикметника «гармонійна» вважаємо недоречним. Остання позиція видається найбільш обґрунтованою, оскільки в деяких випадках учасники позовного провадження взаємодіють не тільки з судом, але й між собою (при узгодженні умов мирової угоди, в ході проведення судової експертизи, виконання судових актів).

Для ефективної організації взаємодії учасників позовного провадження має значення вид зв'язку (взаємного впливу) осіб між собою: прямий та опосередкований. Зокрема, на судового експерта сторони мають опосередкований вплив, оскільки вони, хоча і пропонують конкретну експертну установу та перелік пи-

тань до судового експерта, проте господарський суд самостійно приймає судовий акт з цього приводу. Суд може взагалі визнати недоцільним проведення судової експертизи та відмовити у задоволенні клопотання, не включити в ухвалу більшість або всі запитання, запропоновані стороною по справі. Саме тому більш правильним слід визнати зв'язок і вплив сторони у справі та судового експерта опосередкованим.

Іншим чином побудовані відносини між позивачем, відповідачем та третьою особою з самостійними вимогами на предмет спору. Безперечно, у даному випадку взаємний вплив та взаємозв'язок є прямим. На статус адвоката також безпосередньо впливає особа, яку він представляє, а директор або інша уповноважена особа залежить від засновників свого суб'єкта господарювання-роботодавця.

Процес взаємодії може призводити до трансформації позиції. Однак процесуальний статус, його зміст змінюється не завжди. Трансформація позиції не є синонімом трансформації процесуального статусу. Наприклад, учасник позовного провадження, що подав позовну заяву до господарського суду, стає позивачем по справі. Проте серед повноважень відповідача або третьої особи є право подати зустрічний позов/позов. В такому випадку формально позивач не змінює власного процесуального статусу у справі, однак коло його повноважень відносно такого зустрічного позову/позову фактично трансформується у статус відповідача. Тому можна казати про певну умовність статусу, наданого учаснику позовного провадження в конкретній господарській справі.

Процес взаємодії, крім зовнішньої складової, може мати і внутрішню. Проте внутрішня складова взаємодії властива в основному юридичним особам (підприємствам, установам, організаціям, державним органам). Наприклад, за наявності численного юридичного відділу директор підприємства або начальник юридичного відділу вирішує питання про делегування повноважень з підготовки документів, їх направлення, участь у судових засіданнях різним особам з наданням кожному з них відповідних вказівок для ефективної організації їх роботи. В свою чергу, основні завдання участі певної юридичної особи у справі та елементи позиції

в суді начальнику юридичного відділу окреслює керівник підприємства, установи, організації, а йому, в свою чергу – засновник або особа, яка представляє засновника. Рівень та оперативність такого зв'язку безпосередньо та суттєво впливає на ефективність реалізації юридичною особою, як учасником позовного провадження, наданого їй законом процесуального статусу [161, с. 110].

Органи прокуратури, судові органи, Антимонопольний комітет України мають певну структурну підпорядкованість і внутрішній взаємозв'язок та взаємовплив з іншими складовими системами. Так, до 01.12.2012 р. заяву про перегляд судового акта Вищого господарського суду України міг подати від органів прокуратури лише Генеральний прокурор України (після 01.12.2012 р. згідно з Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань удосконалення діяльності прокуратури» від 18.09.2012 р. № 5288–VI [186] таке право отримали прокурори всіх рівнів). Зазвичай вказаний суб'єкт (Генеральний прокурор України) не брав участі у справах при їх розгляді у нижчестоящих ланках. Тому для підготовки відповідної заяви до Верховного Суду України була необхідна взаємодія органів прокуратури різних рівнів (внутрішня взаємодія та взаємозв'язок).

Обґрунтованим видається виділення, поряд із зовнішньою та внутрішньою взаємодією, також міжнародної взаємодії [161, с. 110], питання про актуальність якої піднімає О. В. Старченко [160, с. 13]. У сфері господарського процесу до прикладів міжнародної взаємодії слід віднести судові доручення іноземним судам або іншим компетентним органам іноземної держави, а також виконання судових доручень іноземних судів в Україні (статті 125–129 ГПК України).

Підсумовуючи дослідження вказаного явища, доречно погодитися з Х. П. Ярмакі, що взаємодія – це не підміна одного суб'єкта іншим, а раціональне поєднання можливостей, які є у кожного з них [187, с. 73]. Тому розподіл повноважень може за певних умов підвищити ефективність діяльності учасників позовного провадження.

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

2.1. Поняття та структура процесуального статусу учасників позовного провадження

Останнім часом не тільки юристи-правознавці, але й наукові співробітники недостатньо уваги приділяють теоретичному осмисленню основних понять права. Зокрема, спостерігається неоднакове тлумачення терміну «процесуальний статус» та суміжних з ним понять, які використовуються у великому спектрі правових досліджень без належного обґрунтування, а іноді – навіть суперечливо.

Тому доречним видається дослідження співвідношення понять «правовий статус», «правове положення», «правове становище», а також «процесуальний статус», «процесуальне положення», «процесуальне становище» для уніфікації використання досліджуваної термінології.

Зокрема, в юридичній літературі існує дискусія стосовно використання термінів «правовий статус», «правове положення», «правове становище».

Більшість вчених схиляються до ототожнення цих понять. Так, в Юридичній енциклопедії вказано, що під правовим статусом (від латинського слова «статус», що буквально означає «положення», «стан») звичайно розуміють сукупність прав та обов'язків фізичних і юридичних осіб [188, с. 44]. С. М. Грудницька [189, с. 172], М. І. Матузов [2, с. 261], О. В. Малько [190, с. 103] визначають сутність правового статусу особи як юридично закріплене положення людини в суспільстві. О. Ф. Скакун, О. В. Белькова наполягають на тому, що це слова-сіноніми, і вони етимологічно збігаються [191, с. 378; 81, с. 10]. С. С. Алексєєв [192, с. 425], В. М. Корельський зазначають, що «правовий статус

особи – це положення людини, що відображає її фактичний стан у взаємовідносинах з суспільством та державою» [193, с. 550]. Л. Д. Воеводін вказує, що правовий статус особи – це місце людини в суспільстві та державі [194, с. 50] та зазначає, що за підсумками аналізу конституцій окремих країн дійшов висновку, що при застосуванні понять «статус», «положення», «становище» та інших подібних категорій, які визначають місце суб'єкта правового спілкування, окрім виняткових випадків, між згаданими термінами не робиться будь-яких відмінностей [194, с. 12].

Деякі науковці відстоюють позицію про доцільність розмежування понять «правовий статус» і «правове положення». Зокрема, М. В. Вітрук характеризує положення як більш широке поняття та наводить такі його елементи: правовий статус, громадянство, правосуб'єктність, юридичні гарантії [195, с. 40]. Він наполягає, що правове положення – це узагальнююча категорія, що розкриває всі елементи закріпленого в праві стану особи, які знаходяться між собою у визначених зв'язках і в соціальному плані обумовлені тим місцем, котре особа займає в системі суспільних відносин [195, с. 10-11]. М. П. Орзих зазначає, що правовий статус особи утворюється сукупністю всіх прав, свобод і обов'язків людини і громадянина та є основою її правового становища. На його думку, правове становище особи – це складене поняття, що включає правовий стан особи, загальну правоздатність, політико-правові принципи, права, свободи і обов'язки людини і громадянина, а також гарантії реалізації і захисту прав, свобод і обов'язків людини і громадянина [196, с. 65].

О. І. Харитонova розглядає поняття «статус» як те стабільне, основоположне в правовому стані суб'єкта, що разом з правосуб'єктністю містить визначене коло основних прав і обов'язків. Конкретні ж права і обов'язки відображають специфіку реального правового положення особи, яке пов'язане здебільшого з наявністю тих чи інших юридичних фактів, а не з засадами загального положення суб'єкта в певній правовій системі. Отже, правовий статус в неї асоціюється із стабільним правовим станом суб'єкта, а правове положення змінюється в залежності від правовідносин, в яких він бере участь [197, с. 71].

Великий юридичний словник визначає правовий статус як систему законодавчо встановлених і гарантованих державою прав, свобод, законних інтересів та обов'язків особи [198, с. 655].

За підсумками аналізу застосування вказаних термінів при проведенні наукових досліджень також не можна дійти однозначного висновку про межі використання цих понять.

Зокрема, термін «правове становище» було використано в назвах дисертаційних досліджень О. В. Щербини «Правове становище акціонерів за законодавством України» [199], А. В. Попової «Правове становище професійних учасників ринку цінних паперів в Україні» [200], І. В. Лукач «Правове становище холдингових компаній за законодавством України» [201]. При цьому за аналізом змісту авторефератів вказаних дисертацій стає зрозумілим, що їх автори є прибічниками думки про ототожнення понять «статус» і «положення».

Термін «правовий статус» досить часто використовується в різних галузях права. Зокрема, вказаний термін було використано в назві монографії Р. Ф. Гринюка «Правовий статус комунальних підприємств в Україні» [202], назвах дисертаційних досліджень О. М. Ярошенка «Правовий статус сторін трудових правовідносин» [203], І. Я. Заяця «Правовий статус області в Україні» [204], Л. Л. Лабенської «Правовий статус депутатів місцевих рад» [205], Є. В. Булатова «Правовий статус установи як учасника господарських відносин» [206], І. В. Назарова «Правовий статус Вищої ради юстиції» [207], Л. В. Винара «Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою» [208], М. Г. Ісакова «Правовий статус підприємства як суб'єкта господарювання» [209], І. М. Любімова «Правовий статус державних підприємств» [210], Ю. А. Дурневої «Правовий статус суб'єктів господарювання комунального сектора економіки» [211], Н. О. Герасименко «Правовий статус комунальних банків» [212] та деяких інших.

Слід зауважити, що серед вказаних робіт у дослідженнях Л. Л. Лабенської і І. В. Назарова терміни «правовий статус» і «правове становище» використовуються як тотожні. «Правове положення» використовується як синонім терміну «правовий статус» у роботі І. Я. Заяця.

М. Г. Ісаков, О. М. Ярошенко використовують як синоніми всі три терміни: «правовий статус», «правове становище», «правове положення». Так, О. М. Ярошенко, надаючи визначення правового статусу, вказує, що «це визнаний нормами права правовий *стан* суб'єкта права, який відображає його *становище* у взаємовідносинах із іншими суб'єктами права» [203, с. 8].

А в дисертаційних дослідженнях Л. В. Винара і Є. В. Булатова взагалі не використовується інших термінів, крім терміну «правовий статус», що вказує на те, що вони є прибічниками розрізнення вказаних понять.

І. В. Назаров у дисертаційному дослідженні доходить висновку, що нормативно-правове визначення *положення* Вищої ради юстиції в системі державної влади входить до структури правового *статусу* Вищої ради юстиції [207, с. 14], тобто він є прибічником розмежування цих понять, причому узагальнюючим поняттям вважає статус.

Розмежовує поняття «становище» і «статус» і Ю. Ю. Бальцій, використовуючи перший термін у визначенні місця міського голови у системі органів місцевого самоврядування [213, с. 12].

В дослідженнях процесуального спрямування також немає чіткої термінологічної визначеності: при дослідженні учасників різних видів судочинств автори використовують терміни «процесуальне становище» (В. В. Вапнярчук «Процесуальне становище особи, яка провадить дізнання» [214], А. Є. Голубов «Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння» [215]), «процесуальний статус» (О. О. Бондаренко «Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України» [83], О. І. Литвинчук «Процесуальний статус слідчого в кримінальному процесі України» [216]).

Одночасно деякі дослідники вважають за можливе користуватися терміном «правовий статус» і для характеристики певного учасника процесу (О. В. Белькова «Правовий статус свідка в кримінальному процесі України» [81], О. В. Батюк «Правовий статус обвинуваченого на досудовому слідстві» [217]). Слід зауважити,

що, наприклад, О. В. Белькова у своєму дослідженні чітко визначає, що терміни «правовий статус» і «правове становище» використовуються як тотожні, оскільки ці поняття за своєю етимологією є синонімами [81, с. 10].

О. В. Белькова досить широко розуміє правовий статус особи як систему соціально припустимих, нормативно закріплених та гарантованих авторитетом держави можливостей особи як суб'єкта правовідносин [81, с. 9]. Близьким за змістом є визначення А. Є. Голубовим «кримінально-процесуального статусу особи», під яким він розуміє закріплене нормами кримінально-процесуального права значущє у його межах соціальне становище особи, що характеризується юридичним складом та визначає особу як суб'єкта кримінального процесу [215, с. 6]. Вважаємо вказані визначення занадто широким тлумаченням змісту поняття «правовий статус».

Деякі дослідники використовують терміни «процесуальний правовий статус» [218], «процесуально-правовий статус» [219; 220], маючи на увазі права та обов'язки певних учасників у процесі. Проте, з нашої точки зору, використання даного терміну можливе виключно у випадку комплексного розкриття і правового, і процесуального статусів особи. Наприклад, видається обгрунтованим використання даного терміну для дослідження фізичної особи, оскільки, з одного боку, фізичні особи можуть вступати в будь-які правовідносини, що не суперечать чинному законодавству, а з іншого боку, в процес фізична особа може вступити в якості позивача, відповідача або іншого учасника справи, і в кожному з цих випадків вказана особа набуває певного процесуального статусу. І якщо здійснюватиметься дослідження взаємовпливу участі фізичної особи в правовідносинах і визначення її місця в системі учасників, то в такому дослідженні цілком ймовірно може бути використано термін «процесуально-правовий статус» [221, с. 36-37].

К. В. Бондаренко використовує поняття «правовий стан», зокрема «правовий стан осіб, які беруть участь у провадженні» [222, с. 16]. За тлумачним словником Т. Ф. Єфремової слово «стан» визначають в декількох значеннях: 1. перебування в яко-

му-небудь положенні; 2. положення, в якому хто-небудь знаходиться; 3. стан духу; настрій. Фізичне самопочуття; 4. застар. Соціальне положення, звання; 5. майно, капітал, власність приватної особи. Значний капітал [223, с. 1136].

Ю. С. Новікова визначає правовий стан як обумовлений соціально-культурними умовами життєдіяльності суспільства різновид соціального стану, який представляє собою спосіб юридичного буття суб'єктів, об'єктів або суспільних відносин у визначений проміжок часу у визначеному просторі, як правило, закріплений у встановленому законом порядку [224, с. 10]. Розмежовуючи поняття «правовий стан» і «правовий статус», дослідниця зазначає, що носіями правового статусу є переважно суб'єкти права, в той час як структура правового стану ускладнюється тим, що коло його носіїв значно ширше – це не тільки суб'єкти права, але й об'єкти і суспільні відносини [225, с. 12], що слід визнати обґрунтованим.

О. В. Парфьонов розглядає правовий стан як особливий різновид стану, фіксуючого момент стабільності, врівноваженості, спокою у змінах, русі, розвитку юридичних об'єктів і суб'єктів у певний момент часу при певних умовах, відображений або об'єктивно існуючий в праві [226, с. 148].

Серед вчених спостерігається також і напрямок ухилення від визначення теоретичних питань правового (процесуального) статусу (положення) шляхом формулювання проблеми в більш загальному вигляді (наприклад, дисертаційні дослідження О. В. Анпілогова на тему: «Правове регулювання участі прокурора в адміністративному судочинстві щодо захисту прав та свобод громадянина» [227], М. А. Малетича на тему: «Фізична особа, зацікавлена у розгляді справи, як учасник господарського процесу» [228], які взагалі не аналізують проблему правового або процесуального статусу). Щодо останньої роботи, вважаємо сформульованою некоректно тему даного дисертаційного дослідження, оскільки немає такого учасника процесу, як «фізична особа» – в процесі фізична особа може виступати в якості позивача, відповідача, третьої особи, представника, перекладача, судового експерта, посадової особи підприємства, організації або іншого органу.

Поряд з визнанням тотожності термінів «правове положення» та «правове становище», вважаємо, що термін «правовий статус» має самостійний зміст. Останнє поняття є більш вузьким і включає лише права та обов'язки. Правове положення (становище) є більш загальним поняттям і визначає місце особи в системі. Вказане, в першу чергу, залежить від обсягу правосуб'єктності даної особи [221, с. 37].

Хоча і з даного питання в науці немає єдності. Так, С. М. Грудницька наполягає, що саме поняття «правовий статус», як юридично закріплене положення суб'єкта в суспільстві, за своїм змістом ширше, ніж «правосуб'єктність», яка складає його основу [189, с. 172]. Тобто дослідниця вважає правосуб'єктність складовою правового статусу, який вона, в свою чергу, ототожнює з поняттям «правове положення».

З вказаним не можна цілком погодитися, оскільки наявність господарської процесуальної правосуб'єктності є лише підставою участі в господарському процесі, а положення та статус виникають, виходячи з предмету спору, і можуть суттєво відрізнятися між собою. Так, обидві сторони спору, що виник з укладення господарського договору, повинні довести наявність у них господарської процесуальної правосуб'єктності (статусу суб'єкту господарювання), проте, їх права суттєво відрізнятимуться залежно від того, що одна сторона виступатиме в такому процесі як позивач, а інша – як відповідач.

Вважаємо, що в процесуальній сфері може бути трансформовано лише термін «правовий статус» – в «процесуальний статус», що включає права та обов'язки особи в процесі. Тобто, правовий статус відносно процесуального статусу виступає як загальне та спеціальне [221, с. 37].

Щодо терміну «процесуальне положення» вважаємо можливим використання даного поняття лише відносно визначення місця певної особи в системі суб'єктів (учасників) процесу (процесуальне положення адвоката як представника сторони у справі, процесуальне положення судового експерта в процесі), тобто у випадках, коли необхідно визначитися з колом і змістом взаємо-

відносин конкретного учасника процесу з іншими учасниками [221, с. 37].

З цього приводу цікавою є позиція та обґрунтування О. І. Литвинчука про «рівнозначність за змістом» понять «процесуальний статус» і «процесуальне положення»: цей дослідник вважає, що виходячи з контексту, стилістичної переваги можна використовувати те чи інше словосполучення [216, с. 17]. Вказаний автор розглядає поняття «процесуальний статус слідчого» як систему закріплених у кримінально-процесуальному законі функцій, прав і обов'язків, процесуальних гарантій діяльності та відповідальності слідчого за порушення норм цього закону, що відображає його *фактичне положення у взаємовідносинах з іншими учасниками кримінального процесу в ході провадження досудового слідства* [216, с. 17] (виділено мною – Т. С.).

Аналізуючи вказану дефініцію, слід звернути увагу на те, що автор зводить систему функцій, прав, обов'язків, гарантій та відповідальності до визначення місця учасника процесу серед інших учасників. Хоча, на нашу думку, процесуальний статус учасника процесу – це те стабільне, чим наділений учасник в процесі і що не залежить від взаємовідносин з іншими учасниками у справі. Безперечно, всі учасники справи знаходяться у зв'язку між собою для досягнення спільними зусиллями мети розгляду справи – її вирішення та винесення підсумкового акта. Однак не можна говорити про те, що наявність в учасника позовного провадження прав брати участь у справі, надавати пояснення та докази, брати участь у дослідженні доказів, ознайомлюватись з матеріалами справи лише «відображає його фактичне положення у взаємовідносинах з іншими учасниками». Так, будь-який учасник позовного провадження зобов'язаний виконувати вказівки суду, поважно ставитися до інших учасників позовного провадження та ін., однак це не визначає його фактичне положення у взаємовідносинах з іншими учасниками. Тому не можна погодитися з ототожненням термінів «процесуальний статус» і «процесуальне положення».

Також слід погодитися з О. В. Бельковою щодо недоцільності в межах одного питання виділяти поняття «статус» у «вузькому» та «широкому» розумінні [81, с. 10].

Враховуючи вищезазначене та визначаючи співвідношення «процесуального положення», «правового статусу» та «процесуального статусу», слід зауважити, що, на нашу думку, процесуальне положення суб'єкта не є складовою ані правового, ані процесуального статусу учасника позовного провадження, а є *передумовою статусу*.

Так, фізична особа апріорі має певні права та можливості, не пов'язані з судовим процесом, володіє право- та дієздатністю, які вона набуває до вступу в судовий процес і незалежно від нього. Господарський суд при залученні фізичної особи в процес лише перевіряє наявність у особи правосуб'єктності, що вказує на позапроцесуальний характер даної властивості фізичної особи. Особа, яка володіє правосуб'єктністю поза процесом, не може бути обмежена в процесуальній правосуб'єктності. Зокрема, якщо особа володіє правоздатністю та повною дієздатністю, то в процесі вона вправі реалізувати весь спектр можливостей як самостійний і повноправний учасник позовного провадження у господарському судочинстві. Якщо особа обмежена в дієздатності за законом або володіє частковою дієздатністю за віком, то і в господарському процесі вказані особливості правосуб'єктності накладають відбиток на можливості самостійної реалізації певних прав учасником позовного провадження. При цьому правовий і процесуальний статуси даної особи не обмежуються, а лише реалізація певних прав і можливостей перекладається на інших осіб (батьків (усиновлювачів) або піклувальника чи орган опіки та піклування).

Вступивши в процес, зокрема, в особі позивача, фізична особа набуває процесуальний статус позивача (всі права та обов'язки будь-якого позивача в господарському процесі) та певного процесуального положення відносно інших учасників позовного провадження.

Тому слід визнати, що, вступаючи в конкретні правовідносини, обираючи конкретні види господарської діяльності (наприклад, укладаючи договір поставки), особи наділяються певним правовим статусом (правами та обов'язками за невиконання обов'язків за договором поставки), а при вступі в процес залежно

від того, яким учасником процесу стає вказана особа – відповідним процесуальним статусом.

Тобто, правове положення наявне в особі в будь-який момент часу, а процесуальне положення, правовий або процесуальний статус – при вступі в правовідносини (матеріальні або процесуальні) [221, с. 38]. Таким чином, останні три поняття мають часові межі, а правове положення – не має. У зв'язку з цим слід погодитися з обґрунтованим висновком М. І. Бажанова, О. В. Белькової, В. І. Смилова та деяких інших авторів, що, зокрема, моментом наділення особи правовим статусом свідка слід вважати час його виклику, зробленого в письмовій або в усній формі [81, с. 11].

При цьому слід зауважити, що, оскільки вступ у правовідносини можливий як в активній формі (укладання договору, подання позову позивачем), так і в пасивній формі (наприклад, якщо відповідач по справі взагалі не з'явився в процес та не надав жодного пояснення по справі), то правовий і процесуальний статус означає лише наділення певними правами суб'єкта, але не зобов'язання ними користуватися. З іншого боку, господарський суд може встановити обов'язок виконання певних дій (явка в судові засідання, надання експертного висновку тощо), невиконання яких може привести до негативних наслідків [221, с. 38].

На підтвердження вказаного можна навести справу №904/1250/17 за позовом ПАТ Комерційного банку «Приватбанк» до ТОВ «Дніпропетровська торговельно-транспортна компанія» про стягнення 160 115 грн. 10 коп. заборгованості з повернення кредитних коштів за договором від 29.12.2010 р.

Ухвалою від 26.04.2017 р. суддя господарського суду Миколаївської області визнав явку позивача обов'язковою та зобов'язав останнього у зв'язку з залученням до справи співвідповідача ТОВ «Приват-фінансист» надати суду докази направлення позовної заяви, доданих до неї документів та доповнення до позовної заяви на адресу ТОВ «Приват-фінансист» листом з описом вкладення; в судовому засіданні надати оригінали доданих до позовної заяви документів для огляду, а також попередив позивача, що в разі не виконання вимог суду та повторної неявки в судові засідання можливе настання негативних наслідків: притягнення позивача

до відповідальності, встановленої п. 5 ст. 83 ГПК, або залишення позову без розгляду (п. 5 частини першої ст. 81 ГПК), або вжиття обох цих заходів одночасно, а також винесення окремої ухвали, як це передбачено частиною першою ст. 90 ГПК [229].

Оскільки позивач не виконав вимог суду, то ухвалою господарського суду Миколаївської області від 17.05.2017 р. позовна заява була залишена без розгляду на підставі ст. 81 ГПК України [230].

Особа займає певне процесуальне положення, виходячи з її місця у справі, яке, у свою чергу, визначається завданнями вступу даної особи в процес. Визначивши правове положення особи в процесі, остання наділяється відповідним колом повноважень для реалізації завдань, задля виконання яких вона вступає в процес. Саме за наявності вказаної послідовності можлива поява зв'язки «завдання – процесуальне положення – процесуальний статус (процесуальні права та обов'язки)». В протилежному випадку може виникнути «розрив» між завданнями, для виконання яких особа вступила в процес, та правами й обов'язками, за допомогою яких вона може виконати поставлені завдання. Наприклад, особа, яка має завдання вступити в існуючий процес між іншими учасниками, якщо вона має вимоги на предмет спору, що вступають в суперечність з вимогами однієї або обох сторін справи, займатиме процесуальне положення третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, а користуватиметься правами та виконуватиме обов'язки позивача у справі. Якщо ж завдання такої особи вступають в суперечність лише з однією стороною у справі (наприклад, відповідачем), то в такому випадку вона займає процесуальне положення співпозивача, хоча також наділяється процесуальними правами та обов'язками позивача.

Посадова особа підприємства може мати завданням повідомлення відомостей, що мають значення для правильного вирішення справи. В такому випадку вона отримає в процесі процесуальне положення посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, яке є близьким до положення свідка в інших процесах, тому отримає відповідний процесуальний статус, закріплений у ст. 30 ГПК України.

Якщо ж вказана особа, що залучається до справи, повинна буде використати спеціалізовані знання для оцінки наданих їй матеріалів справи – то вона отримає процесуальне положення судового експерта з відповідними правами та обов'язками.

Аналогічним чином слід вирішувати питання при спробах законодавчого вдосконалення процесуального статусу окремих учасників позовного провадження або при впровадженні в господарський процес нових учасників. Наприклад, деякі автори пропонують впровадити до господарського судочинства такого учасника, як аудитор, оскільки «вони нерідко залучаються в процес... Однак їх не можна поставили в один рядок зі свідками... Проте і від експертів вони суттєво відрізняються» [21, с. 70-71]. При сприйнятті законодавцем вказаної пропозиції спочатку необхідно виявити завдання такого учасника для встановлення його процесуального положення.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про аудиторську діяльність» аудитором може бути фізична особа, яка має сертифікат, що визначає її кваліфікаційну придатність на заняття аудиторською діяльністю на території України [231, ст. 4]. Аудиторська діяльність – підприємницька діяльність, яка включає в себе організаційне і методичне забезпечення аудиту, практичне виконання аудиторських перевірок (аудит) та надання інших аудиторських послуг. Аудитом є перевірка даних бухгалтерського обліку і показників фінансової звітності суб'єкта господарювання з метою висловлення незалежної думки аудитора про її достовірність в усіх суттєвих аспектах та відповідність вимогам законів України, положень (стандартів) бухгалтерського обліку або інших правил (внутрішніх положень суб'єктів господарювання) згідно із вимогами користувачів. Крім того, аудитори (аудиторські фірми) можуть надавати інші аудиторські послуги, пов'язані з їх професійною діяльністю, зокрема, по веденню та відновленню бухгалтерського обліку, у формі консультацій з питань бухгалтерського обліку та фінансової звітності, експертизи і оцінки стану фінансово-господарської діяльності та інших видів економіко-правового забезпечення господарської діяльності суб'єктів господарювання (перелік послуг, які можуть надавати аудитори

(аудиторські фірми), визначається Аудиторською палатою України відповідно до стандартів аудиту) [231, ст. 3].

За аналізом видів аудиторських послуг аудитор може з'являтися в процесі як до, так і в ході розгляду господарської справи. Якщо вказана особа виконувала свої обов'язки фактично до початку розгляду справи, то вона залежно від глибини знань, застосованих при проведенні аудиторської перевірки, може бути залученою до справи в якості посадової особи підприємства, установи, організації або як спеціаліст (у разі появи такого учасника в господарському судочинстві). Якщо ж аудитор залучається до справи за ухвалою суду, то він може зайняти правове положення посадової особи підприємства, установи, організації або судового експерта (якщо його завдання – лише підтвердити наявність певної документації або те, що аудиторську перевірку було здійснено і аудиторський висновок надано, то особа набуватиме процесуальне положення посадової особи підприємства, установи, організації; якщо ж завданням такого учасника є глибокий аналіз із використанням спеціалізованих знань певних документів, матеріалів з наданням власної оцінки дослідженого матеріалу, то він займатиме процесуальне положення судового експерта). В першому випадку коло його прав та обов'язків (процесуальний статус) буде значно вужчим, ніж в останньому випадку, оскільки для виконання завдання підтвердження або непідтвердження існування певного факту необхідне інше, значно вужче коло процесуальних прав та обов'язків.

Щодо структури правового та процесуального статусу слід зазначити про відсутність єдності думок.

Ю. І. Мигачов, О. О. Стрємоухов, П. В. Хотенець відносять до структури правового статусу особи права, обов'язки, відповідальність і гарантії [232, с. 33; 233, с. 91; 234, с. 10]. Аналогічно О. О. Бондаренко до структури процесуального статусу включає процесуальні права, гарантії процесуальних прав, процесуальні обов'язки і ретроспективну відповідальність за їх невиконання [83, с. 6]. О. І. Литвинчук включає до структури процесуального статусу функції, права та обов'язки, процесуальні гарантії діяльності та відповідальність за порушення норм закону [216, с. 6].

А. Є. Голубов вважає, що складовими процесуального статусу є суб'єктивні права (свободи), юридичні обов'язки та законні інтереси особи [215, с. 8]. Вказана позиція є цікавою з огляду на те, що законний інтерес є «двигуном» особи у справі, і система прав та можливостей певного учасника процесу повинна будуватися, виходячи з законних інтересів такої особи. Проте не завжди в процесуальному законодавстві України визначалися можливості захисту прав осіб, які з незалежних від них обставин не були залучені до процесу у першій інстанції. Лише в ході судової реформи 2001 р. [235] вони отримали право подавати касаційні скарги, і тільки в ході судової реформи 2010 р. [236] – отримали можливість ініціювати процес апеляційного оскарження. Законний інтерес цих осіб в отриманні вказаного права був наявний, тому з часом таке право було закріплене на законодавчому рівні.

З іншого боку, процесуальний статус – це законодавчо встановлене коло можливостей певного учасника позовного провадження. І законні інтереси не належать до такого кола, а лише є метою, для задоволення якої особа вступає в процес.

О. Ф. Скакун, Л. Д. Воеводін пропонують включати до структури правового статусу особи також свободи, законні інтереси, громадянство, правосуб'єктність, правове оформлення та ін. [191, с. 378; 194, с. 27] М. В. Колеснікова та І. О. Бершов взагалі пропонують революційну ідею вважати елементом правового статусу особи право на доступ до інформації [237]. Проте вважаємо необґрунтованим розширення структури правового статусу зазначеними елементами. Дійсно, більшість складових, запропонованих вищевказаними авторами (правосуб'єктність, громадянство, правове оформлення, законні інтереси, відповідальність, гарантії), доречно визнати умовами забезпечення реалізації правового та процесуального статусів учасників певних відносин. Сам правовий або процесуальний статус, як сукупність прав (можливостей) і обов'язків при вступі в правовідносини (матеріальні або процесуальні), може залежати від правосуб'єктності та інших вищевказаних складових, але вони не належать до його складу.

Більш обґрунтованою видається позиція С. М. Грудницької, яка зазначає, що правовий статус учасника господарських відно-

син визначається всією сукупністю його прав та обов'язків, необхідних для вирішення різних господарських питань, і саме ці права та обов'язки визначають його місце в системі господарських відносин, регулюють його діяльність [189, с. 172]. Вважаємо невірним встановлення у вказаному визначенні залежності місця учасника відносин в системі від сукупності його прав та обов'язків. Навпаки, місце учасника в системі визначатиме коло його прав та обов'язків (правовий та процесуальний статус).

У зв'язку з цим слушною видається позиція Ю. С. Червоного, який розглядав цивільні процесуальні обов'язки та процесуальні права в комплексі змісту цивільних процесуальних правовідносин [238, с. 60–70], обґрунтовуючи вказане тим, що кожне процесуальне правовідношення, обумовлюючись конкретним змістом його предмета, пов'язується з обов'язками і правами, які синтезують конкретний процесуальний результат. Невиконання такого обов'язку вказує на незастосування особою своїх процесуальних прав, а це зумовлює негативні наслідки процесуального характеру щодо особи, яка не використала своїх процесуальних прав, щоб виконати процесуальні обов'язки.

Ще у XIX ст. М. М. Коркунов писав: «Право неодмінно передбачає відповідний обов'язок. Якщо відсутній відповідний обов'язок, має місце простий дозвіл, а не правомочність» [239, с. 151]. Керуючись аналогічним підходом, О. В. Белькова, В. В. Вапнярчук пропонують включати до змісту правового статусу лише один елемент: права і обов'язки [214, с. 10; 81, с. 10]. Проте, навряд чи можна визнати обґрунтованим об'єднання прав та обов'язків в один елемент, оскільки одному праву може корелювати декілька обов'язків учасників процесу, і вказане не є статичним станом. При цьому зазначена позиція не перевантажує структуру правового та процесуального статусу і відповідає об'єктивному стану.

Потребує окремої уваги позиція деяких науковців щодо визнання особливостями прав та обов'язків суб'єктів владних повноважень (зокрема, суду) у процесуальних відносинах їхньої єдності, можливості права за певних умов ставати обов'язком. Зокрема, так характеризує правовий статус суду в цивільному

процесі Є. В. Васьковський, який зазначає, що законом встановлюються правила, якими суд повинен керуватись у своїй діяльності. Цим зумовлюється характерна риса правового статусу суду, яка полягає в тому, що процесуальні права суду є водночас і його обов'язками [240, с.175]. На думку А. Ф. Козлова, суб'єктивні права і обов'язок суду першої інстанції виступають в єдності. Кожне право є одночасно й обов'язком, і навпаки, обов'язок суду першої інстанції є водночас і правом [241, с. 52]. Обґрунтованою слід визнати позицію А. Ф. Козлова, що «права та обов'язок суду... виступають в єдності». Однак право не може бути «одночасно й обов'язком». Вказане суперечить природі суб'єктивного права, яке є диспозитивним, добровільним і залежить від волевиявлення особи. Якщо закон встановлює лише одну, безальтернативну можливість для особи – навряд чи це може бути визнано правом, а не обов'язком такої особи. Наприклад, норми про оформлення і процедуру подачі позовної заяви не можуть бути віднесені до прав особи. Особа лише наділена правом подачі позову. Проте у разі, якщо вона порушить порядок оформлення або процедуру подачі позовної заяви, то навіть за наявності підстав для задоволення такого позову останній навіть не буде прийнятий господарським судом до розгляду. Таким чином, для реалізації права особа повинна виконати певний перелік *обов'язків*. Однак вказане не означає, що право є обов'язком, оскільки визнання вказаного означало б *необхідність* подання позову, а це видається нелогічним та навіть безглуздим. Ще більше відрив права від обов'язку спостерігається за наявності законодавчо встановленої альтернативи поведінки учасника провадження.

Вважаємо, що структура процесуального статусу самостійних (ініціативних) та інших (допоміжних) учасників позовного провадження у господарському судочинстві має різну пріоритетну побудову. Зокрема, основу процесуального статусу самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження складають права, оскільки вони наділені ініціативною можливістю їх використовувати і в більшості випадків не повинні (не зобов'язані) цього робити (*вправі* збільшити або зменшити позовні вимоги, клопотати про проведення судової експертизи та долучення до

справи доказів тощо). А їх обов'язки витікають з наданих їм прав, обмежуючи можливості зловживання правами.

Проте основу процесуального статусу інших (допоміжних) учасників позовного провадження складають обов'язки, оскільки вони залучаються у справу фактично не за власним бажанням, однак повинні (зобов'язані) виконувати вимоги суду та здійснювати певні дії обов'язково в активній формі (*скласти експертний висновок, надати переклад, дати пояснення тощо*).

Тому при дослідженні статусу окремих учасників позовного провадження вважаємо обґрунтованим досліджувати права та обов'язки з урахуванням їх пріоритетної побудови: у самостійних (ініціативних) учасників – спочатку права, потім обов'язки, а в інших (допоміжних) учасників – навпаки.

М. І. Цуркан вважає, що присяга судді є невід'ємним обов'язковим структурним елементом його правового статусу, тим чинником, який перевтілює особу в суддю. Без прийняття присяги особа не може здійснювати правосуддя, а прийняті нею рішення не мають законної сили [242, с. 26].

В юридичній науці прийнято вважати, що присяга – це: 1) урочиста офіційна обіцянка дотримуватися певних зобов'язань, клятва вірності якій-небудь справі; 2) урочиста обіцянка, часто підкріплена згадуванням чогось дорогого, священного для того, хто обіцяє; 3) запевнення у правдивості сказаного [243, с. 654]. Присяга – лише ритуал морально стримуючого характеру стосовно осіб, що її складають [244, с. 271–272]. Як вірно зазначає М. І. Цуркан, глибокий правовий зміст вкладали у присягу судді українські правники під час створення «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), де в Артикулі 2 «Про суддів та їх присяги» присяга судді була основним джерелом його службових обов'язків [242, с. 19].

На даний час ст. 57 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає складання особою, що вперше призначена на посаду судді, присяги такого змісту: «Я, (ім'я та прізвище), вступаючи на посаду судді, урочисто присягаю Українському народові об'єктивно, безсторонньо, неупереджено, незалежно, справедливо та кваліфіковано здійснювати правосуддя від імені України,

керуючись принципом верховенства права, підкоряючись лише закону, чесно і сумлінно здійснювати повноваження та виконувати обов'язки судді, дотримуватися етичних принципів і правил поведінки судді, не вчиняти дій, що порочать звання судді або підривають авторитет правосуддя» [236, ст. 57].

У ст. 126 Конституції України зазначається, що судді обіймають посади безстроково [245]. До викладення даної статті у новій редакції згідно з Законом України № 1401-VIII від 02.06.2016 р. у названій нормі надавався вичерпний перелік підстав звільнення судді з посади, серед яких самостійною підставою було порушення ним присяги [1]. З вищевказаного М. І. Цуркан дійшов висновку, що складання присяги особою, яку призначили на посаду судді, є юридичним моментом набуття статусу судді й допуску до судової діяльності. До особи, яка її не склала, не можна пред'явити претензії щодо порушення нею обов'язків суддівської служби. Лише після складання особою присяги судді цій особі можна поставити у провину порушення (недотримання, ухилення від виконання) обов'язків присяги, що є підставою звільнення з посади. З вказаного автор робить висновок, що присяга суддів України втілює в собі особливе правове навантаження [242, с. 21].

Проте видається, що вказаний автор змішує зміст понять «правосуб'єктність» та «процесуальний статус».

Правосуб'єктність надає можливість конкретній особі (судді) приступити до виконання обов'язків з розгляду господарської справи. Процесуальний статус – це сукупність прав та обов'язків, які необхідні судді для реалізації завдань, для виконання яких суддя вступає в процес.

С. С. Алексєєв зазначає, що правосуб'єктність органів, які виконують владні повноваження, в науці, законодавстві та на практиці позначено спеціальною категорією – «компетенція» [246, с. 382, 390]. О. В. Колісник також зауважує, що суд для участі в процесі наділяється різними владними повноваженнями, що в сукупності утворюють його компетенцію. Компетенція як основа участі суду в процесі відображає владний початок суддівської діяльності і його правовий статус [247, с. 60, 61].

М. І. Цуркан відносить до складових статусу судді також суддівську етику [242, с. 23]. Вважаємо її складовою обов'язків судді, який не вправі, а зобов'язаний дотримуватися правил суддівської етики та виявляти повагу до учасників процесу, що встановлено ст. 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Крім того, відповідно до ст. 1 Кодексу суддівської етики, затвердженого XI черговим з'їздом суддів України 22.02.2013 р., суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також дотримання високих стандартів поведінки, а відповідно до ст. 8 вказаного Кодексу – повинен здійснювати судочинство в межах та порядку, визначених процесуальним законом, і виявляти при цьому тактовність, ввічливість, витримку й повагу до учасників судового процесу та інших осіб [248].

Для подальшого дослідження прав та обов'язків учасників позовного провадження з метою їх систематизації і класифікації доречно зауважити, що їх внутрішній поділ вважаємо обґрунтованим здійснювати за стадіями господарського процесу.

За класичною концепцією, прибічниками якої є М. Й. Штефан, Н. Г. Салішева, М. С. Строгович, стадії розподіляють на: 1) порушення справи; 2) розгляд справи; 3) прийняття рішення по справі; 4) виконання рішення; 5) оскарження.

Проте видається недоцільним відокремлення стадій розгляду справи та прийняття рішення по ній, оскільки останнє – логічне завершення розгляду. Не може бути розгляду справи без прийняття у такій справі відповідного судового акту з метою подальшого його виконання (якщо таке виконання у вигляді активних дій необхідне та можливе). В такому випадку розгляд справи представляв би для учасників процесу самостійну цінність. Однак це не так, оскільки сторона та інші учасники позовного провадження беруть участь у розгляді справи (судових засіданнях) з метою винесення відповідного судового рішення по справі [249, с. 57].

У зв'язку з появою декількох можливостей для оскарження більшість дослідників (Р. Ф. Калістратова, О. Б. Муравін, В. М. Тертишник, К. С. Юдельсон та ін.) стали виділяти замість

єдиної стадії оскарження декілька стадій: оскарження в апеляційному порядку; оскарження в касаційному порядку. Крім того, деякі автори виділяють як стадію процесу перегляд за нововиявленими обставинами та пояснюють це виділенням даного провадження в окремі розділи чи параграфи у всіх процесуальних кодексах України. Однак вказану позицію не можна визнати обґрунтованою, оскільки, наприклад, відповідно до структури ГПК України господарський процес можливо поділити на такі стадії: 1) досудове врегулювання господарських спорів; 2) порушення провадження у справі та підготовку матеріалів до розгляду у першій інстанції; 3) вирішення спору у першій інстанції; 4) перегляд судових рішень в апеляційному порядку; 5) перегляд судових рішень в касаційному порядку; 6) перегляд судових актів за нововиявленими обставинами; 7) виконання судових актів; 8) провадження у справах за участю іноземних підприємств і організацій.

Проте з вказаним не можна погодитися, оскільки основними відмінними рисами, що відокремлюють одну стадію від іншої, є специфічні завдання кожної стадії і винесення окремого акту, що оформлює цю стадію та вказує на подальший хід справи.

Одночасно видається недоцільним поділ процесу на дрібні стадії. Так, більшість вищевказаних стадій господарського процесу не можуть бути визнаними відносно самостійними.

Тому більш доречним слід визнати структурний поділ господарського процесу на відносно «великі» стадії, наприклад, такі:

- 1) досудове врегулювання господарських спорів;
- 2) вирішення питання про порушення провадження у справі;
- 3) вирішення спору у першій інстанції (що включає і підготовчі дії суду для проведення судових засідань, і ключовий для реалізації деяких прав момент початку розгляду справи по суті, який, як слушно зазначають деякі вчені, дотепер чітко не визначений та потребує законодавчого врегулювання [250]);

- 4) стадія оскарження (включає перегляд судових рішень в апеляційному, касаційному порядку та перегляд справи за нововиявленими обставинами);

- 5) виконання судових актів господарського суду.

Другу стадію ми назвали саме стадією *вирішення питання* про порушення провадження, оскільки на цій стадії суд (суддя) визначається щодо прийняття позовної заяви, відмови у її прийнятті або поверненні позову (статті 61–63 ГПК України). Кожна з цих процесуальних дій здійснюється за певних обставин, визначених законодавством, та оформлюється окремим процесуальним документом, що вказує на подальший хід процесу.

Таким чином, всі вищевказані стадії є дійсно самостійними, оскільки кожна з них може стати останньою в конкретній справі [249, с. 58].

Так, якщо на претензію заявника контрагент надіслав відповідь про визнання вимог та погасив борг, то стадія досудового врегулювання спору буде першою та останньою при вирішенні даної конкретної господарської справи.

Суд може, за наявності підстав та керуючись ст. 62 ГПК України, відмовити у прийнятті позовної заяви. Таким чином, ця стадія може стати останньою по даній справі. Однак, користуючись правами, наданими стороні вказаною статтею, ухвалу про відмову у прийнятті позовної заяви може бути оскаржено. У даному випадку справа переходить до іншої стадії – стадії оскарження, оминаючи стадію вирішення спору у першій інстанції.

Щодо об'єднання всіх видів оскарження до однієї стадії, то в даному випадку доречно керуватися аналогічним правилом: будь-який перегляд здійснюється з єдиною метою, має однакові завдання (перевірку раніше прийнятого рішення у *даній* господарській справі), коло учасників (зокрема, особливим учасником є заявник, скаржник), оформлюється постановою господарського суду або іншим процесуальним актом.

Провадження у справах за участю іноземних підприємств і організацій взагалі не є стадією процесу – це провадження з певними особливостями, яке складається з тих самих стадій, що і господарський процес в цілому (досудове врегулювання, вирішення питання про порушення провадження, вирішення спору, оскарження та виконання) [249, с. 58].

За цих обставин не можна погодитися з позицією В. І. Тертишнікова щодо визнання вказаних вище стадій провадженнями,

оскільки вони складаються із стадій порушення, підготовки та стадії розгляду справи [251, с. 11].

Видається доречним погодитися з Л. В. Ковалем щодо визначення провадження як сукупності процесуальних норм, об'єднаних спільною для них функцією [252, с. 143], а також як визначеного законом порядку просування дій, спрямованих на досягнення певного юридичного ефекту [252, с. 143]. Так, у господарському процесі виділяють специфічне провадження у справах про банкрутство, що має іншу мету, функції, порядок просування дій та, навіть, самостійну нормативно-правову базу – Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом».

Слід зауважити, що вищевказані стадії господарського судочинства у запропонованій класифікації мають за мету вирішення господарського спору. Якщо зазначена мета досягається вже на першій стадії – стадії досудового врегулювання спору – подальші стадії не потрібні, оскільки мета досягнута. У разі невизнання претензії заявник для досягнення своєї мети може використати наступну стадію – звернутися з позовом до суду для порушення господарської справи і т. д.

За аналогією у провадженні по справах про банкрутство мета відновлення платоспроможності боржника може бути досягнута на стадії досудової санації, а також на стадії прийняття заяви, якщо буде виявлено, наприклад, що вимоги кредиторів, які подали заяву про порушення справи про банкрутство, в сумі складають менше трьохсот мінімальних розмірів заробітної плати.

Безперечно, кожна стадія, у свою чергу, має внутрішню структуру, однак вказане не обґрунтовує доцільності перейменування, наприклад, стадії досудового врегулювання спору або порушення господарської справи у провадження. Вважаємо, що провадження представляє собою якийсь закінчений цикл (процес) з виконанням самостійної та самодостатньої мети (завдання). А у випадку з порушенням справи, оскарженням або виконанням судового акту самодостатність втрачається, оскільки провадження з оскарження неможливо без попереднього провадження з розгляду та вирішення спору у першій інстанції.

Тому більш виваженим видається визнання складових господарського судочинства саме стадіями процесу розгляду господарської справи [249, с. 59]. І спеціальні права та обов'язки учасників позовного провадження зазвичай суттєво відрізняються залежно від стадії господарського процесу. Наприклад, права та обов'язки учасників позовного провадження та навіть коло таких учасників на стадії порушення провадження суттєво відрізняється від інших стадій господарського процесу. На стадії оскарження обмежені, порівняно з розглядом господарської справи у першій інстанції, можливості щодо подачі доказів, взагалі неможлива подача зустрічних позовних вимог та вступ до справи третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, якщо таких вимог не було подано у першій інстанції.

Таким чином, при дослідженні спеціальних прав та обов'язків окремих учасників позовного провадження видається доцільним здійснювати їх поділ за стадіями господарського процесу, а також за різними видами проваджень.

2.2. Умови реалізації процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві

Процесуальний статус учасника позовного провадження, як сукупність прав та обов'язків, залишається декларацією за відсутності умов забезпечення його реалізації. Вважаємо, що такі умови можна класифікувати за характером впливу на об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивними умовами є умови, які безпосередньо впливають на можливість ефективної реалізації процесуального статусу учасником позовного провадження. Суб'єктивними – умови, які можуть бути відсутніми при пасивній реалізації процесуального статусу, але необхідні для активної реалізації учасником свого процесуального статусу.

Розглянемо детальніше кожен з них.

Загальновизнаною умовою участі в господарському процесі для всіх осіб, які беруть участь у справі, виступає наявність процесуальної правоздатності та дієздатності. Раніше в доктрині ар-

бітражного процесуального права процесуальна правоздатність і процесуальна дієздатність окремо не аналізувалися – ці два поняття замінялися поняттям «арбітражна процесуальна *правосуб'єктність*». Процесуальна правосуб'єктність означає встановлену законом можливість бути суб'єктом процесуальних правовідносин.

Питання правоздатності, дієздатності та правосуб'єктності в різних галузях права піддавалися аналізу В. І. Борисовою, Г. Л. Осокіною, М. І. Панченком, Р. О. Стефанчуком, у господарському праві – Н. Ф. Ментух, В. С. Мілаш, Р. Б. Шишкою, В. С. Щербиною. Поняття, зміст та елементи процесуальної правоздатності, дієздатності та правосуб'єктності досліджували О. А. Веденяпін, І. І. Діткевич, Л. Л. Нескороджена, Л. М. Ніколенко, Р. В. Чорнолуцький. Проте, не дивлячись на значну кількість праць, комплексного дослідження господарської процесуальної правоздатності, дієздатності та правосуб'єктності не здійснювалося.

Для визначення процесуальної правосуб'єктності необхідно дослідити правову (цивільну, господарську) правосуб'єктність.

Щодо фізичних осіб (без реєстрації суб'єкта господарювання), то у їх відношенні дотепер використовуються окремі складові правосуб'єктності – правоздатність та дієздатність, оскільки вони не збігаються у часі.

Загальновідомо, що правоздатність у фізичної особи виникає від дня народження і припиняється з її смертю (або з оголошення її померлою), а дієздатність – з досягненням певного віку, оскільки це властивість (якість), пов'язана з розумовими здібностями і психічним станом людини. Причому вирішальне значення належить вольовому моментові [253, с. 15].

Правоздатність можна визначити як абстрактну можливість особи бути суб'єктом прав і обов'язків [253, с. 15]. Цивільна правоздатність як суспільно-правова якість визнається за всіма громадянами, які мають бути рівними перед законом. Вона закріплюється в законодавстві як рівна для всіх і кожного, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду

і характеру занять, місця проживання тощо. Жоден громадянин упродовж свого життя не може бути позбавлений цивільної правоздатності, але може бути обмежений у ній [254, с. 35].

Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (частина перша ст. 30 Цивільного кодексу України) [67, ст. 30].

Однак у суб'єкта господарювання і правоздатність, і дієздатність виникають і припиняються одночасно – з моменту внесення відповідного запису до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань.

Саме тому Р. В. Чорнолуцький зазначає, що дієздатність у її прямому розумінні застосовується лише до громадян як суб'єктів приватноправових відносин, а стосовно юридичних осіб не є необхідним застосування категорії «дієздатність», тому що вона є іманентною поняттю їхньої правоздатності [253, с. 4]. З урахуванням цієї тотожності вказаний автор обґрунтовує доцільність вживання загальноприйнятого терміну – «правосуб'єктність» [253, с. 15], розглядаючи її як узагальнююче поняття, елементами якого є правоздатність і дієздатність у їхній сукупності [253, с. 7].

Слід зазначити, що положення чинного Господарського кодексу України встановлюють щодо суб'єктів господарювання спеціальну правосуб'єктність, яку розглядають як синонім терміну «господарська компетенція» (частина перша ст. 55 і частина перша ст. 207 ГК України). Зокрема, у частині першій ст. 55 ГК України зазначається, що суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків) [255].

Згідно зі ст. 80 ЦК України юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді [67, ст. 80].

Таким чином, можливість бути позивачем і відповідачем у суді є процесуальною складовою правосуб'єктності осіб, а про-

цесуальні право- та дієздатність є складовими загальноправових право- та дієздатності [256, с. 58].

У зв'язку з цим необхідно визначитися з поняттям та змістом процесуальної правосуб'єктності.

Адміністративіст І. І. Діткевич до елементів структури процесуальної правосуб'єктності відносить: процесуальну правоздатність, процесуальну дієздатність, конкретні процесуальні права та обов'язки [257, с. 4] і наполягає на тому, що «єдиною адміністративної процесуальної правосуб'єктності для всіх учасників адміністративного процесу не існує: для кожного суб'єкта адміністративно-процесуальних правовідносин встановлена певна правосуб'єктність, як самостійна юридична конструкція, з конкретним змістом та обсягом» [257, с. 3].

Аналогічну позицію висловлює Л. М. Ніколенко: «Кожен із суб'єктів, залежно від його участі в процесі, має свій передбачений законом обсяг процесуальних прав і обов'язків, свій конкретний зміст процесуальної правоздатності» [258, с. 124].

Розвиваючи вказану позицію, деякі вчені наполягають, що процесуальна правоздатність виникає лише з моменту вступу особи в процес [259, с. 67].

Однак з вказаною позицією не можна погодитися з наступних підстав.

Як було вказано вище, згідно зі ст. 80 ЦК України юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді [67, ст. 80]. Зі змісту вказаної статті можна зробити висновок, що оскільки юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю (правосуб'єктністю) з моменту реєстрації в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (далі – Єдиний державний реєстр), то і правом бути позивачем та відповідачем у суді (процесуальною правосуб'єктністю) така особа наділяється з того самого моменту.

І оскільки припинення особи шляхом внесення відповідного запису до Єдиного державного реєстру є підставою для втрати нею цивільної правоздатності і дієздатності (правосуб'єктності), то і право бути позивачем та відповідачем у суді (процесуальну

правосуб'єктність) така особа втрачає з того самого моменту. Протилежне суперечило б законодавству та здоровому глузду, оскільки до моменту припинення суб'єкта господарювання (в тому числі і після прийняття рішення про припинення, але до внесення відповідного запису до Єдиного державного реєстру) в нього може виникнути необхідність звернутися до суду (господарського, третейського суду), наприклад, для примусового отримання належного йому за договором або законом.

У зв'язку з цим не можна погодитися з позицією щодо віднесення до структури процесуальної правосуб'єктності конкретних процесуальних прав та обов'язків, оскільки в момент реєстрації суб'єкта господарювання (як і в момент народження дитини – фізичної особи) не можна чітко визначитися з тим, яким учасником позовного провадження в подальшому буде вказана особа і, відповідно, якими правами вона буде наділена.

Конкретними правами та обов'язками суб'єкти наділяються лише при вступі в процес в якості певного учасника (позивача, відповідача, третьої особи тощо).

При цьому наявність процесуальної право-, дієздатності та правосуб'єктності є умовою для вступу в процес і об'єктивною характеристикою потенційного учасника позовного провадження, якою фізична особа наділяється з моменту народження, а суб'єкт господарювання – з моменту реєстрації в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань.

Тому вважаємо, що елементами господарської процесуальної правосуб'єктності є лише господарська процесуальна правоздатність і господарська процесуальна дієздатність.

При цьому слід зауважити, що господарська процесуальна правосуб'єктність має більш широке застосування і властива не лише фізичним особам та суб'єктам господарювання [256, с. 58].

Це не тільки здатність конкретного суб'єкта бути позивачем або відповідачем у суді, оскільки вказане обмежувало б можливість такого суб'єкта на вступ в процес в якості іншого учасника процесу. При цьому будь-який учасник позовного провадження (треті особи, прокурор, судовий експерт, перекладач, посадові особи та

інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів) повинен підтвердити наявність у нього процесуальної право- та дієздатності.

Так, прокурор повинен підтвердити наявність господарської процесуальної правосуб'єктності шляхом подання документів, що підтверджують законність представлення в процесі органів прокуратури саме цією особою (паспорт, наказ про призначення, довіреність від прокурора відповідного рівня тощо).

Крім того, в господарському процесі можлива участь спеціальних суб'єктів. Наприклад, відповідно до ст. 1 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», поряд зі сторонами, забезпеченими кредиторами, арбітражним керуючим, учасниками у справі про банкрутство, є представник працівників боржника, уповноважена особа засновників (учасників, акціонерів) боржника. Представник працівників боржника – це особа, уповноважена загальними зборами (конференцією), на яких присутні не менш як дві третини штатної чисельності працівників боржника, або відповідним рішенням первинної профспілкової організації боржника (а за наявності кількох первинних організацій – їх спільним рішенням) представляти їх інтереси під час провадження у справі про банкрутство з правом дорадчого голосу. Уповноважена особа засновників (учасників, акціонерів) боржника – це особа, уповноважена загальними зборами учасників (акціонерів), що володіють більш як половиною статутного капіталу боржника, представляти їхні інтереси під час провадження у справі про банкрутство з правом дорадчого голосу [260, ст. 1].

Вказані особи не є ані суб'єктами господарювання, ані фізичними особами у власному його визначенні, не підлягають реєстрації у жодному державному органі. Проте, вони в господарському процесі набувають певних прав та обов'язків. У зв'язку з цим слід погодитися з С. В. Толокольниковим, що, наділяючи процесуальною правосуб'єктністю організації, які не є юридичними особами, законодавець не ставить своїм завданням захист їх прав та законних інтересів, що є звичайною прогалиною в процесуальному законодавстві [261, с. 62]. Тому пропонуємо внести

доповнення до частини другої ст. 1 ГПК України, виклавши її в наступній редакції: «У випадках, передбачених законодавчими актами України, до господарського суду мають право також звертатися державні та інші органи, фізичні особи та інші особи, що не є суб'єктами господарювання».

Розглянемо детальніше складові господарської процесуальної правосуб'єктності.

Л. М. Ніколенко вказує, що господарсько-процесуальна правоздатність – це здатність вимагати судового захисту, мати процесуальні права й обов'язки, бути особою, яка бере участь у справі [258, с. 124].

Проте, враховуючи, що правосуб'єктністю володіють не тільки позивач, відповідач та треті особи, некоректним є визначення правоздатності через здатність вимагати судового захисту. Судовий експерт, перекладач, посадові особи підприємств та організацій не можуть вимагати судового захисту, оскільки залучаються в процес для виконання інших завдань.

Більш виваженою слід визнати позицію, згідно з якою під правоздатністю розуміється абстрактна здатність суб'єкта права мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Вона притаманна усім учасникам правовідносин, хоч вони не повинні обов'язково реалізовувати усі надані їм права; це не просто сума будь-яких прав, не кількісне їх відображення, а необхідний і постійно діючий стан [262, с. 341].

Господарська процесуальна дієздатність – це здатність особи безпосередньо своїми діями реалізовувати процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, які були покладені на неї законом або господарським судом.

Так, обсяг дієздатності фізичної особи визначається Цивільним кодексом України і залежить від двох факторів: віку людини та стану її здоров'я. Залежно від віку розрізняють такі види цивільної дієздатності:

- 1) повну, що виникає із досягненням 18 років;
- 2) неповну (у віці від 14 до 18 років);
- 3) часткову (до досягнення 14 років).

Дієздатність особи в повному обсязі виникає з настанням повноліття, тобто з досягненням особою 18-ти років. Проте фізична особа може набути повної цивільної дієздатності до досягнення зазначеного віку:

- у разі реєстрації шлюбу за правилами шлюбно-сімейного законодавства;
- при досягненні особою 16 років, якщо вона працює за трудовим договором;
- якщо неповнолітня особа записана матір'ю або батьком дитини;
- при досягненні 16 років, якщо фізична особа зареєстрована як підприємець.

Якщо особа, яка досягла 16-ти років, бажає займатися підприємницькою діяльністю, то вона повинна отримати нотаріально засвідчену письмову згоду батьків (усиновлювачів) або піклувальника чи органу опіки та піклування [263, ст. 18]. Тільки після цього особа може бути зареєстрована як підприємець. У такому випадку повна цивільна дієздатність виникає автоматично з моменту державної реєстрації фізичної особи як підприємця.

Повернення неповнолітнього, який набув повної дієздатності, у попередній стан законом не допускається. Навіть у разі припинення шлюбу, визнання шлюбу недійсним, припинення трудового договору, припинення підприємницької діяльності набутого (надана) повна цивільна дієздатність зберігається. Однак при цьому не виключається застосування загальних правил про обмеження дієздатності або про визнання особи недієздатною.

Співвідношення господарської дієздатності та господарської процесуальної дієздатності полягає в умовах виникнення процесуальної дієздатності. Остання збігається з дієздатністю в господарському праві, але відрізняється за змістом. Якщо в господарському праві дієздатність є здатністю своїми діями набувати суб'єктивні господарські права і створювати для себе господарські (матеріальні) обов'язки, то процесуальна дієздатність – це здатність своїми діями реалізовувати свої процесуальні права й нести процесуальні обов'язки у господарському процесі, наприклад, заявляти клопотання та обґрунтовувати їх, брати участь у су-

дових засіданнях і виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони тощо.

Разом з тим слід погодитися з В. С. Щербиною у тому, що проблему процесуальної правосуб'єктності виробничої одиниці можна розглядати лише у нерозривному зв'язку з питанням його господарської (матеріальної) правосуб'єктності [51, с. 14].

Як було вказано вище, господарська процесуальна правосуб'єктність суб'єктів господарювання виникає з моменту їх державної реєстрації, а для державних та інших органів – з моменту їх створення і наділення відповідною компетенцією. Господарська процесуальна правосуб'єктність – це здатність безпосередньо чинити процесуальні дії, здійснювати свої процесуальні права й обов'язки. Громадяни реалізують господарську процесуальну правосуб'єктність самостійно або через своїх представників, а організації, державні та інші органи – через свої колегіальні чи одноосібні органи, або через належним чином уповноважених представників.

Відмінність господарської процесуальної правосуб'єктності від господарської правосуб'єктності в тому, що остання не може реалізуватися за допомогою дій інших осіб, адже однією із кваліфікаційних ознак господарської, зокрема підприємницької, діяльності є самостійність її здійснення [264, с. 78]. В господарському процесі на захист інтересів одних осіб можуть вступити в процес інші особи (наприклад, прокурор). Аналогічна ситуація неможлива відносно господарської правосуб'єктності та виявляє особливості реалізації господарської процесуальної правосуб'єктності. При цьому у разі винесення певного судового рішення у справі відповідні права та обов'язки покладаються на сторони справи, в тому числі на особу, в інтересах якої виступив у процесі прокурор.

Для отримання статусу учасника позовного провадження необхідно мати процесуальну правосуб'єктність, складовими якої є процесуальна право- та процесуальна дієздатність [256, с. 59].

Для досягнення своєї мети в господарському процесі позивач має право реалізовувати всі свої процесуальні права, але й не забувати виконувати всі свої процесуальні обов'язки, не тільки за-

значені в ГПК України, але й отримані від господарського суду під час розгляду справи, та нести відповідальність за правопорушення в процесі розгляду конкретної господарської справи.

Більшість дослідників поділяє правосуб'єктність на загальну (універсальну) і спеціальну (цільову, галузеву) [265, с. 67; 262, с. 341; 266, с. 189].

Наприклад, у радянській науці цивільного права вважалося, що носієм загальної правоздатності є громадянин, а спеціальної – юридична особа. Таку позицію мав і законодавець. Зокрема, згідно з частиною першою ст. 26 ЦК УРСР 1963 р. юридична особа мала цивільну правоздатність відповідно до встановлених цілей її діяльності [267, с. 120].

Одні цивілісти вважали, що юридичні особи, як і фізичні, повинні діяти на принципах загальної правоздатності, бо немає жодних підстав звужувати свободу їх діяльності. Інші, ґрунтуючись на розумінні того, що юридична особа виникає заради досягнення певної мети – відстоювали принципи спеціальної правоздатності.

О. А. Веденяпін вказує, що загальна правосуб'єктність полягає у спроможності певного суб'єкта брати участь у судовому процесі, а спеціальна правосуб'єктність визначається тими відносинами, у межах яких виникає спір, щодо вирішення якого особа (суб'єкт) звертається до суду – відносини у сфері господарської діяльності [266, с. 189].

Деякі учасники господарського процесу не мають універсальної правосуб'єктності, оскільки їх права обмежені чинним законодавством. Зокрема, ст. 2 ГПК України встановлює, що господарський суд порушує справи за позовними заявами:

- державних та інших органів – лише у випадках, передбачених законодавчими актами України;
- прокурорів – лише в інтересах держави;
- Рахункової палати – лише в інтересах держави та в межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України [69].

Це автоматично виключає набуття даними особами універсальної правосуб'єктності.

На нашу думку, загальною правосуб'єктністю наділені позивачі, відповідачі (фізичні особи – з моменту народження, юридичні особи – з моменту реєстрації). А спеціальною процесуальною правосуб'єктністю наділені такі учасники позовного провадження, як прокурор, Антимонопольний комітет України, Рахункова палата, які можуть з'явитися у господарському процесі лише у випадках, встановлених чинним законодавством [256, с. 60].

Питання *гарантій реалізації процесуального статусу учасників позовного провадження* також має важливе значення, оскільки встановлені законодавством права та обов'язки учасників процесу без законодавчого врегулювання гарантій їх реалізації (в тому числі встановлення відповідальності за невиконання або неналежне виконання учасниками процесу своїх обов'язків) є лише декларацією правового статусу осіб у судовому процесі. Саме тому дослідження вказаного питання опосередковано впливає на такі важливі складові процесуального права, як всебічний, повний та об'єктивний розгляд справи, винесення законного рішення по справі, запобігання зловживанням правами в процесі.

П. М. Рабінович під юридичними гарантіями розуміє принципи та норми, які забезпечують здійснення прав і свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту [268, с. 249]. В. Ф. Погорілко також розглядає юридичні гарантії як «надання державою формальної (юридичної) загальнообов'язковості тим умовам, які необхідні для того, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами й свободами... Їхньою метою є реальне забезпечення правовими засобами максимального здійснення, охорони й захисту прав і свобод громадян» [269, с. 222]. М. С. Малєїн вважає, що юридичні гарантії – це «норми права, що передбачають у своїй сукупності правовий механізм, покликаний сприяти реалізації законів [270, с. 43]. Т. Н. Заворотченко пропонує визначення гарантій як системи умов, що забезпечують задоволення інтересів людини [271, с. 25]. С. В. Слинько визначає гарантії прав особи в кримінальному процесі як «систему взаємопов'язаних механізмів, форм і засобів. Засоби гарантій містять у собі правові інсти-

тути (нормативні, процесуальні), які забезпечують належне визнання й реалізацію основних прав і законних інтересів особи» [272, с. 85–86]. І. Й. Магновський визначає юридичні гарантії як «сукупність умов і спеціальних правових способів і засобів, що визначають умови й порядок реалізації безумовного здійснення прав і свобод особи, а також їхню охорону, захист» [273, с. 151]. А. М. Колодій, В. В. Кравченко вказують, що юридичні гарантії є сукупністю спеціальних правових засобів, умов, які забезпечують реалізацію прав, свобод і обов'язків людини та громадянина [274, с. 236; 275, с. 149]. В. М. Чхиквадзе поняття юридичних гарантії прав і свобод громадян визначає як «сукупність спеціальних правових засобів і способів, за допомогою яких реалізуються, охороняються й захищаються права й свободи, запобігають їхнім порушенням, відновлюються порушені права» [276, с. 140]. О. В. Пабат визначає процесуальні гарантії прав та свобод громадян як передбачені законодавством правові засоби та способи, що забезпечують реалізацію, охорону і захист прав та свобод громадян і спрямовані на законний хід і результати процесу [277, с. 15]. С. І. Степурко надає визначення процесуальних гарантії, як сукупності процесуальних правових засобів і умов забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина, шляхом належної їх регламентації в цивільному процесуальному законодавстві [278, с. 80].

Таким чином, більшість дослідників схиляється до визначення гарантії як правових засобів та способів. Підтримуючи в цілому вказаний підхід, слід зауважити, що його прибічники застосовують термін «гарантії» лише до прав і свобод громадян, що видається досить вузьким. Всі учасники позовного провадження, в тому числі суддя, повинні мати процесуальні гарантії реалізації власного статусу. За відсутності таких гарантії у певного учасника позовного провадження інші учасники матимуть можливість впливу або інших зловживань відносно такого учасника, що може призвести до перекручування в ході розгляду господарської справи та прийняття незаконного судового рішення. З урахуванням вищевказаного, процесуальними гарантіями учасників позовного провадження слід визнавати передбачені законодавством правові

засоби та способи, що забезпечують реалізацію, охорону і захист прав учасників господарсько-процесуальних відносин [279, с. 96].

В. В. Мамонов слушно визначає гарантії як «закріплені правовими нормами права й свободи громадян, а також способи їхнього захисту» з акцентом на обов'язку держави, по-перше, установити відповідальність за їхні порушення, по-друге, створити спеціальні органи для захисту прав і інтересів громадян [280, с. 65].

Обґрунтованим видається акцентування дослідником уваги на питанні встановлення відповідальності за невиконання або неналежне виконання обов'язків, оскільки вказане є основною стримуючою силою впливу на правопорушників і в матеріальній, і в процесуальній сфері. Саме завдяки встановленню різноманітних форм та видів відповідальності учасників позовного провадження гарантується (забезпечується) ефективна реалізація процесуального статусу його учасників.

Г. М. Пенчева класифікує форми господарсько-процесуальної відповідальності за ознаками характеру застосовуваних заходів та нормативного закріплення на штрафні санкції, компенсаційні санкції та застосування несприятливих процесуальних наслідків [281, с. 180]. Е. Е. Доброхотова додержується позиції, що єдиною мірою специфічної процесуальної відповідальності є судовий штраф, який є мірою юридичної відповідальності у вигляді грошового стягнення, що накладається судом (а на стадії виконавчого провадження – і органом виконання) у випадках, порядку і розмірі, передбачених законом [282, с. 115-118]. О. Г. Столяров вбачає процесуальну відповідальність в накладенні штрафу або обов'язку по відшкодуванню судових витрат, а також в застосуванні наслідків у вигляді зміни процесуального положення суб'єктів відповідальності або в зобов'язанні здійснити певні дії (наприклад, направлення справи для перегляду судом нижчої інстанції при порушенні ним норм процесуального права), що мають процесуальний характер [283, с. 117]. А. О. Коліна вважає, що основними заходами господарсько-процесуальної відповідальності є штрафні санкції та застосування несприятливих процесуальних наслідків, що мають характер позбавлення певних

процесуальних прав у зв'язку із порушенням господарських процесуальних обов'язків [284, с. 165].

Досліджуючи думки вчених щодо видів процесуальних гарантій, слід зазначити позицію адміністративіста-процесуаліста І. Л. Бородіна, який вважає, що найбільш характерними серед адміністративно-процесуальних гарантій прав та свобод громадян є провадження в дисциплінарних проступках та провадження у справах про адміністративні правопорушення [285, с. 59]. Зазначену думку підтримує О. В. Пабат, який вказує, що адміністративну процедуру доцільно розглядати як самостійну гарантію прав та свобод громадян через наявність в її елементах положень, які містять правові засоби та способи, що забезпечують реалізацію, охорону і захист прав та свобод громадян і спрямовані на законний хід і результати процесу. Саме сукупність таких засобів і способів в адміністративних процедурах під час розгляду та вирішення адміністративними органами та їхніми посадовими особами індивідуальних адміністративних справ і гарантує громадянину його права та свободи [277, с. 17].

Вважаємо вказаний підхід дещо спрощеним, оскільки фактично зазначені автори ототожнюють поняття «гарантія» та «провадження», «процедури», що видається необґрунтованим.

До процесуальних гарантій у господарському судочинстві доречно відносити законодавче закріплення: порядку реалізації права громадян на звернення до суду; переліку осіб, які можуть брати участь у господарському судочинстві; визначення прав та обов'язків учасників процесу; встановлення порядку реалізації відповідальності до порушників процесу; закріплення вимоги про своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне встановлення обставин кожної справи, вирішення справи у відповідності до законодавства; визначення джерел доказування; закріплення вимог до ухвали та рішення господарського суду; встановлення процедури оскарження судових рішень та їх перегляду; визначення порядку виконання судових актів господарських судів; встановлення права на оскарження до господарського суду дій і рішень органів виконавчої служби та їхніх посадових осіб. Дійсно, законодавець передбачив різні процесуальні гарантії, властиві й для всього по-

зовного провадження у господарських справах, і для його окремих стадій [279, с. 96].

А. С. Мордовець розглядає правовий статус особи як критерій класифікації гарантій прав та свобод громадян, у зв'язку з чим поділяє процесуальні гарантії на загальні, спеціальні та індивідуальні [286, с. 315]. Загальними процесуальними гарантіями прав та свобод громадян він вважає передбачені законодавством правові засоби та способи, що забезпечують реалізацію, охорону і захист прав та свобод усіх громадян України, спеціальними гарантіями – ті, що сприяють охороні та захисту певної категорії осіб, а індивідуальними – процесуальні гарантії, що забезпечують особі реалізацію права в конкретних життєвих обставинах і на підставі закону.

Вказана класифікація цілком може бути застосована до учасників позовного провадження. Так, всі особи (не тільки учасники господарського процесу, а навіть «потенційні» учасники процесу, тобто ті, які не брали участі у розгляді справи в першій або апеляційній інстанції, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки) мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії, брати участь в судових засіданнях, наводити свої доводи і міркування з усіх питань, що виникають у ході судового процесу, оскаржувати судові рішення господарського суду в установленому Господарським процесуальним кодексом України порядку. Тобто серед прав, наданих сторонам ст. 22 ГПК України, деякі права є «загальними», тобто властивими всім особам. Дійсно, особа, щодо якої господарський суд вирішив питання про її права та обов'язки, отримує вказані права, проте вона не обов'язково матиме вступити в процес. Так, за підсумками ознайомлення з матеріалами господарської справи вона може дійти висновку про недоцільність оскарження такого судового акту. Однак права на таке оскарження вона не позбавлена. Тому доречно підсумувати, що означені права належать всім особам, а не тільки сторонам чи іншим учасникам позовного провадження [279, с. 96].

Те ж стосується обов'язків учасників господарського процесу. Відповідно до частини третьої ст. 22 ГПК України «сторони

зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони, вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи» [69, ст. 22]. При цьому невірним видається висновок, який можна зробити з цього положення: вказане не розповсюджується на суддю, судового експерта, перекладача, посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, оскільки вказані положення містяться у ст. 22 ГПК України, що має назву: «Права та обов'язки сторін» (виділено мною – Т. С.). Безперечно, всі учасники процесу зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів інших учасників процесу. Більш того, особи, які не брали участі в процесі, або навіть особи, які взагалі не мають відношення до даної справи (наприклад, особи, які завітали до залу засідання в якості стороннього спостерігача, що інколи відбувається, особливо особами журналістського кола), також зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів учасників господарського процесу. Якщо закріплені в ст. 22 ГПК України обов'язки не поширюються на зазначених осіб, то суддя не матиме можливості впливати на таких осіб у судовому засіданні, що призведе до порушення прав та інтересів сторін спору й інших учасників позовного провадження.

Тому вказані обов'язки слід також визнати загальними, оскільки вони розповсюджуються на всіх осіб.

На відміну від досліджених вище загальних прав та обов'язків, іншу групу прав можуть використати не всі учасники позовного провадження. Так, лише сторона, правами якої наділені позивач, відповідач, треті особи та прокурор, відповідно до ст. 22 ГПК України вправі подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, заявляти клопотання, давати усні та письмові пояснення господарському суду, заперечувати проти клопотань і доводів інших учасників позовного провадження.

Таким чином, особи, які не брали участі у розгляді справи, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки, не отримують вказаних прав, якщо не подаватимуть відповідної скарги до господарського суду або якщо цю скаргу не буде прийнято до провадження, а вони не будуть визнані господарським судом стороною в процесі.

Тому вказані права доречно вважати спеціальними.

Індивідуальні гарантії в матеріальному праві більшість вчених характеризує як гарантії, що з'являються в часи надзвичайного стану. Вважаємо, що вказане не може бути застосовано відносно процесу, процедури. Індивідуальні процесуальні гарантії, на нашу думку, сприяють реалізації особливостей процесуального положення певних учасників позовного провадження: судді, позивача, відповідача, прокурора, перекладача, судового експерта та інших учасників. Дійсно, в кожного з учасників позовного провадження є особливості статусу, які потребують відповідних гарантій, що можуть не надаватися іншим учасникам позовного провадження. Так, лише судовий експерт в господарському судочинстві несе кримінальну відповідальність за відмову від виконання покладених на нього обов'язків відповідно до ст. 385 Кримінального кодексу України [287], одночасно отримуючи дві гарантії [279, с. 97]:

1) право судового експерта відмовитись від дачі висновку, якщо наданих йому матеріалів недостатньо або якщо він не має необхідних знань для виконання покладеного на нього обов'язку, що встановлено ст. 31 ГПК України;

2) право судового експерта заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі, що встановлено ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» [288].

Жодний інший учасник позовного провадження не набуває вказаних гарантій.

Зазначений приклад також вказує на те, що законодавство України, яке регулює процесуальний статус учасників позовного провадження та встановлює гарантії реалізації процесуального

статусу, має складну структуру і не вичерпується положеннями Господарського процесуального кодексу України.

З урахуванням вищевказаного, вважаємо, що необхідно визначити та систематизувати *критерії (ознаки) процесуальних гарантій реалізації процесуального статусу учасників позовного провадження*, до яких доречно віднести наступні:

1) визначеності положення особи в процесі – має вираз в тому, що кожна особа з моменту вступу в процес повинна визначитись особисто зі своїм положенням відносно інших учасників провадження, і це положення повинно бути підтверджене господарським судом. І тільки після цього особа може претендувати на отримання певних процесуальних гарантій для реалізації власного процесуального статусу (наприклад, повноваження представників фізичних осіб підтверджуються нотаріально посвідченою довіреністю, тому за відсутності належним чином оформленого документа особа не отримує процесуального статусу представника та не зможе претендувати на процесуальні гарантії, що надаються представнику в господарському процесі);

2) відповідності процесуальних гарантій положенню особи в процесі – має вираз в тому, що положення особи в судовому процесі є основною складовою для визначення системи гарантій для реалізації його статусу, тобто кожна особа в процесі відповідно до мети її залучення у справу має отримати відповідні процесуальні гарантії (наприклад, відповідач може надати відзив на позовну заяву, зустрічний позов, визнати позов; суддя має право об'єднати кілька однорідних позовних заяв; судовий експерт, оскільки це необхідно для дачі висновку, має право знайомитися з матеріалами справи, брати участь в огляді та дослідженні доказів, просити господарський суд про надання йому додаткових матеріалів);

3) обмеження наданих процесуальних гарантій предметом спору – має вираз в тому, що особа може реалізувати свій статус тільки в межах певного кола питань (наприклад, третя особа з самостійними вимогами на предмет спору може вступити в процес лише у разі, якщо предмет спору ідентичний з тим, що вже розглядається в господарському суді; позивач може звернутися

до суду та отримати судовий захист у господарському суді лише по справах, що підвідомчі господарським судам; мирова угода може стосуватися лише прав і обов'язків сторін щодо предмету позову);

4) забезпечення прав та законних інтересів *всіх* осіб у господарському процесі – має вираз в тому, що особа може реалізувати свої процесуальні права лише в межах, що не вщемлюють законних прав інших осіб, а господарський суд до винесення підсумкового судового акта повинен максимально сприяти вирішенню справи на законних та взаємовигідних засадах (наприклад, господарський суд має право вимагати від заявника додати до заяви про вжиття запобіжних заходів будь-який наявний у нього доказ про порушення або загрозу порушення його прав (ст. 43⁴ ГПК України); у разі визнання відповідачем позову господарський суд приймає рішення про задоволення позову за умови, що дії відповідача не суперечать законодавству або не порушують прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб (ст. 78 ГПК України));

5) задоволення лише законних вимог (законних інтересів) учасників позовного провадження – має вираз в тому, що при висуненні учасником позовного провадження вимог, що суперечать чинному законодавству, вказана особа не може розраховувати на задоволення таких вимог і, відповідно, реалізацію гарантій, пов'язаних з цим;

6) поважного ставлення до особи в процесі – має вираз в тому, що особа не може піддаватися образам або тиску будь-якої природи в ході розгляду господарської справи;

7) залучення осіб в процес виключно для прийняття законного та обґрунтованого рішення – має вираз в максимальному розвантаженні процесу шляхом відсіювання осіб, які лише затягують розгляд господарської справи та не впливатимуть на створення необхідної доказової бази по справі;

8) встановлення відповідальності за недотримання норм господарського процесуального закону – має вираз в тому, що всі учасники позовного провадження повинні діяти чітко в межах процесуальних норм (наприклад, не порушувати встановлені строки розгляду господарської справи; правильно оформляти

процесуальні дії, і це стосується не тільки господарського суду, але й всіх інших учасників – оформлення позовної заяви позивачем, зустрічного позову відповідачем, клопотань, скарг сторонами, третіми особами, висновку судового експерта і т.і.). Не слід змішувати вказаний критерій (ознаку) з критерієм (ознакою) законності вимог учасників позовного провадження, оскільки остання висвітлює лише матеріальну складову реалізації гарантій [279, с. 97-98].

Автор не претендує на всеосяжність представленого переліку критеріїв (ознак). Більш того, вважаємо, що динамічний розвиток судочинства і чергова реформа, на порозі якої стоїть система господарських судів та судова система в цілому, нададуть новий поштовх вказаному напрямку дослідження, оскільки основне призначення процесуальних гарантій у господарському судочинстві – стимулювання винесення законних та обґрунтованих судових рішень.

Реалізація за своєю природою є активною дією. Відповідно, реалізація процесуального статусу учасника позовного провадження є активною дією особи, яка залежить від її «внутрішньої» складової – такої особистої характеристики особи, як *правова культура, в тому числі рівень правосвідомості*. Без правової культури, «мотивованої» суб'єктивною складовою *заінтересованості* особи, неможлива об'єктивація учасника в процесі – а лише його пасивна участь. Тому вважаємо доцільним дослідити вказані характеристики та їх значення для реалізації процесуального статусу учасника позовного провадження.

Безперечно, структура процесуального статусу учасника процесу, яка є незмінною, надає різноманітні можливості її володарю при порушенні та в ході розгляду господарської справи. Тому конкретна поведінка (сукупність реалізованих прав) прямо залежить у господарському процесі від мети участі конкретної особи у справі (заінтересованості у справі) та наявності у неї певного рівня правової культури.

Загальнотеоретичні поняття «правова культура», «правовий нігілізм», «правосвідомість» мають важливе значення для формування особистості. Частіше за все зазначені поняття досліджують

в правовому аспекті, однак актуальним видається аналіз правової культури та пов'язаних з нею понять у процесуальному аспекті (на прикладі господарського судочинства).

Поняття «*правової культури*» з'явилося відносно недавно, але вже багато вчених дали йому визначення. Зокрема, В. В. Лемак стверджує, що правова культура за своїм змістом виступає юридичним багатством, яке виражається в досягнутому рівні регулятивних властивостей права, нагромаджених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, котрі належать до духовної культури, до правового прогресу [289, с. 84]. В. В. Копейчиков визначив, що правова культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності [290, с. 101].

Поряд з правовою культурою суспільства існує і правова культура особистості, що складається із знання і розуміння права, здатності особи тлумачити зміст норм права, визначати мету прийняття певного нормативно-правового акта, сферу його дії. Але становлення правової культури особистості безпосередньо залежить від правової культури суспільства.

Указом Президента від 18.10.2001 р. № 992/2001 затверджено Національну Програму правової освіти населення України, де закріплюються ідеї та способи реалізації на практиці підвищення рівня правової культури населення через органи державної влади та місцевого самоврядування [291]. Таким чином, керівництво нашої держави розуміє важливість становлення та підвищення рівня правової культури всіх верств населення України.

З іншого боку, протилежним щодо правової культури поняттям є правовий нігілізм – заперечення права як соціального інституту, системи правил поведінки, яка може успішно регулювати взаємовідносини людей; зневажливо-скептичне ставлення до права [292].

Деякі автори зазначають, що частіше за все зустрічається побутовий правовий нігілізм, пов'язаний з незнанням закону, але відомий і філософський правовий нігілізм, що виникає через спе-

цифіку світогляду. В той же час у правовий нігілізм може увірувати й особа, яка працює в сфері права, задля реалізації своїх неправомірних намірів [293, с. 116].

З цим не можна погодитися, оскільки в самому обґрунтуванні закладена суперечність. Як було зазначено вище, нігілізм припускає скептичне ставлення до права або навіть його заперечення. А особа, яка працює в сфері права та намагається реалізувати свої неправомірні наміри, навпаки, добре знається в правовому колі та використовує його особливості, колізії чи недоліки для реалізації таких намірів. Як приклад можна навести подання особою апеляційної скарги для відкладення моменту набрання законної сили судовим рішенням з метою його подальшого невиконання. Подаючи таку скаргу, суб'єкт чітко розуміє межі своїх повноважень, виконує формальні вимоги щодо оформлення та подання такої скарги, розуміючи, що його правові знання призведуть до певного результату – ненабрання чинності судовим актом суду першої інстанції після закінчення 10-денного строку без належних підстав (якщо підстави для скасування акту є, то питання правової культури або нігілізму взагалі може не досліджуватися). В такому випадку не можна заперечувати щодо високого рівня правової культури такого суб'єкта, хоча і з серйозною деформацією.

Вважаємо, що правовий нігілізм не властивий учасникам позовного провадження, оскільки, з одного боку, в розгляді справи беруть участь професійні учасники (суд, адвокат, прокурор), соціальним призначенням яких є використання права як інституту врегулювання конфліктів між суб'єктами. З іншого боку, позивач, відповідач, треті особи звертаються до суду для врегулювання відносин між ними. І навіть у випадку звернення до суду з метою зловживання своїми правами, безперечно, вони визнають важливу роль права як регулятора суспільних відносин. Суд, судовий експерт, перекладач, посадові особи з'являються в процесі з метою сприяння здійсненню правосуддя, тобто для вирішення правового конфлікту, що виник між учасниками позовного провадження. І тому навіть у випадку, якщо вказані особи є зацікавленими в певному результаті справи, вони також своїм з'явленням в процесі визнають важливу роль права та суду для

вирішення конкретного спору, що визначає їх як осіб, яким не властивий правовий нігілізм [294, с. 51].

Причини правового нігілізму можуть бути різними: історичні, ментальні, економічні, політичні, низький рівень освіти, а на даний час особливо актуальною причиною є відсутність віри українського народу в справедливість, неупередженість, рівність та силу закону.

Є. Виходець вважає, що правовий нігілізм у судовому процесі існує як серед учасників, так і серед суддів, тільки проявляється по-різному і в різних ступенях. Вона зауважує, що дуже багато правопорушень так і залишаються латентними через те, що особи, чий права порушені, про це навіть не здогадуються, чи не вбачають, що звернення з позовною заявою до суду може носити ефективний характер через високий ступінь бюрократизму, затягнення провадження, великі витрати на процесуальні дії та судовий збір та навіть, у деяких випадках, винесення судом незаконного рішення [293, с. 116-117].

Однак з цим також не можна погодитися, оскільки сама авторка зазначає, що в цьому випадку суб'єкти не звертаються до господарського суду.

Правова культура судді неможлива без високого рівня його правосвідомості та моральності. Крім того, елементами змісту поняття «правова культура судді» слід визнати його кваліфікованість і компетентність, бажання постійно оновлювати свій «багаж» правових знань, а також «правову активність», що передбачає неухильну позицію і на роботі, і в повсякденному житті, діяти й вести себе як провідник існуючих у суспільстві правових цінностей, бути прикладом законослухняності [295, с. 66]. С. Г. Башук розглядає правову активність особистості як її інтенсивну діяльність в сфері права, що включає в себе виключно позитивний – схвалювальний з точки зору загальноновизнаних правових цінностей – прояв. Така поведінка виходить за межі звичної правомірної поведінки, відрізняється ініціативою, нерідко виявляється пов'язаною із додатковими витратами часу, інтелектуальної та фізичної енергії. Форми, яких може набувати активна правомірна поведінка, підтверджують такі її характеристики як ініціа-

тивність, вираженість громадянської позиції, творча самодіяльність, зрілість особистості, прагнення брати участь у вирішенні суспільно значущих проблем тощо [296, с. 11].

Слід зауважити, що подекуди у господарському процесі зустрічаються представники сторін з деформованою правовою культурою, що не піклуються про результат справи, оскільки в будь-якому випадку отримають гонорар. Тому деякі автори пропонують змінити положення ст. 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і справляти плату за послуги не за домовленістю сторін, а за результатами справи (і якщо рішення прийняте на користь клієнта, то призначати значно вищий гонорар, ніж за програну справу) [293, с. 117]. Видається, що вказане може вирішуватися домовленістю сторін і цілком лежить у межах цивільного права.

Рівень правової культури безпосередньо впливає на формування громадянського суспільства у державі.

Більшість дослідників за аналізом сучасного стану нашої держави доходять висновку, що багато інститутів та організацій громадянського суспільства в Україні вже сформовано. Дійсно, соціально-економічні та політичні реформи створюють важливі передумови формування громадянського суспільства в нашій державі. Але в подальшому ефективність цього процесу залежить від створення державою належних умов для нормального функціонування життя суспільства.

На жаль, на даний час не тільки світова фінансова криза, але й різноспрямовані дії вищих посадових осіб нашої держави відкидають українське громадянське суспільство від його повноцінного формування та побудови правової держави. Політична доцільність та особиста користь стають основними показниками в проведенні тієї чи іншої лінії поведінки керівництва держави та чиновників на місцях.

Крім того, історичні передумови створення та розвитку нашої держави, його територіальне підкорення довгий час різним державам також накладає певний відбиток на розвиток громадянського суспільства в Україні. Бажання певної частини населення приєднатися до Російської Федерації, сліпа віра в «ідеальні» ро-

сійські нормативні акти та правовідносини, а іншої частини населення – відповідно до Європи з визнанням європейського законодавства безумовно кращим для України, ніж її власне законодавство призводять до перекосів як на місцевому, так і на державному рівні.

Громадянське суспільство знаходиться на даний час лише на початковій стадії свого розвитку, а домінування держави над громадянським суспільством продовжується [297, с. 19].

Український народ повинен змінити менталітет, відношення до себе та до рідної держави, відновити почуття гідності. Всі державні інститути повинні підтримати його в цьому напрямку. Зокрема, судова система, а саме система господарських судів повинна створюватися та реформуватися, виходячи з потреб розвитку суб'єктів господарювання, свободи підприємництва тощо.

Розвиток громадянського суспільства потребує високого рівня розвитку економіки, тому свобода підприємництва та її всіляке стимулювання та підтримання стає основною складовою формування громадянського суспільства в Україні.

Всі реформи в нашій державі повинні бути виваженими, такими, що гарантують суб'єктам господарювання вільний розвиток та підтримку ресурсозберігаючих технологій, технологій з використанням ноу-хау, інноваційних та інших аналогічних технологій, підтримку малого та середнього бізнесу, стимулювання вільної конкуренції тощо.

Зокрема, у господарсько-процесуальній сфері у час фінансової кризи держава повинна подбати про потерпілу від правопорушення сторону та стати на її бік. В цьому випадку може бути використана відстрочка та розстрочка сплати судового збору [298, с. 437], яка фактично не діє лише в господарському судочинстві. Слід зауважити, що механізм звільнення малозабезпечених осіб від сплати судових витрат був передбачений ще у Статуті цивільного судочинства 1864 р. та мав назву «право бідності», коли позивач подавав до суду документи, що підтверджували його низьку платоспроможність, а суд міг врахувати вказане для звільнення таких осіб від сплати судових витрат або зменшення такого тягара. Відповідно до ст. 888 Статуту цивільного судочинства при ви-

рішенні справи на користь особи, за якою визнано судом право бідності, все, сплачене за неї, стягувалося казною або з майна, яке присуджене, або з обвинуваченої у справі сторони. Однак, якщо така сторона програє, то право бідності не звільняє її від повернення іншій стороні судових витрат (ст. 889 Статуту) [299, с. 636].

Доречно звернути увагу на регулювання вказаного питання в Європі. Зокрема, ст. 696 ЦПК Франції встановлює, що судові витрати стягуються зі сторони, проти якої винесено рішення, якщо тільки суддя мотивованою постановою не зобов'яже іншу сторону їх сплатити повністю або частково [300, с. 167-168]. Відповідно до § 114 ЦПК Німеччини стороні, яка в силу свого особистого або майнового становища не може сплатити витрати на ведення процесу, може сплатити їх частково або в розстрочку, за заявою надається допомога у сплаті процесуальних витрат, якщо здійснення або захист прав у судовому порядку, що передбачається, *надає достатньо впевненості на успіх та не здається недобросовісним* [301, с. 27, 217-219] (виділено мною – Т. С.).

Великий розмір судового збору є непід'ємною сумою для багатьох підприємств навіть без руйнівної дії фінансової кризи. На даний час відсутність такої можливості штовхає суб'єктів господарювання до «нетрадиційних» заходів вирішення справи, що відкидає нашу державу в період дев'яностих років минулого століття, а також затягує перехідний період формування громадянського суспільства до невідомих часів, перешкоджає розвитку ринкової економіки в Україні [302, с. 214-215].

У зв'язку з цим видається виключно важливим при вирішенні проблеми законодавчого врегулювання сплати судового збору в господарському процесі закріплення в ГПК України:

1) інститутів розстрочення та відстрочення сплати судового збору у господарському процесі;

2) положення про те, що відсутність у позивача на момент пред'явлення позову грошових коштів для сплати судового збору не повинно перешкоджати здійсненню права позивача на пред'явлення позову щодо захисту своїх майнових прав;

3) обов'язку позивача при направленні позову з клопотанням про відстрочення сплати судового збору представляти господар-

ському суду довідку банку, який обслуговує позивача, про відсутність на розрахунковому рахунку останнього грошових коштів, а також довідку податкового органу з відомостями про банківські рахунки, які має позивач;

4) положення про те, що при задоволенні позову (при наданні відстрочки сплати судового збору) господарському суду необхідно стягувати судовий збір в дохід бюджету безпосередньо з відповідача [303, с. 51].

Дані положення забезпечать більш надійний захист порушених прав і інтересів господарюючих суб'єктів, усунувши штучні правові перепони для звернення до господарського суду.

Одночасно слід погодитися з Н. Ю. Сакарою, що питання про визнання за особою «права бідності» та його обсяг має вирішуватися, враховуючи два критерії: фінансовий, тобто майнове становище особи, та критерій «обґрунтованості вимог» особи, з якими вона бажає звернутися до суду. Наведене дозволить уникнути численних безпідставних та необґрунтованих звернень до суду [304, с. 218].

Деякі вчені визнають *правосвідомість* одним з основних елементів правової культури, і розглядають її як сферу суспільної, групової та індивідуальної свідомості, яка відображає юридично-значимі явища і обумовлена юридично-значимими цінностями, уявленням про належний правопорядок. Правосвідомість визначається соціально-економічними умовами життя суспільства, його культурно-правовими традиціями [198, с. 412]. За визначенням О. Ф. Скакун, правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають відношення особи, групи, суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом [71, с. 733]. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко представляють правосвідомість як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки [305, с. 352]. М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко визначають «правосвідомість» як сукупність суб'єктивних елементів правового регулювання: ідей, теорій, емоцій, почуттів та правових установок, за посередництвом яких відображається правова дійсність, формується став-

лення до права та юридичної практики, ціннісна орієнтація щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямків розвитку правової системи для забезпечення гідного існування людини та ефективної організації держави і суспільства. Правосвідомість, як форма суспільної свідомості, завжди є суб'єктивним явищем, зміст якої становлять: правові ідеї, поняття; уявлення людей про минуле чи бажане право; суб'єктивне ставлення до чинного права як феномену суспільного життя; масові емоційні реакції на право, на вчинки людей, особливо представників влади, та інші духовні елементи. Дія правосвідомості полягає в загальній правовій оцінці соціальних фактів, у судженнях про відповідність поведінки суб'єктів суспільних відносин нормам і принципам права [262, с. 539]. І. А. Омельчук визначає правосвідомість як духовну систему уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються з приводу правової дійсності, у ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення [306, с. 38]. Як слушно зазначає В. В. Муж, цінність даного визначення полягає в розумінні правосвідомості як особливої сфери людського життя, значно вищої за правові приписи та норми [307, с. 38].

Ю. Ю. Калиновський вказує, що правосвідомість складається з раціональних компонентів (правові знання, правова воля, правова самоідентифікація, правова совість, правовий обов'язок), але її підґрунтя містить ірраціональні елементи (правова інтуїція, правова фантазія, ментальна матриця), оскільки сама суспільна правосвідомість вбирає в себе багато архаїчного, непідвладного розуму [308, с. 15].

Визначення правосвідомості учасників позовного провадження ґрунтується на загальних принципах правосвідомості та є її різновидом. Правосвідомість учасників процесу можна класифікувати в залежності від різних критеріїв.

Традиційно виділяють такі види правосвідомості: 1) за ступенем узагальнення: індивідуальна, групова та колективна; 2) за глибиною відображення правової дійсності: повсякденна (емпірична), наукова (теоретична) та професійна правосвідомість [262, с. 539-540; 309, с. 91; 310, с. 14].

Індивідуальна правосвідомість – це сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного учасника позовного провадження; групова – це правова психологія і правова ідеологія формальних і неформальних груп учасників позовного провадження (зокрема, співучасників, а також сторін та третіх осіб без самостійних вимог, які залучаються в процес на їх боці); колективна (суспільна) – розкриває загальне ставлення до права всіх учасників позовного провадження незалежно від їх процесуального положення, відображаючи правові погляди, почуття і настрої суспільства в цілому. Повсякденна правосвідомість властива позивачам, відповідачам, третім особам у справі; наукова (теоретична) – судовим експертам, що здійснюють правову експертизу; професійна правосвідомість властива судді, адвокату, прокурору.

Традиційна класифікація виступає основою для проведення предметної (спеціальної) класифікації, зокрема, з метою виділення видів правосвідомості учасників позовного провадження. Незалежно від статусу того чи іншого учасника позовного провадження виділяють правосвідомість: 1) судді; 2) осіб, які беруть участь у справі та зацікавлених у її вирішенні: позивач, відповідач, прокурор, треті особи; 3) осіб, які сприяють здійсненню правосуддя: судові експерти, перекладачі, секретар судового засідання, посадові особи підприємств, установ, організацій. Відмінність їх правосвідомості полягає у різному ставленні до вирішення спору на емоційному, психологічному рівні, яке обумовлює різне розуміння правових явищ та вибір моделі правової поведінки [311, с. 19].

Так, правосвідомість судді обумовлена його статусом суб'єкта, який здійснює правосуддя [312]. Для суддів властивий високий рівень правової ідеологізації, тобто покладення в основу правосвідомості правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ, що є основним фактором формування внутрішнього переконання судді та вирішення ним справи по суті.

Правосвідомість осіб, які беруть участь у справі та зацікавлені у її вирішенні, ґрунтується на емоційному переживанні, бажан-

ні, щоб справа була вирішена на їх користь. Для даної групи осіб, на відміну від суду, пріоритетним у процесі є не дотримання принципів справедливості, законності та здійснення правосуддя, а захист власних прав та інтересів, дотримання принципу рівності сторін.

Для осіб, які сприяють здійсненню правосуддя, властива відсутність зацікавленості у вирішенні справи, а отже, на рівні психологічної правосвідомості вони нейтрально ставляться до процесу. Участь у процесі цієї групи осіб ґрунтується на їх повсякденній, професійній діяльності, яка безпосередньо не пов'язана з юридичною практикою. Тому їх правосвідомість доречно вважати звуженою, зокрема, виходячи з того, що їх правова поведінка обумовлена не внутрішніми переконаннями та ставленням до права та закону, а нормами професійної етики. З цього О. Коч робить логічний висновок, що вони володіють повсякденною процесуальною свідомістю, оскільки не мають професійних навичок участі в судочинстві [311, с. 19].

Правосвідомість учасників позовного провадження можна класифікувати в залежності від професії, роду занять та рівня освіти. Так, можна виділити правосвідомість учасників, які мають юридичну освіту (професійна правосвідомість) та які не мають юридичної освіти (повсякденна правосвідомість) [294, с. 52].

До першої групи належать судді, адвокати, прокурори, представники сторін, які мають вищу юридичну освіту [294, с. 52]. Це особи, які мають знання та навички, які сформувалися внаслідок одержання спеціальної (юридичної) освіти, а також під час роботи в юридичній сфері, що дозволяє даним особам не тільки знати та розуміти закон, але і використовувати його [313, с. 60]. У формально-юридичному плані еталоном професійної правосвідомості є стандарти, закріплені в національному законодавстві, в деонтичних кодексах, і ті, що встановлені міжнародним правом і розглядаються як орієнтир пошуку правової справедливості в рамках національних правових систем [314, с. 10]. Професійна правосвідомість є груповою, тобто відображає загальні інтереси як представників юридичної професії в цілому, так і окремих

професійних груп: адвокатів, суддів, прокурорів, представників органів внутрішніх справ і т.і.

До другої групи належать сторони, треті особи та особи, які сприяють здійсненню правосуддя [294, с. 52], правосвідомість яких є сукупністю правових поглядів і правових форм, що відповідають їм, які на підставі повсякденного досвіду людей відображають суспільне буття і правові явища [315, с. 19]. Правосвідомість таких осіб, як правило, є індивідуальною, оскільки ґрунтується на індивідуальному сприйнятті права кожної особи.

З вказаного вище деякі дослідники роблять обґрунтований висновок, що правосвідомість учасників процесу є видом правосвідомості, особливостями якого є специфічний вид правовідносин – процесуальні правовідносини. Характерним для визначення правосвідомості учасників процесу є встановлення статусу кожного учасника у межах конкретного процесу, їх приналежності до тієї чи іншої групи (виявлення групової правосвідомості), соціального положення, рівня освіти (визначення індивідуальної правосвідомості) [311, с. 20].

В роботах Ю. М. Дмитренко правосвідомість розглядається як основа процесуального права та отожднюється з нормами процесуального права [316]. Зокрема, вказаний автор зазначає, що «охорона суспільних відносин, захист прав, свобод і законних інтересів, а також вирішення спорів між суб'єктами – одне з основних завдань держави, яке воно виконує, здійснюючи юрисдикційну та іншу охоронну діяльність, за допомогою норм процесуального права. Норми процесуального права, сформовані в активній індивідуальній, персоналістичній діяльній правосвідомості суддів ... у численних нормативно-правових зразках прийнятих рішень – актах їх професійної правосвідомості, створюючих реальні та перспективні норми правосвідомості, стають, таким чином, рухомими нормами правосвідомості, а саме процесуальне право – правосвідомістю. Саме норми процесуального права – норми правосвідомості дозволяють забезпечити нормальний розвиток суспільних відносин, а коли це з яких-небудь причин не вдалося, вони сприяють витісненню негативних соціальних зв'язків. Норми різногалузевого процесуального пра-

ва – норми різногалузевої правосвідомості об'єднані загальними системоутворюючими ознаками і займають в структурі права особливе місце» [316].

З вказаного автор робить логічний висновок, що «окрім процесуального права як правосвідомості в структурі права виділяється інший великий структурний підрозділ – матеріальне право, здійснене процесуально як матеріальна правова свідомість. Процесуальне і матеріальне право, регулятивно реалізовані як процесуальна та матеріальна правосвідомість – одночасно самостійні та тісно пов'язані один з одним правові блоки. Норми процесуального права як норми правосвідомості тісно пов'язані в структурі права не тільки з нормами матеріального права, але й з нормами, що опосередковують будь-яку правову процедуру, оскільки юридичний процес є особливим різновидом правової процедури. Однією з ознак, що відрізняють норми процесуального права – норми правосвідомості від інших процедурних норм, є їх спрямованість на реалізацію особливих матеріальних охоронних правовідносин, функціональне призначення яких визначається їх захисними властивостями за відношенням до системи суспільних відносин» [316]. І далі Ю. М. Дмитренко підсумовує, що цілком імовірно, що ті групи процесуальних правових норм, які зараз займають місця підгалузей, будуть перетворені у самостійні галузі (наприклад, адміністративно-процесуальне право – адміністративна правосвідомість, конституційно-процесуальне право – конституційна правосвідомість), а ті, що сьогодні виступають як процесуальні інститути у складі своїх «материнських» галузей, оформляться в підгалузі (наприклад, трудовий дисциплінарний процес – трудова правосвідомість, податково-процесуальне право – податкова правосвідомість) [316].

Вважаємо дискусійним термінологічне ототожнення процесу, процесуального права та правосвідомості. Однак видається перспективною ідея виділення поряд з правосвідомістю в матеріально-правовому аспекті правосвідомості в процесуальному аспекті, або процесуальної правосвідомості. Так, А. Ратінов відносно сфери кримінального права та процесу аналогічно пропонує виділяти відповідно кримінально-правову та кримінально-проце-

суальну свідомість [317, с. 178]. Але Ю. М. Грошевий у статті «Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект» вказує на спірність позиції А. Ратінова, досліджуючи професійну правосвідомість судді та обґрунтувавши свою думку тим, що у кримінальному судочинстві професійна правосвідомість виконує свою функцію в цілому, а не в певних «сферах» застосування, та й межі між кримінально-правовою і процесуальною свідомістю невловимі й у реальному вираженні виступають у тісній єдності [318, с. 251-252].

Проте у разі дослідження правосвідомості учасників позовного провадження в цілому, що включатиме не тільки правосвідомість судді, адвоката, прокурора, але й судового експерта, перекладача, а також позивача, відповідача, третіх осіб, інших посадових осіб підприємств, установ, організацій, означений А. Ратіновим поділ здається не таким дискусійним.

Різні учасники позовного провадження мають різні рівні процесуальної правосвідомості. Непрофесійні учасники провадження мають значно вужчий рівень або взагалі можуть не мати процесуальної правосвідомості, тобто можуть не мати уяви, як поводитися в залі суду. Саме тому суддя зобов'язаний відповідно до ст. 74 ГПК України роз'яснити учасникам процесу їх права та обов'язки. Вказаний обов'язок судді не розповсюджується на нього самого, оскільки презюмується, що його рівень процесуальної правосвідомості, тобто сукупність знань про процедуру розгляду господарської справи і права в процесі, сформований на належному рівні.

Досліджуючи внутрішні фактори психічних процесів, що відбуваються під час формування розсуду у судді, а також відображають специфіку його світогляду, В. Г. Антропов виділив чотири основні групи таких факторів: ціннісно-раціональні, ціле-раціональні, традиційні й афективні. Ціннісно-раціональні фактори є сукупністю взаємодіючих систем цінностей, на які орієнтується правозастосувач під час прийняття рішення. Клас таких систем автор умовно розділив на правові, моральні та інтелектуальні. Ціле-раціональні фактори є сукупністю взаємодіючих цілей, на досягнення яких зорієнтований правозастосувач

під час прийняття рішення, а традиційні – систему його установок. Афективні фактори науковець визначає як слабо контрольовані свідомістю і волею емоційні процеси, що впливають на прийняття правозастосовного рішення [319, с. 107-125].

Проте, аналізуючи систематизовані вказаним дослідником внутрішні фактори формування розсуду у судді, доречно зауважити, що аналогічні фактори беруть участь у формуванні правової позиції будь-якого учасника судового процесу. Дійсно, і при вступі у справу (самостійно або за ініціативою інших учасників процесу), і в ході підготовки до судових засідань та участі в них на позицію у справі та навіть на поведінку в судових засіданнях накладають відбиток вказані внутрішні фактори. Ціннісно-раціональні фактори є сукупністю взаємодіючих систем цінностей, на які орієнтується будь-який учасник позовного провадження під час підготовки та участі у судових засіданнях. Вказані фактори також умовно можна розділити на правові, моральні та інтелектуальні, оскільки від рівня правових знань, моральних якостей та інтелектуального рівня значно залежить модель поведінки учасників провадження. Важливою і впливовою складовою є також ціле-раціональні фактори (сукупність цілей, на досягнення яких зорієнтований учасник процесу під час участі у господарській справі). Зміст традиційних факторів (системи установок), на нашу думку, тісно вплітається в моральну та інтелектуальну складові ціннісно-раціональних факторів. Тому доречним видається їх об'єднання в одну групу. При цьому афективні фактори (емоційні процеси) також завжди властиві учасникам позовного провадження і створюють у кожному процесі неповторну атмосферу. Невірним буде вказати, що хід розгляду та результати господарської справи залежать лише від формування суддівського угляду – вони суттєво залежать від впливу всіх учасників позовного провадження. Саме тому на певному етапі реформування господарського судочинства законодавець відійшов від покладання тягара доказування на суддю, визнавши тим самим, що інші учасники позовного провадження мають іноді навіть суттєвіший вплив на хід та результати справи, ніж суддя.

На підставі зазначеного можна зробити наступні висновки:

1) загальний рівень правової культури суспільства безпосередньо впливає на рівень правової культури учасників позовного провадження;

2) правовий нігілізм не властивий учасникам позовного провадження;

3) видається обґрунтованим виділення правосвідомості в матеріальному (матеріально-правовому) та процесуальному аспектах [294, с. 53].

Щодо *інтересу* як умови реалізації статусу, слід наголосити, що, як зазначалося вище, А. Є. Голубов [215, с. 8], О. Ф. Скакун [191, с. 378], Л. Д. Воєводін [194, с. 27] та деякі інші автори пропонують включати його до структури правового статусу особи. І хоча вказана пропозиція нами не була підтримана, проте вважаємо *усвідомлений інтерес (зацікавленість)* важливою суб'єктивною умовою реалізації процесуального статусу учасником позовного провадження.

На жаль, законодавець не надає понять «зацікавленість», «інтерес». Немає щодо даного питання єдності думок і серед вчених.

На думку Р. Є. Гукасяна, А. Н. Кожухаря, М. Ю. Розової та деяких інших дослідників сутність понять «інтерес» і «зацікавленість» є тотожною. Так, М. Ю. Розова визначає зацікавленість як достовірно усвідомлюваний об'єктивний юридичний інтерес [320, с. 6]. У словниках з української мови досліджувана категорія тлумачиться як: «1) увага до кого-, чого-небудь, зацікавлення кимось, чимось; 2) вага, значення; 3) те, що найбільше цікавить кого-небудь, що становить зміст чийхось думок і турбот; 4) те, що йде на користь кому-, чому-небудь, відповідає чиймсь прагненням, потребам [134, с. 401, 321, с. 164; 322, с. 366]. Словник синонімів найближчим за значенням до слова «інтерес» визначає «зацікавленість» [323, с. 267]. Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує поняття «зацікавленість» ідентично терміну «інтерес» як «вигода, користь» [134, с. 678].

Інші автори, навпаки, чітко розмежовують поняття «інтерес» і «зацікавленість». Зокрема, О. І. Екімов зазначає, що заінтересованість є лише формою виразу, суб'єктивного сприйняття інтересу [46, с. 8].

З огляду на це деякі автори виділяють термін «незаконний інтерес», маючи на увазі, що незаконної заінтересованості не може бути взагалі. Зокрема, О. Я. Курбатов незаконними визнає інтереси, прояв яких прямо заборонений або обмежений державою і незаконність яких випливає із загальних положень законодавства [59, с. 73]. О. М. Вінник наполягає, що незаконним слід визнати інтерес, що (1) взагалі не відображається в об'єктивному праві (не випливає з його загальних засад) або визначається як суспільно шкідливий, (2) не відповідає загальному благу (публічним інтересам і законним інтересам інших осіб), (3) захист такого інтересу не гарантується державою, (4) а його реалізація навіть тягне за собою юридичну відповідальність, оскільки зазвичай при цьому порушується встановлений правопорядок і законні інтереси інших осіб [39, с. 41].

При цьому, як слушно зазначає Ю. О. Тихомиров, законні інтереси відображають лише легальне визнання інтересів громадян та усіх соціальних спільнот [324, с. 17]. Тобто, у випадках прогалин у законодавстві інтерес з точки зору теорії не вважатиметься законним. Крім того, сам інтерес може бути предметом спору (наприклад, у спорі про встановлення факту). Ю. О. Тихомиров іменує вказане «прихованими законними інтересами» [324, с. 17]. Як слушно зазначає О. М. Вінник, у процесі здійснення господарської діяльності можуть проявлятися як законні (в т. ч. приховані), так і незаконні інтереси учасників господарського життя [39, с. 42]. А зацікавленість у певному результаті вирішення господарської справи може бути необґрунтованою та навіть незаконною. З урахуванням вказаного, визнання інтересу обов'язковою складовою визнання особи учасником позовного провадження зводить нанівець появу в процесі особи з «недоведеним» інтересом, за підтвердженням якого вона звертається до господарського суду. Тому слушною видається позиція А. Н. Кожухаря, який вказує, що для визначення наявності у певного суб'єкта юридичної зацікавленості в певному процесі необхідно виявити: склад осіб, що звертаються до суду; характер вимоги, що підлягає захисту; стан права, що захищається; а також правовий зв'язок особи, що реалізує власне право на судовий захист, з

її об'єктом; правовий характер пред'явленої вимоги; спірний стан суб'єктивного права або інтересу, що охороняється законом [325, с. 75].

Деякі автори пропонують вважати легітимацію процесуальним засобом виразу юридичної зацікавленості [51, с. 6, 15]. Однак з вказаним складно погодитися, оскільки легітимація є підтвердженням в різних життєвих ситуаціях законності здійснення господарської діяльності суб'єктом господарювання за результатами перевірки його правовстановлюючих та дозвільних документів і самої діяльності на предмет відповідності вимогам законодавства, в судовому процесі є фактично підтвердженням правосуб'єктності особи та в подальшому оцінки судом його діяльності з точки зору законності [326, с. 101]. Вказане не є складовою та не впливає на суб'єктивне усвідомлення учасником господарської справи своєї зацікавленості в певному результаті.

Доречно погодитися з Р. Е. Гукасяном, що хоча характеристика законного інтересу як явища об'єктивного, тобто такого, що існує поза людською свідомістю і незалежно від неї, породжений його соціальною обумовленістю, при цьому інтерес повинен усвідомлюватися суб'єктом; неусвідомлення інтересу не зможе спричинити жодних дій з його боку. Лише усвідомлений інтерес виступає як стимул-реакція, певне спонукання до дії [86, с. 9]. У зв'язку з цим обґрунтованими видаються дефініції інтересу, запропоновані В. Р. Щавінським: це наявна у фізичної чи юридичної особи внутрішньо сформована передумова задля можливої реалізації нею своїх прав та свобод, в основі якої лежить потреба в удосконаленні (покращенні) свого правового статусу чи отриманні матеріальних чи нематеріальних благ [327, с. 162], а також запропоновані О. І. Чепис: це прагнення суб'єкта задовольнити потреби соціального характеру, що проявляється у його вибірковій позиції стосовно об'єктивних умов існування і реалізується ним шляхом діяльності у суспільних відносинах [40, с. 181]. В обох вказаних дефініціях акцент робиться на мотивуючому впливі усвідомленого інтересу на позицію та поведінку особи.

Р. Є. Гукасян також відзначав, що юридичний інтерес може бути класифікований за предметом, що підлягає судовому захис-

ту, на матеріально-правовий і службовий або суспільний інтереси [86, с. 46]. Дослідник ототожнював матеріально-правовий і особистий інтерес, що не завжди є вірним, оскільки за немайновими вимогами не у всіх випадках можна встановити матеріально-правовий інтерес.

В. Д. Чернадчук, В. В. Сухонос за критерієм спрямування на захист своїх прав чи охоронюваних законом інтересів або на захист прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб у передбачених законом випадках виділяють матеріально-правовий інтерес та суспільний інтерес (державний, службовий, функціональний) [38, с. 46].

Вважаємо, що учасники позовного провадження, включаючи суддю, завжди вступають у господарський процес і беруть участь у справі за наявності інтересу в об'єктивному сенсі – законного, незаконного або умовно законного (спірного). Суд в ході порушення провадження та розгляду господарської справи встановлює (підтверджує) законність або незаконність такого інтересу.

Крім того, інтерес може бути особистим або службовим (чи суспільним). Причому вказані види інтересів є альтернативними. Так, суддя, прокурор, перекладач, судовий експерт за наявності одночасно обох видів інтересів – особистого та службового – повинні заявити самовідвід.

За підсумками дослідження, проведеного в даному підрозділі, доречно підсумувати, що для ефективної реалізації процесуального статусу учасника позовного провадження необхідно виконання двох умов – об'єктивного та суб'єктивного характеру. Об'єктивними умовами реалізації процесуального статусу є правосуб'єктність учасника позовного провадження та процесуальні гарантії, встановлені законом, а суб'єктивними – правова культура учасника позовного провадження та його суб'єктивний усвідомлений інтерес (заінтересованість) у справі. Слід зауважити, що для пасивної реалізації процесуального статусу суб'єктивні умови можуть бути відсутні, проте, для активної та ефективної реалізації їх наявність є необхідною.

2.3. Правова регламентація суспільних відносин між учасниками позовного провадження у господарському судочинстві

Учасники господарських правовідносин стають учасниками господарського процесу у зв'язку з виявленням порушень своїх матеріальних прав, що виникають з договору або позадоговірних відносин. Тому доречно погодитися з С. О. Боровиковим, що в ході розвитку конфлікт переходить з матеріально-правової до процесуально-правової сфери. Таким чином, арбітражне (господарське, економічне) судочинство являє собою одну зі стадій існування спірних правовідносин [328, с. 2]. Відома дослідниця-процесуаліст Г. Л. Осокіна свого часу також зазначала, що процес являє собою «патологічну форму життя матеріального закону» [172, с. 46].

Розглянемо такий напрямок регулювання відносин Господарським кодексом України, як захист прав суб'єктів господарювання, що є одним з основних демократичних інститутів будь-якої розвинутої держави.

Загальні засади державного регулювання захисту прав суб'єктів господарювання та споживачів визначені в ст. 20 Господарського кодексу України. І при порушенні своїх прав і законних інтересів суб'єкт господарювання має право вибрати порядок захисту своїх прав, враховуючи правила, встановлені процесуальним законодавством. Реалізація положень всіх процесуальних кодексів пов'язана з нормами ГК України (навіть Кримінального процесуального кодексу України у випадку розгляду справи про доведення до банкрутства – ст. 219 Кримінального кодексу України – справи, що витікає з господарських правовідносин).

Аналогічний зв'язок спостерігається за аналізом Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства, Господарського процесуального кодексу України [329, с. 140].

Слід зауважити, що взаємозв'язок господарського права та господарського процесу яскраво виявляється в організації правової роботи в сфері господарювання. І без підкріплення норм Гос-

подарського процесуального кодексу України положеннями Господарського кодексу України повноцінна реалізація повноважень суб'єктами правової роботи неможлива [329, с. 140].

Правове регулювання банкрутства суб'єктів господарювання здійснюється шляхом складного переплітіння положень Конституції України (зокрема, ст. 42 про те, що кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом), Господарського кодексу України, законів України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», «Про введення мораторію на примусову реалізацію майна», «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень», «Про господарські товариства», «Про акціонерні товариства», «Про банки і банківську діяльність», «Про страхування», Господарського процесуального кодексу України, Порядку погодження умов і порядку проведення санації державних підприємств до порушення провадження у справі про банкрутство за рахунок небюджетних джерел фінансування, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.01.2013 р. № 38, та багатьох інших нормативних актів.

І системоутворююче значення для реалізації положень про відновлення платоспроможності мають не тільки положення глави 23 Господарського кодексу України («Визнання суб'єкта підприємництва банкрутом»), але й розділ I «Основні засади господарської діяльності», розділ II «Суб'єкти господарювання», розділ III «Майнова основа господарювання» та інші розділи ГК України, що встановлюють основні засади правосуб'єктності учасників господарського обігу та основні «правила гри» в економічному середовищі, в тому числі на міжнародному рівні.

Саме вказані розділи визначають учасників господарського обігу, їх права та обов'язки у взаємовідносинах з іншими суб'єктами. В науці господарського права зазначається, що суб'єктами господарського права є учасники господарських відносин.

Згідно зі ст. 2 Господарського кодексу України учасниками відносин у сфері господарювання є: суб'єкти господарювання; споживачі; органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією; громадяни, гро-

мадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності. Таким чином, вищезазначених суб'єктів можна розглядати як суб'єктів господарського права.

Однак за аналізом положень Господарського процесуального кодексу України щодо справ, підвідомчих господарським судам, учасниками господарсько-процесуальних відносин не можуть бути споживачі.

Тому на сьогоднішній день поняття суб'єкта господарського права та суб'єкта господарського процесу не є тотожними. З теоретичної точки зору це видається вірним, оскільки предметом регулювання господарського та господарського процесуального права є різні правовідносини [329, с. 141].

З іншого боку, слід визнати, що споживачі дійсно є учасниками відносин у сфері господарювання, а оскільки господарські суди вирішують спори, виходячи з характеру справ, то справи, учасниками яких є споживачі, доречно розглядати в господарських судах [329, с. 141].

Крім того, слід погодитися з А. Й. Осетинським, що специфіка господарських правовідносин, зокрема специфічність та нестабільність законодавства у сфері господарських договірних, земельних, податкових, митних, зовнішньоекономічних відносин, цінних паперів та корпоративного управління, захисту економічної конкуренції підтвердили важливість створення кваліфікованого кадрового корпусу суддів, що досконало обізнані як з особливостями відповідної правової регламентації, так і економічною сутністю цих відносин [330, с. 9].

При цьому положення (місце) в процесі певної особи та спектр його вимог витікають виключно з матеріально-правових відносин між певними суб'єктами. Так, при простроченні сплати за договором (несвоєчасному виконанні умов договору), на відміну від поставки продукції неналежної якості (неналежного виконання умов договору), позивач позбавляється можливості вимагати виконання договору в натурі, хоча право на отримання штрафних санкцій за ним залишається в обох вказаних випадках.

Інша сторона, яка несвоєчасно виконала зобов'язання або поставила продукцію неналежної якості, займатиме у справі місце відповідача навіть у тому випадку, коли несвоєчасну сплату здійснено з вини банківської установи, а поставку продукції неналежної якості – з вини поставщика (перевізника). Дійсно, позивач у такій справі не може подати позов безпосередньо до банківської установи або, наприклад, залізниці чи іншого перевізника, оскільки вони не є сторонами одних і тих самих матеріально-правових відносин.

Вказане підтверджує наявність взаємовпливу та взаємозалежності матеріальних і процесуальних норм при регламентації статусу [331, с. 212] учасників позовного провадження.

При цьому слід зауважити, що більшість дослідників взаємозв'язку матеріальних і процесуальних норм в ході розмежування вказаних понять доходять цікавих висновків. Зокрема, С. О. Боровиков дає наступні їх дефініції:

– норма матеріального права – це норма права, що регулює суспільні (матеріальні) відносини шляхом їх прямого правового регулювання за допомогою визначення для їх учасників *змісту прав, обов'язків* і заборон (виділено мною – Т. С.);

– норма процесуального права – це норма права, що регулює суспільні (процесуальні) відносини, що складаються між судом, з одного боку, і учасниками судового розгляду, з іншого боку, і спрямована на вирішення процедурних і організаційних питань реалізації норм матеріального права з метою захисту прав і законних інтересів суб'єктів матеріальних правовідносин [328, с. 11].

О. А. Коваль також вказує, що значення процесуальних норм полягає в тому, що ними визначається порядок і процедура втілення в життя правових норм, що закріплюють *права й обов'язки суб'єктів* правовідносин [332, с. 13] (виділено мною – Т. С.).

В. Д. Сорокін підсумовує, що універсальний, загальний підхід до розмежування матеріального та процесуального права виглядає так, що норма, яка вказує на *право та обов'язок* (виділено мною – Т. С.), тобто відповідає на запитання «що (дозволено, потрібно, заборонено) робити?», вважається матеріальною, а норма,

яка встановлює порядок, «технологію» застосування (реалізації) першої норми, відповідаючи на запитання «як (якими діями, в якій послідовності) здійснити припис, зафіксований в матеріальній нормі?», визначається процесуальною [333, с. 80].

Проте з вказаними дефініціями не можна погодитися з наступних підстав. По-перше, виходячи з визначення норм матеріального права вказаних авторів витікає, що норми, які визначають перелік прав та обов'язків учасників спору, є матеріальними нормами. Однак, із вказаним складно погодитися. З огляду на визначення норм процесуального права як норм, спрямованих «на вирішення процедурних і організаційних питань реалізації норм матеріального права». Адже перелік прав та обов'язків учасників спору не визначає процедурні і організаційні аспекти їх реалізації, тому також не може бути, за визначенням вказаних авторів, віднесеним до норм процесуального права.

Видається більш обґрунтованою позиція Л. Н. Борисової, яка визначає процесуальні норми права як самостійний вид правових норм, що має службовий характер і спрямований на здійснення приписів матеріальних норм шляхом створення умов, наділення безпосередніх учасників відносин правами й обов'язками, що дозволяють врегулювати спір без втручання юрисдикційних органів, а при негативному розвитку правовідносин – визначають порядок застосування спеціальними державними органами власних повноважень для врегулювання конфлікту [334, с. 18].

Одночасно невірним видається сприйняття інституту учасників виключно як складової судочинства в цілому або конкретного провадження. Це принижує значення учасників спору, їх самоцінність. Між тим, процесуальне законодавство встановлює лише варіанти поведінки суб'єктів правовідносин, а конкретні зв'язки утворюються відповідно до певної ситуації, «збігу» обставин, певних мотивацій учасників спору та інших пов'язаних осіб.

Важливою складовою для визначення процесуального положення, що також витікає з матеріально-правових відносин, є самоідентифікація – «предстатус», який залежить від оцінки особою своїх можливостей та цілей вступу в процес. Фактично самоідентифікація («предстатус») є обґрунтуванням статусу (меж

прав та обов'язків певної особи в конкретному процесі). Відповідно до здійсненої самоідентифікації учасник визначає своє місце в процесі. Більш наявно це можна розкрити через такого учасника, як третя особа. У разі, коли певній особі стає відомо про порушення провадження щодо предмету, відносно якого вона має прямий або опосередкований інтерес, вона повинна, виходячи з мети вступу у вказану справу, визначитися зі своїм місцем в процесі. Тільки після цього можливе логічне та послідовне викладення позиції вказаної особи, правильне подання документів і виконання інших формальностей (зокрема, сплата судового збору у разі подання позовної заяви третьою особою з самостійними вимогами на предмет спору).

І процесуальні права певної особи в процесі формуються з урахуванням того, як вказана особа зможе в процесі найбільш ефективно реалізувати свої права та захистити свій інтерес.

Як слушно зазначає С. О. Боровиков, «еволюція способів і засобів процесуального захисту переконливо свідчить про те, що під впливом норм матеріального права перетворюється і вдосконалюється процесуальне законодавство. Це пов'язано з тим, що зміни в розвитку суспільства, в першу чергу, відображаються на матеріальному праві і у зв'язку з цим виникає необхідність в корекції процесуальної галузі. Розвиток норм матеріального права неминуче тягне адаптацію процесуальних норм» [328, с. 1].

Для прикладу проаналізуємо декілька змін, внесених до Господарського процесуального кодексу України протягом 2013–2015 років.

Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання діяльності юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 10.10.2013 р. № 642–VII [335] п. 4 частини першої ст. 12 ГПК України було викладено в такій редакції: «4) справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між юридичною особою та її учасниками (засновниками, акціонерами, членами), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи, пов'язаними із створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності

такої особи, крім трудових спорів» [335], розширивши коло корпоративних спорів від спорів між господарськими товариствами та їх учасниками до спорів між будь-якими організаційно-правовими формами юридичних осіб та їх учасниками. Одночасно частину першу ст. 27 ГПК України було доповнено реченням такого змісту: «У справах щодо майна господарських організацій, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави, господарський суд залучає орган державної влади, що здійснює управління корпоративними правами, до участі у справі як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору» [335], а також викладено в новій редакції ст. 67 ГПК України щодо особливостей застосування заходів до забезпечення позову, що значно трансформувало коло прав учасників господарського процесу, в тому числі таких, що виникають з корпоративних відносин.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів» від 07.04.2015 р. № 289–VIII [336] перелік підвідомчих господарським судам спорів було доповнено п. 4¹ такого змісту: «4¹) справи у спорах між господарським товариством та його посадовою особою (у тому числі посадовою особою, повноваження якої припинені) про відшкодування збитків, завданих такою посадовою особою господарському товариству її діями (бездіяльністю)» [336]. Одночасно ст. 28 ГПК України було доповнено частинами восьмою – десятою, які встановили особливості представництва у спорах про відшкодування збитків, завданих господарському товариству його посадовою особою. І з моменту набрання чинності вказаним Законом (01.05.2016 р.) за даними категоріями спорів було суттєво змінено процесуальні права учасників господарського процесу.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку» від 16.07.2015 р. № 629–VIII [337] було внесено зміни до ст. 67 Господарського процесуального кодексу України щодо неможливості забезпечення позову у справах, відповідачем у яких є неплатоспроможний банк або Фонд гарантування вкладів фізичних

осіб, шляхом накладення арешту на майно або грошові суми, що належать відповідачу, або заборони відповідачу вчиняти певні дії [337]. Таким чином, з моменту набрання чинності вказаним положенням (12.08.2015 р.) за даними категоріями спорів було обмежено відповідні процесуальні права учасників господарського процесу.

Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 26.11.2015 р. № 835–VIII [338] було не тільки викладено вказаний Закон у новій редакції, але й внесено зміни до декількох нормативних актів, в тому числі до ГПК України. Зокрема, зміни торкнулися спрощення виконання судових актів господарських судів щодо реєстраційних дій. Так, ст. 115 ГПК України було доповнено частиною другою такого змісту: «Підставою для виконання суб'єктом державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань рішення, ухвали, постанови господарського суду, що набрали законної сили, є примірник такого рішення, ухвали, постанови господарського суду в електронній формі, надісланий суб'єктом державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань в порядку обміну інформацією між Єдиним державним реєстром судових рішень та Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, затвердженому Міністерством юстиції України спільно з Державною судовою адміністрацією України» [338].

Таким чином, процесуальний статус учасників господарського процесу (зокрема, стягувача) було змінено: раніше він повинен був після набрання сили судовим актом передати вказаний документ державному реєстраторові; з дати введення в дію положень даного Закону (13.12.2015 р.) вказане повноваження особи, на користь якої винесено рішення, втратило сенс, а дія щодо ініціювання виконання судового акту, що раніше покладалася на стягу-

вача, фактично була перекладена на господарський суд та набула автоматичного характеру.

Проаналізовані вище зміни мали на меті захист інтересів учасників певних матеріально-правових відносин (інвесторів, засновників (учасників) юридичних осіб та ін.), при цьому одночасно встановлюючи «нові» процесуальні правила для учасників таких відносин у випадку їх звернення до господарського суду.

Наказом Державної судової адміністрації України від 23.03.2017 р. № 367 [339] було запущено в 7 пілотних судах систему «Електронний суд» та затверджено Тимчасовий регламент обміну електронними документами між судами та учасниками судового процесу. Для реалізації вказаних норм користувачі повинні зареєструватися в підсистемі, що включає 2 кроки: створення облікового запису у поштовій системі «mail.gov.ua» та реєстрацію Кабінету Користувача з прив'язаним до нього електронним цифровим підписом відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис» [340]. У такому випадку вони отримують можливість доступу до матеріалів судових справ та подання процесуальних документів через Інтернет.

Після успішного відправлення файлу Користувач може відстежувати стан надходження та реєстрації документа в суді. Відомості про доставку документа в суд і його реєстрацію відповідальною особою суду в автоматизованій системі документообігу суду спрямовуються Користувачеві в автоматичному режимі.

Таким чином, вказаний пілотний проект на даний час лише в 7 судах, серед яких 2 господарських суди (господарський суд Одеської області та Одеський апеляційний господарський суд), але в подальшому запланований для розповсюдження на всю судову систему, призведе до зміни реалізації права на подання позовів, пояснень та інших доказів у справі та розгляд справ у спрощеному порядку.

Таким чином, слід погодитися з деякими дослідниками, що «між динамічно мінливих умов функціонування ринкових відносин, які швидко модифікуються джерелами матеріального законодавства, що регулюють відносини в сфері підприємницької та іншої економічної діяльності, і появою в арбітражному процесу-

альному праві нових норм існує причинно-наслідковий зв'язок» [328, с. 4].

Більшість дослідників звертає увагу на те, що при використанні того чи іншого права учасник процесу враховує дії і коло прав та обов'язків всіх інших учасників. Так, А. Ф. Козлов зазначав, що дії всіх суб'єктів процесу пов'язані, взаємно обумовлені і являють собою органічну єдність [185, с. 137]. В цілому з вказаним можна погодитися.

При цьому доречно зауважити, що при формуванні конкретного переліку прав та обов'язків учасників позовного провадження законодавець також враховував взаємопов'язаність і взаємообумовленість таких прав та обов'язків у кожного з учасників господарського процесу.

Дійсно, праву відповідача визнати позов повністю відповідають, з одного боку, право позивача відмовитись від позову, а з іншого – право судді господарського суду не приймати відмови від позову позивачем або визнання позову відповідачем, якщо ці дії суперечать законодавству або порушують чий-небудь права і охоронювані законом інтереси. Останнє підтверджує слушний тезис С. О. Короеда, який пов'язує завдання судової влади саме з процесуальною діяльністю щодо усунення правового конфлікту, *визначення виду та обсягу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права* [341, с. 144] (виділено мною – Т. С.).

Вказаним досягається баланс і взаємообумовленість системи прав та обов'язків у господарському процесі.

Відповідач має право до початку розгляду господарським судом справи по суті подати зустрічний позов, що корелює правам позивача подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, заявляти клопотання, давати усні та письмові пояснення господарському суду, наводити свої доводи і міркування з усіх питань, що виникають у ході судового процесу, заперечувати проти клопотань і доводів інших учасників судового процесу.

Господарський суд зобов'язаний розглянути справу та винести законне й обґрунтоване рішення. Проте у разі незгоди інші учасники процесу (навіть ті, які не брали участі в судових засіданнях, а також ті, що не були залучені до справи, але господар-

ський суд вирішив питання про їх права та обов'язки), мають право оскаржувати судові рішення господарського суду в установленому ГПК України порядку, а також користуватися іншими процесуальними правами, наданими їм цим Кодексом.

Таким чином, нормотворчість з питань прав та обов'язків учасників позовного провадження, так само як їх реалізація, повинні підкорятися певним *основним засадам (принципам)*, до яких можна віднести:

1. *Принцип верховенства права*, який має вираз в тому, що система прав та обов'язків не може суперечити загальним засадам права та порушувати суспільний господарський порядок.

Складовою належної реалізації даного принципу є врахування інтеграційних процесів (процесів зближення, адаптації, гармонізації) українського законодавства та законодавства Європейського Союзу. Слід визнати, що національне право окремих держав, міжнародне та європейське право, що діють на сьогоднішній день на території ЄС, утворюють складну систему, якій властиві динамізм розвитку, взаємозбагачення і взаємовплив. Однак вказане може докорінно змінити становище в Україні як в позитивному, так і в негативному напрямку.

Зокрема, відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Законом «Про міжнародні договори України» визначено, що якщо міжнародним договором, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж передбачено законодавством України, повинні застосовуватися правила міжнародного договору України (ст. 19). Згідно з міжнародним правом у разі розбіжності міжнародного зобов'язання і національного права держава не може посилатися як виправдання невиконання зобов'язання на своє право [342, ст. 27]. Відоме рішення Суду Європейських Співтовариств по справі Ван Генд ен Лоос підтвердило, що національний суд не може завдавати шкоди праву Співтовариств шляхом застосування норми національного права, що суперечить йому [343]. Тому до ратифікації міжнародних актів парламенту слід ставитися особливо обережно.

11.06.1998 р. Президентом України було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. Адаптація законодавства України передбачає поступове реформування правової системи, охоплює господарське, митне, трудове, фінансове, податкове і багато інших сфер законодавства. При цьому основна увага приділяється саме перерахованим вище галузям права. Відповідно до зазначеної Стратегії впроваджено Угоду про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами та Україною від 14.06.1994 р., укладені галузеві договори, створений механізм приведення проектів українських законів у відповідність до норм ЄС. Однак процеси інтеграції України до світового ринку, господарські відносини зачіпають також процесуальні відносини, що випливають з них, які неодмінно супроводжують і саму інтеграцію, і спори між конкретними господарюючими суб'єктами у ході здійснення своєї діяльності.

Так, за роки багаторічної діяльності Суд сформулював загальну концепцію глобального і абсолютного верховенства права ЄС по відношенню до національного законодавства держав-членів. Однак принцип прямої дії права ЄС має і свої недоліки. Наприклад, вирішення питання про дійсність акта Співтовариства, що підлягає застосуванню у справі, не належить до юрисдикції національних судів. Тому у разі виникнення такої проблеми, що має принципове значення для винесення рішення по суті справи, національний суд зобов'язаний зупинити його розгляд і звернутися з преюдиціальним запитом до Суду ЄС. І лише після отримання висновку останнього процес поновлюється. Однак це прямий шлях до зловживань і затягування розгляду справи за надуманими підставами.

При очевидній позитивності взаємодії правових систем різних держав не можна не відзначити наростаючого обґрунтування «права втручатися» в ім'я вищих інтересів світового співтовариства і його цінностей, що, зокрема, останнім часом відзначається в практиці ООН та деяких інших міжнародних організацій і об'єднань. Так, вельми показовим стало прийняття у 1979 р. Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великій відстані, яка закріпила заборону здійснення діяльності, що завдає шко-

ди навколишньому середовищу інших держав або районів за межами національної юрисдикції. Таким чином, якщо, наприклад, в прикордонній зоні країни-учасниці Конвенції відкривається перспективне і прибуткове виробництво, то таке виробництво швидше за все буде закрите у зв'язку з порушенням даної Конвенції. Цікавою є і багатостороння Міжамериканська конвенція про юрисдикцію в міжнародній сфері в зв'язку з екстериторіальною дією іноземних судових рішень 1984 р., яка не ратифікована Україною, але також є яскравим прикладом втручання у внутрішньодержавне, в тому числі процесуальне право.

Крім того, слід пам'ятати, що норми, прийняті міжнародним співтовариством, також змінюються. Відповідно, виникає питання, як себе вести національному законодавцеві, якщо змінилася міжнародна норма, на якій будувалася норма закону чи кодексу, в тому числі процесуального. Таким чином, пропозиція розглядати їх як особливий різновид національних норм, позначивши їх терміном «інкорпоровані норми», тобто норми, запозичені з міжнародного права [344, с. 228], не вирішує проблему по суті.

З огляду на все вищевикладене, з метою уникнення серйозних потрясінь в економічній, соціальній та інших сферах України інтеграція міжнародного, в тому числі і європейського законодавства можлива в Україні тільки у разі дотримання наступних умов:

1) якщо ці норми вже отримали загальне визнання міжнародного співтовариства і у вигляді договорів і конвенцій, і у вигляді судових рішень;

2) якщо ці норми сумісні не тільки з положеннями Конституції України, але й основними «усталеними» нормативними актами, що регулюють цю сферу, а також моральними нормами, прийнятими в Україні (так, визнані в багатьох країнах Європи одностатеві шлюби не можуть бути узаконені в Україні лише фактом вступу в ЄС. Суспільство повинно бути готове до таких перетворень, а не перетворення повинні «ламати» суспільство);

3) положення міжнародних актів набувають чинності національного права лише в результаті ратифікації такого акта належним чином і офіційного опублікування (як це здійснюється на даний час в Україні, Франції, Греції та багатьох інших країнах)

або тільки після видання їх у вигляді національного закону (як, наприклад, у Великобританії) [345, с. 224].

Крім того, для запобігання і вирішення конфліктних ситуацій необхідно заздалегідь розробити спеціальний механізм їх вирішення з урахуванням суверенних прав України.

Підсумовуючи, хотілося б ще раз відзначити, що перетворення, пов'язані з інтеграцією України в європейську та світову спільноту, будуть більш глобальними і глибинними, ніж здається на сучасному етапі. І вони призведуть до серйозних і не завжди позитивних змін не тільки матеріальних, але й процесуальних галузей права. Тому вже зараз законодавець повинен потурбуватися про методи «захисту» від верховенства іноземного законодавства, якщо воно буде докорінно змінювати структуру свідомості, моралі, укладу української держави і суспільства або погіршувати їх у порівнянні з нині діючою системою суспільних відносин [345, с. 224-225].

2. *Принцип відповідності прав та обов'язків нормам моралі* має вираз в тому, що система прав та обов'язків не може суперечити моральним нормам та загальноприйнятим у даному суспільстві нормам поведінки.

Перші два принципи є внутрішньо взаємопов'язаними і, в свою чергу, мають здійснюватися за певними «внутрішніми правилами». Так, при реформуванні судової системи взагалі, господарського процесу та судочинства зокрема та окремих його інститутів видається доцільним встановити такі засади реформування:

1) аналіз сучасного стану справ у сфері, що потребує реформування, та виявлення проблем, що потребують вирішення;

2) формування проміжкових та кінцевих цілей та завдань реформи;

3) врахування цілі захисту внутрішніх інтересів держави;

4) аналіз позитивного та негативного досвіду зарубіжних країн із порушеного питання;

5) врахування при реформуванні історичного розвитку, ментальності та інших особливостей України;

6) виведення етапів реформи (оскільки поступове реформування є більш прийнятним суб'єктами реформи та простішим для впровадження) та їх систематизація [346, с. 200].

Реалізація вказаних засад при реформуванні судочинства, призведе до значного підвищення якості та ефективності проведених реформ, покращення рівня захисту фізичних та юридичних осіб у реформованій сфері, вдосконалення відносин у цій сфері.

3. *Принцип відносної незалежності (автономності) прав* виражається в тому, що права всіх учасників позовного провадження дозволяють їх застосування на власний розсуд самого учасника.

Наприклад, судовий експерт зобов'язаний дати експертний висновок. При цьому він має право, якщо вважає за належне, вийти за межі поставлених питань та звернути увагу суду на інші виявлені ним в ході проведення експертного дослідження обставини справи.

Позивач, відповідач, треті особи відповідно до ст. 22 ГПК України мають широке коло прав, проте в кожному процесі досить рідко мають необхідність реалізувати всі надані їм можливості. А інколи надані їм можливості навіть мають альтернативний характер. Зокрема, при відмові позивача від позову він втрачає можливість укласти мирову угоду за предметом спору.

Прокурор при відмові позивача від позову, поданого прокурором в інтересах держави, вправі самостійно підтримувати позов і вимагати вирішення спору по суті (ст. 29 ГПК України). У зв'язку з цим слід погодитися з М. Г. Авдюковим, що вказана можливість звернення до суду прокурора певною мірою обмежує розпорядливу свободу особи, що звертається до суду, оскільки таке звернення може виходити незалежно від його волі, а іноді і проти неї [347, с. 123].

4. *Принцип оптимальності (співрозмірності) прав та обов'язків* має вираз в тому, що права та обов'язки повинні відповідати одне одному за впливом і наслідками.

А. Ф. Пьянкова називає вказане «балансом інтересів», під яким пропонує розуміти такий стан правовідношення, в якому права і обов'язки сторін співрозмірні і сторони мають рівні можливості для реалізації своїх законних інтересів. Дослідниця також наполягає, що баланс інтересів слід розглядати в різних значеннях: як характеристику правовідносини, як правовий принцип

і як мету правового регулювання, а також вказує, що принцип балансу інтересів реалізується в наступному:

- а) співмірність прав і обов'язків сторін;
- б) наявність фактичних можливостей для реалізації законних інтересів кожної зі сторін;
- в) захист слабкої сторони правовідносин [348, с. 17].

Слід зауважити, що недоліком вказаної концепції є її застосування авторкою лише до сторін. Вважаємо, що принцип оптимальності (співрозмірності) обґрунтовано слід застосовувати при встановленні прав та обов'язків всіх учасників позовного провадження. Не повинна мати місце ситуація, коли один учасник має лише права (навіть якщо такою особою є суддя), а інший – лише обов'язки і неможливість впливати на поведінку інших учасників.

5. *Принцип синхронності (системності) прав та обов'язків* має вираз в тому, що права та обов'язки повинні «врівноважувати» один одного, бути системою стримувань і противаг між учасниками позовного провадження.

Всі явища в державі та навіть в світі є складовими системи. І розлад в одній частині системи може призвести (та ймовірно призводить) до розладу інших частин системи. Яскравим прикладом дії даного принципу в господарських відносинах є світова криза, яка впливає в тому числі і на погіршення договірної дисципліни в господарських відносинах, що, в свою чергу, призводить до збільшення звернень до господарського суду для вирішення спорів.

Господарське судочинство також є цілісним, системоутворюючим явищем, всі його складові взаємопов'язані один з одним. І законодавча діяльність повинна враховувати цю важливу характеристику при розробці нормативних актів.

Наприклад, у зв'язку з прийняттям Закону України «Про судовий збір» від 08.07.2011 р. № 3674–VI [349], яким було суттєво збільшено судові витрати, поширення набирає претензійне (досудове, позасудове) врегулювання господарських спорів. І це зрозуміло, оскільки надто великі розміри судового збору відштовхують суб'єктів господарювання від звернення до суду для захисту своїх прав та законних інтересів.

Ця проблема, як медаль, має дві сторони. З одного боку, відроджується безпідставно занедбаний інститут досудового порядку врегулювання спору, з іншого, зменшення кількості звернень до господарського суду для вирішення справ не спричинене динамікою зниження кількості порушень у сфері господарювання. А держава в такому разі фактично відсторонюється від виконання одного з основних своїх обов'язків – захисту прав законослухняних фізичних та юридичних осіб, що не можна підтримати [350, с. 109].

Поява у будь-кого з учасників певного права в процесі повинна обов'язково й одночасно (синхронно) породжувати закріплення системи прав інших учасників з метою обмеження та запобігання недобросовісному використанню вказаного права в процесі.

М. А. Гурвич, обґрунтовуючи знаходження сторін у процесуально-правовому зв'язку, підкреслював: «будь-яка процесуальна дія неодмінно зачіпає процесуальний стан справи в цілому і, отже, також положення й інтереси всіх інших осіб, що беруть участь у справі, ... наприклад, вимога долучення до справи якихось нових доказів вимагає обов'язкової участі іншої сторони у змагальному порядку» [158, с. 19-20]. На думку дослідника, взаємодія учасників процесу будується як за моделлю правового зв'язку на основі суб'єктивних процесуальних прав і кореспондуючих їм обов'язків, так і за моделлю «правової пов'язаності» всіх учасників процесуальних правовідносин на основі процесуальних прав (правомочностей) суб'єктів процесу на одностороннє волевиявлення, в силу чого дії в процесі однієї сторони не можуть бути юридично байдужими для іншої сторони (ідея «багатогранності» процесуальних правовідносин) [157, с. 65; 158, с. 20; 351, с. 48].

6. *Принцип раціональності (адекватності) прав та обов'язків* виражається в тому, що права та обов'язки повинні враховувати рівень небезпеки порушення прав одного з учасників позовного провадження і адекватно реагувати на його поведінку (з одночасним запобіганням перевищенню «необхідної оборони») [331, с. 220].

Наприклад, при призначенні судової експертизи сторони мають право запропонувати свої запитання до судового експерта, і вказане право може призвести до зловживань сторонами своїм правом та суттєвого затягування розгляду господарської справи шляхом формулювання численних питань, які не мають безпосереднього значення для справи. У зв'язку з цим господарський суд наділений правом адекватно реагувати на вказані дії шляхом формування остаточного переліку запитань до судового експерта. Крім того, суд може взагалі визнати недоцільним проведення судової експертизи та відмовити у задоволенні клопотання про її призначення.

7. Принцип стабільності та динамізму правового регулювання статусу учасників позовного провадження, що має вираз в орієнтації в законотворчому процесі на пошук рівноваги між реформуванням та оцінкою ефективності таких реформ (змін) у часі.

Проблеми стабільності та динамізму правового регулювання суспільних відносин досліджувалися багатьма авторами різних галузей правових та інших наук. Як вірно зазначає І. Суходубова, стабільність і динамізм є якісними характеристиками законодавства, які походять від відповідних невід'ємних властивостей системи права. І наразі всі науковці одностайно погоджуються з тим, що законодавство будь-якої країни прагне як до стабільності, так і до динамічності (динамізму), оскільки існує постійна потреба у його пристосуванні до змінюваних потреб суспільного життя [352, с. 330].

Проблема пошуку рівноваги вказаних якісних характеристик не оминає і процесуальне право. Учасники будь-якого процесу при вступі у справу та в ході її розгляду завжди враховують ті права та можливості, які надає їм відповідне процесуальне законодавство. І лише оцінивши свої «можливості» в процесі, особа вступає у справу.

Зокрема, відповідно до ст. 2 ГПК України прокурор, який звертається до господарського суду в інтересах держави, в позовній заяві самостійно визначає, в чому полягає порушення інтересів держави, та обґрунтовує необхідність їх захисту, а також

вказує орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до господарського суду прокурор зазначає про це в позовній заяві [69, ст. 2]. Крім того, прокурор, який звертається до господарського суду в інтересах держави, повинен обґрунтувати наявність підстав для здійснення представництва інтересів держави в суді, передбачених частиною третьою ст. 25 Закону України «Про прокуратуру» [353]. Для представництва інтересів громадянина в господарському суді прокурор відповідно до ст. 29 ГПК України також повинен надати документи, що підтверджують недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність відповідного громадянина, а крім того – також письмову згоду законного представника або органу, якому законом надано право захищати права, свободи та інтереси відповідної особи, на здійснення представництва. Невиконання прокурором вимог щодо надання господарському суду обґрунтування наявності підстав для здійснення представництва інтересів громадянина або держави в господарському суді має наслідком повернення поданої ним позовної заяви (заяви, скарги) [69, ст. 29].

Таким чином, прокурор до подачі позовної заяви повинен здійснити аналітичну та систематизуючу роботу для прийняття рішення про можливість взяти участь у справі. Слід зауважити, що, зокрема, відносно повноважень прокуратури спостерігається постійне звуження та обмеження можливостей (підстав) вступу такого учасника до справи, що не можна визнати виправданим.

Останні законодавчі акти щодо реформування адвокатури також суттєво змінять найближчим часом правила участі у справах представників сторін і третіх осіб, що не є адвокатами. І суб'єкти господарювання та навіть державні органи, що мають у своїй структурі юридичні відділи, повинні враховувати їх при подальшому плануванні претензійно-позовної роботи.

Вказані приклади наявно підтверджують необхідність орієнтації у законотворчому процесі не тільки на динамізм, але й на стабільність суспільних відносин. Постійне реформування різноманітних правових інститутів, що спостерігається останнім ча-

сом в нашій державі, не стабілізує, а навпаки, розхитує систему, що створювалася та отточувала механізми роботи роками. А досвід не слід скидати з важелів, оцінюючи систему лише поверхнево, по резонансних справах.

Саме тому вважаємо, що настав час припинити численні експерименти з реформування судової, поліцейської та інших систем і надати можливість системі в ході роботи виявити недоліки, які необхідно усунути, та позитивні аспекти, які потрібно розвивати в подальшому [354, с. 111].

Необхідно пам'ятати, що стабільність закону в широкому розумінні визначається як такий його стан, коли: а) в ньому адекватно вирішені завдання регулювання суспільних відносин; б) він відповідає стратегії розвитку даної галузі законодавства; в) до закону вносяться зміни, які не порушують загальну стратегію розвитку законодавства [355, с. 76–78]. Тому різкі кроки без чіткої стратегії практично не мають шансу на ефективну реалізацію.

Практика вказує, що законодавство є стабільним та ефективним, якщо впродовж більш-менш тривалого часу його застосування воно довело можливість впоратися з різними ситуаціями та трансформаційними процесами у суспільстві. Крім того, доцільним видається не однобічне подання засобами масової інформації та зацікавленими особами інформації про доцільність тих чи інших кроків щодо змін у законодавстві, а глибока соціологічна та психологічна робота з основними учасниками процесу (позивачем та відповідачем), які безпосередньо і в першу чергу зацікавлені в наданні найбільшого кола можливостей щодо захисту їх прав та законних інтересів. З урахуванням результатів таких досліджень доречним видається проведення пілотного проекту в одній або декількох областях України. І тільки після отримання позитивних результатів та їх системного і глибокого аналізу можливо внесення змін до законодавства України. В протилежному випадку ми отримаємо не реформування, а занепад основних державоутворюючих систем, якими є суди та правоохоронні органи.

З урахуванням вищевказаного доцільним видається обов'язкове врахування принципів стабільності і динамізму при правовому

регулюванні статусу учасників позовного провадження [354, с. 111-112].

8. *Принцип доступності (реальності) прав та обов'язків* має вираз в тому, що реалізація прав та обов'язків не може бути пов'язана з фінансовими або організаційними ускладненнями чи перешкодами.

Останнім часом законодавець пішов шляхом необґрунтованого ігнорування вказаного принципу, що не можна підтримати. Особливо це стосується фінансового аспекта. Зокрема, останні зміни до Закону України «Про судовий збір» яскраво підтверджують вказане: суттєво підвищено розмір судового збору для подання апеляційних та касаційних скарг, скорочено перелік осіб, звільнених від сплати збору.

Так, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору» від 22.05.2015 р. № 484–VIII [356] за подання апеляційної скарги на рішення господарського суду необхідно сплатити 110 % ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги (до 01.09.2015 р. – 50 % ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, а у разі подання позовної заяви майнового характеру – 50 % ставки, обчисленої виходячи з оспорюваної суми); за подання касаційної скарги на рішення господарського суду ставка складає 120 % ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги (до 01.09.2015 р. – 70 % ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, а у разі подання позовної заяви майнового характеру – 50 % ставки, обчисленої виходячи з оспорюваної суми); за подання заяви про порушення справи про банкрутство необхідно сплатити 10 розмірів мінімальної заробітної плати, а з 01.01.2017 р. – 10 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (до 01.09.2015 р. – 5 розмірів мінімальної заробітної плати); за подання заяв кредиторів, які звертаються з грошовими вимогами до боржника після оголошення про порушення справи про банкрутство ставка складає 2 розміри мінімальної заробітної плати, а з 01.01.2017 р. – 2 розміри прожиткового мінімуму для працездатних осіб (до 01.09.2015 р. – 1 розмір мінімальної заробітної плати). Таким чи-

ном, майже всі ставки збільшено в два та більше разів, що не можна визнати обґрунтованим.

Принцип доступності (реальності) є важливою складовою встановлення прав та обов'язків учасників позовного провадження, який повинен обов'язково враховуватися при реформуванні судоустрою та судочинства в Україні.

9. *Принцип своєчасності надання прав* виражається в можливості реалізації права на стадії процесу, на якій може виникнути необхідність його реалізації.

Наприклад, згідно з частиною четвертою ст. 20 ГПК України відвід судді повинен заявлятися до початку вирішення спору. Проте в тій самій частині ст. 20 ГПК України встановлена можливість заявити відвід після цього «лише у разі, якщо про підставу відводу сторона чи прокурор дізналися після початку розгляду справи по суті» [69, ст. 20]. Слід визнати вказане положення обґрунтованим, оскільки, з одного боку, для запобігання затягуванню розгляду господарської справи необхідно обмежувати строки подання такої заяви. Логічним видається, що у випадку, якщо сторони мають інформацію про зацікавленість судді, то вони не повинні чекати, поки справу буде розглянуто в повному обсязі, і лише перед винесенням рішення заявити такий відвід. З іншого боку, видається логічним і те, що у випадку, якщо вказана інформація стала відомою потенційним заявникам пізніше, вони не можуть бути позбавлені права заявити відвід негайно після того, як їм стала відома ця інформація. Тому у вказаній статті наочно висвітлюється багатогранність застосування принципу своєчасності.

10. *Принцип варіативності прав (крім випадків, встановлених законом)* має вираз в тому, що процесуальний закон при формулюванні системи прав повинен надавати учасникам позовного провадження певну свободу вибору, добровільність і варіативність моделі поведінки, однак у деяких випадках така варіативність може бути обмежена законом.

Вказане видається вірним, оскільки право за відсутності альтернатив перетворюється в обов'язок.

Наприклад, відповідно до частини четвертої ст. 29 ГПК України прокурор, який бере участь у справі, несе обов'язки і користується правами сторони, *крім* права на укладення мирової угоди. Таким чином, чітка вказівка на відсутність у прокурора права на укладення мирової угоди обмежує його права, а інші права (знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії, брати участь у судових засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, заявляти клопотання, давати усні та письмові пояснення господарському суду, наводити свої доводи і міркування з усіх питань, що виникають у ході судового процесу, заперечувати проти клопотань і доводів інших учасників судового процесу, оскаржувати судові рішення господарського суду тощо) він може використовувати на власний розсуд, виходячи з необхідності використання у тій чи іншій господарській справі.

11. *Принцип єдності та диференціації прав учасників позовного провадження* має вираз в тому, що процесуальний закон при формулюванні системи прав учасників позовного провадження повинен встановлювати загальні умови їх реалізації поряд з наданням можливості урахування особливостей конкретних учасників процесу та господарської справи.

Загальні умови для звернення суб'єктів до господарського суду є реалізацією принципу єдності правового регулювання. Проте для вирішення спору відповідно до суті конкретної господарської справи необхідні різні докази та здійснення певних процесуальних дій, що виявляє необхідність існування принципу диференціації. Тому уніфікація не виключає диференціацію. Поняття «диференціація» походить від лат. *differentia* – розходження та означає поділ, розчленовування, розшарування цілого на різні частини, форми й ступені [357, с. 171]. Тому слід погодитися з О. А. Беляєвич, яка доходить слушного висновку, що «конвенційному праву на суд, спеціалізація (диференціація) процесуального законодавства не суперечить в принципі» [358, с. 27].

Судочинство є складним явищем, тому йому властива диференціація. Зокрема, не можна однаково розглядати договірні спори та справи про банкрутство або корпоративні спори. Особливості справ породжують особливості проваджень. Крім того,

диференціація яскраво проявляється у різних видах переглядів господарських справ: апеляційному, касаційному та за нововиявленими обставинами. Більшою частиною це проявляється через права та обов'язки учасників процесу на різних стадіях та при розгляді окремих категорій господарських справ. Тому можна виділяти об'єктивні та суб'єктивні чинники диференціації.

Взаємозв'язок даних принципів не слід недооцінювати, оскільки не тільки диференціація залежить та витікає з принципу єдності законодавчого регулювання. Виходячи із диференціації окремих видів проваджень формуються загальні правила, процедури судочинства, виокремлюються спільні особливі риси розгляду всіх видів господарських справ. Саме з цієї позиції формується світогляд (в тому числі і законодавця), наприклад, щодо підвідомчості певних категорій справ господарським судам.

Проте відокремлене існування принципів єдності та диференціації, на нашу думку, акцентує їх негативні риси. Зокрема, єдність не враховує особливостей різних процесів, процедур та явищ, що існують в суспільстві, пропонуючи об'єднати їх в єдине ціле або не виправдано великі групи відносин.

Диференціація у відриві від єдності призводить до сегментарного, вузького погляду на явища та процеси, однобічності, неврахування інших явищ і процесів, динаміки їх розвитку та функціонування при вирішенні виявлених проблем.

Частіше за все українському законодавцеві властиве захоплення саме принципом диференціації. Тому видається доречним не виділяти окремі принципи єдності та диференціації, а вважати його єдиним принципом. Тільки в цьому випадку негативні риси єдності та диференціації як окремих явищ будуть мінімізовані [350, с. 109].

Врахування вказаних принципів (основних засад) при правовій регламентації процесуального статусу учасників позовного провадження в господарському процесуальному законодавстві буде мати наслідком найефективніше реформування системи судочинства. При цьому також слід враховувати наявність взаємовпливу та взаємозалежності матеріальних і процесуальних норм при регламентації статусу учасників позовного провадження [331, с. 223].

РОЗДІЛ 3

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

3.1. Система загальних прав та обов'язків учасників позовного провадження у господарському судочинстві

3.1.1. Загальні права учасників позовного провадження

Ст. 22 ГПК України встановлює права сторін. За назвою даної статті можна дійти висновку про відокремленість сторін від інших учасників господарської справи, та може скластися враження, що не існує прав, що є загальними для всіх учасників позовного провадження. Проте такий висновок видається хибним за наступних підстав.

А. С. Палазян, досліджуючи структурну характеристику індивідуального права, яка визначає змістовні та сутнісні особливості індивідуального правового життя, представляє її у вигляді концентричних сфер, що охоплюють людину: сфери суб'єктивних можливостей, сфери дозволеного (об'єктивної можливості) і сфери позитивних і негативних обов'язків (правової повинності) (правового долженствования [359, с. 39] – рус. (*прим. автора.*)).

В. О. Боняк сформулювала чотиричленну структуру змісту суб'єктивного права, що представлена:

«1. Можливістю певної поведінки уповноваженої сторони (право на власні дії), якій кореспондує необхідність зобов'язаної сторони... як вчиняти активні дії в інтересах уповноваженої сторони, так і не заважати поведінці останньої.

2. Можливістю уповноваженої сторони правовідносин вимагати належної поведінки від зобов'язаної сторони (право на чужі дії), якій кореспондує необхідність їх зобов'язаної сторони ... відреагувати на зауваження уповноваженої сторони.

3. Можливістю уповноваженої сторони правовідносин у разі порушення її права звертатися за захистом до держави в особі судових і правоохоронних органів (право на захист). Цій можливості кореспондує обов'язок зобов'язаної сторони правовідносин в особі компетентних державних органів вжити заходів щодо відновлення порушеного права ... та притягнення винних до юридичної відповідальності.

4. Можливістю уповноваженої сторони правовідносин в особі носія права користуватись відомим соціальним благом. Цій можливості кореспондує необхідність їх зобов'язаної сторони, якою потенційно можуть виступати всі суб'єкти правовідносин, не заважати уповноваженій стороні користуватись відомим соціальним благом» [360, с. 10-11].

Аналогічні чотири можливості включає Л. А. Лазаренко до змісту права: а) на власні дії чи бездіяльність щодо письмового чи усного звернення до суб'єктів держави чи громадянського суспільства з пропозиціями, заявами чи скаргами; б) на дії зобов'язаного суб'єкта щодо забезпечення здійснення можливості звертатися до державних і громадянських інституцій; в) користування соціальним благом звернення для вирішення власних інтересів і потреб; г) захистити своє право на звернення за допомогою компетентних суб'єктів [361, с. 14-15]. Дійсно, право, в тому числі процесуальне право, складається з можливості самому або відповідним особам за згодою здійснювати певну поведінку або утриматися від такої поведінки, а також захисту даного права у разі його порушення компетентними державними органами.

Сукупність прав будь-кого з учасників позовного провадження має вираз через дві складові (рівня):

- сприйняття (існування) суб'єктивного права;
- реалізація суб'єктивного права.

Вираз «суб'єктивне право» в даному випадку слід розуміти як сукупність прав та можливостей, якими наділений той чи інший учасник позовного провадження за господарським процесуальним законодавством.

Доречно зауважити, що сприйняття (існування) суб'єктивного права є необхідною умовою, що створює основу (підґрунтя) для

реалізації суб'єктивного права. Вказане означає, по-перше, що для реалізації права необхідно розуміти (сприймати) його наявність. А по-друге, рішення про реалізацію конкретного суб'єктивного права може бути прийнято лише при аналізі всієї сукупності можливих (встановлених процесуальним законом) варіантів поведінки та обрання з них найбільш відповідного конкретній ситуації. Тільки за наявності обох складових учасник позовного провадження за допомогою наданих йому законом можливостей зможе досягнути в кінцевому результаті своєї мети.

Останнім часом наявні випадки, коли учасники процесу, зокрема, представники громадських організацій та засобів масової інформації, не маючи уявлення про сукупність власних прав, намагаються одразу «перескочити» до другого рівня, минаючи перший. Вказане видається неприпустимим навіть на даний час, коли, за даними опитувань, проведених компанією GfK Ukraine на замовлення проекту USAID «Справедливе правосуддя», рівень довіри до судової влади становить 10% [362]. Слід звернути увагу на те, що сторони звернулися до суду саме з метою отримання законного судового рішення. І в цей момент сторони обрали спосіб вирішення їх спору. Так, вони могли обрати досудовий порядок врегулювання спору, звернутися до третейського суду для вирішення даної справи. Проте вони вирішили звернутися до господарського суду в межах його повноважень.

Порядок розгляду господарських справ підкорений певним правилам, процедурам. І будь-який учасник позовного провадження за будь-якими мотивами не має права перевищувати власні повноваження, надані такій особі процесуальним законом. Тобто спочатку повинно виникнути (з'явитися) право, а лише після цього можлива його реалізація. В протилежному випадку постійний тиск, до якого можуть в позапроцесуальному полі вдаватися сторони та інші учасники провадження, скоріше за все призведе до порушення прав всіх або деяких з учасників господарської справи та винесення незаконного і необґрунтованого судового рішення.

Слід погодитися з А. О. Котляром, що право – це нематеріальний об'єкт. Його неможливо відчужити, а можливо лише надати право на здійснення відносно об'єкта певних дій [363, с. 241].

Характерна ознака процесуального права – обмеженість строком розгляду господарської справи або іншим строком, встановленим процесуальним законом.

За аналізом прав, наданих сторонам та іншим учасникам господарського процесу, можна виділити загальні права, якими наділені всі учасники позовного провадження. Щодо деяких з вказаних прав господарським процесуальним законом встановлено розповсюдження їх на всіх учасників процесу (наприклад, уважне ознайомлення зі ст. 81¹ ГПК України доводить, що не тільки сторони, але й *«інші особи, які беруть участь у справі»*, мають право знайомитися з протоколами і протягом п'яти днів після їх підписання подавати письмові зауваження з приводу допущених у протоколах неправильностей або неповноти протоколу» [69, ст. 81¹].

З іншого боку, наприклад, жодної статті ГПК України не присвячено порядку залучення до справи перекладача (крім питань відшкодування витрат на послуги перекладача та попередження його про кримінальну відповідальність за завідомо неправильний переклад). Проте зрозуміло, що такий учасник може з'явитися в процесі не лише для перекладу пояснень позивача та відповідача, але й судового експерта або посадової особи та інших осіб (за необхідності).

Тому видається доцільним визначати *процесуальне право учасника позовного провадження* як забезпечену законом міру дозволеної поведінки (активної, пасивної), яку особа вправі реалізувати в ході розгляду господарської справи задля задоволення своїх законних вимог та інтересів.

Тому доречно підсумувати, що в системі прав учасників позовного провадження можна виділити загальні права. Вважаємо, що до ***загальних прав учасників позовного провадження*** необхідно віднести наступні:

а) бути своєчасно повідомленим про свої права, передбачені ГПК України, отримати їх роз'яснення.

Ст. 81¹ ГПК України встановлює, що протокол судового засідання містить, в тому числі, «відомості про роз'яснення господарським судом сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі, їх процесуальних прав і обов'язків, зокрема, права заявля-

ти відводи». Тому, за загальним правилом, у першому судовому засіданні, а при першій появі нових учасників справи – при їх появі – суддя роз'яснює таким учасникам справи їх права та обов'язки;

б) брати участь в судових засіданнях.

Частина друга ст. 22 ГПК України вказує на можливість сторін «брати участь в *господарських* засіданнях». Однак вказане формулювання не можна визнати коректним, воно потребує уточнення: «брати участь у судових засіданнях».

Зазначене право може бути реалізовано особою особисто або через представника, в тому числі можлива участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції згідно зі ст. 74¹ ГПК України.

Проте навряд чи вказане право можна вважати виключним правом сторін у справі. Якщо господарський суд не встановив обмежень щодо присутності в судовому засіданні (закритий розгляд), то навіть особи, які не є учасниками даної справи, не обмежені в можливості бути присутніми на такому засіданні. В тому числі вказане право, безперечно, розповсюджується на прокурора, судового експерта, перекладача у справі. Останні можуть бути викликані судом, і в такому випадку їх явка є обов'язковою. Проте вони не обмежені в праві бути присутніми на засіданні без визнання судом їх явки обов'язковою;

в) наводити свої доводи і міркування з усіх питань, що виникають у ході судового процесу, заперечувати проти клопотань і доводів інших учасників провадження.

Слід зауважити, що права наводити свої доводи і міркування та заперечувати проти клопотань і доводів інших учасників позовного провадження є активною формою захисту прав не тільки самостійних, але й інших учасників провадження. Вони ні за яких умов не можуть бути реалізовані в пасивній формі;

г) вимагати фіксування судового процесу з допомогою звукозаписувального технічного засобу.

Відповідно до ст. 81¹ ГПК України на вимогу хоча б одного учасника судового процесу у суді першої чи апеляційної інстанції при розгляді справи по суті або за ініціативою суду здійснюється фіксування судового процесу за допомогою звукозаписувального

технічного засобу. У випадку неявки у судові засідання всіх учасників судового процесу фіксування судового процесу за допомогою звукозаписувального технічного засобу не здійснюється.

Фіксування судових засідань технічними засобами повинно забезпечуватися положенням ст. 129 Конституції України як норми прямої дії [364];

д) за необхідності користуватися послугами перекладача.

Учасники провадження мають рівні можливості в наданні пояснень та інших відомостей по справі, однак незнання мови в обсязі, необхідному для передачі складної інформації і викладу своєї позиції у справі, може стати серйозною перешкодою для реалізації конституційного принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом, встановленого ст. 129 Конституції України [1]. Дія принципу національної мови судочинства простежується як наскрізна, що охоплює всі стадії провадження у справі, включаючи його порушення, розгляд справи, прийняття рішення і навіть виконання [365, с. 50]. Статті 44, 48-49, 81¹, 111²⁰, 112, 126 ГПК України вказують на можливість використання послуг перекладача, а іноді – навіть необхідність (наприклад, при оформленні судового доручення про надання правової допомоги, яке оформлюється українською мовою, відповідно до ст. 126 ГПК України додається засвідчений переклад офіційною мовою відповідної держави, якщо інше не встановлено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України [69, ст. 126]). Тому вказане право є важливою гарантією участі у господарському процесі осіб, які не володіють мовою судочинства;

е) користуватися електронними (цифровими) технологіями при реалізації своїх прав.

Останнім часом набуває значної актуальності впровадження електронного урядування. Першим кроком в цьому напрямку стали закони України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронний цифровий підпис». В той же час Урядом проголошено курс на організацію надання громадянам та юридичним особам інформаційних та інших послуг шляхом використання технологій «електронного урядування».

Дійсно, одним з основних напрямків інноваційної модернізації є ринок послуг в широкому його розумінні, розвиток електронних послуг. На даний час в електронному вигляді можна здавати податкову звітність, підтвердити наявність суб'єкта господарювання в Реєстрі платників ПДВ, в *Єдиному державному реєстрі юридичних осіб*, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, отримати інформацію про стан розгляду заяви (запиту) в базі даних про реєстрацію заяв та запитів Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, тощо.

Реалізується ідея електронного уряду і в судовій сфері: за допомогою електронних баз даних є можливість підтвердити наявність у особи адвокатського свідоцтва в Єдиному реєстрі адвокатів України на сайті Національної асоціації адвокатів України, знайти судові рішення та ознайомитися з його змістом в Єдиному державному реєстрі судових рішень України, перевірити стан виконання судового рішення в Єдиному державному реєстрі виконавчих проваджень на сайті Державної виконавчої служби України тощо. В судах функціонує автоматизована система документообігу, що забезпечує розподіл справ між суддями, надання учасникам процесу інформації про стан розгляду справ, реєстрацію вхідної і вихідної кореспонденції та етапів її руху, автоматичне формування статистичної звітності про діяльність судів та ін. В ході розгляду конкретних судових справ впровадження електронних засобів теж має місце.

Згідно з наказом Державної судової адміністрації України «Про проведення дослідної експлуатації підсистеми «Електронний суд» в пілотних судах» від 23.03.2017 р. № 367 було затверджено Тимчасовий регламент обміну електронними документами між судами та учасниками судового процесу та встановлено перелік з 7 пілотних судів, в тому числі Одеського апеляційного господарського суду та господарського суду Одеської області, залучених до впровадження підсистеми «Електронний суд» з 03.04.2017 р.

Для участі в проекті учасникам процесу необхідно зареєструватися в підсистемі зі створенням облікового запису в поштовій системі «mail.gov.ua» і реєстрацією Кабінету Користувача з

прив'язаним до нього електронним цифровим підписом для отримання можливості доступу до матеріалів та подання процесуальних документів через інтернет. Після реєстрації в електронному Кабінеті ці особи можуть подавати до суду в електронній формі оригінали або належним чином завірені копії паперових документів.

Передані до системи документи повинні відповідати вимогам процесуального законодавства. Крім того, їх розмір не може перевищувати 50 Мб. Також під час реєстрації процесуальних документів можна оплатити судовий збір. Подані через електронний Кабінет документи вносяться в автоматизовану систему документообігу суду, перевіряються підписом уповноваженого працівника та реєструються як вхідні документи в загальному порядку, а Користувачеві автоматично надсилається відповідне повідомлення, в якому вказується дата і час відправлення електронного документа, що визнається датою подання такого документа до суду. Крім того, Користувач може відстежувати стан надходження та реєстрації документа в суді.

До Кабінету Користувача по справах, що були створені на базі електронного документа, надсилаються засобами Підсистеми:

- усі сформовані судом процесуальні документи по справі: судові рішення, судові повістки та виклики тощо, що мають статус оригіналу і підписані електронним цифровим підписом відповідальної особи суду;
- інформація про зареєстровані вхідні документи по справі разом зі скан-копіями таких документів;
- технічні документи, що призводять до зміни стану розгляду справи: протоколи, звіти автоматичного розподілу тощо;
- відомості про отримання та реєстрацію судом процесуальних документів, надісланих засобами Кабінету.

До переваг «Електронного суду» слід віднести можливість подачі заяв, скарг, клопотань онлайн, миттєвий розгляд матеріалів і документів у справі, а в цілому – значну економію часу і збереження грошових коштів.

Проте на даний час, на жаль, система ще не працює належним чином. Слід зауважити, що вказаний проект є пілотним, і не-

доліки роботи Системи поступово усуватимуться. Одночасно вважаємо, що «електронний суд» не зможе замінити традиційні засади судочинства і повинен використовуватися тільки як додатковий засіб для зручності учасників судового процесу. Звичайно, неможливо повноцінний судовий процес замінити «електронним», оскільки безпосередній огляд і дослідження оригіналів документів, які є доказами у справі, надає суду можливість визначити законність або незаконність вимог сторін та винести обґрунтоване судове рішення.

Судовий процес фіксується технічними засобами, сторони часто використовують можливість розгляду справ у режимі відеоконференції. Рівень впровадження електронних послуг у вказаній сфері є достатньо високим, проте потребує подальшого розвитку.

Зокрема, доцільним видається впровадження електронного листування з судом, зокрема, встановлення можливості повідомлення сторін про дату судового засідання шляхом надсилання листа на е-мейл суб'єкта господарювання, можливість надання суду документів в електронному вигляді, ознайомлення з матеріалами справи в електронній формі. Необхідно заохочувати сторони до подання позовів, письмових пояснень в електронному вигляді з використанням цифрового підпису, надавати учасникам судового розгляду можливість надсилати електронні скарги та клопотання, забезпечувати своєчасне отримання електронних відповідей. Виправданим видається також створення інтегрованої системи підтримки судової експертизи для взаємодії суду та експертних установ [366, с. 136].

Ще з 01.10.2013 р. в усіх місцевих і апеляційних загальних судах був введений порядок про передачу судами учасникам судового процесу та кримінального провадження текстів судових повісток у вигляді SMS-повідомлень (згідно з наказом Державної судової адміністрації України «Про реалізацію проекту про передачі судами SMS-повідомлень учасникам судового процесу (кримінального провадження) в місцевих та апеляційних загальних судах» від 20.09.2013 р. № 119). Для отримання тексту судової повістки в електронній формі за допомогою SMS-повідомлення

учаснику судового процесу потрібно подати в суд заявку про отримання судової повістки в електронній формі за допомогою SMS-повідомлення з відповідної справи. Зазначені дії можна здійснювати як в момент подання позовної заяви до суду, так і після відкриття провадження у справі.

Наприкінці березня 2017 р. у двох господарських судах наказом Державної судової адміністрації України від 23.03.2017 р. № 367 запущено систему «Електронний суд», а також затверджено Тимчасовий регламент обміну електронними документами між судами та учасниками судового процесу, який визначає порядок подання учасниками судового процесу до суду документів в електронній формі, а також надсилання судом таким учасникам процесуальних документів в електронній формі [339].

За аналізом зарубіжного досвіду можна зазначити, що електронне листування та навіть подання позовних заяв в електронному вигляді не викликає подиву в багатьох країнах світу. Зокрема, відповідно до частини першої ст. 125 Арбітражного процесуального кодексу РФ в редакції Федеральних законів від 27.07.2010 р. № 228-ФЗ [367] і від 11.07.2011 р. № 200-ФЗ [368] позовна заява, поряд з письмовою формою, також може бути поданою до арбітражного суду «за допомогою заповнення форми, розміщеної на офіційному сайті арбітражного суду в інформаційно-телекомунікаційній мережі «Інтернет» [367; 368]. Додатковою гарантією прав учасника процесу, щодо якої особа вимагає застосування заходів до забезпечення позову, є положення, впроваджене Федеральним законом від 23.06.2016 р. № 220-ФЗ, що встановило: «Позовна заява, що подається за допомогою заповнення форми, розміщеної на офіційному сайті арбітражного суду в інформаційно-телекомунікаційній мережі «Інтернет», що містить клопотання про забезпечення позову, підписується посиленням кваліфікованим електронним підписом в порядку, встановленому законодавством Російської Федерації» [369].

Крім того, до складу інформації, що міститься в позовній заяві, віднесено також номери телефонів, факсів, адреси електронної пошти позивача [367], що надає можливість використання цих даних в ході обміну кореспонденцією. Вказані положення

слід визнати такими, що враховують інноваційний напрямок розвитку всіх сфер життєдіяльності, в тому числі судочинства, і застосовує на увагу вітчизняного законодавця.

Крім того, вдосконалення програм фіксування судового засідання в перспективі може скасувати необхідність участі в процесі секретаря судового засідання, а зосередити процес фіксування в єдиному окремому приміщенні [366, с. 137].

При цьому необхідно забезпечувати достовірність даних, можливість максимально зручної систематизації, оперативного доступу та збереження інформації та документів, відсутність обмежень на кількість підключених до інтегрованої системи нових організацій та їх прозорість, а також організацію служб копіювання-відновлення інформації та забезпечення її захисту від несанкціонованого доступу.

Впровадження вищевказаного в практику діяльності судових органів забезпечуватиме реальну економію коштів на пересилання та тиражування значної кількості документів, дублювання функцій посадових осіб суду.

Вказані вище можливості частково є лише перспективними напрямами розвитку господарського судочинства, проте деякі з них самостійні учасники позовного провадження можуть використовувати і на даному етапі;

ж) ознайомлюватися в установленому порядку з журналом судового засідання та технічним записом судового процесу і подавати щодо них свої зауваження.

Відповідно до ст. 81¹ ГПК України сторони та *інші особи*, які беруть участь у справі, мають право знайомитися з протоколами і протягом п'яти днів після їх підписання подавати письмові зауваження з приводу допущених у протоколах неправильностей або неповноти протоколу. Зауваження на протоколи у всіх випадках долучаються до матеріалів справи.

Господарський суд розглядає зауваження на протокол протягом п'яти днів з дня подання зауваження і за результатами розгляду виносить ухвалу, якою приймає зауваження або мотивовано відхиляє їх [69, ст. 81¹];

з) *мати доступ до інформації, що перебуває у розпорядженні суду.*

Важливою складовою процесуального статусу учасників позовного провадження слід визнати право на доступ до інформації, що перебуває у розпорядженні суду. Вказаному праву корелює обов'язок господарського суду надавати інформацію, необхідну для всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин господарської справи. З одного боку, суд визначається з належністю, допустимістю та достовірністю доказів та долучає їх до справи, з іншого боку, учасники позовного провадження повинні мати доступ до всіх матеріалів, документів та іншої інформації, що перебуває у розпорядженні господарського суду. Вказане є реалізацією в судовому процесі ч. 1 ст. 13 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [370].

І. В. Костенко слушно визначає поняття права громадян на доступ до інформації, що перебуває у розпорядженні суду, крізь призму теорії суб'єктивних публічних прав, а саме як можливість громадян одержувати відображену та задокументовану будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформацію, що була отримана або створена в процесі виконання судом своїх повноважень, передбачених чинним законодавством, у межах публічно-правових відносин [371, с. 13]. Деякі автори навіть пропонують вважати право на доступ до інформації елементом *правового* статусу особи [372], що не можна визнати вірним. Одночасно слід погодитися з позицією деяких науковців, що право на доступ до інформації в цілому є важливим елементом управління в Україні [373]. Обсяг (межі) права на доступ до інформації в господарському процесі залежить від процесуального положення учасника позовного провадження. Наприклад, у випадку заявлення особою про вжиття запобіжних заходів, якщо він обґрунтовує необхідність повідомлення особи про такі заходи, суд проводить судові засідання без його залучення та навіть без повідомлення, оскільки в протилежному випадку така особа зможе скористуватися вказаною інформацією для «втрати» документів або іншої інформації, необхідної для розгляду справи або виконання в подальшому судового акта.

Є. Пілат слушно виділяє у складі права на доступ до інформації такі елементи (правомочності), які можуть бути реалізовані всіма без винятку суб'єктами зазначеного права:

- право доступу до документів та інших матеріалів, інформаційних ресурсів та інформаційних систем;
- право на звернення за інформацією до певних суб'єктів;
- право отримувати інформацію від конкретних суб'єктів;
- право фіксувати інформацію, у тому числі за допомогою технічних засобів;
- право на відтворення інформації (отриманої у не заборонений законом спосіб);
- право на доведення інформації до конкретних суб'єктів через її опублікування, а також поширення через мережі обміну даними (зокрема Інтернет), передачі через засоби масової інформації в режимі повідомлень;
- право на отримання консультації з питань доступу до інформації [372, с. 131].

Вказані складові доступу підтверджують думку, що право осіб на інформацію корелює з обов'язком не тільки суду, але й всіх інших учасників позовного провадження щодо надання такого доступу у межах, що відповідають процесуальному положенню такого учасника провадження;

і) вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю суду або прокуратури в порядку, визначеному законом.

Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 01.12.1994 р. № 266/94-ВР встановлює, що підлягає відшкодуванню шкода, завдана громадянину внаслідок:

- незаконного накладення арешту на майно;
- незаконного накладення штрафу;
- інших процесуальних дій, що обмежують права громадян [374].

Вказаний Закон не обмежує коло осіб, які можуть отримати відшкодування. Тому вимагати відповідного відшкодування мають право не тільки позивач, відповідач, третя особа. Вказані права доречно визнати загальними правами учасників позовного провадження.

Крім того, важливою складовою процесуального статусу, на нашу думку, є *розсуд* учасників процесу. Проте необхідно визначитися про його належність до прав або обов'язків учасників позовного провадження.

Якщо обирати між термінами «розсуд» та «угляд», то слід зауважити, що відповідно до словника української мови слово «розсуд» може вживатися у значенні «рішення, висновок» [375, с. 819], а значення слова «углядіти» розкривається як: «зрозуміти, усвідомити щось, прийти до певного висновку» [376, с. 375].

Таким чином, слово «розсуд» має більш вузьке навантаження. Оскільки в ГПК України не використовується жоден із вказаних термінів, звернемо увагу на його використання в інших вітчизняних процесуальних кодексах.

По-перше, термін «розсуд» використовується відносно різних учасників процесу. Так, в частині другій ст. 11 ЦПК України вказано: «Особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на *власний розсуд*. Таке право мають також особи (за винятком тих осіб, які не мають цивільної процесуальної дієздатності), в інтересах яких заявлено вимоги» [377, ст. 11]. Таким чином, вказаним правом наділені позивачі, відповідачі, треті особи, прокурор та адвокат (представник), які беруть участь у цивільному судочинстві. Аналогічне положення міститься в частині третій ст. 11 КАС України [378, ст. 11].

В частині другій ст. 364 КПК України встановлено: «Якщо в судовому розгляді брали участь декілька прокурорів, у судових дебатах на їхній *розсуд* має право виступити один прокурор або кожен із них обґрунтовує у промові свою позицію у певній частині обвинувачення» [25, ст. 364]. Таким чином, у даному випадку розсудом фактично буде домовленість прокурорів виступити окремо або одному у спільній промові.

Деякі дослідники (наприклад, В. В. Ярков) також виділяють розсуд суду та осіб, що беруть участь у справі [379, с. 105]. Тобто, вказаний автор визнає наявність суддівського та інших видів розсуду.

Однак таке використання слова «розсуд» відповідає вказаному в словнику української мови значенню «рішення, висновок».

Д. М. Чечот вказує, що розсуд передбачає наступне: відповідний орган або посадова особа діє за власною волею, не пов'язаною при прийнятті конкретного рішення певною нормою. На думку автора, закон з одного боку, уповноважує орган або посадову особу на відповідні дії, але, з іншого боку, не пов'язує здійснення або не здійснення дії із заздалегідь передбаченими умовами, надаючи, таким чином, самому органу або посадовій особі вирішити питання про здійснення необхідної дії та її зміст. Причиною, що викликає «вчинення дій за розсудом», автор вважає неможливість нормативно передбачити всі можливі випадки вчинення адміністративних дій [380, с. 68–73].

Учасники позовного провадження вправі керуватися власним розсудом при реалізації процесуальних прав, наданих їм законом. Розсуд не може бути застосований учасниками провадження відносно обов'язків, встановлених господарським процесуальним законом.

3.1.2. Загальні обов'язки учасників позовного провадження

Слово «обов'язок» у тлумачному словнику російської мови визначається як «певне коло дій, покладених на кого-небудь і безумовних для виконання» [381, с. 378]. М. І. Матузов стверджує, що обов'язок – це «закріплена законом точна міра суспільно необхідної поведінки, яка є найбільш розумною та доцільною поведінкою, що спрямована на задоволення інтересів суспільства та особистості» [382, с. 151]. С. С. Алексєєв вважає, що ця правова категорія характеризується, насамперед, наданою суб'єкту права мірою не тільки необхідної, але й належної поведінки [383, с. 68]. Н. В. Вітрук стверджує, що юридичний обов'язок є «соціально обумовлена і гарантована необхідна можливість у поведінці осо-

би...» [195, с. 253–254]. Однак останнє визначення може бути використано і до прав осіб.

Щодо визначення обов'язку як категорії процесуального права М. А. Юнусов зазначав, що процесуальні обов'язки – це не тільки необхідна та належна поведінка, але й активна частина процесуальних дій [384, с. 48].

Серед підгалузей процесуального права найбільше досліджень інституту процесуального обов'язку здійснювалося в цивільному процесуальному праві. Зокрема, Л. А. Ванєєва вказує, що під цивільним процесуальним обов'язком, перш за все, слід розуміти «...приписану цивільним процесуальним правом міру державно-необхідної поведінки певного учасника цивільного процесуального правовідношення...» [385]. С. С. Бичкова зауважує, що процесуальні обов'язки – це міра «необхідної, найбільш розумної та доцільної поведінки суб'єктів цивільних процесуальних відносин, яка спрямована на задоволення інтересів носія суб'єктивного цивільного процесуального права і забезпечена можливістю застосування у встановлених законом випадках заходів процесуального примусу» [218, с. 72]. Проте поведінка осіб може виявитися не завжди спрямованою на задоволення інтересів носія суб'єктивного цивільного процесуального права, що розкриває недосконалість вказаного визначення. С. В. Васильєв вкладає у поняття цивільного процесуального обов'язку *сторони* (виділено мною – Т. С.) «необхідну і забезпечену процесуальним законом належну поведінку сторони в цивільному судочинстві», однак додає, що така поведінка «..повинна відповідати суб'єктивному процесуальному праву суду» [386, с. 58]. Недоліком останньої дефініції є встановлення процесуального обов'язку лише щодо сторін у справі, що не можна визнати обґрунтованим.

У теорії права деякі автори виділяють певні ознаки, що характеризують категорію юридичного обов'язку: «1) державна необхідність; 2) задоволення інтересів уповноваженого суб'єкта; 3) існування у межах правовідношення; 4) в межах, які визначені законом (нормою права); 5) у неможливості функціонування поза зв'язком із суб'єктивним правом; 6) можливості забезпечуватись

державним примусом» [387, с. 34]. Більшість вказаних ознак включає в дефініцію обов'язку Я. Я. Мельник, який під поняттям обов'язку учасників цивільного процесу розуміє «забезпечену законом міру необхідної поведінки (активної, пасивної, перетерпіння), яку зобов'язана процесуально-правовим приписом особа реально здатна у процесуально-значимий час реалізувати в ході цивільного судочинства задля задоволення законних вимог та інтересів певного суб'єкта цивільного процесу та/або суду щодо настання факту виконання такого обов'язку» [388, с. 3]. Вказана дефініція є достатньо складною для сприйняття, такою, що потребує певного спрощення при одночасному збереженні всіх складових, які є визначальними для даного правового явища.

Тому видається доцільним визначати *процесуальний обов'язок учасника позовного провадження* як забезпечену законом міру необхідної поведінки (активної, пасивної, перетерпіння), яку зобов'язана процесуально-правовим приписом особа здатна реалізувати в ході розгляду господарської справи задля задоволення законних вимог та інтересів інших учасників позовного провадження, в тому числі господарського суду.

Проте вважаємо, що в процесуальному аспекті на перший план виходять обов'язки суб'єкта стосовно інших суб'єктів, оскільки інші складові основною мірою реалізуються в інших видах відносин, хоча не можна стверджувати і повну відсутність таких складових у господарському процесі.

С. С. Бичкова слушно класифікує всі цивільні процесуальні обов'язки сторін за належністю на загальні, тобто ті, якими, поряд зі сторонами, наділені й інші особи, які беруть участь у справах позовного провадження, та спеціальні, тобто ті, які властиві виключно сторонам. Загальні цивільні процесуальні обов'язки сторін, своєю чергою, за думкою вказаної дослідниці поділяються на основні та додаткові [389, с. 138].

До перших дослідниця відносить два основних загальних обов'язка:

1) для підтвердження своїх вимог або заперечень подавати усні наявні у них докази або повідомляти про них суд до початку розгляду справи по суті [389, с. 130-131];

2) добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки [389, с. 131].

До додаткових загальних обов'язків сторін, які на них покладаються на різних стадіях цивільного судочинства, С. С. Бичкова відносить, зокрема: повідомлення суду про причини неявки у судові засідання; звернення до суду словами «Ваша честь»; вставати, коли входить і виходить суд; давати пояснення та заслуховувати рішення суду, стоячи; беззаперечно виконувати розпорядження головуєчого, додержуватися в судовому засіданні встановленого порядку та утримуватися від будь-яких дій, що свідчать про явну зневагу до суду або встановлених в суді правил; передавати документи та інші матеріали головуєчому через судового розпорядника тощо [389, с. 135].

Дослідниця зазначає, що поряд із загальними, на сторони покладено і спеціальні обов'язки. Так, вони зобов'язані:

1) повідомити суд про третю особу, до якої у відповідній сторони за рішенням суду виникне право заявити вимогу або яка у такому випадку зможе сама заявити вимогу до цієї сторони [389, с. 135];

2) довести ті обставини, на які вони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, крім випадків, встановлених законом [389, с. 136].

Цікавим видається те, що обґрунтовуючи вказаний обов'язок, С. С. Бичкова знаходить слушним зауваження К. В. Гусарова, що право розпорядження доказами й іншими обставинами справи *належить тільки сторонам* та іншим особам, які беруть участь у справі, і тільки вони *мають піклуватися про захист* своїх інтересів, знаходити і надавати суду ті докази, які слугують захисту їхніх інтересів [390, с. 134]. Адже у наведеному висловленні К. В. Гусарова чітко простежується *право, а не обов'язок* надання доказів сторонами та іншими учасниками позовного провадження.

З одного боку, частина перша ст. 33 ГПК України встановлює, що «кожна сторона *повинна* довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень» [69, ст. 33]. З іншого, ГПК України не встановлює положень щодо спонукан-

ня сторін до надання доказів та можливості притягнення їх до відповідальності за ненадання доказів.

Частина третя ст. 22 ГПК України встановлює, що *сторони* зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони, вживати заходи щодо всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи [69, ст. 22].

Разом з тим системний аналіз норм ГПК України дозволяє зробити однозначний висновок про те, що вказані вище процесуальні обов'язки покладаються не лише на сторони, але й на третіх осіб, їхніх представників, прокурора, а також інших учасників судового процесу, у тому числі й на суддю господарського суду.

Дійсно, при поділі прав та обов'язків на загальні та спеціальні слід зауважити, що перелік прав більшою частиною належить до групи спеціальних і суттєво залежить від процесуального положення учасника в процесі, мети його появи у справі та стадії господарського процесу. Проте обов'язки у своїй більшості є загальними і розповсюджуються як на суддю та інших самостійних учасників позовного провадження, так і на інших осіб, в тому числі тих, які не є учасниками даної справи, а є присутніми в залі судового засідання для реалізації інших завдань (наприклад, представники ЗМІ) або тих, які виконують окремі доручення господарського суду. Дійсно, обов'язок виконувати вимоги судді, головуючого в судовому засіданні, поважно ставитися до прав інших учасників процесу, не зловживати своїми процесуальними правами – це обов'язки, які повинні виконувати будь-які особи. Вони не обмежуються колом учасників справи, а тим паче – лише сторонами справи, як це встановлено частиною третьою ст. 22 ГПК України. Більш того, некоректним видається встановлення обов'язку дотримання вказаних правил лише в судовому засіданні. По-перше, і в ході підготовки до участі у справі, і безпосередньо до та після судового засідання учасники справи повинні діяти не тільки відповідно до моральних норм, встановлених суспільством, але й вимог та правил, встановлених процесуальним законодавством для таких осіб. По-друге, загальновідомо, що

суддя і в Україні, і в більшості країн світу не має права висловлювати власні оцінки дій учасників процесу або розкривати докази у справі поза меж судового процесу, зокрема, в ході інтерв'ю або обговорення певних деталей справи з колегами чи в ході лекцій, науково-практичних семінарів. Вказана поведінка є несумісною з Кодексом суддівської етики [248], і вказане видається обґрунтованим. Те саме можна зауважити і до інших учасників позовного провадження, які не повинні надавати оцінку діям судді та інших учасників в ході розгляду господарської справи до винесення відповідного судового рішення.

Таким чином, слід підсумувати, що обов'язки добросовісно користуватися належними учасникам процесу процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб, вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи існують не тільки в межах, але й поза межами господарського процесу. Зокрема, безглуздою видається думка, що повагу до прав і охоронюваних законом інтересів позивача повинен мати лише відповідач і третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, якщо її позов спрямований проти позивача. Безперечно, таку повагу повинні мати суддя, судовий експерт, перекладач, посадові особи інших підприємств, установ та організацій і навіть особи, які взагалі не є учасниками даної справи (наприклад, представники преси або громадських організацій). У зв'язку з цим видається слушним зауваження В. С. Нерсисянца, що суб'єкти процесуального права незалежно від виду судових проваджень повинні «не порушувати права, не перешкоджати здійсненню громадянами належних їм прав, свобод тощо» [391, с. 378].

За аналізом системи обов'язків учасників господарського процесу, встановлених чинним ГПК України та судовою практикою, доречною видається наступна **система загальних обов'язків учасників позовного провадження**:

а) добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами.

Добросовісність у користуванні належними учаснику позовного провадження правами означає, що він не має права зловжи-

вати своїми правами. Зловживання правом – це особливий тип правопорушення, яке здійснюється уповноваженою стороною при реалізації нею належного їй права, пов'язане з використанням заборонених конкретних форм у межах дозволеного їй законом загального типу поведінки. Нормативне поняття «зловживання правом» в матеріальному аспекті використовується в частині третій ст. 13 ЦК України, тобто не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах [67, ст. 13].

Заборона зловживання правами прямо закріплена в ст. 17 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [392]. Проблема зловживання правом (як матеріальним, так й процесуальним) стає дедалі більш нагальною при розгляді справ у судах [393, с. 107]. Тому слушно видається позиція С. Ф. Демченка, що розв'язання проблем зловживання правом, що загрожують моральності та справедливості судових рішень, призводять до порушення вимог чинного законодавства, належить до чинників підвищення ефективності господарського судочинства [394, с. 23].

Вживання заходів щодо всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи полягає в наступному:

- повідомляти суд про зміну юридичної адреси;
- надавати всі відомі йому відомості по справі;
- з'являтися своєчасно на засідання за викликом суду;
- виконувати інші процесуальні дії, покладені на особу законом і судом на різних стадіях судового розгляду;

б) виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів інших учасників позовного провадження та утримуватися від будь-яких дій, що свідчать про явну зневагу до суду або встановлених в суді правил.

Даний обов'язок, у тому числі, має вираз і в утриманні від висловлювань власної оцінки дій учасників позовного провадження або розкриття доказів у справі поза меж судового процесу до винесення відповідного судового рішення;

в) вживати заходи щодо всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин господарської справи.

Для правильного вирішення справи суд повинен провести вичерпне дослідження (логічне і процесуальне), в результаті якого незаперечно встановити істину у справі. Для цього необхідно зібрати, перевірити та оцінити весь необхідний доказовий матеріал, ретельно з'ясувати всі юридично значущі для господарської справи обставини.

Винесення законного та обґрунтованого судового акта неможливе без правильної організації дослідження обставин справи та їх всебічного, повного і об'єктивного дослідження. Суд повинен точно, вичерпно і беззаперечно встановити кожний факт, що має значення у справі, глибоко проаналізувати та об'єктивно оцінити кожний взятий окремо доказ і всю їх сукупність у справі. Тому обов'язком всіх учасників господарської справи є вимога вживати заходів щодо всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи.

Слід зауважити, що вказаний обов'язок реалізується не тільки на етапі винесення судового акта. На практиці нерідко зустрічаються випадки, коли учасник справи, зловживаючи своїм правом ставити запитання всім учасникам судового засідання, намагається чинити тиск на інших учасників, експертів і навіть на суддю, приводячи сумнівні висловлювання, намагається штучно затягнути судовий розгляд, ускладнити встановлення фактичних обставин справи і дослідження доказів. Суд повинен запобігати таким діям учасника, однак і він не повинен зловживати своїм правом при здійсненні цього повноваження. Навіть при наданні клопотання про забезпечення позову суддя повинен виявити всі обставини, які дійсно ускладняють подальше виконання рішення суду і прийняти до уваги фінансові та інші втрати осіб, до яких застосовується забезпечення позову, його доцільність [395, с. 9];

г) додержуватися в судовому засіданні встановленого порядку (в тому числі звертатися до суду словами «Ваша честь»; вставати, коли входить і виходить суд; давати пояснення та заслуховувати рішення господарського суду, стоячи).

Вияв поваги до суду, підкорення певним правилам проведення судового засідання дисциплінує учасників позовного провад-

ження і не відволікає суддю від основного завдання – оцінки доказів з метою винесення законного судового акта;

д) беззаперечно виконувати вимоги судді, головуєчого в судовому засіданні.

Відповідно до ст. 129¹ Конституції України судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання [396, ст. 129¹]. Проте вказану норму, на нашу думку, слід тлумачити ширше. Судовий акт у вигляді рішення по справі або ухвали про зобов'язання виконати певні дії, в тому числі відповідати на запит суду, спрямований на виконання завдань господарського судочинства, захист прав і охоронюваних законом інтересів громадян і суб'єктів господарювання, на зміцнення законності і правопорядку. І тому вказаний акт повинен бути беззаперечно виконаний будь-яким учасником позовного провадження.

Рішення (вказівки) суду відповідно до Закону можуть виконуватися різноманітними органами, установами, організаціями, посадовими особами та громадянами. Деякі акти за відсутності добровільного виконання виконуються примусово у порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження». Властивість судового акта виявляється у правових наслідках, які воно викликає (зокрема, негативних наслідках щодо осіб, які не виконали законних вимог суду; причому законними вони залишаються до моменту визнання їх незаконними у встановленому порядку);

е) довести ті обставини, на які вони посилаються (обов'язок доказування).

Доказування – не тільки процесуальне право, яке водночас і обов'язок кожного учасника господарського судового процесу. Закон покладає на сторін обов'язок доводити законність і обґрунтованість своїх вимог з метою захисту власних інтересів та довести ті обставини, на які вони посилаються як на підстави своїх вимог або заперечень (ст. 33 ГПК України).

Одночасно слід зауважити, що інші особи у справі також не повинні висловлювати свої позиції, доводи та міркування, не підтверджені фактами об'єктивної дійсності та матеріалами справи. В протилежному випадку кожен учасник справи зможе затягувати її розгляд висловленням якихось побажань, спогадів, чуток, які не

мають під собою правової основи та не мають безпосереднього відношення до розглядуваної господарської справи.

Правова природа обов'язків по доказуванню і правил їх розподілу пояснюється такими принципами господарського судочинства як змагальність та об'єктивна істина. Головною ідеєю принципу змагальності є паритетне покладання тягара доказування на осіб, які беруть участь у справі і, відповідно, зниження активності суду. В силу принципу змагальності обов'язок доказування заперечень покладається на відповідача, вольова діяльність якого складає основу всієї процесуальної діяльності по доказуванню.

Якщо відповідач не може подати господарському суду докази самостійно, суд сприяє зацікавленим особам в реалізації обов'язку доказування шляхом витребування необхідних доказів. Крім того, у господарському процесі, якщо подані відповідачем докази є недостатніми, суд витребує необхідні докази самостійно відповідно до ст. 38 ГПК України.

Окремі процесуалісти відстоюють позицію надання суду ініціативи збирати докази у справі. Головним аргументом прибічників цієї концепції є те, що при збиранні доказів судом забезпечується встановлення об'єктивної істини у справі [397, с. 92; 398, с. 6–10; 399, с. 25–30]. І хоча вказаний аргумент видається спірним, проте загальний підхід щодо активної позиції суду при розгляді та вирішенні спору є, на нашу думку, вірним. Обов'язок судді – розглянути та вирішити справу. Це основне завдання, задля якого створено органи правосуддя. В протилежному випадку незрозуміла основна місія суду, якщо нею є віддавання голосу за того, хто зібрав більше доказів у справі. Суддя повинен не тільки оцінити докази, але й займати активну позицію в ході розгляду справи. Вважаємо, що саме зайняття пасивної позиції суддів при розгляді справи, серед іншого, призвело до низького рівня довіри до судової системи. Суддя, як професіонал у сфері права і процесу, не тільки може, але й повинен «підказувати» учасникам процесу ефективні шляхи збору доказів, керувати справою не тільки на рівні управління переходом від однієї до іншої стадії, але й у формуванні доказового матеріалу у справі. В протилежному випадку не можна говорити, що суддя виконує свої обов'язки

з розгляду справи на належному рівні. Вважаємо, що формулюванням ст. 35 ГПК України, згідно з яким кожна сторона доводить обставини, на які посилається, мала основне змістовне навантаження, що в господарському обороті є велика кількість тонкощів та особливостей, які сторони повинні розкрити судді – останній не повинен самостійно їх вишукувати. Але стосовно формування доказової бази, підбору нормативних актів, що обґрунтовуватимуть в подальшому судові рішення – у це повинен бути активно залучений суддя, інакше судові рішення виявляться лише поверхневою констатацією фактів, наданих сторонами суду.

Тому не можна погодитися з обґрунтуванням деяких авторів, що «збирання доказів за ініціативою суду порушуватиме один із основних принципів ...судочинства – принцип диспозитивності, відповідно до якого суд розглядає ... справи в межах заявлених вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі» [389, с. 136]. Принцип диспозитивності лише вказує про надання рівних можливостей сторонам справи, які можуть за власним бажанням ними скористатися. Є. Р. Русинова визначає диспозитивність як міжгалузевий принцип, який розкривається через: а) можливість вибору варіантів правової поведінки; б) автономність волі суб'єкта вибору; в) основу вибору – інтерес, і спрямованість вибору – на індивідуально визначену мету; г) встановлені законом межі свободи вибору (обмеження диспозитивності) [400, с. 6].

С. С. Бичкова, зокрема, зазначає, що «збирання доказів за ініціативою суду може призвести до з'ясування нових обставин, на які сторони не посилалися для обґрунтування своїх вимог і заперечень, та, як наслідок, до розширення заявлених сторонами вимог» [389, с. 136-137]. Проте не слід скидати з важелів, що «з'ясування нових обставин, на які сторони не посилалися», матиме важливе значення для винесення законного та обґрунтованого рішення, наприклад, у випадку, якщо сторони навмисно створили певний процес та надають суду лише «вивірені» ними докази для отримання певного, необхідного даним сторонам рішення, яке, можливо, суттєво вщемлює права та інтереси інших осіб, а суддя несвідомо узаконює створену ситуацію своїм рішенням, не беручи активної участі у зборі доказів.

3.2. Система спеціальних прав та обов'язків учасників позовного провадження у господарському судочинстві

3.2.1. Процесуальний статус судді як обов'язкового і самостійного учасника позовного провадження

У ст. 18 ГПК України перелічується коло учасників процесу. Проте серед перелічених у вказаній статті осіб судді не зазначено. При цьому вже в наступній статті даного Кодексу мова йде саме про суддю та його статус в ході розгляду господарських справ. У першому розділі даної роботи було обґрунтовано, що суддя є учасником господарського процесу. Вказану точку зору підтримують М. О. Абрамов [21, с. 56], І. А. Балюк [10, с. 44], А. В. Смітюх [63, с. 70, 72], В. С. Щербина [51, с. 11], В. В. Ярков [107, с. 86] та деякі інші дослідники, включаючи суддю до класифікацій учасників господарського (арбітражного) процесу.

Розкриваючи місце і значення в господарському процесі судді, доречно погодитися з яскравим висловом М. О. Абрамова: «Суддя в процесі – те саме, що й диригент в оркестрі. Ніхто не наважиться сказати, що диригент не входить до складу керованого ним оркестру. Так і суддя – це диригент процесу. Без нього немає і не може бути самого процесу» [21, с. 58].

Дослідники не є одностайними щодо визначення поняття судді. В. М. Дем'як наполягає, що під суддею (у контексті господарсько-правових суспільних відносин) слід розуміти «посадову особу судової влади, яка наділена повноваженнями здійснювати правосуддя з господарських відносин» [401, с. 40]. Б. М. Грек та І. Б. Шицький зазначають, що суд – це головний та обов'язковий учасник господарського процесу. Головними функціями судді є вирішення справи та керівництво господарським процесом. Права та обов'язки судді не протистоять правам та обов'язкам інших учасників процесу [402, с. 27]. А. В. Смітюх вказує, що суддя є учасником господарського процесу з особливим статусом – це головний учасник, який розв'язує спір, отже, його права і положення є повністю відмінними від прав і положення інших учасників

[63, с. 72]. Є. Б. Абросімова та Л. Д. Владимірова вважають, що судова влада реалізується через особливу процесуальну форму і належить не будь-якій окремій судовій установі, а здійснюється суддями – носіями судової влади [403, с. 56]. Однак С. Г. Штогун до носіїв судової влади відносить і суди, і суддів, і інших осіб, що входять до організаційно-правових структур судової влади (наприклад, помічників судді) [404, с. 24]. І. Назаров, досліджуючи термін «суд» у законодавстві України, зауважує, що даний термін використовують у розумінні правосуддя або державного органу, що розглядає та вирішує правові спори між різними суб'єктами суспільних відносин (суд першої інстанції, апеляційної, касаційної), або приміщення, в якому такий орган перебуває, або судового процесу, розгляду спору між кількома суб'єктами, або судді (складу суду), що слухає справу [405, с. 180]. При цьому І. Назаров пропонує використовувати терміни «суддя», «головуючий суддя» для регламентації організаційних або процесуальних повноважень відповідного судді в рамках прийняття справи до провадження, її слухання або забезпечення виконання судового рішення [405, с. 186].

Дійсно, більшість дослідників ставлять знак рівності між поняттями «суд» та «суддя», що не можна визнати вірним. Безперечно, суддя є посадовою особою суду, однак в процесі розгляду господарської справи *суддя господарського суду* виступає як незалежний і об'єктивний учасник господарської справи, до повноважень якого належить встановлення порядку ведення справи та винесення безальтернативного судового акта по справі.

Актуальні проблеми гарантування судді його статусу, зокрема, незалежності, підкорення лише закону та інші принципи, встановлені Конституцією України, Законом України «Про судoustрій і статус суддів», низкою інших нормативно-правових актів. У зв'язку з цим доречним видається звернутися до досвіду інших країн, зокрема, Німеччини: оскільки Україна обрала європейський напрямок розвитку та інтеграції, це видається обґрунтованим. Зокрема, у Німеччині Законом про суддів від 08.09.1961 р. в редакції від 19.04.1972 р. серед відомих нашої державі принципів встановлені також такі гарантії незалежності суддів, як захист

судді від переведення на інше місце служби та неможливість усунення судді з посади. Це закріплено в § 27 вказаного Закону [406]. Видається доречним встановлення даної гарантії і в українському законодавстві, оскільки на даний час, на жаль, інші ланки влади використовують будь-які заходи для пригнічення та ущемлення судової гілки влади [407, с. 99].

Слід підтримати О. В. Колісник, що невід'ємною передумовою виникнення статусу судді є правосуб'єктність суду, що складається з можливості конкретного органу судової системи, під юрисдикцію якого підпадає і якому підсудна справа, вирішувати її (загальна правосуб'єктність); здатності конкретного складу суду розглядати певну справу (конкретна правосуб'єктність); здатності окремих членів складу суду брати участь у розгляді справи (індивідуальна правосуб'єктність) [408, с. 13]. При цьому вказана дослідниця розглядає комплексну процесуальну категорію «належний суд» лише у двох аспектах: як «належний судовий орган» у системі судів загальної юрисдикції, визначений відповідно до правил цивільної юрисдикції й підсудності, та як «належний склад суду», що сформований згідно з вимогами «одноособовості чи колегіальності, неупередженості, справедливості, незалежності, безсторонності і з додержанням принципу безпосередності» [408, с. 14]. Тобто, категорія «незалежний суд» включає загальну і конкретну правосуб'єктності, але чомусь ігнорує індивідуальну правосуб'єктність (правосуб'єктність особистості), що не можна підтримати. Важливою складовою видається третій аспект – «належний суддя», оскільки від окремого індивідууму залежить не тільки хід розгляду господарської справи та його результат, але й поява можливості оскарження за цією підставою та визнання судового рішення незаконним за процесуальними підставами. Особа судді має першочергове значення, а колегія суддів повинна сприйматися, в першу чергу, як сукупність належних суддів.

Конституція України визначає, що саме *судді* (а не *суд*) при здійсненні правосуддя незалежні і керуються верховенством права (ст. 129) [396]. Кодекс суддівської етики також окремо зазначає, що «незалежність *судді* під час здійснення правосуддя є передумо-

мовою дії принципу верховенства права та невід’ємною складовою справедливого суду» [248]. Особливий статус суду визначається конституційним положенням, яким закріплено, що цей орган є єдиним, який наділений компетенцією здійснювати правосуддя в Україні. Тому суддя є обов’язковим та незмінним суб’єктом процесуальних правовідносин, що виникають у судочинстві. Проте він відіграє не лише організаційну роль у винесенні правильного та обґрунтованого судового рішення – він створює умови для його неупередженого винесення. Тому у випадку, якщо суддя є некомпетентним, неорганізованим, заангажованим, то навіть створені судом, як інституцією, умови (надання належного приміщення, організаційно-методичного забезпечення судді тощо) не призведуть до винесення законного рішення по справі. Враховуючи зазначене, правильним видається використання виключно терміну «суддя» при дослідженні учасників господарського процесу, а у випадку колегіального розгляду справи – «колегія суддів».

Крім того, частина четверта ст. 129 Конституції України закріпила, що судочинство в Україні здійснюється суддею одноосібно, колегією суддів або судом присяжних, а згідно з частиною четвертою ст. 124 Конституції в редакції, що діяла до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. № 1401-VIII [409], «народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних» [1]. І хоча на даний час Конституція України вже не містить положення про народних засідателів, вважаємо внесення вказаних змін дискусійним. Крім того, вважаємо, що частина третя ст. 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції 2016 р. не обмежує можливість участі присяжних лише при розгляді кримінальних справ, достатньо широко визначивши: «Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних» [410], а частина друга ст. 64 вказаного Закону навіть зазначає: «Список присяжних для розгляду *господарських* справ затверджується в порядку, визначеному законом, з числа осіб, які відповідають вимогам статті 65 цього Закону і дали згоду бути присяжними» [410] (виділено

мною – Т. С.). Вказане підтверджується також тим, що 11.03.2017 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо розгляду справ за участю присяжних» від 09.02.2017 р. № 1847–VIII, яким суд присяжних запроваджено до цивільного судочинства [411].

І хоча до 2016 р. у господарському процесі не було прийнято жодного нормативного акту з цього питання, не встановлено хоча б примірного переліку справ, що повинні були б обов'язково розглядатися колегіально та за участю засідателів, немає механізму складання списків засідателів та інш., але вказана проблема тісно пов'язана з питанням формування «належного суду». Саме тому, здається, зазначена проблема заслуговує на більш детальний розгляд, хоча деякі дослідження з порушеного питання здійснювали раніше В. Д. Бринцев, В. А. Кройтор, В. Т. Маляренко та інш.

По-перше, розглянемо можливість участі в господарському процесі засідателів (присяжних).

Зокрема, у Німеччині комерційні спори можуть розглядатися в колегіальному складі одним професійним і двома непрофесійними суддями, які нині іменуються *Handelsrichter*, що дослівно можна перевести як «торгівельний суддя». Введення непрофесійних суддів для розгляду торговельних спорів у Німеччині переслідувало відразу декілька цілей, зокрема притягнення осіб, що мають спеціальні знання, і підвищення довіри до судів з боку підприємців [412]. Процедура розгляду торговельних спорів за участю торговельних суддів регулюється статтями 105-110 Закону про судоустрій (*Gerichtsverfassungsgesetz*). Кандидатури таких непрофесійних суддів пропонуються Торгово-промисловою палатою і призначаються Міністерством юстиції відповідної землі, причому Міністерство пов'язане запропонованими кандидатурами і не може відмовити в їх призначенні або призначити інші кандидатури [413, с. 250]. Торговельним суддею може бути призначена особа, зареєстрована в торговельному реєстрі (*Handelsregister*) або кооперативному реєстрі (*Genossenschaftsregister*) як комерсант (*Kaufmann*), член ради директорів (*Vorstandsmitglied*), виконавчий директор юридичної особи (*Geschäftsführer*) або уповноважений представник юридичної особи (ст. 109 Закону про судоустрій

ФРН). Освітній ценз для торговельних суддів не встановлений, але обов'язковою умовою є наявність спеціальних знань і досвіду в певній галузі або торгівлі [414]. Торговельні судді призначаються на п'ятирічний строк, а не для вирішення конкретної справи (ст. 108 Закону про судоустрій ФРН). Справа розглядається колегією з двох торговельних суддів під головуванням професійного судді. При розгляді спору торговельні судді мають такі ж права, що і суддя, і можуть голосувати при ухваленні рішення.

В англійському процесі відповідно до правила 35.13 Правил цивільного судочинства (Civil Procedure Rules) один або декілька засідателів (assessors) можуть залучатися за ініціативою суду, при цьому засідателі повинен мати спеціальні знання в тій чи іншій галузі. П. 35.15.1 Інструкції до Правил цивільного судочинства зауважує, що суд може залучити декілька засідателів, коли справа вимагає знань у різних галузях. Завдання засідателя полягає в тому, щоб проконсультувати суддю відносно спірних питань факту, розширити коло питань, які може врахувати суддя [415, с. 166-167].

Відповідно до Федерального закону Російської Федерації «Про введення в дію Арбітражного процесуального кодексу Російської Федерації» № 71-ФЗ від 05.05.1995 р. вперше до розгляду спорів у сфері економіки залучалися арбітражні засідателі, основною метою залучення яких стало поліпшення якості судочинства, підвищення його ефективності й об'єктивності [416, с. 9].

В історії функціонування вітчизняних судів також відзначалися численні звернення до даного інституту. Зокрема, одним із перших випадків обґрунтування доцільності колегіального розгляду справ за участю, окрім суддів, також представників генеральної старшини та рядового козацтва (до числа останніх входили «чесні і розумні особи, що мали добру репутацію і не обіймали державних посад»), вказано в універсалі П. Полуботка від 19.08.1722 р. [417, с. 91-92].

Крім того, таке залучення до розгляду спорів мало і суто практичні переваги. При вирішенні спорів, що виникли в таких, наприклад, сферах, як страхування, біржова, банківська діяльність, інтелектуальна власність та інші, частіше за все недостат-

ньо лише юридичних знань: необхідний певний досвід роботи в тій чи іншій економічній сфері, знання звичаїв і практики ділового обігу. Звичайно, суддя має право призначити експертизу у справі та заслухати думку експерта. Однак, для отримання інформативної відповіді експерта необхідно повно і тямуче поставити перед ним запитання, а для цього також потрібні спеціальні знання в тій галузі знань, у якій задаються питання. Вже на цьому етапі допомагають знання арбітражного засідателя, які самі можуть активно впливати на судовий процес і рішення, що виноситься, оскільки вони беруть участь у розгляді справи і прийнятті рішення нарівні з професійними суддями, хоч і не мають при цьому статусу судді [418, с. 277-278].

Арбітражні засідателі (присяжні), як правило, юридичної освіти не мають, оскільки головне в їх діяльності – знання в тій чи іншій сфері підприємництва. Важливим є професійний досвід засідателя. Причому, наприклад, в РФ засідателем може стати тільки підприємець, що є авторитетним фахівцем у своїй галузі.

Вважаємо, що вищезгадані факти свідчать на користь впровадження інституту арбітражних засідателів (присяжних) в господарському судочинстві, але їх залучення доцільне лише при розгляді певних, специфічних категорій справ, перелік яких повинен бути встановлений законодавцем.

Необхідно визнати і той факт, що при введенні даного інституту доведеться зіткнутися з певними складнощами. Насамперед, необхідна найдетальніша законодавча регламентація діяльності, розробка безпосереднього механізму дії системи цього інституту, порядку визначення його складу, відбору кандидатів тощо. Виходячи з досвіду інших держав, відбір засідателів (присяжних) повинен ґрунтуватися на списках (наприклад, підприємців). Однак такий список не містить даних про особу. Отже, необхідно створити структуру, яка буде з'ясовувати дані про кожну конкретну особу, а також централізовано регулювати кількість арбітражних засідателів (присяжних), необхідних для кожного процесу. Цілком можливо також, що при формуванні списків арбітражних засідателів (присяжних) у низці регіонів не

зможуть підібрати достатню кількість досвідчених і авторитетних підприємців.

Слід зауважити, що основні організаційні засади створення такого списку та призначення присяжних встановлені у статтях 15, 63-68 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в редакції 2016 р. [410], що значно спрощує впровадження даного інституту до господарського судочинства.

Одночасно необхідно врахувати, що не скрізь у нас досить суддівських кадрів, адже арбітражні засідателі (присяжні) не є фахівцями в правовій сфері – їм необхідна юридична підготовка, оволодіння засадами знань процесуального і матеріального законодавства. З кожним із відібраних по конкретній справі необхідно провести співбесіди з метою виявлення обставин, що заважають виконанню ним обов'язків засідателя (присяжного), роз'яснення його прав і обов'язків в процесі тощо. Але судді дуже завантажені роботою і навряд чи зможуть виділити достатньо часу для цього.

Труднощі можуть виникати і з забезпеченням засідателеві (присяжному) можливості ознайомитися з матеріалами справи, законодавством, судовою практикою [419, с. 149].

Певну складність викличе необхідність синхронізації часу розгляду справи (оскільки у засідателів не буде співпадати вільний час, головуючий суддя має свій графік) [420, с. 44]. Крім того, на сьогоднішній день дбайливий господар не може дозволити висококваліфікованому фахівцю свого підприємства впродовж тривалого часу бути відсутнім на виробництві. Тому актуальною може стати проблема явки арбітражних засідателів (присяжних) у судові засідання.

Не можна скидати з важелів також загальну економічну кризу та складну ситуацію в країні, яка зробила неплатоспроможними більшість суб'єктів господарювання. Працівники і службовці не отримують зарплатню, тому доречним видається встановлення норми про компенсацію середнього заробітку за час здійснення повноважень засідателів (присяжних). Особам, що проживають за межами обласного центру, необхідно відшкодовувати витрати на проїзд міжміським транспортом, наймання житла, до-

бові. Слід підтримати, що цим питанням приділено увагу в ст. 68 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», що вказує на адекватне сприйняття законодавцем кола проблем, які можуть виникати при залученні до розгляду справ присяжних.

Приміщення судів також не пристосовані повною мірою для нормальної життєдіяльності арбітражних засідателів (присяжних). Певні складнощі будуть пов'язані також з необхідністю створення можливостей кожному засідателеві (присяжному) підписати друковані ухвали та рішення суду, іноді в екстреному режимі [419, с. 149], оскільки згідно зі ст. 85 ГПК України судові акти можуть бути в повному обсязі проголошені в судовому засіданні або, у разі проголошення лише вступної та резолютивної частин – виготовлені в остаточній редакції протягом 5 днів після такого проголошення [69, ст. 85].

Враховуючи вищевикладене, не дивно, що на практиці на розгляд справ за участю арбітражних засідателів (присяжних) буде витрачатися набагато більше часу, ніж при одноосібному розгляді.

Не можна також не торкнутися такого істотного недоліку суду за участю засідателів (присяжних), як емоційність. Багато тут залежить від якості виступу в судовому засіданні тієї чи іншої сторони, від того, наскільки вони зуміли привернути засідателів (присяжних) на свій бік, переконати їх у своїй правоті. Так, іноземні колеги зазначають, що «щорічно 35-40 % вироків суду присяжних визнаються Верховним Судом РФ незаконними, такими, які засновуються на емоціях присяжних» [421, с. 7]. Саме тому практика участі засідателів (присяжних) у процесі показує, що досить часто сторони не зважуються довірити рішення спору неюристу. Крім того, існує можливість розголошення непрофесійними суддями конфіденційних відомостей, комерційної таємниці, якщо при введенні даного інституту в Україні одночасно не встановити відповідальність засідателів (присяжних) за розголошення інформації, набутої в судовому засіданні. Тому деякі автори доходять висновку про передчасність та невідповідність реаліям суспільного життя впровадження суду присяжних [422, с. 116].

Виходячи з вищевикладеного, українському законодавцеві слід зважити всі «за» і «проти» щодо впровадження арбітражних засідателів (присяжних) до господарського судочинства.

На сучасному етапі, в період постійних реформувань судової системи у зв'язку з різким зниженням довіри до її представників, можливо, реалізація вказаної пропозиції стане єдиним шляхом зближення суддівського корпусу та спільноти, пошуку компромісу та порозуміння між ними. В ГПК України слід передбачити гарантії та імунітети для арбітражних засідателів (присяжних), а також встановити їх відповідальність за розголошення інформації, отриманої в судовому засіданні.

Слід підкреслити, що участь засідателів (присяжних) у господарському процесі, зважаючи на досвід інших країн, доцільна тільки по специфічних категоріях справ. Більш того, вважаємо, що залучення засідателів (присяжних) до всіх категорій господарських спорів не тільки знизить якість вирішення спорів, але й відіб'ється на загальному рівні регулювання господарської діяльності в Україні.

У зв'язку з цим, звернемося до іншої сторони проблеми – колегіального розгляду в природному його розумінні, тобто розгляду господарських спорів за участю декількох суддів господарського суду.

Слід зазначити, що в історії нашої держави впровадження інституту колегіального розгляду спорів арбітражем виправдало себе.

Так, наприклад, арбітражні комісії, що виникли в 1922 р., розглядали справи колегіально (у ст. 4 Правил провадження справ в арбітражних комісіях 1923 р. було встановлено, що місцеві арбітражні комісії вирішують підвідомчі їм справи в судовій присутності, що складається з головуючого і двох членів арбітражної комісії, причому до складу судової присутності обов'язково входили один юрист і один господарник).

Згідно з Положенням про Державний арбітраж від 03.05.1931 р. встановлювався одноосібний розгляд спорів, але за участю відповідальних представників сторін (принцип арбітрування). Згідно зі ст. 6 Положення «справи вирішуються арбітром ... і відповідальними представниками сторін (керівниками

установ, підприємств і організацій, їх заступниками, членами правління, начальниками відділів, начальниками цехів) по одному від кожної сторони. У разі розбіжностей питання вирішується арбітром» [423]. Вказане правило означало, що відповідальні представники сторін входили до складу арбітражу і брали участь у розгляді і вирішенні справи.

Відповідно до Постанови РНК СРСР від 05.12.1939 р. [424] справи у Державному арбітражі розглядалися державним арбітром і відповідальними представниками господарських органів, що добре знають конкретну специфіку роботи підлеглих їм органів. Це, безперечно, сприяло арбітру у всебічному, повному і об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, правильному та обґрунтованому вирішенню спору, а також більш активному впливу на господарські відносини.

Відповідно до листа Державного арбітражу при Раді Міністрів СРСР № І-1-7 від 05.03.1965 р. «Про залучення громадськості до роботи органів арбітражу» [425] був створений інститут громадських арбітрів і консультантів, яким на громадських засадах доручався розгляд тих спорів, у вирішенні яких вони мали відповідний досвід і знання.

Пізніше, згідно з прийнятими 05.06.1980 р. Правилами розгляду господарських спорів державними арбітражами, знову дозволявся колегіальний розгляд спорів. За принципом арбітрування в ході розгляду арбітр і представники сторін спільно здійснювали всі права державного арбітражу, зокрема, досліджували і оцінювали докази, вислуховували висновки по справі інших учасників і навіть брали участь у прийнятті рішення (ст. 17 Правил). Однак, у ст. 70 Правил було встановлено, що рішення приймається арбітром одноосібно, якщо представники сторін не з'явилися в засідання або просили про розгляд у їх відсутності, а також коли їх явка визнана необов'язковою, або якщо матеріали справи дозволяли арбітру ухвалити рішення самостійно.

Позитивна роль означеного принципу призвела до того, що до 2001 р. він докорінно укріпився в арбітражному судочинстві. У часи незалежності України ст. 4 Закону України «Про арбітражний суд» [426], що втратив чинність у 2002 р. з прийняттям За-

кону України «Про судоустрій України» [427], поряд з такими принципами організації і діяльності господарських судів, як законність, незалежність і підкорення тільки закону, рівність всіх учасників судового процесу перед законом і господарським судом та змагальність сторін, містила принцип арбітрування. Проте в ході так званої «малої» судової реформи 2001-2002 р.р. арбітрування було виключено з ГПК України як принцип господарського судочинства. Його місце зайняв принцип змагальності, на якому побудований сучасний господарський процес. Дійсно, інтереси однієї сторони протилежні інтересам іншої. Виходячи з цього, деякі дослідники доходять висновку, що важко визнавати принципом процесу солідарність інтересів, тому вже не діє принцип арбітрування як метод вирішення спорів самими сторонами під керівництвом судді господарського суду, оскільки в ринкових відносинах господарює непримирима конкуренція [21, с. 36]. Отже, на їх думку, принцип арбітрування втратив своє значення. І хоча, як вже було вказано вище, в ході реформи 2001 р. означений принцип був виключений з ГПК України, погодитися з доцільністю вказаного не можна з наступних підстав.

По-перше, суду (судді) в більшості випадків складно самому, без допомоги сторін, всебічно, повно та об'єктивно з'ясувати всі обставини справи та ухвалити законне, обґрунтоване і справедливе рішення у справі. Це пов'язано не тільки з динамічністю господарського законодавства, але і з динамічністю відносин між сторонами у спорі. Адже сторони можуть до винесення рішення домовитися про відстрочення або розстрочення боргу, укласти мирову угоду, нарешті, одна сторона може сплатити борг іншій стороні, у зв'язку з чим зникає або змінюється предмет спору. Суддя може не «встигати» за змінами в ході вирішення спору, і сторони повинні допомогти йому в цьому.

По-друге, слід зазначити, що наявність принципу арбітрування жодним чином не вщемлює права сторін, оскільки зміст прав сторін, що ґрунтується на принципі диспозитивності, дає їм можливість прийти до угоди. У цьому сенсі видається прийнятним розширення можливості досягнення сторонами мирової угоди на будь-якій стадії процесу, у зв'язку з чим припиняється прова-

дження у справі [428]. Позитивною рисою останнього проекту ГПК України, внесеного Президентом України 23.03.2017 р., слід визнати встановлення можливості укладення сторонами та затвердженням господарським судом мирової угоди не тільки на стадії розгляду справи у першій інстанції, але і на стадії перегляду судових актів в апеляційному та касаційному порядку [429].

Слід зауважити, що не видається суперечною позиція щодо одночасної наявності принципів диспозитивності та арбітрування, оскільки вони мають різний предмет впливу.

По-третє, за тією ж підставою принцип змагальності також не виключає можливості застосування при розгляді господарських справ принципу арбітрування. Адже ці принципи не є такими, що виключають один одного. Предмет спрямування дії цих принципів є різним. Арбітрування спрямовано на орієнтацію суду на врахування інтересів сторін та законності. Змагальність спрямована на активність сторін у доведенні суду своєї позиції. Сутність принципу змагальності полягає в тому, що зацікавлені у вирішенні справи особи мають право відстоювати свою правоту в спорі шляхом подання доказів, участі в дослідженні доказів, поданих іншими особами, а також шляхом висловлювання своєї думки зі всіх питань, що підлягають розгляду в судовому засіданні. Тобто сторони змагаються перед господарським судом, переконуючи його за допомогою різних доказів у своїй правоті. Однак роль судді в процесі не є пасивною, він зорієнтований на активну участь у встановленні фактичних обставин, проте не як самостійний дослідник, а як помічник і радник сторін. Він не зобов'язаний сам збирати докази й довідки, проте повинен дбати про належне з'ясування обставин справи і з цією метою ставити сторонам питання та вказувати на неповноту наданих доказів. Таке сприяння сторонам є не тільки правом судді, але й обов'язком. Суддя не може відмовити в задоволенні позову з тих підстав, що вимоги позивача залишились для нього нечіткими і незрозумілими, або задовольнити позов тому, що відповідач не надав доказів на підтвердження якої-небудь обставини, яку вважав такою, що не має істотного значення, тоді як на думку судді вона була дуже важливою.

По-четверте, повноваження господарського суду щодо прийняття рішення за наявності домовленості між сторонами процесу не виключено з чинного ГПК України. Так, відповідно до частини третьої ст. 1 ГПК України «угода про відмову від права на звернення до господарського суду є недійсною» [69, ст. 1]. Ст. 22 ГПК закріплює право позивача відмовитись від позову або зменшити розмір позовних вимог, а відповідача – визнати позов повністю або частково. При цьому частина шоста означеної статті встановлює, що господарський суд «не приймає відмови від позову, зменшення розміру позовних вимог, визнання позову відповідачем, якщо ці дії суперечать законодавству або порушують чийсь права і охоронювані законом інтереси» [69, ст. 22]. У разі визнання відповідачем позову господарський суд приймає рішення про задоволення позову за умови, що дії відповідача не суперечать законодавству або не порушують прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб (частина п'ята ст. 78 ГПК України). Навіть можливість припинення провадження у справі ставиться у залежність від активної позиції суду (судді). Суд припиняє провадження у справі, якщо: «...4) позивач відмовився від позову і *відмову прийнято господарським судом*» (тобто така відмова може бути судом і не прийнята); «7) сторони уклали мирову угоду і *вона затверджена господарським судом*» (тобто суддя може і не затвердити запропоновану сторонами мирову угоду). Те саме стосується права суду прийняти чи не прийняти відмову від апеляційної та касаційної скарги (ст.ст. 100, 111⁶ Кодексу), що також потребує активних дій суду – винесення відповідної ухвали. Таким чином, наполягаємо на доречності повернення принципу арбітрування до Господарського процесуального кодексу України та господарського судочинства взагалі. Закріплення даного принципу в якості основоположної засади господарського процесу не тільки виявляє особливості, відмінності даного різновиду судочинства, але й звертає увагу суддів, учасників процесу, теоретиків-процесуалістів на основну мету господарського процесу [430, с. 128]. Безперечно, використання даного принципу можливо лише в межах закону, і у випадку наявності порушень принцип арбітрування не повинен використовуватися. Однак учасники процесу і суддя в

першу чергу повинні розуміти сутність судового розгляду як пошуку взаємовигідного компромісу між сторонами конфлікту.

Оскільки принцип арбітрування є основоположною правовою ідеєю, що пронизує, на нашу думку, всі господарські процесуальні норми та інститути, слід віднести даний принцип до специфічних (галузевих) принципів господарського судочинства [430, с. 129]. Виключення законодавчого закріплення принципу арбітрування створюватиме перешкоди для реалізації основних завдань господарського судочинства. При цьому, безумовно, означений принцип доречно трансформувати, враховуючи реалії ринкової економіки та конкуренції у сфері господарювання [430, с. 129].

Зокрема, вважаємо невиправданим те, що в Україні дотепер у першій інстанції колегіальний розгляд справ застосовується рідко.

Частина перша ст. 4⁶ ГПК України закріплює, що «будь-яку справу, що відноситься до підсудності цього суду, залежно від категорії і складності справи може бути розглянуто колегіально у складі трьох суддів» [69, ст. 4⁶]. Слід зазначити, що визначення обсягу поняття «складного спору» законодавцем досі не здійснене, чим надається повна свобода господарським судам у тлумаченні даного положення, розширенні та звуженні кола спорів, що належать до даної категорії. Конкретних категорій спорів, що розглядаються колегіально, законом також не встановлено. Тому положення ГПК України з цього приводу потребують вдосконалення, і у зв'язку з цим дослідження зарубіжного досвіду не буде зайвим [419, с. 151].

Так, за результатами порівняльного аналізу Арбітражного процесуального кодексу Російської Федерації і Господарського процесуального кодексу України слід зазначити, що критерії визначення засад колегіального розгляду справ у них різні. Так, ст. 17 АПК РФ [98] встановлює обов'язковий колегіальний розгляд:

- справ про оспорування нормативних правових актів;
- справ, направлених до суду першої інстанції на новий розгляд із вказівкою про колегіальний розгляд;
- якщо головою судового складу на підставі мотивованої заяви судді у зв'язку з особливою складністю прийнято рішення про колегіальний розгляд;

- справи по інтелектуальним правам;
- деякі інші категорії справ.

До 2011 р. згідно з АПК РФ до категорії складних справ належали і справи про неспроможність (банкрутство). Проте Федеральним законом від 12.07.2011 р. № 210-ФЗ [431] такі справи виключені з переліку справ колегіального розгляду, що не можна визнати обґрунтованим. Судова практика підтверджує, що справи про банкрутство є одними з найскладніших серед категорій справ, підвідомчих господарським судам. І колегіальний підхід, спільний суддівський досвід у таких справах не заважатиме (особливо при банкрутстві великих суб'єктів господарювання).

Вважаємо виправданим також впровадження обов'язкового колегіального розгляду спорів господарськими судами при певній, досить великій сумі позову (наприклад, понад 1 млн. грн). Закріплення такого правила, безсумнівно, зменшить ймовірність незабезпечення всебічного і повного дослідження обставин справи, і, як наслідок, перегляду справ в апеляційному та касаційному порядку.

Українському законодавцеві необхідно чітко визначити, які спори повинні вирішуватися колегіально у першій інстанції. Вважаємо, що до них слід, зокрема, віднести спори:

- а) про банкрутство;
- б) щодо інтелектуальної власності;
- в) при сумі позову понад 1 млн. грн;
- г) в інших випадках – за рішенням голови суду або його заступника на підставі мотивованої заяви судді або клопотання однієї із сторін;
- д) за угодою сторін [432, с. 180].

Здається, такий перелік на сучасному етапі розвитку господарського процесу в Україні цілком придатний для застосування.

Важливою проблемою колегіального розгляду справ на сучасному етапі є використання даного інституту для затягування розгляду та вирішення господарських справ. Досить часто суддя, використавши двомісячний строк, встановлений для вирішення спору, в останньому засіданні виносить ухвалу про необхідність створення колегії, у зв'язку з чим розгляд господарської справи

починається спочатку. Видається доречним встановити, що суддя повинен вирішити питання про доцільність створення колегії для розгляду даної справи *до початку розгляду справи по суті*. Якщо вказане рішення виносить ним пізніше, то воно потребує додаткового обґрунтування.

Ст. 125 Конституції України встановлює, що система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципом спеціалізації [1]. В широкому розумінні вказаний принцип реалізується через створення спеціалізованих судів, зокрема, системи господарських судів (так звана «інституціональна спеціалізація»), що значно підвищує результативність розгляду справ. Господарські (арбітражні, комерційні, економічні) суди ефективно функціонують у багатьох країнах світу: господарські суди – у Вірменії, Литві, Республіці Білорусь, Туркменістані, Узбекистані, комерційні – у Бельгії, Великобританії, Ісландії, Хорватії, Чехії, Швеції, арбітражні суди – у Болгарії, Киргизії, Португалії, Російській Федерації, економічні суди – в Азербайджані, Молдові, Таджикистані, Казахстані, суди комерційної юрисдикції – у В'єтнамі, Йємені, Мальті, Новій Зеландії, арбітражні комісії – у Китаї, торгові палати префектур – у Японії, торгові трибунали та трибунали з морської торгівлі – у Франції, торгові суди та суди з орендних та страхових відносин – у Швейцарії, суд по справах про банкрутство та спеціалізований суд з морських та торговельних справ – у Данії [433, с. 41]. Тому слушним та підтвердженим практикою слід визнати твердження деяких науковців, що в країнах Європи існують однакові підходи до розв'язання економічних спорів, які полягають переважно в утворенні спеціалізованих судових органів – комерційних (торгових) судів [434, с. 89].

У вузькому розумінні принцип спеціалізації розуміється як розгляд справ спеціалістом у певній вузькій сфері (галузі), в якій або з приводу якої виник господарський спір. Слід зауважити, що в Україні розподіл справ між суддями всіх судів і раніше (за розподілом справ головою відповідного суду), і зараз (за допомогою автоматизованої системи документообігу) здійснювався і здійснюється з урахуванням спеціалізації кожного із суддів. І це видається вірним, оскільки глибоке оволодіння специфікою тієї чи

іншої категорії справ є позитивним для оперативного і одночасно обґрунтованого вирішення справи. Не викликає заперечень думка, що одна людина не може глибоко дослідити велику кількість напрямів діяльності. В такому випадку її знання будуть поверхневими, неглибокими. Проте на суддю покладається важливе завдання не тільки дослідити матеріали справи, але й винести законне та обґрунтоване рішення, що потребує глибокого оволодіння досліджуваною проблемою. Саме ці завдання допомагає вирішити принцип спеціалізації судів та суддів.

Навіть у межах окремих галузей існують відповідні «внутрішні поділи» (так звана «функціональна спеціалізація»), виходячи з логіки та суміжності правовідносин, що є підставою для виникнення спору. Так, у кримінальних справах чітко розрізняють корисливі злочини і злочини проти особи, які зазвичай практично не мають спільних рис при дослідженні доказів та підходів до вирішення таких справ. У цивільних справах чітко розподіляють договірні та сімейні спори, які також суттєво відрізняються і за колом доказів, і за підходами до вирішення цих справ. У господарських судах за цими ж ознаками відокремлюються договірні спори, справи про банкрутство, справи щодо інтелектуальної власності, корпоративні спори. І реалізація принципу спеціалізації допомагає ефективніше спланувати роботу суддів та їх результативність.

За М. І. Клеандровим ознаками судової спеціалізації є:

- а) сфера суспільних відносин, в якій виникають спори, що вирішуються судом;
- б) судочинство, що враховує її особливості (процесуальна форма);
- в) призначені для його здійснення особливі судові структури (судоустрій) [435, с. 32].

Безперечно, господарські суди відповідають вказаним умовам та реалізують принцип спеціалізації шляхом розгляду справ, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності, за процедурою, що враховує специфіку вказаних правовідносин та їх суб'єктного складу.

Наявність спеціалізації накладає відбиток і на процесуальні відносини, що виникають у ході розгляду конкретних справ. Слід зауважити, що в господарському процесі наявне так зване «окреме провадження» (провадження у справах про банкрутство), яке навіть регулюється окремим законодавчим актом – Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Як справедливо зазначає О. М. Бірюков, специфіка справ про банкрутство полягає в тому, що у судовому провадженні вирішується більше економічних проблем, ніж правових, а тому суддям необхідно мати знання у сфері фінансів та економіки для більш кваліфікованого розгляду справ [436, с. 60]. В. В. Джунь обґрунтовує доцільність створення спеціалізованих судів для розгляду справ про неспроможність, що, за його переконанням, сприятиме підвищенню професійного рівня суддівського корпусу [437, с. 239].

Тому принцип спеціалізації знаходить свій вираз не лише в існуванні системи господарських судів, але й у внутрішній спеціалізації суддів господарських судів. Крім того, динамізм та суперечливість господарського законодавства виводить господарське процесуальне право за межі відносно «статичних» галузей процесуального права – кримінального, цивільного. І завдання судді господарського суду, на відміну від суддів судів загальної юрисдикції, – не лише винести законне та обґрунтоване судове рішення, але й створити сприятливі умови для налагодження багаторічних партнерських відносин та подальшого розвитку господарської діяльності в певній галузі. Тому збереження спеціалізації судів та суддів у судовій системі України слід підтримати та вдосконалювати з урахуванням все більшого розгалуження сфер життєдіяльності.

За поверхневим аналізом норм ГПК України слід визнати, що на даний час роль судді в основному зводиться до диспозитивного контролю за діяльністю сторін, оскільки останні надають суду необхідні докази, клопочуться про отримання доказів, які вони не змогли отримати самостійно. А суддя лише повинен здійснювати загальний контроль за ходом розгляду справи, підтримувати тишу

в судових засіданнях, запобігати зловживанням сторонами їх процесуальними правами.

Таким чином, суддя створює необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав, забезпечує належні умови для реалізації прав сторін на подання доказів та їх повне дослідження в судовому засіданні [438, с. 60].

М. Гузела зазначає, що «обмежена» процесуальна активність суду не повинна підмінювати сторони, а покликана спонукати їх до активнішої участі в судовому процесі та доповнювати їхні зусилля, що в кінцевому результаті сприятиме досягненню реальної (а аж ніяк не абсолютної) змагальності в судочинстві [439, с. 278]. Проте слід погодитися з Д. С. Слінько, що «активність судді повинна бути встановлена в межах, необхідних для досягнення об'єктивної істини і правильного застосування закону» [440, с. 444].

Доречно підтримати О. П. Подцерковного в тому, що можливість витребування доказів лише у випадку підготовки справи до розгляду (ст. 65 ГПК) не можна виправдати необхідністю доказування сторонами обставин, на які вони посилаються, адже неповне з'ясування обставин справи є підставою для скасування або зміни рішення місцевого господарського суду, зокрема, відповідно до ст. 104 ГПК України [441, с. 118].

Роль господарського суду як органу, що відправляє правосуддя у сфері господарської діяльності, виключно важлива. Його діяльність забезпечує стабільність господарського обігу, швидке й ефективне поновлення у правах. У цьому зацікавлені й учасники спірних правовідносин, і держава, і суспільство в цілому. З цього виходить і Європейський Суд з прав людини, який вважає, що саме суд несе повною мірою відповідальність за забезпечення права на змагальний процес. Яким би не було серйозним зловживання особою, що бере участь у справі, своїми процесуальними правами, саме суд має вжити всіх залежних від нього заходів для відновлення балансу інтересів всіх учасників справи [442, с. 26]. Рішення справедливе лише в тому випадку, якщо встановлені всі юридично значимі обставини справи і, як наслідок цього, правильно застосована норма права [443, с. 161].

Згідно позиції Страсбурзького Суду «суд» – це орган, наділений функцією правосуддя, яка полягає у вирішенні питань у межах його компетенції на основі верховенства права і відповідно до процедур, які здійснюються у встановленому законом порядку («Белілос проти Швейцарії» (Belilos v. Switzerland)). Суд повинен мати повноваження виносити з розглянутих питань рішення, обов'язкові для виконання («Шрамек проти Австрії» (Sramek v. Austria)) [444, с. 210].

У науковій правовій літературі службові обов'язки судді характеризуються як нормативно визначені вид і міра необхідної поведінки носія судової влади, що забезпечує реалізацію інтересів суб'єктів, з якими суддя вступає у правовідносини при здійсненні професійних функцій. Невиконання або неналежна реалізація суддею службових обов'язків може призвести до істотних змін у його правовому становищі, навіть до звільнення з посади [445, с. 80].

Правова природа службових прав суддів визначає їх зміст, який розкривається у можливості: (а) дотримуватися певної моделі поведінки; (б) вимагати відповідної поведінки від інших зобов'язаних осіб (виконувати певні дії чи, навпаки, утримуватися від них); (в) звернутися у необхідних випадках за сприянням до відповідного державного органу; (г) користуватися певними соціальними благами [446, с. 115, 150].

Міжнародно-правові стандарти встановлюють перелік службових обов'язків суддів:

1) під час проведення судового розгляду захищати права та свободи всіх осіб однаково, поважаючи їх гідність;

2) у процесі слухання всіх справ діяти незалежно й неупереджено, забезпечувати сторонам можливість бути об'єктивно вислуханими, пояснювати, якщо потрібно, процедурні питання, діяти без будь-якого зовнішнього впливу на судовий розгляд і відповідно поводитись;

3) приймати рішення у переданих їм на розгляд справах. Вони можуть відмовитися від справи або її розгляду, лише якщо для цього є поважні причини;

4) розглядати кожну справу з належною ретельністю і впродовж розумного строку;

5) чітко викладати причини прийняття рішень простою й доступною мовою;

6) у певних справах заохочувати сторони досягати мирного врегулювання спору;

7) регулярно підвищувати й удосконалювати свій професійний рівень [447].

Дійсно, суд покликаний керувати процесом, рухом справи на всіх його стадіях. Слід погодитися з В. В. Джунем, що «власні повноваження суду проявляються одночасно як його права і обов'язки, для виконання яких суди здійснюють численні процесуальні дії» [437, с. 32].

В. В. Джуно звертає увагу на наявність у судовій практиці тенденції, яку він визначає як судовий активізм. Активність судів полягає в їх намаганні вийти за межі окреслених законом повноважень і прийняти рішення у справі свавільно, тобто не дотримуючись підстав чи передумов, визначених законом. Прикладами судового активізму він називає, зокрема, випадки, коли суди призначають конкретну процедуру, або призначають чи усувають арбітражного керуючого без клопотання комітету кредиторів, якщо таке клопотання є необхідним згідно із законом [437, с. 318-319].

Дійсно, ані низька активність сторін у процесі, ані недостатність доказів по справі не дають суду права ухилитися від розгляду справи по суті. Неприпустимо зведення його положення до ролі мовчазного спостерігача за змаганням сторін і оголошення переможця, до виконання лише технічних функцій щодо забезпечення порядку в судовому засіданні. За судом мають бути збережені повноваження щодо активного дослідження поданих сторонами доказів по справі.

З урахуванням вищевказаного, не можна погодитися з деякими дослідниками, які відстоюють доцільність пасивного статусу судді в процесі. Так, А. Х. Гольмстен вважає, що суд вирішує справу тільки на підставі того, що з'ясовано сторонами [448, с. 413]. Л. Ф. Шумілова зазначає, що суд повинен прагнути до встановлення дійсних обставин справи, але лише в тій мірі, в якій це дозволяють особи, що беруть участь у справі [438, с. 60]. За її думкою, винятком може бути лише призначення експертизи за

ініціативою суду за відсутності клопотання жодної із сторін і лише у випадках, чітко встановлених процесуальним законом [438, с. 60]. М. А. Гурвич вважає, що зміст принципу змагальності та диспозитивності може розглядатися як контроль з боку судді за процесуальною діяльністю сторін, а також державного обвинувача (прокурора) [449, с. 39-40]. Активність потрібна суду тільки для з'ясування чи уточнення обставин справи з метою її правильного вирішення [450, с. 275]. Суд повинен активно брати участь у дослідженні доказів, дотримуючись при цьому об'єктивності та неупередженості [451, с. 144]. Вказана позиція призвела навіть до виділення так званої «субсидіарної (допоміжної)» активності суду у з'ясуванні істини у справі, в тому числі проведення ним певних судових дій з власної ініціативи, спрямованої, насамперед, на забезпечення змагальності шляхом відновлення рівноваги чи фактичної рівності сторін [452, с. 502]. З огляду на це суд, вирішуючи спір у справі між процесуально рівноправними учасниками процесу, може наділятися так званою «обмеженою» активністю з метою: 1) стримання «надмірної» активності сторін, аби вона не вийшла за межі законної поведінки; 2) надання процесуальної допомоги стороні, яка в силу певних (не завжди об'єктивних) причин не в змозі користуватися наданими їй процесуальними правами (субсидіарна активність суду) [439, с. 278].

Проте з вказаною позицією не можна погодитися. Заслугове на підтримку думка О. В. Кузьміної, що пасивний суд, який не шукає істини, байдуже ставиться до її встановлення, не може повною мірою захистити людину, державні та суспільні інтереси, винести законне, обґрунтоване і справедливе рішення. Оскільки саме суд несе повну відповідальність за прийняте рішення, то він не може бути пов'язаний тим доказовим матеріалом, який йому подають сторони [453, с. 212].

У зв'язку з цим цікавим видається зарубіжний досвід. Зокрема, в п. 2 ст. 12 Цивільного процесуального кодексу Російської Федерації законодавець прямо вказує, що суд, зберігаючи незалежність, об'єктивність і неупередженість, здійснює управління процесом, роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджає про наслідки вчинення або невчинення

процесуальних дій, надає особам, які беруть участь у справі, сприяння у реалізації їхніх прав, створює умови для всебічного і повного дослідження доказів, встановлення фактичних обставин і правильного застосування законодавства при розгляді та вирішенні цивільних справ [454, п. 2 ст. 12].

Щодо класифікації процесуальних обов'язків суду Г. С. Кузів пропонує виділяти абсолютні процесуальні обов'язки (покладаються на суд як орган правосуддя з метою забезпечення організації розгляду справи) та відносні процесуальні обов'язки суду (необхідність виконання цих обов'язків судом виникає внаслідок реалізації процесуальних прав учасниками процесу). Невиконання судом зазначених обов'язків є підставою для скасування судового рішення [455, с. 44].

М. П. Курило поділяє процесуальні обов'язки суду на:

- а) виключно процесуальні обов'язки, які стосуються лише суду;
- б) процесуальні обов'язки, які стосуються контролюючих функцій суду;
- в) процесуальні обов'язки, які пов'язані з організаційними моментами і стосуються організації судових процесів;
- г) процесуальні обов'язки, які пов'язані з організацією виконання судових рішень [456, с. 346].

Вказані класифікації слід визнати внутрішнім поділом специфічних обов'язків судді, що допомагає їх структурувати за різними ознаками.

Визнаючи особливості правового положення судді господарського суду в судочинстві взагалі та в процесі розгляду конкретної господарської справи, а також за аналізом змісту чинного ГПК України слід зауважити, що суддя є єдиним учасником позовного провадження, зміст статусу якого не систематизований у певній статті Кодексу, а «розпорошений» у його різних статтях, що не можна підтримати.

Зокрема, на стадії вирішення питання про порушення провадження у справі суддя зобов'язаний або прийняти позовну заяву та винести ухвалу про порушення провадження у справі (статті 61, 64 ГПК України), або, за наявності підстав, встановлених про-

цесуальним законом, – відмовити у прийнятті позовної заяви (ст. 62 ГПК України) або повернути позовну заяву і додані до неї документи без розгляду (ст. 63 ГПК України).

Щодо відмови у прийнятті позовної заяви слід зауважити, що гарантією від численних пересилань та відмов у порушенні справи (наприклад, у визначенні підвідомчості між адміністративними та господарськими судами) може стати встановлення норми про неможливість повторної відмови у порушенні справи. Тобто, у випадку відмови, наприклад, адміністративним судом він повинен, стягнувши додатковий судовий збір, самостійно визначитися з судом, якому підвідомча ця справа, та переслати її до такого суду. При цьому останній не має права відмовити позивачеві в порушенні справи та її розгляді. В такому випадку суб'єкт господарювання отримує кваліфіковану допомогу у визначенні підвідомчості та гарантований, що його справу буде обов'язково розглянуто та вирішено [407, с. 100-101].

Щодо повернення позовної заяви (заяви, скарги) і доданих до неї документів без розгляду (статті 63, 97, 111³ ГПК України) доречно відзначити, що це затягує розгляд справ та спричинює численні пересилання документів позивачеві або заявникові і новим направленням цих документів до суду після приведення їх у відповідність з чинним законодавством. Наприклад, 01.02.2017 р. Комунальне підприємство «Малиновський ринок» подало до фізичної особи-підприємця В. В. Немчінова 4 позовні заяви до господарського суду Одеської області. Вказані позовні заяви були розподілені автоматизованою системою на суддів О. Ю. Оборотову (справа № 916/261/17), Ю. С. Бездолю (справа № 916/262/17), О. А. Демешину (справа № 916/263/17) і С. П. Железну (справа № 916/264/17). Проте, оскільки до жодної із зазначених позовних заяв не було додано документи, які підтверджують відправлення відповідачеві копії позовної заяви і доданих до неї документів, то вказані судді згідно приписів п. 2 частини першої ст. 57 ГПК України ухвалами відповідно 03.02.2017 р. у справі № 916/261/17 [457], 03.02.2017 р. у справі № 916/262/17 [458], 02.02.2017 р. у справі № 916/263/17 [459] і 06.02.2017 р. у справі № 916/264/17 [460] позовні заяви повернули позивачу без розгляду.

У цивільному процесі суддя має право залишити позовну заяву без руху, однак такого повноваження не передбачено чинним ГПК України.

Одночасно доцільнішим видається надання права судді господарського суду прийняти таку позовну заяву (заяву, скаргу) до провадження і зобов'язати заявника виконати певні дії [461, с. 512] при підготовці справи до розгляду. В такому випадку штучне створення паралельних справ унеможлиблюється, а порушення справи та його розгляд здійснює суддя, якого автоматизована система першим обрала для розгляду даної справи. Зокрема, у вказаному випадку суддя О. Ю. Оборотова, визначена автоматизованою системою першою, повинна була б порушити провадження у справі № 916/261/17 та зобов'язати заявника надати відповідні документи протягом встановленого нею строку. Інші судді (Ю. С. Бездоля, О. А. Демешин та С. П. Железна) повинні були б відмовити позивачеві у прийнятті позову на підставі ст. 62 ГПК України, оскільки у провадженні господарського суду є справа зі спору між тими ж сторонами, про той же предмет і з тих же підстав.

Одночасно слід зауважити, що навіть у випадку внесення відповідних змін до ГПК України та надання повноваження судді залишати позовну заяву без руху або порушувати провадження навряд чи вказане можна віднести до прав судді.

В даному випадку не можна зазначати про альтернативні права, які суддя може за суддівським углядом реалізувати, оскільки межі його можливостей чітко встановлені ГПК України: за наявності підстав, передбачених ст. 62 ГПК України, він *повинен* відмовити у прийнятті позовної заяви, а за наявності підстав, передбачених ст. 63 ГПК України, він *повинен* повернути позовну заяву і додані до неї документи без розгляду. За відсутності підстав, зазначених у статтях 62 і 63 ГПК України, суддя *повинен* прийняти позовну заяву та винести ухвалу про порушення провадження у справі (ст. 64 ГПК України). У господарському суді апеляційної чи касаційної інстанції аналогічні дії колегія суддів учиняє щодо апеляційної чи касаційної скарги.

На стадії вирішення спору у першій інстанції (що включає і підготовчі дії суду для проведення судових засідань) суддя вико-

нує певні специфічні обов'язки, які не властиві іншим учасникам господарського процесу. Зокрема, суддя господарського суду зобов'язаний:

- передавати (надсилати) матеріали справи за встановленою підсудністю не пізніше п'яти днів з дня надходження позовної заяви або винесення ухвали про передачу справи (ст. 17 ГПК України);

- дотримуватись Конституції і законів України, забезпечувати повний, всебічний і об'єктивний розгляд судових справ з дотриманням установлених законом строків, засад і правил судочинства;

- додержуватись службової дисципліни і розпорядку роботи суду (з цього витікає можливість призначення розгляду справи тільки в робочі дні та часи); дотримуватися правил суддівської етики; виявляти повагу до учасників процесу; додержуватися присяги судді;

- не розголошувати дані, що становлять державну, військову, службову, комерційну і банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян й інші відомості, про які вони довідалися при розгляді справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийняте рішення про закриті судові засідання;

- роз'яснювати учасникам процесу їх права та обов'язки і сприяти у здійсненні належних їм прав (ст. 74 ГПК України). Зокрема, відповідно до п. 3.9. постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання застосування Господарського процесуального кодексу України» від 26.12.2011 р. № 18, розпочинаючи судовий розгляд, суддя має встановити, чи повідомлені про час і місце цього розгляду особи, які беруть участь у справі, але не з'явилися у засідання. У даній постанові Вищий господарський суд України акцентував увагу на тих обставинах, що розгляд справи за відсутності будь-якої із сторін, не повідомленої належним чином про час і місце засідання суду, є безумовною підставою для скасування рішення місцевого або постанови апеляційного господарського суду [162];

- підписувати протоколи судових засідань та розглядати зауваження на протокол протягом п'яти днів з дня подання зауважен-

ня і за результатами розгляду виносити ухвалу, якою приймати зауваження або мотивовано відхиляти їх (ст. 81¹ ГПК України);

- винести окрему ухвалу (ст. 90 ГПК України);

- надіслати повідомлення прокурору або органу досудового розслідування про факт виявлення у діяльності працівників підприємств та організацій порушення законності, що містять ознаки кримінального правопорушення (ст. 90 ГПК України).

При прийнятті судового рішення суддя господарського суду зобов'язаний здійснити одну або декілька наступних дій:

- винести рішення по справі (ст. 82 ГПК України);

- визначити розподіл судових витрат між сторонами, вирішити питання щодо повернення судового збору (ст. 84 ГПК України);

- припинити провадження (ст. 80 ГПК України);

- залишити без розгляду (ст. 81 ГПК України);

- винести додаткове рішення, ухвалу (ст. 88 ГПК України);

- виправити рішення або ухвалу (ст.ст. 89 ГПК України).

Вказані повноваження не можна віднести до прав судді господарського суду, оскільки відповідні статті ГПК України встановлюють безальтернативну вимогу певної поведінки судді. Наприклад, відповідно до ст. 90 ГПК України «господарський суд, виявивши при вирішенні господарського спору порушення законності або недоліки в діяльності підприємства, установи, організації, державного чи іншого органу, *вносить* окрему ухвалу... Якщо при вирішенні господарського спору господарський суд виявить у діяльності працівників підприємств та організацій порушення законності, що містять ознаки кримінального правопорушення, господарський суд *надсилає* про цей факт повідомлення прокурору або органу досудового розслідування» [69, ст. 90] (виділено мною – *Т. С.*). Формулювання даної статті вказує на обов'язок, а не право діяти певним чином.

Запобігання правопорушенням, пошук шляхів усунення недоліків у діяльності підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, посадових осіб – найбільш важлива складова діяльності всіх гілок влади, в тому числі й судової. Суд не повинен «чекати» виникнення проблеми, щоб потім розсудити, яка

сторона у справі була не права. Він повинен узагальнювати дані і оперативно реагувати на виявлені порушення [462, с. 82].

Щодо окремої ухвали у ст. 90 ГПК України закріплено, що вона надсилається відповідним підприємствам, установам, організаціям, державним та іншим органам, посадовим особам, які в подальшому несуть відповідальність за ухилення від виконання вказівок, що містяться в окремій ухвалі, в порядку та розмірах, передбачених ч. 1 ст. 119 Кодексу. Проте зазначена ст. 119 була виключена в 2000 р. зі складу Арбітражного процесуального кодексу України. Раніше вона мала назву «Відповідальність за ухилення від виконання рішення, ухвали, постанови». Однак у зв'язку з прийняттям Законів України «Про державну виконавчу службу» та «Про виконавче провадження» Верховна Рада України 19.10.2000 р. прийняла відповідний Закон № 2056-III про внесення змін до деяких законодавчих актів, в тому числі і до тодішнього Арбітражного процесуального кодексу України. Таким чином, за ухиленням від виконання рішень, ухвал, постанов стежить виконавча служба.

Однак слід зазначити, що окрема ухвала – особливий різновид ухвал, і нерідко її неможливо виконати у «звичайному» порядку. Найчастіше суддя пропонує виправити (змінити) деякі положення в договорах, часто використовуваних тим чи іншим суб'єктом, звернути увагу посадовця на допущені порушення і не допускати їх надалі. Такі ухвали складно, а частіше – абсолютно неможливо виконати державному виконавцю. Таким чином, на нашу думку, зручніше в даному випадку зберегти контроль за виконанням окремої ухвали за суддею, надавши йому право накладати штрафні санкції на винну особу відповідно до п. 5 ст. 83 Господарського процесуального кодексу – за ухилення від виконання дій, покладених господарським судом на сторону (в розмірі до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) [462, с. 82].

Слід зазначити також, що ГПК України не встановлює строки для виконання окремої ухвали і правила повідомлення суду про його виконання. У зв'язку з вищевказаним, доцільним видається замінити слова «частиною першою статті 119 цього Кодексу» на слова «пунктом 5 статті 83 цього Кодексу», доповнивши статтю

90 частиною третьою такого змісту: «відповідні підприємства, установи, організації, державні та інші органи, посадові особи повинні в місячний строк письмово повідомити про виконання вказівок, що містяться в окремій ухвалі». У зв'язку з цим частини третю і четверту ст. 90 ГПК вважати відповідно частинами четвертою та п'ятою [462, с. 82].

Одночасно на стадії вирішення спору у першій інстанції (що включає і підготовчі дії суду для проведення судових засідань) суддя має право:

- залучити до участі у справі іншого відповідача, виключити чи замінити неналежного відповідача, здійснити заміну сторони її процесуальним правонаступником (статті 24, 25, 65 ГПК України);
- об'єднати кілька однорідних позовних заяв або справ, у яких беруть участь ті ж самі сторони, в одну справу (ст. 58 ГПК України).

Слід зауважити, що таке об'єднання на даний час можливе лише за умови, що обидві справи знаходяться в провадженні одного і того самого судді. Проте вказане видається безпідставним. Вважаємо доцільним у разі об'єднання справ, що розподілені автоматизованою системою на різних суддів, створити колегію з цих суддів для розгляду такої об'єднаної господарської справи;

- викликати представників сторін (якщо сторони знаходяться у тому ж населеному пункті, що й господарський суд) для уточнення обставин справи і з'ясування, які матеріали можуть бути подані додатково (ст. 65 ГПК України);

– зобов'язати сторони, інші підприємства, установи, організації, державні та інші органи, їх посадових осіб виконати певні дії (звірити розрахунки, провести огляд доказів у місці їх знаходження тощо) (ст. 65 ГПК України);

- витребувати від сторін, інших підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, їх посадових осіб документи, відомості, висновки, необхідні для вирішення спору, чи знайомитися з такими матеріалами безпосередньо в місці їх знаходження; витребувати докази, уповноважувати заінтересовану сторону на їх одержання (статті 38, 63 ГПК України);

- вжити запобіжні заходи (ст. 43 ГПК України); припинити запобіжні заходи (ст. 43⁹ ГПК України); вирішити питання щодо відшкодування шкоди, завданої вжиттям запобіжних заходів (ст. 43¹⁰ ГПК України);
- призначити судову експертизу (статті 41, 65 ГПК України);
- провести огляд і дослідження письмових та речових доказів у місці їх знаходження (статті 39, 65 ГПК України);
- визнати явку представників сторін у засідання господарського суду обов'язковою (ст. 65 ГПК України);
- викликати посадових та інших осіб для дачі пояснень по суті справи (статті 30, 65 ГПК України);
- вимагати пояснень, у тому числі – письмових від усіх учасників справи (ст. 32 ГПК України);
- прийняти до провадження зустрічний позов відповідача і позов третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору (статті 26, 60 ГПК України);
- розглядати справу безпосередньо на підприємстві, в організації (ст. 65 ГПК України);
- вжити заходи до забезпечення позову (ст. 66 ГПК України); скасувати забезпечення позову (ст. 68 ГПК України);
- призначати дату, час та місце судових засідань у справі (статті 64, 77 ГПК України);
- вирішити питання про участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції (ст. 74¹ ГПК України);
- відкладати судові засідання та оголошувати в ньому перерви (ст. 77 ГПК України);
- продовжувати строк розгляду справи за клопотанням сторони (ст. 69 ГПК України);
- визнавати підставу пропуску встановленого законом процесуального строку поважною та відновити пропущений строк (ст. 53 ГПК України);
- зупиняти і згодом поновлювати провадження у справі (ст. 79 ГПК України);
- затвердити або відмовити у затвердженні мирової угоди сторін (ст. 78 ГПК України);

- прийняти або відмовити у прийнятті відмови позивача від позову (статті 22, 78 ГПК України);

При прийнятті судового рішення по справі суддя має право:

- визнати недійсним повністю чи у певній частині пов'язаний з предметом спору договір, який суперечить законодавству;

- виходити за межі позовних вимог, якщо це необхідно для захисту прав і законних інтересів позивачів або третіх осіб з самостійними вимогами на предмет спору і про це є клопотання заінтересованої сторони;

- зменшувати у виняткових випадках розмір неустойки (штрафу, пені), яка підлягає стягненню зі сторони, що порушила зобов'язання;

- стягувати у доход Державного бюджету України із сторони, що порушила строки розгляду претензії, штраф;

- стягувати в доход Державного бюджету України з винної сторони штраф у розмірі до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за ухилення від вчинення дій, покладених господарським судом на сторону;

- відстрочити або розстрочити виконання рішення (ст. 83 ГПК України);

- незалежно від результатів вирішення спору покласти судовий збір на сторону, внаслідок неправильних дій якої виник спір (ст. 49 ГПК України).

Крім того, суддя має право проголосити у судовому засіданні тільки вступну та резолютивну частини рішення (ст. 85 ГПК України).

Слід зауважити, що більшість із вказаних прав може бути реалізована суддею лише за умови мотивування власної позиції. Е. А. Калмикова з цього приводу слушно вказує, що з суб'єктивно-поведінкового боку справедливість, як межа угляду, має вираз у забезпеченні використання суддею відповідних прав при розгляді конкретної справи, виходячи з фактичних обставин з метою гарантування рівності процесуальних прав осіб, які беруть участь у справі, об'єктивності в оцінці доказів і в мотивованості судового акта, що виноситься [463, с. 104].

Наприклад, слід погодитися з Є. Р. Русиновою, що роль суду в укладенні мирової угоди проявляється в наступному: а) роз'яснення сторонам наслідків укладення мирової угоди і прийняття її судом; б) перевірка відповідності мирової угоди закону; в) встановлення всіх зацікавлених осіб у справі, чий права і законні інтереси повинні бути враховані при вирішенні справи; г) перевірка можливості виконання умов мирової угоди [400, с. 22-23]. До вказаного з урахуванням змісту ст. 78 ГПК України слід додати також наступну складову: д) перевірка відсутності порушення мировою угодою прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб.

Щодо стягнення штрафу за порушення строків розгляду претензії п. 4 частини першої ст. 83 ГПК України посилається на ст. 9 ГПК України, у якій було встановлено його розмірі 2% від суми претензії, але не менш як 5 і не більш як 100 розмірів неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. П. 9 ст. 222 ГК України закріплював, що в разі порушення встановлених строків розгляду претензії або залишення її без відповіді суд при вирішенні господарського спору стягує в дохід держави з винної особи штраф у розмірі, встановленому законом. Проте вказані ст. 9 ГПК України та п. 9 ст. 222 ГК України виключено на підставі Закону № 2705-IV від 23.06.2005 р. [464]. В будь-якому випадку зазначена стаття у вищевказаному формулюванні не могла бути використана до немайнових спорів. Тому автор пропонував доповнити ст. 9 ГПК України абзацом про застосування по господарських спорах немайнового характеру штрафу у фіксованому розмірі (наприклад, 10 розмірів неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) [465, с. 196].

Доречним уявляється закріпити знову певні норми щодо досудового врегулювання спору, зокрема:

1. За наявності в договорі, який відповідає вимогам закону, умови про досудовий порядок врегулювання господарського спору вона має обов'язковий характер як для сторін, так і для господарського суду. Водночас, така умова має застосовуватись лише в тому разі, якщо вона передбачає досудове врегулювання спору в розумінні ГПК України. Умови договору, які передбачають інші формулювання щодо врегулювання спірних відносин, наприклад,

«шляхом переговорів», у «добровільному порядку», «за взаємною згодою сторін» тощо не підпадають під дію наведеної норми ГПК України.

2. Якщо до претензії не додано всіх документів, необхідних для її розгляду, вони витребуються в порядку, встановленому частиною третьою ст. 7 ГПК України. У випадку відмови заявника претензії виконати обґрунтовані вимоги другої сторони щодо подання додаткових документів або залишення цих вимог без відповіді, що перешкодило врегулюванню спору в досудовому порядку, господарський суд вправі віднести повністю або частково на позивача судові витрати навіть у випадку, якщо позов було задоволено (частина друга ст. 49 ГПК України).

3. Згідно із частиною третьою ст. 7 ГПК України претензія підлягає розгляду за наявними документами. Отже, порядок досудового врегулювання спору слід вважати додержаним позивачем незалежно від того, що він не надіслав на вимогу іншої сторони відсутні в останньої додаткові документи. Однак з урахуванням того, що витребувані, але не надіслані, заявникам документи могли б сприяти врегулюванню спору в досудовому порядку, господарський суд вправі віднести повністю або частково на позивача сплачений ним судовий збір і в тому випадку, коли позов задоволено, за рахунок відповідача (частина друга ст. 49 ГПК України). За будь-яких умов залишення претензії без розгляду (але не «без відповіді») спричиняє певну відповідальність.

4. За наявності у справі двох і більше відповідачів штраф може бути стягнутий з кожного відповідача окремо, якщо ним порушено порядок досудового врегулювання спору. У таких випадках обмеження розміру штрафу ста розмірами неоподатковуваних мінімумів доходів громадян стосується кожного з відповідачів окремо.

5. Звернення із претензією та очікування відповіді на неї не зупиняє перебігу строку позовної давності [465, с. 197].

Суддя вправі стягнути в доход Державного бюджету України з винної сторони штраф у розмірі до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян виключно за ухилення від вчинення дій, покладених господарським судом на сторону. Таким чином, по-

передньо він повинен покласти на сторону виконання певних дій, постановивши відповідну ухвалу. І лише у разі невиконання вказівок судді останній вправі реалізувати повноваження, встановлене ст. 83 ГПК України.

Здійснюючи загальне керівництво процесом, господарський суд одночасно виконує суто судові функції. Він встановлює юридичні факти, необхідні для вирішення справи, розглядає заяви та клопотання учасників позовного провадження, оскільки його основним завданням є відправлення правосуддя.

На стадії оскарження у суді апеляційної інстанції колегія суддів, що здійснює перегляд судового акта, не може приймати і розглядати вимоги, що не були предметом розгляду в суді першої інстанції, не може змінювати склад сторін і третіх осіб у справі (за винятком випадку процесуального правонаступництва); додаткові докази приймаються судом виключно у випадку, якщо заявник обґрунтував неможливість їх подання суду першої інстанції з причин, що не залежали від нього (ст. 101 ГПК України). У суді касаційної інстанції колегія суддів, що здійснює перегляд судового акта, не вправі вчиняти будь-які процесуальні дії, пов'язані з встановленням обставин справи та їх доказуванням (ст. 111⁵ ГПК України).

Слід зауважити, що дотепер точиться дискусія щодо визнання правом чи обов'язком викладення окремої думки суддею при колегіальному винесенні судового акта (як проміжкового, так і підсумкового). Автор вже висловлювала свою позицію, підтриману, зокрема, В. Д. Найфлейшем [466, с. 7], щодо визнання даного повноваження обов'язком судді господарського суду [467, с. 127]. Дійсно, позиція більшості суддів дістає вияв у рішенні (ухвалі, постанові) суду, а позиція меншості – повинна викладатися в окремій думці. Тільки таким шляхом можливо зафіксувати рішення суддів по всіх питаннях, зазначених у законі [467, с. 127]. Суддя, який виклав окрему думку, знімає з себе моральний тягар за підсумки розгляду справи. Відмовитися від підписання колегіального рішення він не вправі, тому окрема думка – це певна «компенсація» за компроміс, на який повинен йти суддя при підписанні рішення [467, с. 129]. Проте частіше необхідність в ін-

ституті окремої думки виникає при перегляді справи в апеляційному чи касаційному порядку, оскільки в цих інстанціях справи розглядаються тільки колегіально [467, с. 127].

Для виконання судового акта та на стадії виконання суддя господарського суду зобов'язаний:

- видати наказ суду, що є виконавчим документом (ст. 116 ГПК України);

- вносити виправлення до наказу; визнати наказ таким, що не підлягає виконанню (ст. 117 ГПК України);

- переслати примірник рішення, ухвали, постанови в електронній формі для виконання такого акта суб'єктом державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань в порядку обміну інформацією між Єдиним державним реєстром судових рішень та Єдиним державним реєстром юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (ст. 115 ГПК України);

- видати декілька наказів у випадках, встановлених ГПК України (ст. 116 ГПК України);

- за заявою сторони чи державного виконавця, приватного виконавця роз'яснює рішення, ухвалу, не змінюючи при цьому їх змісту (ст. 89 ГПК України);

- розглядати скарги на дії (бездіяльність) органів державної виконавчої служби, приватного виконавця щодо виконання судових рішень господарських судів (ст. 121² ГПК України).

Для виконання судового акта та на стадії виконання суддя господарського суду має право:

- поновити пропущений строк для пред'явлення наказу до виконання (ст. 119 ГПК України);

- видати дублікат наказу або відмовити у його видачі (ст. 120 ГПК України);

- відстрочити або розстрочити виконання рішення, ухвали, постанови, змінити спосіб та порядок їх виконання (ст. 121 ГПК України).

Як було зазначено в попередньому розділі, особливістю процесуального статусу судді є *суддівський угляд*. Для розуміння сутності та значення суддівського угляду необхідно визначитися з його змістом.

Проаналізувавши позиції різних науковців, можна виділити дві основні концепції розуміння суддівського угляду – у вузькому та широкому сенсі.

До прибічників першої концепції слід віднести Д. Б. Абушенко, А. Барака, Л. М. Берг, К. П. Єрмакову, В. С. Канціра, В. Ковальського, К. І. Комісарова, В. О. Немченко, О. А. Папкову.

Так, Д. Б. Абушенко вказує, що судовий розсуд – це об'єктивна можливість вільного вибору суддею *одного з варіантів, закріпленого в праві* (виділено мною – Т. С.), та одночасно обмеженість вибору правилами, що містяться в тій самій нормі [468, с. 48], а також зазначає, що філософсько-правовою основою судового розсуду є свобода у якості права вибору одного з передбачених законодавством варіантів [469, с. 3].

А. Барак визначає суддівський угляд як повноваження, які закон надає судді для того, щоб зробити вибір із декількох альтернатив, з яких кожна законна. Таким чином, суддівський угляд, на думку автора, передбачає свободу вибору з декількох законних альтернатив. Тому у випадку, коли є тільки один законний варіант, угляду немає. У такій ситуації суддя повинен обрати цей варіант, і у нього немає ніякої свободи вибору. Також суддівський угляд не буде мати місце у випадку, коли вибір повинен здійснюватися між законним і незаконним актом. Очевидно, що суддя повинен обрати законний акт. Водночас, суддівський угляд передбачає відсутність обов'язку обрати певний варіант із декількох можливих. У такій ситуації суддя знаходиться між двома або більше варіантами можливої поведінки, але від нього не вимагається обрати саме той чи інший варіант [470, с. 13–15].

Л. М. Берг зазначає, що судовий угляд – це елемент правозастосовчої діяльності, що виражається у виборі вмотивованого, законного та обґрунтованого рішення, що здійснюється уповноваженим суб'єктом (суддею) в конкретній юридичній справі у межах, встановлених нормою права [471, с. 61–62].

К. П. Єрмакова визначає судовий угляд як здійснюваний судом відносно вільний вибір можливих правових рішень, обмежених правом та межами здійснюваних судом правомочностей [472, с. 91].

В. С. Канцір вказує, що судовий угляд у кримінальному процесі – це дозволена кримінальним та кримінально-процесуальним законом інтелектуальна діяльність суду, змістом якої є проведення оцінки кримінально-правових й інших явищ та здійснення вибору одного з декількох допустимих межами відносно визначеної за змістом кримінально-правової норми варіантів правозастосовчого рішення для забезпечення законності, справедливості, доцільності та ефективності кримінально-правового регулювання [473, с. 7].

На думку В. Ковальського, суддівський розсуд можна розуміти як інтелектуально-вольовий елемент судової діяльності, який полягає в розумінні (сприйнятті, зіставленні) суддями предмета розглядуваних справ та прийнятті рішень у відносно визначених межах дії правових норм [474, с. 114].

На думку К. І. Комісарова судовий угляд представляє собою надану суду правомочність приймати, узгодившись з конкретними умовами, таке рішення з питань права, можливість якого витікає із загальних та відносно-визначених вказівок закону. Його призначення, таким чином, полягає в тому, щоб у випадках відсутності прямої, абсолютно-визначеної вказівки знайти таке з низки передбачуваних законом рішень, яке найбільш точно відповідає ідеї законодавця [475, с. 24].

В. О. Немченко дає визначення суддівського розсуду в адміністративному процесі як офіційної, регламентованої нормами адміністративно-процесуального права можливості судді обирати (визначати) найбільш оптимальний варіант рішення (дії) з кількох юридично допустимих його (її) варіантів [476, с. 120].

О. А. Папкова характеризує судовий угляд як передбачену юридичними нормами мотивовану правозастосовну діяльність, що здійснюється в процесуальній формі та виражається у виборі варіанту вирішення правового питання [477, с. 39].

Таким чином, зазначені автори є прибічниками розуміння суддівського угляду у вузькому сенсі. Проте вказані визначення взагалі виключають випадки, коли варіантів поведінки законом не встановлено.

Прибічниками другої концепції є А. Т. Боннер, Н. А. Гура-ленко, М. А. Гурвич, А. К. Кац, І. О. Покровський, П. Г. Редкін, Д. М. Чечот.

Так, А. Т. Боннер пропонує наступне визначення судового угляду – це надана суду правомочність вирішувати правові питання, виходячи з обставин справи, загальних положень закону, принципів права, норм моралі. Автор зазначає, що норми, які надають суду певну свободу вибору рішення, слід називати дискреційними або ситуативними, оскільки їх дія переважно залежить від ситуації [478, с. 41–42].

Н. А. Гураленко визначає суддівський розсуд як творчу, інтелектуальну вольову діяльність судді, у процесі якої остаточно формується його моральна позиція й здійснюється пошук оптимального рішення щодо конкретної юридичної справи [479, с. 302]. Це одне з найбільш широких розумінь змісту суддівського розсуду, оскільки під вказане визначення підпадають всі дії судді від прийняття рішення про порушення справи до винесення рішення по суті господарської справи.

М. А. Гурвич під судовим розсудом розуміє форму індивідуального піднормативного регулювання. На його думку, необхідний розвиток регулювання здійснюється судом у формі судового розсуду на основі загальної характеристики обставин справи, а також наданої суду свободи у виборі правових наслідків встановлених ним фактів. Автор стверджує, що судовий розсуд можливий при застосуванні ситуативних норм та аналогії права [480, с. 106, 127–128].

А. К. Кац зазначає, що суд при винесенні рішення на основі свого розсуду визначає зміст тієї частини правовідносин, що не врегульована нормами права або угодою сторін. При цьому, в даній частині правовідносин взаємні права та обов'язки сторін існують, але в неконкретизованому вигляді. В цьому випадку, виходячи з певних критеріїв, враховуючи обставини справи, суд конкретизує неповно врегульоване правовідношення і підтверджує своїм рішенням суб'єктивні права і відповідні їм обов'язки в повному обсязі [481, с. 77].

Вказаний автор вважає, що існує чотири умови, за яких виникає необхідність судового розсуду:

- права та обов’язки залишилися частково не врегульованими сторонами, і в процесі їх здійснення виник спір;
- в об’єктивному праві немає ні імперативних, ні диспозитивних норм, що визначають обсяг суб’єктивних прав і обов’язків учасників правовідносин;
- норма права надає суду право самому визначити зміст і обсяг не врегульованих сторонами прав і обов’язків;
- правова норма в альтернативній формі надає суду право вибору одного з можливих рішень спору [481, с. 74–77].

Найбільшим обсягом наділили суддівський угляд І. О. Покровський і П. Г. Редкін. Так, І. О. Покровський під суддівським углядом розуміє право більш вільного тлумачення, поповнення і навіть виправлення закону відповідно до вимог справедливості та веління суддівської совісті [482, с. 90]. П. Г. Редкін зазначав, що суддя, який приймає рішення на основі закону, в багатьох випадках повинен з’ясовувати його зміст, керуючись правилами так званого мистецтва тлумачення. Однак, у праві зустрічаються прогалини, які в багатьох випадках не можуть бути усунуті навіть шляхом аналогії. У цих випадках судді слід керуватись загальними принципами, ідеєю права, яка в такій інтерпретації удосконалює судову практику. Як пише П. Г. Редкін, «найпростіше, коли законодавець розсудливо надав судді широкий простір для судових рішень, оскільки в іншому випадку судді звикнуть буквою закону знищувати його дух і все більше будуть перетворюватись на «машини» [483, с. 225]. Таким чином, вказані автори практично наділяють суддю правами законодавця.

Д. М. Чечот припускає існування судового розсуду на стадії оцінки доказів: суд вільний в оцінці доказів, яка здійснюється «за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на повному, всебічному і об’єктивному розгляді в судовому засіданні всіх обставин справи в їх сукупності» [380, с. 68–73].

Віддалену від вищевказаного спору позицію зайняв А. С. Макаренко, який наголошує, що суддівський розсуд – це явище складне, що має об’єктивно-суб’єктивну природу; він є об’єк-

тивним, підтвердженням рішеннями, що виносяться у справі, та пов'язаний з необхідністю здійснення правосуддя як такого, із функціонуванням у державі судової складової державної влади; це явище суб'єктивне, безпосередньо пов'язане з особистістю судді як уповноваженої на вирішення справ особи, з його правосвідомістю, правовою культурою, вмінням, кваліфікацією, соціальною та правовою позицією тощо [484, с. 44.]. Таким чином, А. С. Макаренко взагалі не надає поняття та ознак суддівського розсуду.

М. Д. Савенко вказує, що суддівський розсуд – це інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на законне, об'єктивне, неупереджене і справедливе вирішення спірних питань, що виникають у судочинстві або є предметом розгляду у випадках, *дозволених або не врегульованих законом* [485, с. 75] (виділено мною – Т. С.). Таким чином, вказаний автор включає до змісту суддівського розсуду і широкий, і вузький аспекти.

Узагальнюючи вищевикладене та спираючись на позицію деяких авторів, можна виділити наступні підходи до розуміння поняття суддівського угляду:

І. Суддівський угляд у вузькому сенсі – лише як вибір між альтернативними варіантами поведінки, запропонованими законодавцем. Наприклад, п. 2 частини другої ст. 86 ГПК України встановлює, що ухвала господарського суду має містити «стислий виклад суті спору або зміст питання, з якого виноситься ухвала» [69, ст. 86]. В даному випадку має місце угляд у вузькому розумінні. З одного боку, немає процесуальних вимог до обрання суддею конкретної форми виконання даної вимоги, з іншого – законодавець надає лише два альтернативних варіанти поведінки судді, інший варіант, крім встановлених вказаною статтею, не допускається.

ІІ. Суддівський угляд в широкому сенсі – як відносна свобода вибору, коли судовий орган при виборі варіанта рішення керується принципами та нормами права, нормами моралі тощо. Так, за аналізом змісту ГПК України спостерігається чимало положень, що мають змістовний зв'язок із суддівським углядом: «сумнів суду» (ч. 1 ст. 20, ч. 1 ст. 35 ГПК України), «думка суду» (ч. 3

ст. 4⁷, ч. 3 ст. 82, ч. 2 ст. 111²⁴ ГПК України), «переконання суду» (ч. 1 ст. 43), «суд дійде висновку» (ч. 2, 3 ст. 111²¹ ГПК України), «висновок суду» (п. 4 ч. 2 ст. 86, п. 9 ч. 2 ст. 105, п. 9 ч. 2 ст. 111¹¹, ч. 5 ст. 111²⁵, ч. 3 ст. 111²⁶ ГПК України), «необхідність відійти від висновку» (ч. 4 ст. 111²³ ГПК України). З урахуванням вказаного слушною видається думка Т. М. Кучер, що праву особи на захист кореспондує обов'язок суду *захистити порушене право лише у тому разі, коли* відповідне порушене право не суперечить вимогам законодавства і особа не зловживає своїми правами [82, с. 4-5] (виділено мною – Т. С.).

Крім того, іноді законодавець взагалі не використовує оціночних понять, фактично не встановлюючи меж для реалізації суддівського угляду. Так, відповідно до частини першої ст. 43⁵ суддя, встановивши, що заяву про вжиття запобіжних заходів подано без додержання вимог, викладених у ст. 43³ ГПК України, або не оплачено судовим збором, виносить ухвалу про залишення заяви без руху, про що повідомляє заявника і *надає йому строк для виправлення недоліків* [69, ст. 43⁵]. При цьому законодавець взагалі не встановлює межі цього строку.

Проте якщо уважніше поглянути на вказаний поділ, можна виявити спільну рису: свобода вибору є лише відносною. І в першому, і в другому випадках суддя обмежений певними правилами, нормами, стандартами. В першому випадку межі значно звужені законодавчо встановленими альтернативними варіантами поведінки судді, а в другому – більш широкі, але не нескінченні, оскільки навіть у вказаному прикладі про відсутність норми про закінчення строку для виправлення недоліків суддя господарського суду може надати строк лише в межах, встановлених законом. Тому говорити про повну свободу вибору судді в господарському процесі буде невірним.

При вирішенні питання про віддання переваги одному з вказаних підходів слід виходити з наступного.

М. І. Клеандров звертає увагу на те, що переважним для зайняття посади судді (за умови інших рівних параметрів) є володіння наступним переліком чеснот: особиста чесність, високий інтелект і культурний рівень, принциповість, раціональність,

вдумливість, енергійність, цілеспрямованість, об'єктивність, доброта, безсторонність, врівноваженість, справедливість, незворушність, емоційна стійкість, сумлінність, завзятість, незалежність, організованість, непідкупність, гуманізм, старанність, працьовитість, добродушність, терпимість, витримка, комунікабельність, здатність застосовувати судову владу розумно і т.і. [486, с. 88]. О. К. Черновський зазначає, що суддя має бути наділений низкою високоморальних та професійних якостей, таких як чесність, громадянська мужність, сумлінність, відповідальність, дисциплінованість, стійкість до стресів, працездатність у критичних ситуаціях, розвинутий інтелект, ерудиція, гнучкість мислення, вміння відділяти головне від другорядного, розвинута уява, інтуїція, здатність до абстрагування, проникливість, розуміння внутрішнього світу співрозмовника та його психологічних особливостей, вміння змінювати залежно від обставин стиль спілкування, організаторські навички тощо [487, с. 17].

Аналіз перелічених чеснот вказує на високі вимоги до кандидатури судді. Він повинен не тільки знати та застосовувати закон, але й вдумливо та розумно вирішувати питання, не вирішені законодавцем.

Професія судді – одна з найбільш складних юридичних професій. У діяльності судді реалізується значна кількість спеціальних якостей і навичок, що складають ментальність особистості і визначають її творчий потенціал, а також індивідуальний стиль роботи [488, с. 33].

Тому вузький погляд на суддівський угляд видається таким, що не відповідає тим завданням, які стоять перед суддями в ході розгляду конкретної господарської справи.

Так, згідно з частиною третьою ст. 43 ГПК України «визнання однією стороною фактичних даних і обставин, якими інша сторона обґрунтовує свої вимоги або заперечення, для господарського суду не є обов'язковим» [69, ст. 43]. При цьому закон не вимагає від судді обґрунтування власного рішення з вказаного питання в будь-якому документі або в іншій формі.

Підтверджує вказану позицію і положення частини другої ст. 101 ГПК України, згідно з якою апеляційний господарський

суд не зв'язаний доводами апеляційної скарги і перевіряє законність і обґрунтованість рішення місцевого господарського суду у повному обсязі [69, ст. 101].

Слід зауважити, що у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі відносно даного явища застосовується різна термінологія, наприклад, «судовий угляд», «судовий розсуд», «суддівський розсуд», «судова дискреція».

Як було вказано вище, слово «угляд» має на увазі розумову діяльність, усвідомлення. Так, В. С. Канцір в своєму дисертаційному дослідженні на тему «Проблеми судового угляду при застосуванні кримінального законодавства України» [489] наполягає, що виправданим видається вживання терміну «судовий угляд». Він визначає, що оскільки такий угляд відбувається у процесі відповідної розумової, інтелектуальної діяльності суду (або судді одноособово), тому прийнятними видаються також терміни «углядова діяльність» або «углядова процедура». Вказану позицію підтримує також В. К. Грищук [490, с. 417–423].

Деякі автори вважають поняття «розсуд» тотожним терміну «дискреційне повноваження» (прибічниками даної позиції є В. О. Немченко [476, с. 100], О. А. Папкова [477, с. 38, 64, 65], М. Д. Савенко [485, с. 75]).

Так, термін «дискреція» означає «право, можливість діяти за власним розсудом» [491]; англійське слово «discretion» має переклад «угляд», «розсуд». Проте у п. 1.6. Методології проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2010 р. № 1380/5, дискреційні повноваження розкриваються як «... сукупність прав та обов'язків органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, що надають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст управлінського рішення, яке приймається, або можливість вибору на власний розсуд одного з декількох варіантів управлінських рішень, передбачених проектом нормативно-правового акта [492]». У абз. 3 п. II Рекомендації Ради Європи № R (80) 2 «Щодо здійснення дискреційних повноважень адмі-

ністративними органами», прийнятій Комітетом Міністрів Ради Європи 11.03.1980 р. [493], яка набула для України рекомендаційного значення для впровадження до законодавства і правозастосовної практики на підставі Закону України від 31.10.1995 р. «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» [494], передбачено: «...Термін «дискреційне повноваження» означає повноваження, яке надає органу певний ступінь свободи під час прийняття рішення, таким чином, даючи йому змогу вибрати з кількох юридично допустимих рішень те, що буде найбільш прийнятним» [493].

Таким чином, дискреційне повноваження розуміється (в тому числі і в Європі) як можливість вибору органами державної влади та місцевого самоврядування одного з декількох управлінських рішень. І хоча за змістом вказане поняття ідентичне до поняття «розсуд», проте суддівський угляд (розсуд) є більш специфічним, навіть спеціалізованим поняттям. Тому вважаємо, що застосування терміну «діскреція» відносно суддів, як особливих суб'єктів, не є коректним [495, с. 22].

Важливим є вирішення питання про співвідношення понять «суддівський» і «судовий» угляд.

Деякі вчені стверджують, що термін «суддівський угляд» позначає діяльність судді щодо здійснення правосуддя, а термін «судовий угляд» вказує на дискреційні вчинки не лише судді при розгляді та вирішенні спорів, але й інших осіб, наприклад, дії працівників апарату суду, що забезпечують його діяльність [496, с. 45] чи розпорядчі дії голови суду щодо суддів цього органу [497, с. 71–72].

Обґрунтованою видається позиція Ю. В. Грачової, яка вказує: «У тих випадках, коли мова йде про розсуд суду як інституту судової влади, використання терміну «судовий угляд» обґрунтовано. У тих же випадках, коли мається на увазі та важлива частина судової діяльності, яка здійснюється тільки суддями, повинен вживатися термін «суддівський угляд» [498, с. 14–15]. В. О. Немченко також погоджується з тим, що відмінність між «суддівським» і «судовим» розсудом, здебільшого, полягає у суб'єктному

складі, тому розсуд судді при прийнятті рішення по справі доцільно називати «суддівським» [476, с. 98].

Однак вказаний висновок видається вузьким, оскільки угляд не обмежується і не повинен обмежуватися лише розсудом судді при прийнятті рішення по справі. Таким чином, якщо мова йде про варіативність поведінки судді в ході порушення провадження, розгляду справи або винесення судових актів, то в такому випадку наявний суддівський угляд.

Не можна ототожнювати внутрішнє переконання та суддівський угляд. Внутрішнє переконання існує поза правом та незалежно від нього. Воно наявне у всіх учасників господарського процесу без винятку. Так, позивач звертається до суду з позовом на підставі внутрішнього переконання, що має на це право та підстави. Судовий експерт викладає експертний висновок на підставі внутрішнього переконання та професійних знань з певного питання, досліджуючи надані йому матеріали справи та інші документи [495, с. 23].

Суддівський угляд наявний лише у судді, існує лише в межах процесу і виключно в правовому полі. Так, М. Б. Рісний слушно зазначає: «розсуд, що не буде базуватися на правових підставах, фактично буде нічим іншим, як свавіллям» [499, с. 82, 84].

Обґрунтованим видається застосування для характеристики суддівського угляду терміну «правова позиція», під якою розуміють оцінку фактичної реальності і систему аргументів, висновків і пропозицій щодо її правового врегулювання. Правова позиція – поза сумнівом логіко-юридична конструкція, що виражає відношення до права, правових норм або відносин, які з точки зору суб'єкта мають бути опосередкованими правом [500, с. 7].

М. Д. Савенко вказує на те, що суддівський розсуд є елементом свободи судді при вчиненні певних процесуальних дій, межі якої визначаються завданням суду, рамками закону та права [485, с. 75–78]. Проте свобода реалізації певних повноважень у судовому процесі є виразом права як складової статусу учасника процесу. Тому позицію М. Д. Савенка не можна визнати обґрунтованою. Суддівський розсуд є виразом активної позиції та навіть обов'язку судді не просто винести рішення по справі, а прийняти

законне, обґрунтоване судове рішення на підставі всебічного, неупередженого та повного розгляду господарської справи.

У зв'язку з цим слід погодитися з О. В. Корабліною, що у випадку, коли закон надає суду право вибору, суд повинен приймати таке рішення, яке б максимально відповідало специфічним особливостям конкретної справи. Право вибору надається суду для того, щоб він правильно здійснив оцінку конкретних обставин справи. Відповідно, можливість вибору є не тільки правом, але й обов'язком суду здійснити вибір таким чином, щоб в результаті прийняте рішення максимально відповідало встановленим обставинам справи. Необхідність наявності у суду свободи вибору обумовлена потребою оцінки обставин, що дає можливість суду оптимально застосовувати норми права [501, с. 246].

Вказане можна підтвердити положенням частини другої ст. 58 ГПК України, що закріплює *право* судді об'єднати кілька однорідних позовних заяв або справ, у яких беруть участь ті ж самі сторони, в одну справу. При цьому у разі ініціювання об'єднання справ за клопотанням сторін суддя *зобов'язаний* обґрунтувати відмову у задоволенні клопотання про таке об'єднання.

Тому суддівський угляд доречно вважати одним із обов'язків судді господарського суду.

З цього витікає висновок, що суддівський угляд є складовою процесуального статусу судді господарського суду, що відрізняє структуру його статусу від структури процесуального статусу всіх інших учасників господарського процесу [495, с. 24-25].

З урахуванням вищевказаного, доречно визначити *суддівський угляд у господарському судочинстві* як процесуальний обов'язок судді господарського суду здійснити вибір із декількох законних альтернативних варіантів з урахуванням конкретних обставин господарської справи та правової позиції судді з метою винесення законного та обґрунтованого рішення по справі [495, с. 27].

За ознакою ініціативності суддівський угляд може бути діяльністю, ініційованою іншими учасниками процесу. Наприклад, у випадку подання заяви про скасування ухвали про вжиття запобіжних заходів суддя відповідно до частини четвертої ст. 43⁷ ГПК

України може винести ухвалу про залишення без змін такої ухвали або її зміну чи скасування. Тобто, фактично закон перелічує всі можливі варіанти щодо результатів розгляду заяви про скасування ухвали про вжиття запобіжних заходів, а суддя, застосовуючи суддівський угляд, з урахуванням конкретних обставин справи, вирішує порушене питання.

При цьому процесуальний закон часто дозволяє судді діяти за власною ініціативою (статей 24, 53, 58, 66, 74¹, 79, 81¹, 88, 89, 121¹ ГПК України). Наприклад, відповідно до ст. 24 ГПК України господарський суд за наявністю достатніх підстав має право до прийняття рішення залучити за своєю ініціативою до участі у справі іншого відповідача, а відповідно до ст. 53 – зі своєї ініціативи може визнати причину пропуску встановленого законом процесуального строку поважною і відновити пропущений строк, крім випадків, передбачених цим Кодексом, а також продовжити призначені ним строки [69].

У вищевказаних та деяких інших випадках суддівський угляд буде ініціативною діяльністю судді господарського суду, що потребує активної позиції судді, високого рівня правової культури, відповідальності та принциповості, вдумливого та розумного застосування не тільки норм закону, але й його духу з метою реалізації завдань суду.

З урахуванням вищезазначеного, суддівський угляд передбачає деякий вибір господарським судом законного, вмотивованого рішення. Суд у такому випадку наділений певною мірою свободи при прийнятті відповідного рішення. Однак, така свобода не абсолютна, а має певні обмеження. Наприклад, господарський суд при прийнятті рішення керується положеннями законодавства, процесуальними строками, принципами права тощо. Такі обмеження в теорії права носять назву «межі судового угляду» [495, с. 28].

В юридичній літературі підходи до визначення поняття «межі судового угляду» мають спільні риси. Так, О. О. Березін визначає межі судового угляду як встановлені за допомогою особливого правового інструментарію кордони, в межах яких суб'єкт правозастосування на основі комплексного аналізу обставин юридич-

ної справи уповноважений винести оптимальне рішення з точки зору принципів законності, справедливості та доцільності [502, с. 16]. К. П. Єрмакова зазначає, що межі судового угляду – це встановлений легальними суб'єктами за допомогою спеціальних правових засобів у нормативно-правових актах, інших формах права вид правових обмежень, що встановлює кордони, в межах яких суд має можливість вольового вибору для оптимального вирішення юридичного питання [503, с. 52]. Л. М. Берг вказує, що межі судового угляду – це правові рамки, встановлені уповноваженими суб'єктами за допомогою юридичних засобів, що чітко обмежують обсяг застосування права [471, с. 109].

Межі судового угляду встановлюються за допомогою специфічних правових засобів: диспозитивних та імперативних норм, що містять відносно-визначені та альтернативні санкції; оціночних категорій; закритих та відкритих переліків; прогалин в праві та колізій в законодавстві тощо.

Так, О. О. Березін виділяє наступні способи закріплення меж:

- за допомогою встановлення в законі всіх можливих для вибору суб'єктом правозастосування альтернатив;
- за допомогою встановлення верхніх та нижніх меж можливих варіантів рішення;
- шляхом надання суб'єкту правозастосування можливості прийняти рішення на основі загальних принципів та вимог законодавства [502, с. 15].

В. В. Ярков відмічає, що функцію обмеження угляду суду виконують юридичні факти [379, с. 105], і такі юридичні факти чітко визначають характер дій та межі судового угляду при застосуванні норм права, зокрема, встановлюють рамки при здійсненні процесуальних дій сторонами [379, с. 105].

При цьому, якщо певні юридичні факти законодавчо покладаються в основу винесення певного судового рішення, то, на нашу думку, це не можна визнати суддівським углядом. Наприклад, частиною другою ст. 40 ГПК України встановлено: «Речові докази, які знаходяться в господарському суді, після вирішення спору повертаються підприємствам та організаціям, від яких їх було одержано, або передаються стороні, за якою господарський суд

визнав право на ці речі» [69, ст. 40]. В даному випадку немає місця суддівському угляду, оскільки при наявності певних юридичних фактів суддя має лише один варіант поведінки: у разі, якщо господарський суд визнав право на певну річ в ході розгляду справи – ця річ передається особі, за якою визнано право на річ, в інших випадках – повертається суб'єктам, від яких цю річ було отримано [495, с. 29-30].

А. Т. Боннер вказує, що приймаючи рішення «на розсуд», орган держави або посадова особа виходить із загальних вказівок закону, конкретних обставин справи, норм моралі або з власного досвіду [478, с. 41]. У вказаній позиції викликає заперечення використання частки «або», оскільки всі вказані складові у сукупності можуть стати важливими для отримання оптимального варіанту поведінки.

О. О. Березін розподіляє межі судового угляду на суб'єктивні та об'єктивні. До суб'єктивних меж, на думку автора, слід віднести межі, які стосуються особи суб'єкта правозастосування, його правосвідомості. До об'єктивних меж відносяться безпосередньо ті, що закріплені в нормативно-правових актах [502, с. 15].

О. А. Папкова виділяє загальні та спеціальні межі судового угляду. До загальних меж, на думку автора, належать предмет угляду, суб'єкт угляду, процесуальні строки, незалежність суддів та завдання судочинства. До спеціальних меж належать перелік умов, закріплених в альтернативній юридичній нормі, спеціальні умови, закріплені у відносно-визначеній нормі (виражені за допомогою оціночних понять), категорії сумлінності, справедливості, розумності, доцільності та моральності. Крім того, автор виділяє субсидіарні спеціальні межі, а саме: обставини конкретної справи та норми матеріального права [477, с. 76].

Таким чином, суд при застосуванні суддівського угляду діє не довільно та повністю на власний розсуд, а в певних межах, що представлені цілим комплексом засобів, в тому числі і закріплених у законодавстві. Межі суддівського угляду є важливим фактором для забезпечення законних прав та інтересів суб'єктів господарювання при здійсненні господарським судом правосуддя [495, с. 30].

3.2.2. Особливості процесуального статусу осіб, які захищають власний інтерес у господарській справі

Як було вказано в першому розділі роботи, особи, які захищають власний інтерес у справі, мають відокремлені процесуальне положення та статус, виходячи із завдань, які вони вирішують у господарській справі. До таких учасників у позовному провадженні господарського судочинства належать:

- позивач;
- відповідач;
- треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору;
- особи, які не брали участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки.

М. М. Михеєнко, В. В. Молдован та Л. К. Радзівська зазначають, що під «сторонами» розуміються позивач і відповідач, тобто особа, що має право вимоги у спірному матеріальному правовідношенні (кредитор), та особа, на якій лежить зобов'язання (боржник). В процесі вказані особи стають відповідно позивачами і відповідачами [504, с. 176].

Оскільки вказані особи частіше за все в господарському судочинстві виступають в особі представника або адвоката, що наділені в процесі процесуальним положенням та статусом осіб, яких вони представляють, то деякі процесуальні аспекти представництва, пов'язані з темою дослідження, також розглядатимуться в даному підрозділі роботи.

Процесуальний статус сторін на дисертаційному рівні достатньо глибоко досліджувався в країнах найближчого зарубіжжя, зокрема, серед ґрунтовних праць даного напрямку слід відзначити дослідження К. Р. Русиної «Розпорядчі права сторін у цивільному процесі» [505], К. В. Михайлової «Правовий статус сторін у цивільному процесі Російської Федерації» [506], А. Н. Балашова «Участь сторін у цивільному судочинстві (проблеми теорії та практики)» [507], Н. М. Трашкової «Захист відповідача в цивільному процесі» [508], І. С. Комарова «Захист відповідача проти позову в цивільному та арбітражному процесі» [509], А. Н. Єлістратової «Теоретичні та практичні аспекти захисту від-

повідача проти позову» [510] та деякі інші праці, що вказує на актуальність даного питання.

Господарське процесуальне законодавство не містить загального визначення поняття сторін судового процесу, але визначає коло осіб, які можуть ними бути. В. В. Ярков визначає, що сторонами судового процесу є учасники спірного матеріального правовідношення, тобто особа, яка має право вимоги (кредитор), та особа, на яку покладається обов'язок виконати зобов'язання (боржник). У судовому процесі кредитор стає позивачем, а боржник – відповідачем [107, с. 93]. Юридична енциклопедія визначає сторону як учасника визначених правовідносин, дії чи бездіяльність якого щодо іншого учасника (учасників) тягнуть обопільні матеріально-правові або процесуальні наслідки [188, с. 654]. Цивіліст М. Й. Штефан визначає сторони процесу як юридично заінтересованих осіб, матеріально-правовий спір між якими є предметом розгляду і вирішення у цивільному судочинстві [119, с. 102]. Тлумачний словник арбітражного процесу визначає сторони як суб'єктів матеріально-правових відносин, які виступають на захист своїх інтересів, і на яких поширюється законна сила судового рішення [511, с. 45]. О. І. Харитонova зазначає, що сторонами господарського процесу є учасники судового процесу, між якими виник спір з матеріальних господарських правовідносин, у зв'язку з чим вони безпосередньо заінтересовані у розв'язанні справи господарським судом на їхню користь [393, с. 104]. А. А. Первушина, Н. С. Хатнюк вказують, що сторонами господарського процесу є юридично заінтересовані учасники судового процесу, між якими виник спір з матеріальних господарських правовідносин і підлягає розгляду та вирішенню у господарському судочинстві [106, с. 107]. За аналізом вищевказаних визначень можна підсумувати, що *сторонами у позовному провадженні* є юридично заінтересовані особи, матеріально-правовий спір між якими є предметом розгляду і вирішення у господарському судочинстві, дії чи бездіяльність яких щодо іншого учасника (учасників) провадження тягнуть обопільні матеріально-правові або процесуальні наслідки [512, с. 191].

Деякі дослідники вказують, що позивачем в загальному сенсі цього слова є особа, яка подає позов до господарського суду. Проте з таким визначенням не можна погодитися, оскільки не завжди позивач самостійно подає позовну заяву до господарського суду. Іноді замість нього це роблять інші особи (наприклад, прокурор, коли зачіпаються інтереси держави) [512, с. 192].

О. І. Харитонова характеризує позивача як особу, на захист суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів якої відкривається господарська справа у суді та розпочинається господарський процес, а відповідача – як особу, яка за заявою позивача притягується до відповідальності за порушення чи оспорування його права і охоронюваного законом інтересу [513, с. 57]. Вважаємо, що визначення відповідача надає останньому негативний відтінок, оскільки, керуючись вказаним визначенням, це завжди особа, яка «притягується до відповідальності», що не можна визнати вірним, оскільки в практиці господарських судів великий відсоток справ складають справи, в яких позов не задовольняється, тобто справа вирішується на користь відповідача і він, відповідно, не відчуває негативних наслідків винесеного судового рішення.

Більш обґрунтованою слід визнати позицію С. Я. Фурси, яка визначає позивача як особу, на захист порушених, оспоруваних, невизнаних суб'єктивних прав, свобод та охоронюваних законом інтересів якої порушується справа у суді; відповідача – як особу, яка вступає у процес або притягується судом до участі у справі за вказівкою і вимогою позивача [96, с. 135]. Вказана дефініція позивача чітко визначає його місце в процесі і підкреслює його відмінність від прокурора та інших осіб, які можуть вступити в процес з метою захисту прав та інтересів позивача. Проте визначення відповідача акцентує увагу лише на тому, що він вступає в процес або притягується судом до справи за «вказівкою і вимогою позивача», однак позивач вправі вимагати від суду залучення до справи судових експертів, третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, посадових осіб підприємств, організацій та державних органів. Таким чином, всі вони відповідають вказаній дефініції відповідача, що не можна підтримати.

С. Я. Фурса також зазначає, що в разі відмови суду у прийнятті позовної заяви процесуальні права у позивача не виникають [96, с. 106]. Вказану позицію також не можна визнати обґрунтованою, оскільки позивач в такому випадку отримує право на оскарження ухвали про відмову, а вказане право надано сторонам у справі відповідно до ст. 22 ГПК України.

Таким чином, в цілому проміжним висновком є наступний: *позивачем* слід визнати особу, на захист порушених, оспорюваних, невизнаних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів якої порушується справа у суді, а *відповідачем* – особу, до якої заявлено позовні вимоги у суді.

Досліджуючи право на позов, необхідно звернути увагу на те, що більшість дослідників чітко та однозначно пов'язують його з позивачем: зокрема, М. А. Гурвич зазначає, що право на позов позначається як «право вимоги *позивача до відповідача*, що сформувалось у сенсі можливості його примусового здійснення» [514, с. 44]. С. І. Вільнянський визначає право на позов як матеріально-правову вимогу *позивача до відповідача* [515, с. 179-181] (виділено мною – Т. С.). Але з цим не можна погодитися, оскільки, по-перше, позов у справі може бути подано також третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору; по-друге, справи з однорідними вимогами та доказовою базою можуть бути об'єднані суддею в одне провадження, і в такому випадку права та обов'язки позивача отримає декілька осіб; по-третє, відповідач у справі має право подати зустрічний позов, вимоги до оформлення та порядку подачі якого повністю співпадають з вимогами до оформлення та порядку подачі позову позивачем у справі.

Тому найбільш широким, таким, що відступає від загально-визнаного, та найобґрунтованішим слід визнати поняття права на позов Ф. К. Савіньї, який вкладав у нього зміст правомочності, що виникає з порушенням права та спрямована на усунення цього порушення [516, с. 9].

Таким чином, найбільш широким колом прав у господарському процесі володіють позивач, відповідач і третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору. Причому слід визнати, що вказані назви таких учасників є певною мірою умовними,

оскільки кожен з них, виходячи з позиції та вимог інших учасників, може перетворитися в іншого учасника, не змінюючи назву свого положення в господарському процесі.

Наприклад, позивач у випадку подання відповідачем зустрічного позову формально залишається позивачем, але за вказаним зустрічним позовом стає фактично відповідачем. Так, Н. М. Трашкова до переліку доступних відповідачу засобів захисту включає заперечення процесуального і матеріального характеру, зустрічний позов, дії щодо укладення мирової угоди, а також дії, спрямовані на захист своїх інтересів при перевірці судових рішень у вищих судових інстанціях і при їх виконанні [517, с. 7-8]. І. С. Комаров до кола засобів захисту відповідача проти позову відносить позов, заперечення, мирову угоду та інші звернення до юрисдикційних органів та інших учасників процесу [509, с. 7]. Цікавим видається те, що він виділяє саме позов, а не тільки зустрічний позов, оскільки автор слушно зауважує, що при здійсненні діяльності по захисту проти позову відповідач не повинен обмежуватися тими процесуальними засобами, які доступні в межах вже порушеної за ініціативою позивача процесу. І. С. Комаров звертає увагу на те, що припустимо порушення інших «захисних» за своєю метою юридичних справ як у межах цивільного, так і, в разі необхідності, в межах адміністративного, конституційного або кримінального судочинства [509, с. 9].

Таким чином, отримавши зустрічний позов, позивач фактично стає відповідачем відносно особи, що подала зустрічний позов, та отримує права на застосування різноманітних процесуальних засобів захисту, властивих відповідачеві: може подавати заперечення проти зустрічного позову, укладати мирову угоду щодо вимог зустрічного позову, визнавати такий позов повністю або частково. Лише одна відмінність такого фактичного статусу в тому, що не можна подати зустрічний позов на зустрічний позов, тому позивач може лише змінити або доповнити власний позов у даній справі з урахуванням вимог та обґрунтувань зустрічного позову.

Аналогічним чином складається ситуація при вступі в процес третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору.

Т. Є. Абова зазначає, що у процесуальному праві термін «треті особи» здебільшого має технічне значення, оскільки стосовно позивача та відповідача ці особи виступають як треті (за рахунком), саме тому вони і називаються третіми особами у господарському процесі [171, с. 89]. П. П. Заворотко та М. Й. Штефан вказують, що назва взята не тому, що така особа є зайвою в «чужому» спорі, а тому, що спір відбувається між двома сторонами, а вона є третьою особою, яка вступає в цей спір. Указана назва є суто процесуальною та відбиває справжнє процесуальне становище відповідної особи у спорі між сторонами і немає потреби встановлювати їй нову назву [518, с. 89]. С. С. Бичкова зазначає, що відповідна назва не лише влучно відображає місце цих суб'єктів серед інших осіб, які беруть участь у справах позовного провадження, а й дає змогу усвідомити мету їх участі у справі – захист своїх прав, свобод та законних інтересів, відмінних від інтересів сторін [519, с. 75].

К. С. Юдельсон вважав, що така особа адресує свої притязання завжди обох сторонам [520, с. 73-74]. Слід зауважити, що вказана позиція реалізована законодавцем в адміністративному судочинстві (ст. 53 КАС України [378]).

Проте більшість дослідників (зокрема, М. О. Гурвич, А. Ф. Клейнман, І. М. Ільїнська) слушно зауважують, що позов третьої особи може бути заявлений як до обох сторін, так і до однієї з них [521, с. 61; 522, с. 108; 523, с. 32].

А. В. Смітюх визначає третіми особами, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору (іменуються також третіми особами із самостійними вимогами) осіб, які вже вступають у порушену справу до прийняття господарським судом рішення для захисту власних матеріально-правових інтересів, подавши позов до однієї чи обох сторін [63, с. 91-92].

Д. М. Сібільов вказує, що треті особи із самостійними вимогами на предмет спору є учасниками процесу, що вступають у порушену справу з метою захисту власних інтересів, несумісних з інтересами позивача та відповідача [524, с. 19]. Автор підкреслює саме несумісність цих вимог з вимогами сторін процесу. Однак цілком з ним не можна погодитись, адже слід було б сказа-

ти, що несумісність може бути або з інтересами відповідача, або позивача, або їх разом. При цьому вони можуть бути сумісними з інтересами сторін лише частково. Тому слід було б сказати, що тут більше йдеться про повне або часткове неспівпадіння інтересів сторін та такої третьої особи.

Це підтверджують і положення ст. 34 ЦПК України, відповідно до якої треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмету спору, вступають у справу шляхом пред'явлення позову до однієї чи двох сторін з метою захисту особистих суб'єктивних матеріальних прав, свобод, охоронюваних законом інтересів [377, ст. 34].

У господарському процесі статус третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, відрізняється застосуванням досудового врегулювання спору у випадках, передбачених законом. Отже, беручи до уваги норми розділу II ГПК України, можна говорити, що треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, можуть вступати у справу до прийняття рішення господарським судом, подавши позов до однієї або до обох сторін за умови вжиття заходів досудового врегулювання спору у випадках, передбачених законом.

Критерієм допуску третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги, до господарського процесу, є правовий зв'язок зі спірним матеріальним правовідношенням, з предметом спору. В свою чергу, в юридичній літературі предметом спору визнається матеріальний об'єкт, з приводу якого йде спір між позивачем і відповідачем [525, с. 70]. Проте влучним є твердження, що заявлення самостійної вимоги на предмет спору між сторонами, яка пред'являється по їх справі, ні в якій мірі не свідчить про наявність самостійних прав на предмет спору, які можуть бути визначені тільки рішенням суду після розгляду справи по суті [109, с. 56].

Наприклад, у справі № 916/1610/13 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «ПІВДЕННИЙ РКК» до відповідачів – Приватного підприємства «Істок-777» та Будівельно-виробничої фірми «ДНІСТЕР» про визнання недійсним попереднього договору купівлі – продажу нерухомого майна, укладеного 30.05.2013 р., до господарського суду Одеської області 19.03.2014 р.

надійшла позовна заява Товариства з обмеженою відповідальністю «Ліверман-Україна» про вступ у справу в якості третьої особи з самостійними вимогами на предмет спору, в якій заявник просив:

- визнати недійсним з моменту укладення договору оренди нерухомого майна від 24.02.2013 р., укладений між ПП «Істок-777» та ТОВ «ПІВДЕННИЙ РКК»;

- визнати недійсним з моменту укладення попередній договір купівлі-продажу обладнання від 30.05.2013 р. та додаткову угоду № 1 від 31.05.2013 р. до попереднього договору купівлі-продажу обладнання від 30.05.2013 р., укладеного між ПП «Істок-777» та БВФ «ДНІСТЕР».

Господарський суд Одеської області визнав подані матеріали достатніми для прийняття вказаної заяви до розгляду, тому ухвалою від 21.03.2014 р. відповідно до ст. ст. 26, 64 ГПК України суд прийняв позовну заяву третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору ТОВ «Ліверман-Україна» до розгляду та задовольнив його заяву про вступ у справу третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору [526], оскільки вимоги його позовної заяви безпосередньо були пов'язані з предметом спору між вказаними позивачем та співвідповідачами.

Третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, слід відрізняти від співпозивачів, які можуть вступити в процес одночасно з порушенням справи і які між собою завжди мають однакові вимоги щодо предмета спору. Вимоги співпозивача завжди спрямовані до відповідача за первісним позовом, вимоги ж третьої особи із самостійними вимогами можуть бути звернені як до позивача або відповідача, так і одночасно до них обох. До того ж вимоги співпозивачів завжди між собою пов'язані, тоді як вимоги третьої особи із самостійними вимогами і позивача (співпозивача) можуть бути як пов'язані (в такому випадку третя особа направляє позов до відповідача), так і можуть виключати одне одного.

При цьому М. О. Абрамов вважає, що третя особа із самостійними вимогами є не просто не співпозивачем по справі, а по суті являє собою іншого позивача, адже вступає у справу за влас-

ною ініціативою і з власними вимогами та інтересами щодо предмета спору [21, с. 63]. Тому О. В. Бобровник пропонує замінити термін «третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору», іншим поняттям – «другий позивач». На його думку, така пропозиція зумовлена більш раціональним сприйняттям цього терміна, до того ж це дасть змогу не тільки скоротити його назву, а й відокремити його від третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору [527, с. 5].

Однак тут може з'явитись деяка плутанина між поняттями через сприйняття такого «другого позивача» як співпозивача. Вживаючи ж поняття «треті особи», вони чітко відмежовуються від сторін по справі, які ініціюють процес.

Також можна зазначити такі принципові відмінності між співпозивачем та третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору:

- позивач (співпозивач) порушує господарський процес самостійно через подання позовної заяви, у той час як третя особа із самостійними вимогами вступає зі своєю позовною заявою у вже розпочатий судовий процес, ініційований іншою особою (позивачем);

- вимоги позивача (співпозивачів) завжди направлені до відповідача, тоді як вимоги третьої особи відмінні за змістом та можуть бути направлені як до позивача (співпозивачів), відповідача (співвідповідачів), так і до них усіх разом [63, с. 95].

Вимоги співпозивача до відповідача чи співвідповідачів обґрунтовуються наявністю спільного права, чого немає у третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору.

Як зазначає С. С. Бичкова, позов, пред'явлений виключно до відповідача, не завжди буде спрямований і проти позивача. У зв'язку з різною юридичною природою підстав позову позивача та позову третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, останній може мати індивідуальну, виключну спрямованість позовної вимоги тільки до відповідача [528, с. 55].

Отже, підсумовуючи зазначене *основними ознаками третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору*, слід визнати те, що вони:

- є особами, які відповідно до ст. 1 ГПК України мають право подавати позови до господарських судів;
- вступають у вже розпочатий судовий процес;
- вступають у справу, пред'явивши позов до однієї чи обох сторін;
- мають інтереси, які, зазвичай, суперечать інтересам сторони чи обох сторін одночасно;
- вступають у справу добровільно та за власною ініціативою;
- відстоюють у процесі свої інтереси щодо предмета спору, тобто претендують на предмет спору, а тому їх юридична заінтересованість має самостійний характер;
- мають усі процесуальні права й обов'язки позивача.

При цьому, порівнюючи вказані основні ознаки з ознаками позивача, слід зауважити, що наявна лише одна відмінність – вступ у вже розпочатий судовий процес. При порівнянні статусу відповідача у разі подання зустрічного позову та третьої особи вказані ознаки співпадають у повному обсязі.

Частина перша статті 47 проекту ГПК України від 04.03.2016 р., розробленого Робочою групою з питань процесуального законодавства, а також частина перша ст. 50 проекту ГПК України № 6232 від 23.03.2017 р., запропонована Президентом України, пропонують закріпити, що «треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу *до закінчення підготовчого засідання*, подавши позов до однієї або декількох сторін» [429].

Проте встановлення вказаного строку обмежує права добросовісних учасників процесу, які не були належним чином повідомлені про наявність судового процесу, що зачіпає їх інтереси. Пропонуємо доповнити вказані частини статей реченням: «Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, можуть вступити у справу *після закінчення підготовчого засідання, якщо вони дізналися про наявність такого провадження після початку розгляду справи по суті*» [529, с. 274].

Також слід вказати, що за наявності у справі третіх осіб у вступній та описовій частинах рішення згідно зі статтями 26 та 27 ГПК України повинен бути точно визначений їх процесуальний

статус – із самостійними вимогами на предмет спору чи без таких, а в останньому випадку – на чийй стороні вони виступають (позивача чи відповідача). У залежності від цього формулюється мотивувальна та резолютивна частини судового рішення [530].

Залежно від того, чи заявила третя особа позовні вимоги до обох або лише до однієї із сторін спору (що трапляється значно рідше), вказана сторона або сторони спору перетворюються фактично у відповідачів за цим новим позовом. Причому відповідачем за позовом третьої особи стає і позивач, і первинний відповідач у справі, якщо позовні вимоги на предмет спору заявлено до них обох. У такому випадку обидві сторони отримують права відповідача стосовно позову третьої особи. Також слід зазначити, що позивач, в силу свого первісного статусу, позбавлений права подачі зустрічного позову, а може змінити або доповнити первісний позов, зазначивши у ньому вимоги до третьої особи, що заявляє самостійні вимоги на предмет спору, а відповідач, на нашу думку, зберігає право на подачу зустрічного позову до такої третьої особи, оскільки остання в процесі користується правами позивача і, відповідно, у відносинах з нею відповідач залишається в процесуальному положенні відповідача з належними йому правами та обов'язками по відношенню до позивача. Вважаємо, що протилежне значно ускладнюватиме процес. Дійсно, якщо третій особі надано право подавати позов у процесі, що вже триває, то нелогічним видається, якщо зустрічні вимоги відповідача у даній справі не зможуть бути розглянуті та таким особам необхідно буде для захисту своїх прав і законних інтересів подавати окремі позови, утворюючи паралельні процеси, тісно пов'язані з вказаною справою за предметом спору та доказовою базою [512, с. 193].

Тому, хоча більшість дослідників визначає зустрічний позов як самостійний позов, що пред'являється *відповідачем до позивача* (виділено мною – Т. С.) у процесі, що вже триває, для спільного розгляду з первісним позовом [531, с. 122], такий підхід не враховує різноманітності процесуальних відносин, зокрема, у господарському судочинстві. Виходячи з викладеного вище, пропонуємо вважати *зустрічним позовом* самостійний позов, що по-

дається відповідачем або іншими органами та посадовими особами на захист прав і законних інтересів відповідача, до позивача (позивачів) та/або третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору.

У зв'язку з цим слід підтримати пропозицію І. С. Комарова, який обґрунтовує наявність права на зустрічний позов не тільки у відповідача, але й у прокурора, державних органів, органів місцевого самоврядування, організацій або громадян у тому випадку, коли законом допускається звернення зазначених суб'єктів з самостійним позовом на захист прав і законних інтересів інших осіб [509, с. 11]. Закріплення вказаного положення вирішило б багато запитань, що виникають при реалізації статусу такими органами та посадовими особами.

З урахуванням вищезазначеного та за аналізом норм чинного ГПК України можна дійти висновку, що позивач, відповідач та третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, володіють однаковими правами та виконують однакові обов'язки при поданні позову, при розгляді господарської справи у суді першої інстанції та при перегляді судових актів у господарському суді [512, с. 193].

Дещо відособлено від них доречно розглянути осіб, які не брали участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки.

З одного боку, вони вступають у справу з власної ініціативи, тому вони також є самостійними (ініціативними) учасниками позовного провадження. З іншого боку, їх участь у даному статусі неможлива при розгляді справи у першій інстанції. Вказані особи можуть з'являтися в процесі лише при переглядах судових рішень у даній справі, якщо такі судові рішення зачіпають їх права та обов'язки, що вони повинні довести суду. Однак і вказані особи володіють загальними правами позивача та відповідача в процесі з урахуванням обмежень, пов'язаних з переглядом господарських справ. Наприклад, особа, яка не брала участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про її права та обов'язки, не може змінити предмет та підставу позову або вийти за межі розгляду справи у першій інстанції. Проте слід зауважити, що при

переглядах судового рішення позивач, відповідач, прокурор та треті особи також не наділені таким правом.

Відповідно до статей 91, 107 ГПК України сторони у справі, прокурор, треті особи, особи, які не брали участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки, мають право подати апеляційну, касаційну скаргу на судові рішення нижчестоящего господарського суду. Останні повинні обґрунтувати причини, як саме і чому рішення впливає на їх права та обов'язки.

В процесі перегляду рішень господарських судів першої інстанції у судах апеляційної інстанції виникали питання щодо процесуального положення особи, що, не будучи стороною у справі, подала апеляційну скаргу на судові рішення, яке, на думку такої особи, безпосередньо торкається її прав та обов'язків. Відповідь на дане питання міститься в Інформаційному листі Вищого господарського суду України «Про деякі питання, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів України у 2009 році щодо застосування норм Господарського процесуального кодексу України» від 29.06.2010 р. № 01-08/369: процесуальний статус відповідної особи може бути визначений як «особа, яка подає (подала) апеляційну скаргу» (п. 3 частини першої ст. 94 ГПК); у тексті судового рішення допустиме також вживання терміну «скаржник» [532].

Зокрема, у справі № 2/164-35/246 Верховний Суд України висловив свою позицію про те, в яких випадках рішення суду торкається прав та обов'язків особи, не залученої до участі у справі: судові рішення, оскаржуване незалученою особою, стосується її прав та обов'язків, якщо судом розглянуто й вирішено спір про право у правовідносинах, учасником яких на момент розгляду справи та прийняття рішення господарським судом першої інстанції є скаржник, або містить судження про права та обов'язки цієї особи у відповідних правовідносинах. Крім того, в мотивувальній частині рішення мають міститись висновки суду про права та обов'язки цієї особи, або у резолютивній частині рішення повинно бути вказано про права та обов'язки таких осіб. У такому випадку рішення порушує не лише матеріальні права осіб, не

залучених до участі у справі, але й їх процесуальні права, що випливають з положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема, – права на справедливий судовий розгляд при визначенні її прав і обов'язків. Будь-який інший правовий зв'язок між скаржником і сторонами спору не може братись до уваги [533].

В. М. Шерстюк наводить такі ознаки рішення (постанови), прийнятого щодо прав і обов'язків особи, не залученої до участі у справі:

- описова чи мотивувальна частина рішення (постанови) містить висновки або судження суду про права і обов'язки особи;
- у резолютивній частині рішення (постанови) суд прямо вказує на права і обов'язки особи [108, с. 528-529].

Отже, як слушно зазначають деякі автори, у першому з описаних випадків суд встановлює щодо не залученої до участі у справі особи певні факти, що створює потенційну загрозу зміни її правового становища у майбутньому. У другому з описаних випадків судовий акт безпосередньо змінює правове становище особи, яку не залучено до участі у справі [534, с. 96].

Проте вважаємо, що описова частина судового акта не може містити «висновки або судження суду про права і обов'язки особи», оскільки відповідно до частини першої ст. 84 ГПК України «описова частина має містити стислий виклад вимог позивача, відзиву на позовну заяву, заяв, пояснень і клопотань сторін та їх представників, інших учасників судового процесу, опис дій, виконаних господарським судом (огляд та дослідження доказів і ознайомлення з матеріалами безпосередньо в місці їх знаходження)» [69, ст. 84].

З урахуванням вказаного пропонується законодавчо закріпити поняття осіб, які не брали участі у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки, у ст. 91¹ ГПК України наступного змісту: «Особи, які не брали участі у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки – це особи, які не брали участі у розгляді господарської справи у першій інстанції, але господарський суд прийняв рішення, в мотивувальній частині якого містяться висновки суду про

права та обов'язки цих осіб або у резолютивній частині рішення суд прямо вказав про права та обов'язки таких осіб».

У постанові Пленуму Вищого господарського суду «Про деякі питання практики застосування розділу XII Господарського процесуального кодексу України» від 17.05.2011 р. № 7 дано роз'яснення, що якщо при цьому буде встановлено, що права такої особи оскаржуваним судовим рішенням не порушені та що питання про її права і обов'язки стосовно сторін у справі судом першої інстанції не вирішувалися, то апеляційний господарський суд своєю ухвалою припиняє апеляційне провадження на підставі п. 1 частини першої ст. 80 ГПК, оскільки у такому випадку не існує правового зв'язку між скаргником і сторонами у справі, в зв'язку з чим відсутній суб'єкт апеляційного оскарження [535]. Такий висновок впливає і з правової позиції Верховного Суду України (щодо припинення касаційного провадження), викладеної в його постанові від 07.07.2009 р. зі справи № 01/65-88 [536].

Слід зауважити, що досить часто про наявність відповідного судового акта вказаним особам стає відомо лише після закінчення строків на апеляційне та касаційне оскарження таких актів. Вказану проблему деякі науковці пропонують вирішувати шляхом законодавчого закріплення права на касаційне оскарження прийнятих у господарських справах рішень і постанов особами, що не можуть звертатися до господарського суду, як спеціалізованого суду за захистом порушених прав, доповнивши друге речення ст. 107 ГПК України «Право касаційного оскарження» словами «незалежно від того, чи входять вони до кола осіб, які мають право на звернення до господарського суду відповідно до ст. 1 цього Кодексу» [537, с. 93-94].

Однак доцільнішим вважаємо надати таким особам право звертатися із заявами про перегляд за нововиявленими обставинами. За аналізом ст. 113 ГПК України можна зробити висновок, що не залучена до участі у справі особа не віднесена до переліку осіб, які мають право на звернення із заявою про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами (право на звернення мають лише сторони, треті особи і прокурор). Однією з підстав для звернення із заявою про перегляд за нововиявленими

обставинами є «істотні для справи обставини, що не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи» (ст. 112 ГПК України). Вказане цілком відповідає положенню особи, яка не брала участі у первинному розгляді справи, тому не знала та не могла знати про порушення своїх прав та надати необхідні докази для обґрунтування доцільності винесення законного судового рішення у справі.

У зв'язку з цим особа, яка не брала участі у первинному розгляді справи, якщо господарський суд вирішив питання про її права та обов'язки, при зверненні з відповідною скаргою (заявою) отримує всі права самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження, які захищають власний інтерес.

Узагальнюючи все вищевказане, *самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження* можна охарактеризувати як осіб, які звернулися до суду або залучені до справи, оскільки судовий акт господарського суду може відбитися на їх правах та обов'язках, та можуть впливати на рух справи (його порушення, зміну ходу або припинення).

Самостійні (ініціативні) учасники позовного провадження для отримання відповідного статусу (прав та обов'язків) мають володіти наступними ознаками:

- відповідність вимогам ст. 1 ГПК України;
- наявність господарської процесуальної правоздатності і господарської процесуальної дієздатності;
- юридична зацікавленість у вирішенні справи на їх користь.

Розглянемо детальніше господарський процесуальний статус самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження на трьох етапах судового провадження.

І. При поданні позову сукупність прав та обов'язків виникає лише у позивача. Проте, якщо зауважити, що відповідач має право подати позов (зустрічний позов) до позивача, а третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору – позовну заяву до однієї або обох сторін спору, то видається доречним зазначити, що вказані учасники у зазначених випадках фактично володіти-муть правами позивача.

По-перше, позивач повинен мати право на позов, по-друге, реалізувати вказане право. С. І. Вільнянський право на позов зво-

див лише до матеріально-правової вимоги позивача до відповідача [515, с. 179-181], К. С. Юдельсон вирішальну ознаку права на позов вбачав у його процесуальному значенні [538, с. 190], О. О. Добровольський до поняття права на позов вкладав матеріально-правові та процесуальні можливості захисту права [539, с. 10]. Вважаємо, що одна складова без іншої не надає йому статусу позивача. Тобто якщо особа має право, але не реалізує його, то не стає у справі позивачем. Якщо особа реалізує право на звернення, проте господарський суд встановлює, наприклад, при подачі позову, що особа не має права на позов, то така особа також не стає позивачем у справі. Утім, в останньому випадку така особа стає учасником господарського процесу, оскільки після винесення судом ухвали про відмову в порушенні провадження або повернення позовної заяви без розгляду має право оскаржити вказані судові акти у встановленому законом порядку. При оскарженні судового акта вказана особа буде мати статус «заявник» або «скаржник», і у разі підтвердження апеляційним господарським судом статусу позивача цю справу буде порушено та розглянуто в суді першої інстанції.

Таким чином, слід визнати, що особа стає учасником позовного провадження після реєстрації її позовної заяви та доданих до неї документів у суді, а позивачем – лише після винесення господарським судом ухвали про порушення провадження у справі.

Ст. 55 Конституції України передбачає, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань, при цьому зацікавлена особа вправі звернутися до суду за захистом порушеного або оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу лише в порядку, встановленому законом [1, ст. 55].

В. В. Коваль зазначає, що право на позов об'єднує в собі дві правомочності – право на пред'явлення позову та право на задоволення позову. Ці дві правомочності повинні виступати в єдності, оскільки без права на пред'явлення позову не може бути права на задоволення позову. Разом із тим право на пред'явлення позову не буде для позивача засобом захисту порушеного або оскарженого права, якщо у нього не буде права на задоволення позову [540, с. 138].

Проте для доведення позивачем в суді свого права на пред'явлення позову та права на задоволення позову він має різне коло прав та обов'язків. Спочатку, при подачі позовної заяви, потенційний позивач у справі повинен відповідати певній низці передумов права на позов.

Вважаємо найбільш повною системою передумов, запропоновану М. А. Гурвичем:

I. Суб'єктивні:

- а) процесуальна правоздатність позивача і відповідача;
- б) відсутність заявленої у встановленому порядку відмови від здійснення права на пред'явлення позову (договір третейського запису).

II. Об'єктивні:

1. Позитивні передумови:

- а) підвідомчість справи суду;
- б) обов'язкове попереднє узгодження претензій із боржником (у випадках, встановлених законом);
- в) постанова (ухвала) суду як передумова права на пред'явлення позову.

2. Негативні передумови:

- г) виключення даної категорії спорів із переліку тих, що підлягають судовому розгляду на спеціальній підставі;
- д) наявність судового рішення, що вступило в законну силу, за тотожним позовом [514, с. 30].

В. В. Борщенко, досліджуючи випадки подачі групового позову, слушно пропонує доповнити вищевказану класифікацію такими передумовами, як:

- наявність особливостей суб'єктного складу (групи осіб, чий права порушені діями відповідача);
- наявність загального для всіх позивачів відповідача;
- однорідність предмета та підстави вимог групи осіб;
- наявність єдиної доказової бази;
- використання одного загального способу захисту прав та інтересів (наприклад, вимоги про відшкодування збитків).

Дослідниця зазначає, що вищевказані передумови є об'єктивними та позитивними, оскільки їх наявність необхідна для можли-

вості звернення до господарського суду з метою порушення справи за груповим позовом [167, с. 70].

Т. М. Кучер наполягає на тому, що право на звернення до суду та право на пред'явлення позову є складовими елементами права на судовий захист, та у сукупності з правом на задоволення законного і обґрунтованого позову зумовлюють судовий захист порушених, невизнаних, оспорюваних прав, свобод та інтересів [82, с. 6]. Вказане викриває тонку межу між правом на захист та правом на судовий захист. Дійсно, звертаючись до господарського суду, особа прагне отримати від суду рішення, яке захистить її інтереси (звертається за судовим захистом). При цьому в процесі кожна особа отримує право на захист, в тому числі самозахист, що має вираз у можливості взяти адвоката або іншого представника чи захищати самому власні інтереси в суді. Господарський процес не обмежує учасників у вказаному праві: немає жодної категорії господарських справ, за якими учасникам процесу було б обмежено захищатися за допомогою представника або обрати самозахист (за винятком особливостей представництва у касаційному провадженні та у Верховному Суді, впроваджених з 01.01.2017 р. Законом України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII, відповідно до якого представниками можуть виступати лише адвокати) [245].

Представник за договором є найбільш поширеним видом представництва в господарському процесі. Довіреність від імені юридичної особи надається за підписом керівника або іншої уповноваженої ним особи та посвідчується печаткою юридичної особи [63, с. 99].

Довіреність відповідно до ст. 244 ЦК – це письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами. Установлено вимоги до довіреності, що видається юридичною особою. Довіреність від імені юридичної особи повинна бути підписана її керівником чи іншою уповноваженою на це її установчими документами особою і скріплена печаткою відповідної юридичної особи [67, ст. 244].

У літературі висловлювалася думка, що процесуальне представництво, будучи інститутом, притаманним усім процесуаль-

ним галузям права, є міжгалузевим інститутом права. Виходячи з цього, до порядку видачі й форми довіреності на представництво в господарському суді слід застосовувати норми цивільного законодавства в тій частині, в якій це питання не врегульоване нормами ГПК. Довіреність фізичної особи посвідчується нотаріально. Довіреність, що видається в порядку передоручення, згідно з вимогами ст. 245 ЦК України підлягає нотаріальному посвідченню незалежно від того, хто її видає – юридична особа чи фізична [67, ст. 245].

Довіреність повинна містити:

- зазначення особи, що видає довіреність;
- зазначення особи, якій видано довіреність;
- зазначення третьої особи, перед якою здійснюється представництво (в даному випадку – господарський суд);
- повноваження представника (дії мають бути правомірними, конкретними та здійсненими);
- строк довіреності;
- дату видачі довіреності;
- підпис особи, яка видала довіреність, а якщо довіреність видано юридичною особою, то й печатку юридичної особи.

Строк довіреності встановлюється у довіреності. Якщо строк довіреності не встановлено, вона зберігає чинність до припинення її дії. Довіреність, у якій не вказано дати її вчинення, є нікчемною (ст. 247 ЦК України [67]).

Якщо у справі бере участь іноземне підприємство, організація, слід мати на увазі, що відповідно до ст. 34 Закону України «Про міжнародне приватне право» порядок видачі, строк дії, припинення та правові наслідки припинення довіреності визначаються правом держави, у якій видана довіреність [541].

Довіреність може бути видана на представництво у конкретній справі (разова довіреність), або на представництво в усіх справах у всіх чи певних судах (постійна довіреність).

У господарському праві часто використовуються договори доручення, за якими повірений зобов'язаний діяти від імені довірителя. З юридичної точки зору цей договір можна вважати договором про представництво. Але процесуальне представництво

має певні особливості. В теорії процесуального права виділяють правозаступництво та судове представництво. В Англії, Франції, Бельгії та деяких інших державах правозаступництво відособлено від представництва. В Англії, наприклад, функцію правозаступництва виконують баристери (адвокати), а функцію представництва – соліситори (повірені). Баристери подають юридичні поради, складають важливі судові папери, виступають з промовами в суді; соліситори – проводять збирання і підготовку фактичного матеріалу і доказів у справі, подають і одержують процесуальні папери [542, с. 96].

В Росії після судової реформи 1864 р., незважаючи на злиття функцій правозаступництва і представництва, існували два види адвокатів: присяжні повірені, об'єднані в корпорацію, та приватні повірені при судах. Перші – адвокатська еліта, другі – рангом нижче [118, с. 142, 146, 147].

Сьогодні в Україні, як і більшості країн світу, функції представництва та правозаступництва не розділені. Злиття вказаних функцій має свої переваги і недоліки. До недоліків слід віднести ту обставину, що підготовка документації, вся технічна робота забирає у юриста певну кількість зусиль та часу, що відволікає його від основної діяльності – роботи над законодавством, яке, до речі, в Україні дуже швидко змінюється. Тому у справі іноді доцільніше приймати участь декільком представникам. До переваг злиття цих функцій можна віднести вигідність роботи одного представника з матеріальної точки зору та його особисту відповідальність за якість ведення справи [543, с. 78].

В судовій цивілістичній практиці свого часу була поширена так звана «протокольна участь» цивільного процесуального представника. Це здійснення представництва у суді без посвідченої належним чином письмової довіреності. В судовому засіданні повноваження представника підтверджуються усною заявою довірителя, яка фіксується у протоколі судового засідання, але при цьому представник не має права брати участь у наступних судових засіданнях у разі відсутності самого довірителя. Відповідно до ст. 44 чинного ЦПК України про припинення представництва або обмеження повноважень представника за довіреністю має

бути повідомлено суд шляхом подання письмової заяви або *усної заяви*, зробленої у судовому засіданні [377, ст. 44].

Безперечно, це цікава та доречна практика, але, з нашої точки зору, слід підтримати пропозицію Ю. Сульженко щодо законодавчого передбачення або постійної «протокольної участі» за усною заявою довірителя із занесенням у протокол судового засідання та зазначенням довірителем повноважень, які він надає своєму представнику, або посвідчення письмової заяви довірителя суддею [543, с. 79]. І хоча вказану пропозицію Ю. Сульженко висловив щодо вдосконалення цивільного процесу, але вважаємо доцільним її впровадження до господарського судочинства. Зокрема, для господарського процесу більш доречним видається остання частина пропозиції, оскільки її альтернатива має свої недоліки. По-перше, протокол складає секретар судового засідання, і виявляється можливість перекручення кола повноважень, його звуження або розширення, невірне розуміння секретарем учасника господарського процесу. Крім того, постійний пошук кожного разу інформації в протоколі колишнього засідання ускладнюватиме ведення справи. При цьому окрема заява, викладена особисто учасником позовного провадження та засвідчена суддею, буде мати окреме процесуальне значення. Крім того, для спрощення контролю за чинністю даної довіреності, у разі її відізвання або анулювання учасник процесу, що складав цю заяву, може робити відповідний напис на цій самій заяві із вказівкою дати внесення цього запису і означенням дати закінчення повноважень представника.

Дійсно, посвідчення довіреності, як і посвідчення копій документів – нотаріальна дія, але документи закон дозволяє засвідчувати господарському суду. Чому ж тоді суд не може засвідчити довіреність, якщо вона стосується саме цієї справи, процесуальних повноважень особи в господарському судочинстві, а особа заявника перевірена? Здається, для спрощення процедури розгляду справи це було б доречним [544, с. 81].

Згідно зі ст. 28 ГПК України справи юридичних осіб в господарському суді ведуть їх органи, що діють у межах повноважень, наданих їм законодавством та установчими документами, через

свого представника [69, ст. 28]. Представниками юридичних осіб можуть бути також інші особи, повноваження яких підтверджуються довіреністю від імені підприємства, організації.

Адвокат також може брати участь у господарському процесі як представник. Його статус у господарському процесі й умови участі у справі врегульовані Законом України від 05.07.2012 р. № 5076-VI, який виклав ч. 6 та ч. 7 ст. 28 ГПК України у новій редакції. Адвокатом згідно зі ст. 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» є фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування, склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю [140, ст. 6]. Згідно з п. 6 ст. 19 даного Закону представництво в суді є одним із видів адвокатської діяльності [140, ст. 19].

Слід визначити, що повноваження адвоката в господарському процесі мають бути належним чином оформлені і засвідчені. Тобто, волевиявлення сторони на представництво, здійснюване адвокатом, має бути оформлене відповідно до встановленої законом форми. Відповідно до ст. 26 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правової допомоги [140, ст. 26].

У ст. 28 ГПК України зазначено, що «повноваження адвоката як представника можуть також посвідчуватися ордером, дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги, або договором» [69, ст. 28]. При цьому «до ордеру обов'язково додається витяг з договору, у якому зазначаються повноваження адвоката як представника або обмеження його прав на вчинення окремих процесуальних дій. Витяг засвідчується підписом сторін договору» [69, ст. 28]. Таким чином, перше речення частини сьомої ст. 28 ГПК зазначає ордер як самостійний документ, яким можуть посвідчуватися повноваження адвоката як представника, а друге речення цієї ж частини вказує на обов'язкову необхідність за наявності ордера також і витягу з договору. Вважаємо, що вказану суперечність необхідно усунути.

У договорі, що укладається між довірительом і адвокатом, крім істотних умов, вказується предмет доручення, а виходячи з його змісту – також конкретні повноваження, якими наділяється адвокат для його належного виконання. Таким чином, укладання договору про надання правової допомоги є юридичним фактом, з яким закон пов'язує настання спеціальної процесуальної правосуб'єктності адвоката-представника. Спеціальна правосуб'єктність означає, що адвокат, надаючи правову допомогу, має право використовувати не тільки загальні права, але й спеціальні повноваження процесуальних суб'єктів (позивача, відповідача, третьої особи).

Значення договору про надання правової допомоги не вичерпується тільки матеріально-процесуальними і професійними аспектами. Має він ще організаційно-правовий аспект, який полягає в тому, що на підставі договору про надання правової допомоги адвокату видається ордер на участь у справі як представника. Ця форма підтвердження повноважень адвоката-представника в господарському процесі визначена ч. 7 ст. 28 ГПК України. До ордера обов'язково додається витяг з договору, у якому зазначаються повноваження адвоката як представника або обмеження його прав на вчинення окремих процесуальних дій. Значення ордера полягає в тому, що він підтверджує право адвоката на участь як представника у процесі по конкретній справі. Саме з моменту пред'явлення ордеру суду, в провадженні якого перебуває господарська справа, у адвоката виникають особливі правові можливості – повноваження.

Згідно з п. 2 Положення про ордер на надання правової допомоги та порядок ведення реєстру ордерів, затвердженого рішенням Ради адвокатів України від 17.12.2012 р. № 36, ордер на надання правової допомоги – письмовий документ, що посвідчує повноваження адвоката на надання правової допомоги у випадках і порядку, встановлених Законом України від 05.07.2012 р. № 5075-VI «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [545].

П. 14 Положення передбачує, що ордер встановленої цим Положенням форми є належним та достатнім підтвердженням правомочності адвоката на вчинення дій в інтересах клієнта. *Про об-*

меження правомочності адвоката, встановлені угодою про надання правової допомоги, останній або керівник адвокатського об'єднання (бюро) зобов'язані *вказати на звороті ордера* [545].

Як бачимо, вказана норма Положення суперечить змісту ч. 7 ст. 28 ГПК України, яка вимагає засвідчення повноважень адвоката не лише ордером, але й витягом з договору про надання правової допомоги. Відповідно, на сьогоднішній день адвокат як представник у справі повинен надати суду такий витяг, однак видається, що з метою приведення процесуальних норм у відповідність із нормами законодавства про адвокатуру слід передбачити у ГПК України, що для підтвердження повноважень адвоката-представника може надаватися лише ордер, на зворотному боці якого мають бути перераховані відповідні права адвоката, засвідчені підписом довірителя та посвідчені адвокатом чи керівником адвокатського об'єднання. Вважаємо, що пред'явлення адвокатом не довіреності, а саме ордера істотно полегшить оформлення та підтвердження його повноважень [546, с. 82], що є важливим з практичної точки зору.

Останнім часом продовжується бурхлива дискусія щодо надання адвокатам виключного права представляти інтереси юридичних осіб, в тому числі щодо заборони штатним юрисконсультам та юридичним службам підприємств та організацій, що не мають свідоцтв на зайняття адвокатською діяльністю, представляти інтереси таких осіб. Вказане видається необґрунтованим обмеженням як прав інших фахівців у галузі права, так і самих довірителів (підприємств та організацій), оскільки адвокатська монополія може призвести до значного підвищення вартості їх послуг та зловживань, що витікають з цього. Тому вважаємо доречним залишити можливість брати участь у справі на підставі довіреності для інших осіб. А у разі, якщо при укладенні договору про правову допомогу з адвокатом чи адвокатським об'єднанням особа встановила обмеження повноважень представника, такі обмеження повинні бути зазначені в ордері [546, с. 82] особою, яка відповідає за його видачу.

Після прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» в 2011 р. в Україні з'явилася безоплатна вторинна пра-

вова допомога. У зв'язку з цим до ст. 28 ГПК України були внесені зміни. Довіреність громадянина, який є суб'єктом права на безоплатну вторинну правову допомогу, за зверненням якого прийнято рішення про надання такої допомоги, може бути посвідчена посадовою особою органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги. У ст. 15 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» міститься перелік суб'єктів, які мають право надавати безоплатну вторинну правову допомогу в Україні [547, ст. 15]. До них відносяться:

- 1) центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги;
- 2) адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на постійній основі за контрактом;

- 3) адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу на тимчасовій основі на підставі договору.

Право на безоплатну вторинну правову допомогу в господарському процесі згідно з цим Законом та іншими законами України мають такі категорії осіб:

- 1) особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо середньомісячний сукупний дохід їхньої сім'ї нижчий суми прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, інваліди, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі менше двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб [548];

- 2) діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульні діти, діти, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї;

- 3) особи, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», до моменту прийняття рішення про надання статусу біженця та у разі, якщо особа оскаржує рішення щодо статусу біженця [549].

Право на безоплатну вторинну правову допомогу мають також громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу.

У випадку, коли представником особи у господарському суді є адвокат, слід мати на увазі обмеження діяльності адвоката, встановлені ст. 28 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [140].

Адвокату забороняється укладати договір про надання правової допомоги і він зобов'язаний відмовитися від виконання договору, укладеного адвокатом, адвокатським бюро або адвокатським об'єднанням, у разі, якщо:

1) доручення на виконання дій виходять за межі професійних прав і обов'язків адвоката;

2) результат, досягнення якого бажає клієнт, або засоби його досягнення, на яких він наполягає, є протиправними, суперечать моральним засадам суспільства, присязі адвоката України, правилам адвокатської етики;

3) адвокат брав участь у відповідному провадженні, і це є підставою для його відводу згідно з процесуальним законом;

4) виконання договору про надання правової допомоги може призвести до розголошення адвокатської таємниці;

5) адвокат є членом сім'ї або близьким родичем посадової особи, яка брала або бере участь у господарському, цивільному, адміністративному судочинстві, кримінальному провадженні, розгляді справи про адміністративне правопорушення, щодо яких до адвоката звертаються з пропозицією укладення договору про надання правової допомоги;

6) виконання договору може суперечити інтересам адвоката, членів його сім'ї або близьких родичів, адвокатського бюро або адвокатського об'єднання, засновником (учасником) якого він є,

професійним обов'язкам адвоката, а також у разі наявності інших обставин, що можуть призвести до конфлікту інтересів;

7) адвокат надає правову допомогу іншій особі, інтереси якої можуть суперечити інтересам особи, яка звернулася щодо укладення договору про надання правової допомоги.

У разі відмови від укладення договору про надання правової допомоги адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю про відомості, що стали йому відомі від особи, яка звернулася з пропозицією укладення такого договору.

Аналогічні положення повинні бути встановлені чинним ГПК України для інших осіб, які можуть виконувати функції представників у справі [546, с. 83].

Процесуальне положення представника, в тому числі і адвоката, тісно пов'язане з процесуальним положенням тієї сторони, яка передає свої суб'єктивні права й обов'язки представнику. На відміну від сторін, їхні представники допускаються судом до участі у справі. Тобто пред'явлення адвокатом чи представником за договором своїх повноважень передбачає зустрічне волевиявлення владного державного органу – суду прийняти або відмовити в прийнятті повноважень процесуального представника. І якщо суд знайде підстави для відмови в прийнятті повноважень, він виносить з цього приводу мотивовану ухвалу, а сторона має право залучити до справи іншого представника.

Досліджуючи вищевказане, доцільним видається зазначити у ГПК України, що вказані дії господарський суд повинен здійснити до початку розгляду справи по суті, а у разі, якщо вказана інформація стала відома суду або іншим учасникам справи після початку розгляду справи – то негайно після того, як вона стала їм відомою [546, с. 83].

При цьому слід зауважити, що учасниками позовного провадження частіше за все виступають юридичні особи – підприємства та організації. І тому з урахуванням вказаного доречно надати цим особам більше прав при обранні представника. Безперечно, суд повинен попередити учасника справи, що його інтереси можуть бути ущемлені недобросовісним представником або адвокатом. Проте учасник справи повинен самостійно, на власний ри-

зик визначитися щодо заміни або залишення вказаної особи в якості представника у даній справі [546, с. 83].

В юридичній літературі неодноразово висловлювалися думки, згідно з якими процесуальні повноваження представника не можна в «чистому» вигляді віднести ані до процесуальних прав, ані до процесуальних обов'язків.

Варто погодитися з думкою С. О. Халатова, який вважає, що повноваження процесуального представника слід розглядати як його суб'єктивне право на вчинення від імені та в інтересах довірителя процесуальних дій, спрямованих на виникнення, у зв'язку з розглядом справи господарським судом, певних правових наслідків для довірителя, і одночасно як обов'язок вчинити зазначені дії [550, с. 102].

Зазначене навряд чи можна визнати вірним. Представник у господарському процесі, як і інші особи, що беруть участь у справі, наділяється і процесуальними правами, і процесуальними обов'язками. Він зобов'язаний при реалізації прав у першу чергу враховувати інтереси, позицію та вказівки довірителя, а приклад «обов'язку вчинити певні дії» для довірителя досить складно навести навіть з існуючої судової практики.

На думку Д. Р. Жаркова, повноваження адвоката-представника в господарському процесі являють собою, з одного боку, прояв суб'єктивного права на участь у процесі, а з іншого – реалізацію даного права шляхом вчинення процесуальних дій. Д. Р. Жарков погоджується з авторами, які вважають, що повноваження – це прояв суб'єктивних прав і обов'язків щодо участі в процесі. Однак з урахуванням того, що суб'єктивний обов'язок існує лише у відносинах між представником і довірителем, а в процесуальних відносинах між представником і судом такого обов'язку немає [551, с. 29].

Представник вправі здійснювати ті процесуальні дії, на вчинення яких він уповноважений довірителем. Таким чином, «уповноваження» являє собою наділення представника правами та обов'язками, подібними до прав і обов'язків сторони в процесі. Укладаючи договір про надання правової допомоги, предметом якого є представництво в господарському процесі, довіритель

тим самим може надати представнику право розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами.

Як і права та обов'язки довірителя (позивача, відповідача, третьої особи), права та обов'язки представника поділяють на загальні і спеціальні. До загальних належать ті, без яких не може обійтися представник, захищаючи інтереси своїх довірителів. Ними охоплюється право знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії, брати участь в господарських засіданнях, подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, заявляти клопотання, давати усні та письмові пояснення господарському суду тощо [69, ст. 22]. Додаткові права представника сторони в процесі не регламентовано ані Господарським процесуальним кодексом України, ані жодним іншим нормативним актом.

Вказані повноваження докладно не перераховуються в уповноважених документах або навіть не вказуються взагалі. Спеціальні повноваження судового представника стосуються здійснення найбільш важливих дій, пов'язаних з розпорядженням об'єктом процесу, визначенням характеру судового захисту. Щоб між довірителем і представником не сталося якихось непорозумінь з приводу таких дій, повноваження на їх вчинення повинні спеціально обумовлюватися в уповноважуючому документі (наприклад, зміна предмета позову, визнання позову, укладення мирової угоди, передача справи до третейського суду) [552, с. 49].

З урахуванням цього, до спеціальних повноважень відносять перш за все право на порушення справи в господарському суді представником за договором чи адвокатом, яке можливе лише за наявності вказівки про це у довіреності (договорі). Так, наприклад, на підставі п. 1 ст. 63 ГПК України суддя відмовляє у прийнятті позовної заяви, якщо заява підписана особою, яка не має права її підписувати [69, ст. 63].

Зокрема, суддя господарського суду міста Севастополя Н. Г. Плєва, розглянувши матеріали позовної заяви товариства з обмеженою відповідальністю «Анви» до Управління служби безпеки України в м. Севастополі про стягнення заборгованості у розмірі 82077,58 грн та «враховуючи, що матеріали позовної заяви не містять довіреності, що підтверджувала б повноваження

Петровської О. С. на підписання позову», винесла ухвалу від 10.12.2013 р. по справі № 919/1415/13 про повернення позовної заяви без розгляду в порядку п. 1 частини першої ст. 63 ГПК України [553].

Важко погодитися з думкою Є. О. Трещової, яка вважає, що наділення адвоката-представника такими спеціальними повноваженнями означає наявність між ним і особою, яку він представляє особливо довірчих відносин [554]. На спростування даної позиції необхідно зазначити, що процесуальному представництву не властива ознака «особисто-довірчих відносин адвоката-представника і довірителя». Мотивами, що спонукають надати повноваження на представництво певному суб'єкту, є кваліфікація, досвід, знання, ділова характеристика.

Цим представництво є схожим з посередництвом, що в своїх працях досліджувала В. В. Резнікова [555; 556, с. 71-99; 557]. Зокрема, вказана дослідниця зазначає, що принципова відмінність між представництвом, посередництвом, іншими формами встановлення та реалізації господарських зв'язків між двома і більше особами за участю третьої особи полягає у характері взаємних суб'єктивних прав та обов'язків [556, с. 517].

Слід зазначити, що однією з особливостей діяльності адвоката як представника в господарському суді, виходячи з логічного і системного тлумачення норм господарського законодавства та законодавства про адвокатуру та адвокатську діяльність, є те, що адвокат як представник може передоручити (передати виконання зобов'язань, прийнятих за договором) тільки особі, яка має статус адвоката. Адже, укладаючи угоду з адвокатом, довіритель виходить з того, що його інтереси представлятиме особа, що володіє необхідною кваліфікацією, досвідом і вмінням підготовки необхідних процесуальних документів.

Необґрунтованою також видається позиція, що представник за довіреністю володіє в процесі всіма правами особи, яку він представляє, з чого деякі автори доходять висновку, що «обмеження обсягу прав представника в довіреності порівняно з повноваженнями, встановленими в законодавстві,...є невірним та не повинно братися до уваги судом, що розглядає спір» [51, с. 20].

Більш правильним буде вказати, що процесуальні права та обов'язки представника мають похідний характер від прав та обов'язків довірителя. Іншими словами, представник може мати обсяг повноважень, рівний за довірителя, або менший за нього, причому обмеження встановлюватиме виключно довіритель.

Крім прав, встановлених ст. 22 ГПК України, адвокат додатково має й інші права, визначені ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Порівнюючи названі норми, можна зауважити, що перелік прав адвоката є значно ширшим. Так, адвокат, на відміну від сторони, а отже і від представника сторони, має також право на адвокатський запит; має право збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою; застосовувати технічні засоби, у тому числі для копіювання матеріалів справи, в якій адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правової допомоги, фіксувати процесуальні дії, в яких він бере участь, а також хід судового засідання в порядку, передбаченому законом; посвідчувати копії документів у справах, які він веде, крім випадків, якщо законом встановлено інший обов'язковий спосіб посвідчення копій документів; одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань тощо [140].

З одного боку, прибічники адвокатської монополії вказують на зазначені повноваження як на розширений статус адвоката порівняно з представником без такого статусу. Проте слід зауважити, що і сторони у справі не мають таких повноважень. З цього можна зробити висновок, що закон суттєво обмежує можливості щодо самозахисту учасників позовного провадження і «підштовхує» їх до вимушеного звернення до осіб, які мають додаткові можливості порівняно зі всіма іншими учасниками процесу – до адвокатів. Однак вказане не можна визнати вірним і таким, що відповідає загальним принципам національного законодавства, міжнародним нормам та європейським стандартам захисту прав та законних інтересів.

З іншого боку, за аналізом вказаних «додаткових» прав адвокатів можна зробити висновок, що більшість з них ширше розкриває права подавати докази та брати участь у дослідженні доказів, встановлені ст. 22 ГПК України для сторін.

Вказані повноваження не є суто процесуальними, оскільки реалізуються не в судовому засіданні, а поза ним, в ході підготовки до судових засідань, при збиранні доказів для підтвердження власної позиції. Крім того, адвокат не може використовувати вказані права безвідносно до конкретної особи (клієнта), права якого він захищатиме із застосуванням наданих йому законом можливостей. Тому більш обґрунтованою слід вважати позицію, що такими правами володітимуть клієнти адвокатів, а останні лише вправі використати вказані можливості «на користь» і за згодою довірителя, інтереси якого адвокат представлятиме за договором про надання правової допомоги.

Деякі дослідники, наполягаючи на особливому статусі адвоката, зазначають, що частина третя ст. 22 ГПК України та ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлюють такі обов'язки адвоката: добросовісно користуватися належними йому процесуальними правами; виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони; вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи; на вимогу клієнта надати звіт про виконання договору про надання правової допомоги; невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів; підвищувати свій професійний рівень; виконувати рішення органів адвокатського самоврядування [69; 140]. Крім того, адвокату забороняється використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта; без згоди клієнта розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб; займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта; відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом. Також на адвокаті лежить обов'язок дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики, які впливають з професійного ста-

туса адвоката і невиконання яких тягне за собою припинення такого статусу.

Вважаємо, що вказана обставина, як наслідок, повинна тягнути за собою припинення статусу представника у конкретній господарській справі. На цій підставі господарський суд, з урахуванням думки довірителя, повинен повторно вирішити питання про допуск в процес іншого адвоката, особи, яка раніше представляла інтереси довірителя як адвокат, або іншої особи, як представника, що не має статусу адвоката, на підставі пред'явлення довіреності.

За аналізом вищевказаних «основних та додаткових» обов'язків адвоката можна дійти висновку, що їх слід надати також і представникові, що не має статусу адвоката. Основними відмінностями в даному випадку є, по-перше, те, що вказане не знайшло свого відображення в нормативному акті (хоча зазвичай, в договорі про надання правової допомоги всі вищевказані обов'язки зазначаються і за їх порушення договором встановлюється відповідальність – штрафна та у вигляді припинення повноважень в якості представника); а по-друге, представник не втрачає у разі порушення своїх обов'язків статусу адвоката, оскільки такого статусу представник за договором не має (хоча доречно зауважити, що припинення статусу адвоката як вид стягнення застосовується до адвокатів-порушників досить нечасто).

Крім того, слід зауважити, що обов'язок адвоката як судового представника дотримуватися порядку в судовому засіданні не є похідним від прав і обов'язків довірителя, оскільки на законодавчому рівні окремо передбачено, що учасники позовного провадження, а також інші особи, присутні в залі судового засідання, зобов'язані беззаперечно виконувати розпорядження головуючого, додержуватися в судовому засіданні встановленого порядку та утримуватися від будь-яких дій, що свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил (частина четверта ст. 74 ГПК України).

З іншого боку, право на повну або часткову відмову від позовних вимог та інші права, перелічені у ст. 22 ГПК України, безумов-

но, є похідними від прав довірителя, оскільки спрямовані на розпорядження матеріальними правами останнього.

За аналізом вітчизняного законодавства, на нашу думку, безперечним видається те, що представник за договором та за довіреністю також повинен: добросовісно користуватися належними йому процесуальними правами; виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони; вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи; на вимогу клієнта надавати звіт про виконання договору про надання правової допомоги; невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів; підвищувати свій професійний рівень; не використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта; без згоди клієнта не розголошувати відомості, що стали йому відомі в ході представництва, не використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб; не займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо особа впевнена у самообмові клієнта; відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом; дотримуватися правил професійної етики. І у випадку, якщо представник не виконує вказані обов'язки, як і з адвокатом, договір може бути достроково розірваний, а довіритель має право на відшкодування збитків, до яких призвело невиконання або неналежне виконання представником або адвокатом своїх обов'язків за договором і законом.

Представник у будь-якому процесі зобов'язаний сумлінно вести справу у суді, користуватися належними йому правами і виконувати процесуальні обов'язки. Посадові особи підприємств, установ, організацій, а також адвокати, які виконують функції процесуального представника у господарському судочинстві, за несумлінне ведення справи можуть нести передбачену чинним законодавством відповідальність.

Так, згідно зі ст. 140 КЗпП України «у трудових колективах створюється обстановка нетерпимості до порушень трудової дисципліни, суворої товариської вимогливості до працівників, які несумлінно виконують трудові обов'язки. Щодо окремих несум-

лінних працівників застосовуються в необхідних випадках заходи дисциплінарного і громадського впливу» [558, ст. 140].

До адвоката також може застосовуватись дисциплінарна відповідальність, підставою для притягнення до якої є вчинення ним дисциплінарного проступку, за вчинення якого до адвоката може бути застосовано одне з таких дисциплінарних стягнень:

- 1) попередження;
- 2) зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року;
- 3) для адвокатів України – позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України, а для адвокатів іноземних держав – виключення з Єдиного реєстру адвокатів України.

Адвокат може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності протягом року з дня вчинення дисциплінарного проступку [140].

Право на звернення до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури із заявою (скаргою) щодо поведінки адвоката, яка може бути підставою для дисциплінарної відповідальності, має кожен, кому відомі факти такої поведінки. Не допускається зловживання правом на звернення до кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, у тому числі ініціювання питання про дисциплінарну відповідальність адвоката без достатніх підстав, і використання зазначеного права як засобу тиску на адвоката у зв'язку зі здійсненням ним адвокатської діяльності.

Адвокат може залучатися стороною, коли вона під час захисту своєї позиції у спорі визнає, що простого представництва (керівником, штатним юристом чи іншою особою, професійна кваліфікація якої не підтверджена в установленому порядку) недостатньо і у зв'язку з цим є необхідність у залученні зовнішньої незалежної професійної юридичної допомоги. При цьому можливість сторони в господарському процесі вільного вибору варіанту захисту своїх прав (самостійно або із залученням правової допомоги фахівця в галузі права або адвоката) є проявом державою реалізації свого обов'язку щодо гарантування кожній особі правової допомоги належного рівня.

З вищенаведеного можна зробити висновок, що здебільшого представниками в господарському процесі виступають представники за договором та адвокати, оскільки не всі учасники позовного провадження наділені процесуальною правоздатністю – деякі юридичні особи не можуть безпосередньо брати участь у розгляді справи і потребують допомоги процесуального представника. Крім того, нерідко причиною звернення фізичних та юридичних осіб до процесуального представника є потреба у кваліфікованій юридичній допомозі.

Значення представництва полягає у тому, що саме завдяки цьому інституту юридичні особи, недієздатні особи, малолітні мають можливість повніше здійснювати свої повноваження, захищати інтереси в суді за допомогою кваліфікованих юристів.

Отже, участь процесуального представника у господарському процесі обумовлена суб'єктивними та об'єктивними підставами. Тому не викликає сумнівів необхідність участі даної особи у господарському процесі з урахуванням специфіки статусу учасників позовного провадження. Можна виділити специфічні ознаки процесуального статусу представника у господарському процесі, зокрема:

- правове регулювання інституту процесуального представництва в господарському процесі забезпечено нормами цивільного, господарського та господарського процесуального законодавства України;

- представник виступає від імені довірителя;
- представник здійснює права і обов'язки довірителя, в результаті чого набуває коло необхідних прав і обов'язків;
- представник діє в інтересах довірителя;
- правова позиція представника не може суперечити правовій позиції довірителя;
- представник діє у межах повноважень, наданих йому у відповідності із законом та договором.

Враховуючи виявлені ознаки, доречним видається визначати *процесуальне представництво* у господарському процесі як діяльність сторонньої особи (представника, законного представника, адвоката, прокурора), що здійснюється ним від імені довіри-

теля з метою досягти найбільш сприятливого рішення, а також для надання кваліфікованої допомоги, в тому числі правової, у здійсненні прав довірительом, з метою попередження порушення прав у процесі і сприяння господарському суду у здійсненні правосуддя по господарських справах.

Згідно з положеннями ст. 44 ГПК України відшкодуванню підлягають судові витрати сторони на послуги адвоката, а щодо витрат, які сторона понесла на послуги представника за довіреністю, така можливість законом не передбачена [63, с. 100], що видається невірним. Зазначену статтю необхідно доповнити положенням про можливість відшкодування судових витрат самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження на послуги представника. Пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 44 ГПК України положенням, що до судових витрат належать також суми витрат на послуги представників сторін та третіх осіб [546, с. 86], а також витрати сторін та інших учасників судового процесу, пов'язані з явкою їх або їхніх представників у засідання господарського суду, за умови, що таку явку судом було визнано обов'язковою.

Слід зазначити, що чинна редакція ГПК України взагалі не регулює питання участі у справі законних представників фізичної особи, втім, можливість їх участі у справі впливає з відповідних положень матеріального права України.

Частина третя ст. 42 проекту ГПК України від 04.03.2016 р., розробленого Робочою групою з питань процесуального законодавства, а також частина третя ст. 45 проекту ГПК України № 6232 від 23.03.2017 р., запропонована Президентом України, пропонують дозволити неповнолітнім особам віком від 14 до 18 років, а також особам, цивільна дієздатність яких обмежена, особисто здійснювати процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді. Вказаними статтями встановлено, що «суд *може* залучити до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена» [429]. Проте вказане видається недоцільним і не відповідає загальній практиці в інших процесах та навіть в інших державах. Слід зауважити, що вказані особи не мають відповідного досвіду

та не можуть виважено оцінити власний рівень знань та підготовки. Тому вказане не можна підтримати. У зв'язку з цим у відповідних частинах вказаних статей проектів доцільно закріпити також, що у випадку зачіпання їх інтересів «суд повинен залучати до участі в таких справах законного представника неповнолітньої особи або особи, цивільна дієздатність якої обмежена» [529, с. 274].

ГПК України слід доповнити ст. 28¹ та зазначити, що права і свободи недієздатних громадян захищають у господарському суді їх законні представники, до яких належать батьки, усиновителі, опікуни або піклувальники, які можуть доручити ведення справи в господарському суді іншому обраному ними представнику. А в разі відсутності законного представника у недієздатної або обмежено дієздатної сторони чи третьої особи, а також у разі, коли законний представник не вправі вести справу у суді з підстав, передбачених законом, передбачити обов'язкову участь адвоката, що забезпечило б такій особі, яку представляють, не тільки реалізацію права на судовий захист і правову допомогу, гарантовані Конституцією України, але і здійснення судочинства на засадах змагальності та рівності сторін упродовж розумних строків.

Таким чином, представник (адвокат), хоча і не є самостійним учасником позовного провадження, проте реалізує свої повноваження в межах, наданих довірителем, тим не менш відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного захисту прав і законних інтересів самостійних учасників позовного провадження. Коло прав та обов'язків представника (адвоката) в господарському процесі не може бути ширшим за коло прав та обов'язків, якими володіє довіритель, проте може бути значно вужчим, якщо довіритель вирішить певним чином обмежити права представника (адвоката). При цьому певне коло прав (зокрема, розпорядчі права) повинні бути чітко закріплені за представником (адвокатом), оскільки він не наділяється ними автоматично при реалізації представництва. За цією складовою слід окремо виділяти законного представника та прокурора, які, хоча і є фактично представниками певної особи, проте така особа (довіритель) не має права обмежувати їх в розпорядчих повноваженнях.

Підсумовуючи вищезазначене та за аналізом норм чинного ГПК України можна дійти висновку, що позивач, відповідач і третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, володіють в процесі однаковими правами та обов'язками.

Зокрема, *при подачі позову* самостійні (ініціативні) учасники позовного провадження мають наступні права:

а) в позовній заяві об'єднувати вимоги, пов'язані між собою підставами виникнення або доказами, що підтверджують ці вимоги;

б) звернутися до господарського суду з заявою про:

- вжиття запобіжних заходів до подання позову;
- забезпечення позову;

в) звернутися до господарського суду з клопотанням про:

- поновлення пропущених строків;
- відстрочення або розстрочення сплати судового збору, якщо вказана особа не звільнена від його сплати у встановленому порядку;
- призначення судової експертизи;
- огляд і дослідження письмових та речових доказів у місці їх знаходження;
- виклик посадових та інших осіб для дачі пояснень по суті справи;
- направлення запитів до підприємств, установ, організацій, державних органів та їх посадових осіб;
- витребування доказів від підприємств, установ, організацій, державних органів та їх посадових осіб.

Аналогічними правами з певними обмеженнями, встановленими законом, наділені вказані учасники, а також особа, яка не брала участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про її права та обов'язки, при поданні апеляційної, касаційної скарги, заяви про перегляд за нововиявленими обставинами. Зокрема, основні відмінності властиві касаційному провадженню, оскільки на цій стадії перегляду неможливо клопотатися про призначення судової експертизи, огляд і дослідження письмових та речових доказів у місці їх знаходження, виклик посадових та інших осіб для дачі пояснень по суті справи, направлення запитів

та витребування доказів від підприємств, установ, організацій, державних органів та їх посадових осіб, оскільки господарський суд касаційної інстанції не має права встановлювати або вважати доведеними обставини, що не були встановлені у рішенні або постанові господарського суду чи відхилені ним, вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу, про перевагу одних доказів над іншими, збирати нові докази або додатково перевіряти докази [69, ст. 111⁷].

Одночасно самостійні (ініціативні) учасники позовного провадження *при подачі позову мають такі обов'язки*:

- заповнювати за формою і змістом позовну заяву у відповідності до вимог, зазначених у ГПК України;
- подавати до господарського суду позовну заяву у відповідності до вимог ГПК України;
- сплатити судовий збір у встановленому законом порядку і розмірі;
- довести обставини, на які він посилається, як на підставу своїх вимог і заперечень;
- надсилати сторонам копії позовної заяви та доданих до неї документів;
- подавати заяву про вжиття запобіжних заходів відповідно до вимог ГПК України;
- обґрунтовувати необхідність забезпечення позову, довести обставини його використання, а також довести адекватність засобу забезпечення позову;
- визначити, до якого господарського суду необхідно подати позов (визначити підсудність справи). Відповідно до ст. 17 ГПК України у разі, якщо справа не підсудна даному господарському суду, матеріали справи надсилаються господарським судом за встановленою підсудністю не пізніше п'яти днів з дня надходження позовної заяви або винесення ухвали про передачу справи. При цьому взагалі не встановлюється додаткової відповідальності самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження за невірно визначену підсудність. У разі, якщо позивач невірно визначиться з підвідомчістю, то в розгляді позовної заяви йому відмовляється і навіть строк позовної давності в

цьому випадку не зупиняється. Здається доречним встановити аналогічне правило і відносно невірного визначення підсудності. Пропонуємо в цьому випадку також при передачі справи до відповідного суду не зупиняти строків позовної давності та стягнути з позивача вартість пересилання рекомендованим листом його позову та додатків. При цьому, на нашу думку, слід закріпити, що ці витрати ні в якому разі не можуть бути віднесені на сторону, що програла справу [559, с. 101], а тільки на особу, яка подала даний позов, оскільки правильне визначення господарського суду, до якого необхідно подати позов – це її обов'язок.

II. Судовий розгляд – одна з основних стадій в господарському процесі, під час судового провадження відбувається розгляд та вирішення справи по суті, тобто перевіряється законність та обґрунтованість вимог сторін та третіх осіб на підставі дослідження наданих доказів [560, с. 207].

На стадії судового розгляду самостійні (ініціативні) учасники позовного провадження мають наступні *права*:

а) знайомитися з матеріалами справи, робити з них витяги, знімати копії.

В судовій практиці склалося правило, що для реалізації даного права учасник позовного провадження повинен звернутися з клопотанням про ознайомлення з матеріалами справи, бажанням робити з них витяги та зняти копії. Одночасно слід зауважити, що, з одного боку, відмова судом в такому клопотанні неможлива, оскільки вказане обмежувало б право учасника процесу на захист. З іншого боку, для належної організації доступу до справи для ознайомлення з нею необхідно узгодити зручний час для працівників суду та учасника, що клопочеться про таке ознайомлення з матеріалами. Вказане право обмежується робочим часом діяльності господарського суду та графіком розгляду даної та інших справ суддею.

Порядок ознайомлення з матеріалами справи регулюється Інструкцією з діловодства в господарських судах України, затвердженою наказом Державної судової адміністрації України від 20.02.2013 р. № 28, відповідно до п. 2.5 якої справа надається для ознайомлення:

1) особі, яка є (була) учасником судового процесу у справі, або його представнику;

2) особі, яка не є (не була) учасником судового процесу у справі, якщо судові рішення безпосередньо стосується її прав, свобод, інтересів чи обов'язків;

3) посадовій особі, якій надано це право відповідно до законодавства.

Справа для ознайомлення зазначеним особам видається за їх письмовою заявою на підставі резолюції судді (судді-доповідача), у провадженні якого перебуває справа, а у разі його відсутності – за резолюцією секретаря відповідної судової палати (для апеляційної та касаційної інстанцій), заступника голови суду, голови суду. Справа видається для ознайомлення після перевірки документів, що посвідчують особу та її повноваження відповідно до чинного законодавства. Не допускається видача справи для ознайомлення особі, яка не має належних повноважень представника відповідача. Ознайомлення зі справою здійснюється в службовому приміщенні, в присутності працівника суду, який безпосередньо отримує справу і несе відповідальність за її збереження. Особа, яка одержує справу для ознайомлення, розписується в журналі обліку заяв про надання доступу до матеріалів справ та судових рішень, де вказуються число, місяць, рік, година видачі, а також кількість аркушів у справі (томі). Після ознайомлення з матеріалами справи така особа робить відповідну відмітку на своїй заяві про надання справи для ознайомлення, після чого заява долучається до матеріалів справи [561].

У п. 18 інформаційного листа «Про деякі питання практики застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у 2005 році та в I півріччі 2006 року» від 20.10.2006 р. № 01-8/2351 [562] Вищий господарський суд України на запитання, чи зобов'язаний господарський суд на вимогу заявника надавати йому копії документів зі справи на підставі Закону України «Про доступ до судових рішень» [563], відповів, що згідно зі ст. 1 вказаного Закону ним регулюються відносини щодо забезпечення доступу до судових рішень (рішень, судових наказів, постанов,

вироків, ухвал), ухвалених судами загальної юрисдикції. Отже, на видачу копій будь-яких інших, крім зазначених, документів, що наявні в матеріалах справи, приписи названого Закону не поширюються;

б) право на закритий розгляд господарського спору.

Відкритість судового процесу – необхідна умова для виховного впливу на його учасників та на громадськість в цілому, а крім того – дієвий антикорупційний захід. З іншого боку, в господарському процесі визначаються права й обов'язки конкретних осіб, які не завжди зацікавлені в розголошенні, опублікуванні фактів, що є предметом судового розгляду.

Принцип гласності закріплює ст. 4⁴ ГПК України, яка містить декілька винятків. Зокрема, принцип гласності не застосовується, коли це суперечить вимогам щодо охорони державної, комерційної або банківської таємниці.

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про державну таємницю» від 21.01.1994 р. № 3855-ХІІ державна таємниця – вид таємної інформації, що охоплює відомості в сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які в законодавчому порядку визнані державною таємницею і підлягають охороні державою [564].

Згідно з ч. 1 ст. 12 даного Закону перелік відомостей, що становлять державну таємницю, формує та публікує в офіційних виданнях Служба безпеки України. Отже, на практиці не має виникати значних ускладнень з ідентифікацією таких відомостей і, відповідно, правильного застосуванні цього винятку з принципу гласності.

Під комерційною таємницею підприємства маються на увазі відомості, пов'язані з виробництвом, технологічною інформацією, управлінням, фінансами та іншою діяльністю підприємства, що не є державною таємницею, розголошення (передача, витік) яких може завдати шкоди його інтересам. Під дане визначення може підпасти практично будь-яка інформація про підприємство, однак в постанові Кабінету Міністрів України «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці» від 09.08.1993 р.

№ 611 чітко визначений перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці:

- установчі документи, документи, що дозволяють займатися підприємницькою чи господарською діяльністю та її окремими видами;

- інформація за всіма встановленими формами державної звітності;

- дані, необхідні для перевірки обчислення і сплати податків та інших обов'язкових платежів;

- відомості про чисельність і склад працюючих, їхню заробітну плату в цілому та за професіями й посадами, а також наявність вільних робочих місць;

- документи про сплату податків і обов'язкових платежів;

- інформація про забруднення навколишнього природного середовища, недотримання безпечних умов праці, реалізацію продукції, що завдає шкоди здоров'ю, а також інші порушення законодавства України та розміри заподіяних при цьому збитків;

- документи про платоспроможність;

- відомості про участь посадових осіб підприємства в кооперативах, малих підприємствах, спілках, об'єднаннях та інших організаціях, які займаються підприємницькою діяльністю;

- відомості, що відповідно до чинного законодавства підлягають оголошенню [565].

Тому відповідно до цього переліку всі учасники процесу зобов'язані надавати ці перелічені відомості для судового процесу за вимогою господарського суду.

Відповідно до ч. 1 ст. 60 Закону України «Про банки і банківську діяльність» в редакції Закону України від 15.02.2011 р. № 3024-VI «інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним чи третім особам при наданні послуг банку, є банківською таємницею» [566, ст. 60]. І далі у вказаній статті надано перелік інформації, що визнається банківською таємницею:

- 1) відомості про банківські рахунки клієнтів, у тому числі кореспондентські рахунки банків у Національному банку України;

- 2) операції, які були проведені на користь чи за дорученням клієнта, здійснені ним угоди;
- 3) фінансово-економічний стан клієнтів;
- 4) системи охорони банку та клієнтів;
- 5) інформація про організаційно-правову структуру юридичної особи – клієнта, її керівників, напрями діяльності;
- 6) відомості стосовно комерційної діяльності клієнтів чи комерційної таємниці, будь-якого проекту, винаходів, зразків продукції та інша комерційна інформація;
- 7) інформація щодо звітності по окремому банку, за винятком тієї, що підлягає опублікуванню;
- 8) коди, що використовуються банками для захисту інформації;
- 9) інформація про банки чи клієнтів, що збирається під час проведення банківського нагляду;
- 10) інформація про банки чи клієнтів, отримана Національним банком України відповідно до міжнародного договору або за принципом взаємності від органу банківського нагляду іншої держави для використання з метою банківського нагляду або запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, чи фінансуванню тероризму [566, ст. 60].

Таким чином, обмеження принципу гласності цілком обґрунтовано в тих чітко окреслених законом випадках і надає можливість захистити державну таємницю та комерційні права;

в) подавати докази, давати усні та письмові пояснення господарському суду.

Як визначають С. В. Васильєв, Л. М. Ніколенко, встановивши за допомогою судових доказів фактичні обставини спірних правовідносин і спираючись на норму матеріального права, що підлягає застосуванню, суд може дійти справедливих висновків щодо суб'єктивних прав і обов'язків учасників правовідносин [567, с. 8]. У ст. 33 ГПК визначено головний елемент змагальності господарського процесу – кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Тому учасники позовного провадження повинні довести ті факти, на які вони посилаються, обґрунтовуючи свої вимоги. Докази госпо-

дарському суду подаються сторонами та іншими учасниками позовного провадження.

Сторона у разі неможливості самостійно надати докази вправі подати клопотання про витребування господарським судом таких доказів (ст. 38 ГПК України). При цьому обґрунтування такої неможливості покладається на учасника, що заявляє відповідне клопотання.

А. Г. Калпіна вважає, що під наданням доказів потрібно розуміти дії, що здійснюються з власної ініціативи осіб, що не беруть участь у справі, й тих, що беруть участь [568, с. 16]. О. В. Іванов вказує, надання доказів має місце, коли зацікавлені особи вказують суду, які фактичні дані на підтвердження яких обставин можна отримати з певного джерела і де знаходиться це джерело, коли вони передають суду в натурі письмові та речові докази, клопотання про виклик певних осіб [569, с. 83, 84].

Відповідно до ст. 32 ГПК України «доказами у справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких господарський суд у визначеному законом порядку встановлює наявність чи відсутність обставин, на яких ґрунтуються вимоги і заперечення сторін, а також інші обставини, які мають значення для правильного вирішення господарського спору». Однак суд при розгляді справи оперує, як правило, не самими фактичними даними, а відомостями про них [570, с. 186]. Тому більш обґрунтованим видається розуміння під судовими доказами відомостей про факти, отриманих із застосуванням передбачених законом засобів доказування [571, с. 35].

Саме тому логічним видається об'єднання в одну групу права подавати докази, а також давати усні та письмові пояснення господарському суду, які відповідно до ст. 32 ГПК України також визнаються засобами доказування і є загальним правом всіх учасників позовного провадження.

Одночасно слід погодитися з адміністративістами В. К. Колпаким і В. В. Гордєєвим, які слушно зазначають, що своєрідність пояснень сторін в адміністративних справах полягає в тому, що відомості про факти викладаються суду особами, як правило, зацікавленими в результатах справи [572, с. 31]. Такими самими властивостями володіють у господарських справах пояснення по-

зивачів, відповідачів та третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору. Тому, незважаючи на те, що законодавець надає вказані права таким особам, суддя при оцінці доказів у вигляді пояснень вказаних учасників позовного провадження повинен враховувати їх зацікавленість у результатах справи і не спиратися лише на висловлені ними доводи, міркування та заперечення.

М. К. Треушников слушно зазначав, що правову природу обов'язків по доказуванню і правил їх розподілу неможливо достатньо повно пояснити, якщо розглядати цю тему у відриві від дії деяких принципів процесуального права, а саме – рівності сторін та змагальності [573, с. 50]. Зокрема, цивіліст С. І. Степурко окремо виділяє наступні гарантії принципу рівноправності сторін у процесі доказування: однакові для обох сторін процесуальні правила оцінки доказів, а також норми про право сторін клопотати перед судом про витребування доказів, якщо у них виникли складнощі в їх отриманні [278, с. 81].

Наприклад, відповідно до ст. 59 ГПК України відповідач має право після одержання ухвали про порушення справи подати відзив на позовну заяву. В літературі щодо даного повноваження часто використовується словосполучення «заперечення проти позову».

Під запереченнями проти позову розуміються вимоги відповідача до суду щодо відхилення позову внаслідок неправомірності виникнення чи продовження процесу або внаслідок необґрунтованості чи неправомірності позовних вимог [531, с. 120]. М. М. Васильченко, А. Осадчий та інші автори поділяють заперечення проти позову на процесуально-правові і матеріально-правові [574, с. 38; 531, с. 121]. Процесуально-правові заперечення дозволяють відповідачу переконати суд у неправомірності виникнення або продовження процесу по справі. Матеріально-правові заперечення проти позову дозволяють відповідачу переконати суд у необґрунтованості або неправомірності позовних вимог [531, с. 121].

Заперечення можуть бути подані як проти всіх позовних вимог, так і проти їх частини. Процесуальний закон не обмежує за часовим або кількісним показником реалізацію даного права: від-

зив (заперечення) може бути подано в будь-який час протягом розгляду справи, без обмеження кількості відзивів (заперечень), які можуть бути подані відповідачем, а також не встановлює обов'язкової форми подання таких заперечень – усної або письмової.

Оскільки відзив (заперечення) не є новими вимогами у справі, на відміну від зустрічного позову (позову) подання такого документа не спричинює сплати (доплати) судового збору, направлення копії таких заперечень іншим учасникам позовного провадження. Тому за аналізом законодавчого регулювання та практики реалізації даного права слід визнати, що воно поглинається таким більш широким правом, наданим позивачу, відповідачу та третій особі, як подавати докази, давати усні та письмові пояснення господарському суду.

Вказані права найбільш повно сприяють реалізації принципу змагальності в господарському процесі. Деякі автори зазначають, що *принцип змагальності встановлює порядок формування матеріалів справи, фіксує активність осіб, що беруть участь у справі, в доведенні і обґрунтуванні своїх позицій в спорі, визначає роль суду в цьому процесі, гарантуючи тим самим правильне встановлення судом обставин справи та прийняття законного і обґрунтованого рішення* [575, с. 53]. Проте некоректним видається використання словосполучення «принцип встановлює порядок», «принцип визначає роль» тощо, оскільки принцип за своїм значенням є основним напрямком, керівною засадою формування законодавства. Безперечно, він відіграє значну роль при встановленні порядку формування матеріалів справи, при фіксації статусу осіб, що беруть участь у справі, при закріпленні правил доведення і обґрунтування своїх позицій у спорі, при визначенні ролі суду в цьому процесі, але сам він, як принцип (засада, напрямок), не здійснює такого закріплення;

г) брати участь у дослідженні доказів, наданих іншими особами; брати участь у проведенні процесуальних дій; застосовувати з додержанням вимог ГПК України технічні засоби під час проведення процесуальних дій, в яких він бере участь.

Фактично вказані права виконують два завдання:

- ознайомлення з доказами, що надаються іншими учасниками справи;

- контроль за діяльністю судді з метою запобігання захаращенню господарської справи відомостями, що не мають значення для її вирішення.

Суддя за загальним правилом не заважає особам, присутнім у відкритому судовому засіданні, робити письмові записи та використовувати портативні аудіотехнічні пристрої. Проте вважаємо, що введення обов'язкової фіксації процесу знімає проблему отримання доказів, в тому числі неналежної поведінки суду, або закріплення інших фактів, що відбулися під час засідання та/або проведення інших процесуальних дій [576, с. 57-58].

Для надання доказової сили технічному засобу необхідно виконання багатьох умов. Зокрема, запис повинен здійснюватися з початку та до закінчення судового засідання без перерв, у запису повинно бути чітко відмежовано, який учасник у який момент часу щось вказував або засвідчував. Це складно зробити за допомогою портативних аудіотехнічних пристроїв. Крім того, залучаючи такі записи до матеріалів справи, суд тим самим бере на себе відповідальність за зроблений запис, але хто в розглядуваній ситуації може гарантувати, що диктофон не виключався стороною, в аудіозапис не внесені зміни, що наданий запис є оригіналом тощо.

Аналізуючи правовий статус технічних засобів фіксування процесу, Т. Цюра доходить висновку про необхідність розкриття поняття «матеріали справи» і визначення особливого правового становища звуко- і відеозаписів [577, с. 55]. Однак доречним видається доповнення переліку засобів доказування у ст. 32 ГПК ще одним видом, а розділу «Докази» – відповідною статтею, визнаючи звуко- і відеозаписи засобами доказування по справі [576, с. 58].

Дійсно, звуко- і відеозаписи долучаються до справи і можуть стати доказами скаржника у разі апеляційного або касаційного оскарження рішення або дій господарського суду чи інших учасників позовного провадження. Тим паче, що відповідно до ГПК України порушення процесуальних норм в ході розгляду справи є підставою для оскарження рішення (постанови) господарського

суду (наприклад, у разі завідомо неправильного перекладу, неправдивого висновку чи пояснення судового експерта, невідповідної поведінки судді (суддів), що вщемлює права будь-кого з учасників позовного провадження). Крім того, практики можуть погодитися, що технічна фіксація «дисциплінує» суддю, оскільки без такої фіксації деякі судді дозволяють собі негативне або навіть образливе відношення до учасників позовного провадження (однієї або навіть обох сторін, інших учасників провадження);

д) заявляти клопотання; подавати заяви, в тому числі заяви про відвід.

Клопотання – це усні або письмові звернення до суду осіб, які беруть участь у справі, з приводу вчинення певних процесуальних дій, які може вчинити тільки суд.

До та під час подачі позовних заяв, під час подачі зустрічних позовних заяв, відзивів на позови, а також у ході розгляду господарської справи вказані учасники наділені правом подавати різноманітні заяви та клопотання. Вказане право в кожному процесі реалізується зі своїм комплексом заяв та клопотань, необхідних для розгляду та вирішення конкретної господарської справи.

Кількість клопотань, які учасник має право заявити, не обмежується. За наслідками розгляду кожного клопотання суд постановляє ухвалу про задоволення клопотання або про відмову у задоволенні клопотання. Якщо клопотання задоволено, то в резолютивній частині ухвали суд повинен зазначити, які саме процесуальні дії слід вчинити. Відмова в їх задоволенні не позбавляє права особи знову заявляти клопотання з того самого питання в процесі судового розгляду, якщо при цьому немає зловживання процесуальними правами, зокрема якщо воно заявлено з інших підстав.

Усні ухвали суду заносяться до журналу судового засідання. Вони оскарженню не підлягають.

Реалізація права на подання деяких видів заяв та клопотань має однорівневу структуру:

- подання заяви;
- оскарження у разі відмови у задоволенні заяви або відхилення заяви.

Однак деякі з них мають більш складну структуру реалізації. Наприклад, право подати клопотання про проведення судової експертизи може включати наступні форми реалізації:

- подання клопотання про призначення судової експертизи;
- подання клопотання про внесення до ухвали про призначення експертизи додаткових питань, що виносяться на вирішення судового експерта;
- подання клопотання про проведення повторної судової експертизи;
- ознайомлення з висновком судового експерта або повідомленням про неможливість дати висновок;
- подання клопотання про необхідність виклику судового експерта до суду для дачі пояснень;
- з дозволу суду поставлення запитань судовому експерту у разі його виклику до суду для дачі пояснень;
- заявлення відводу судовому експерту;

Заявлення *відводів*, як право основних учасників позовного провадження, певним чином відокремлюється від інших видів клопотань та заяв, що можуть бути поданими такими особами. Відводи є однією з гарантій об'єктивного та неупередженого розгляду справ. Господарський процесуальний закон передбачає можливість відводу судді, судового експерта, перекладача:

- за власною ініціативою (самовідвід);
- за заявою сторони у справі або прокурора.

Відвід повинен заявлятися у письмовій формі. Якщо відвід заявлено усно, господарський суд має запропонувати відповідачеві викласти його у письмовій формі (за необхідності надавши йому потрібний для цього час), а в разі відмови від заявлення відводу в такій формі – продовжити розгляд справи по суті із зазначенням про це в протоколі судового засідання.

Суд вирішує питання про відвід у тому складі суддів, який розглядає справу. Отже, якщо справа розглядається суддею одноосібно, відповідне питання вирішується саме цим суддею у нарадчій кімнаті.

Заява про відвід судді подається до початку вирішення справи по суті. Заявляти відвід після цього можна лише у разі, якщо

про підставу відводу особа дізналася після початку розгляду справи по суті. Заявити відвід можна лише тим суддям, які беруть участь у розгляді конкретної справи, а не всім взагалі суддям того чи іншого господарського суду.

Не є підставами для відводу суддів заяви, які містять лише припущення про існування відповідних обставин, не підтверджених належними і допустимими доказами, а також наявність скарг, поданих на суддю (суддів) у зв'язку з розглядом даної чи іншої справи, обставини, пов'язані з прийняттям суддями рішень з інших справ.

Ст. 31 ГПК України встановлено право заявити відвід *судовому експерту*, якщо він особисто, прямо чи побічно заінтересований в результаті розгляду справи, якщо він є родичем осіб, які беруть участь в судовому процесі, а також з мотивів його некомпетентності.

Відповідно до п. 1.10 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 26.12.2011 р. № 18, якщо відвід експерту заявлено після призначення судової експертизи та зупинення провадження у справі, господарський суд поновлює провадження у справі, витребувавши матеріали справи з експертної установи або у особи, якій доручено проведення експертизи, і вирішує питання про відвід; у разі відхилення останнього матеріали справи надсилаються тій же установі або особі для продовження експертизи, а провадження у справі, за необхідності, зупиняється. Якщо ж відповідачем не обґрунтовано, що про підставу відводу експерта він дізнався лише після початку розгляду справи по суті, то заява про відвід розглядається після повернення матеріалів справи до суду та поновлення провадження у ній, і про результати розгляду цієї заяви зазначається в рішенні або в ухвалі, якою закінчується розгляд справи.

Право на відвід *перекладача* у ГПК України чітко не визначене, проте його порядок та підстави використовуються на практиці за аналогією з відводами судових експертів.

Порівнюючи суб'єктів відводу в господарському процесі з іншими процесуальними галузями, можна побачити, що їх перелік в господарському судочинстві найвужчий. В кримінальному про-

вадженні відводи можуть заявлятися слідчому судді, судді або присяжному, прокурору і слідчому, захиснику і представнику, спеціалісту, перекладачу, експерту, секретарю судового засідання. В цивільному та адміністративному судочинстві перелік суб'єктів відводу вужчий: суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач [377; 378].

У господарському процесі немає можливості заявити відвід спеціалісту та секретарю судового засідання, оскільки вказані особи не передбачені нормами ГПК України, не можна заявити відвід прокурору.

Цікавим видається також доповнення ГПК України можливістю відводу адвоката. В українському законодавстві інститут відводу представника (захисника, адвоката) існує лише в кримінальному судочинстві. Згідно з ГПК України, ЦПК України та КАС України представника відвести неможливо. Відповідно до ст. 78 Кримінального процесуального кодексу України захисником, представником не має права бути особа, яка брала участь у цьому ж провадженні в якості іншого учасника, якщо вона у цьому провадженні надає або раніше надавала правову допомогу особі, інтереси якої суперечать інтересам особи, яка звернулася з проханням про надання правової допомоги; в разі зупинення дії свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю або його анулювання; якщо вона є близьким родичем або членом сім'ї слідчого, прокурора, потерпілого або будь-кого із складу суду [25, ст. 78]. Необхідність впровадження інституту відводу адвоката до кримінального судочинства була обумовлена тим, що потрібно було виключити випадки його можливої орієнтації на першочергове або одночасне задоволення в ході провадження у справі інтересів, що розходяться з інтересами підзахисного [578, с. 382].

Відвід захисника є необхідним і ефективно працює на даний час у кримінальному судочинстві. Розглянемо позитивні та негативні аспекти впровадження інституту відводу адвоката до господарського судочинства.

На даний час у господарському судовому процесі із вирішення спорів у приватно-правових відносинах відповідальність за

об'єктивність представника лежить на самій стороні, яка обрала конкретного адвоката як свого представника у справі. А також його незаангажованість додатково забезпечується договором про надання правової допомоги, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та Кодексом адвокатської етики. Так, згідно з абзацами 1, 3 частини першої ст. 21 вказаного Закону під час здійснення адвокатської діяльності адвокат зобов'язаний дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики, невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів [140, ст. 21]. А згідно з частиною другою ст. 21 Закону адвокату забороняється займати у справі позицію всупереч волі клієнта. За невиконання законних обов'язків адвокат нестиме відповідальність згідно з розділом 6 Закону.

Крім того, договором з адвокатом встановлюються обов'язки адвоката представляти сторону від імені та в її інтересах. І порушення договірних зобов'язань також буде тягнути передбачену договором і законом відповідальність адвоката.

З одного боку, правова суть участі представника (адвоката) у справі – це виступати від імені і представляти інтереси сторони у справі. Тобто, фактично – бути цією стороною, інтереси якої він представляє. А сторін, як відомо, відвести не можна, адже саме з приводу їх прав і обов'язків виникає необхідність судового розгляду. Так, якщо адвокат є родичем будь-кому зі складу суду, то вважаємо, що відвід необхідно заявляти судді, з яким адвокат перебуває в родинних зв'язках.

З іншого боку, слід визнати, що відвід є більш оперативним засобом реагування клієнта у разі виявлення або підозри зацікавленості чи порушення його прав з боку представника (адвоката), що буде додатковою гарантією для клієнта.

Не слід забувати й про безоплатну вторинну правову допомогу, оскільки на визначення конкретної особи адвоката відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу» клієнт не може впливати.

З урахуванням вищевказаного вважаємо, що закріплення можливості заявляти відвід не тільки судді та судовому експерту, але й захиснику і представнику, секретарю судового засідання,

прокурору, спеціалісту та перекладачу надасть додаткові гарантії захисту прав учасників позовного провадження [579, с. 140-141].

Як зазначалося вище, реалізація права на подання заяв та клопотань мають однорівневу або складну (багаторівневу) структуру реалізації. При цьому особливістю та недоліком реалізації права на відвід є те, що за чинним ГПК України ухвалу про відмову у задоволенні заяви про відвід неможливо оскаржити. Слід зазначити, що інші вітчизняні процесуальні кодекси також не надають права на оскарження таких актів, хоча на практиці непоодинокі випадки оскарження ухвал про відмову. З одного боку, надання такого права відкриває шлях до розширення способів затягування господарського процесу, оскільки в деяких випадках до судів апеляційної та касаційної інстанції разом зі скаргою передаються усі матеріали господарської справи. З іншого боку, ухвала про відмову в задоволенні заяви про відвід повинна бути віднесена до ухвал, які підлягають оскарженню, оскільки в протилежному випадку можлива ситуація, коли справу розглядатиме заангажований суддя, який відмовив у задоволенні заяви про відвід та продовжив розгляд справи, у якій він є зацікавленою особою. Тому доречним видається надати позивачеві, відповідачеві, третім особам та прокурору можливість оскарження ухвал про відмову у задоволенні заяви про відвід [580, с. 113];

є) вимагати залучення співучасників (співпозивачів, співвідповідачів) до справи, в тому числі вимагати заміни первісного відповідача належним відповідачем.

Законодавством передбачена можливість участі у справі кількох позивачів чи відповідачів – так звана процесуальна *співучасть*. Деякі автори зазначають, що співучасть – це зумовлена матеріальним правом множинність осіб на тій чи іншій стороні у господарському процесі на підставі наявності спільного права або спільного обов'язку [513, с. 57]. Проте більш коректним видається визначення Т. Є. Абової, яка під процесуальною співучастю розуміє участь в одному процесі декількох позивачів або відповідачів, *право вимоги або обов'язки яких не виключають один одного* (виділено мною – Т. С.). Причому між особами, які виступають як співучасники, може і не бути матеріально-правового зв'язку [581, с. 52].

Цим процесуальна співучасть відрізняється від участі у справі третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору.

Більшість науковців слушно вважає, що підстави співучасті знаходяться в матеріальному праві. Дійсно, без з'ясування сенсу матеріальних норм і змісту матеріальних правовідносин неможливо правильне застосування норм процесуального права, зокрема інституту співучасті. З одного боку, інститут співучасті залишається суто процесуальним інститутом, оскільки норми про співучасть регулюють відносини, що складаються в ході здійснення правосуддя у господарських справах, які є процесуальними. Отже, інститут процесуальної співучасті регулює процесуальні відносини і є інститутом процесуального права. Матеріально-правові відносини є лише передумовами для виникнення інших, процесуальних відносин, які складаються між судом, як органом правосуддя, та іншими учасниками процесу. З іншого боку, за відсутності матеріально-правового зв'язку між співпозивачами та/або співвідповідачами цілі співучасті – процесуальна економія часу і сил учасників позовного провадження, скорочення витрат судового розгляду – не будуть досягнуті. Навпаки, допущення процесуальної співучасті при ігноруванні матеріально-правових норм може спричинити негативні наслідки, наприклад, зловживання правом на залучення позивачем у якості співвідповідача у справі особи, яка абсолютно не пов'язана із вимогами позивача, а це, в свою чергу, викличе зволікання і затримки розгляду господарської справи.

Метою застосування інституту процесуальної співучасті є, по-перше, досягнення загальних цілей господарського судочинства – захисту прав та охоронюваних законом інтересів осіб, а по-друге, забезпечення винесення судом законного та обґрунтованого рішення та попередження у майбутньому виникнення ухвал, постанов та рішень суду, які суперечать один одному, а також скорочення судових витрат, економія часу суду та сторін завдяки концентрації усієї доказової інформації в одній справі.

Варто зазначити, що термін «процесуальна співучасть» не завжди був усталеним. Лише деякі вчені (С. А. Нефедьев, Т. М. Яблочков, К. І. Малишев, Є. В. Васьковський) використовув-

вали термін «процесуальна співучасть». А. Х. Гольмстен використовував термін «позовне товариство», Ф. А. Брокгауз та І. А. Ефрон – «товариство у процесі», І. Є. Енгельман – «товариство по тяжбі», П. П. Цитович взагалі використовував більш загальний термін «множинність (колективність) сторін» [582, с. 503]. Вважаємо термін «процесуальна співучасть» досить влучним та таким, що не поступається іншим у змістовному навантаженні, тому його використання, враховуючи анахронічність інших, видається цілком доцільним.

А. Х. Гольмстен зазначав: «Випадки так званої співучасті чи позовного товариства, коли на кожній стороні декілька осіб, представляють (також для зручності) тільки зовнішнє об'єднання декількох позовів в одному провадженні. Кожен такий позов викликає окремі процесуальні відносини» [583, с. 73]. Є. В. Васьковський під співучастю розумів з'єднання в одному провадженні декількох позовів між різними особами. Ознаками співучасті він називав наявність кількох позовних вимог і декількох суб'єктів процесу. Він вважав, що співучасть – це суто зовнішнє з'єднання позовів, яке не викликає ніяких особливих наслідків для співучасників, відносини між ними залишаються такими ж, якими були б, якби їх позови розглядалися судом окремо [240].

Проте, вважаємо більш виваженим підхід Т. М. Яблочкова, який відмічав, що у разі, якщо предмет спору складає загальне право декількох осіб чи їх загальний обов'язок, так само, якщо позовні вимоги чи обов'язки витікають з однієї підстави, ми маємо природну співучасть. Він виділяв дві умови співучасті: 1) право або обов'язок, які складають предмет спору, повинні виходити для усіх співучасників з однієї і тієї ж підстави; 2) співучасники повинні мати одне спільне право на предмет спору [584, с. 67].

І. Є. Енгельман також слушно зазначав, що співучасники повинні перебувати в правовому співтоваристві, або претензії їх між собою повинні бути в такому зв'язку, щоб предмет, фактичні і юридичні підстави спору, позовні вимоги були загальними або однорідними і підлягали провадженню в одному і тому ж порядку [585, с. 138].

Таким чином, основними ознаками такого суб'єктного ускладнення судового процесу є:

- наявність статусу сторони в процесі (співучасники повинні бути позивачами або відповідачами);
- право вимоги та/або обов'язок одного зі співучасників не може виключати право вимоги та/або обов'язки іншого;
- права та обов'язки співучасників виникли із однієї підстави;
- наявність одного провадження, в якому розглядається справа з участю співпозивачів чи співвідповідачів;
- самостійність кожного із співучасників в процесі;
- право співучасників доручити вести справу одному із співучасників.

В правовій доктрині виокремлюють декілька класифікацій процесуальної співучасті. Так, за процесуально-правовим критерієм розрізняють активну (співучасть на стороні позивача), пасивну (співучасть на стороні відповідача) та змішану співучасть. Така класифікація є суто науковою та не має практичного значення. Проте, з урахуванням вказаної класифікації, звертає на себе увагу недостатньо коректна редакція ст. 23 ГПК України, відповідно до якої позов може бути пред'явлений до суду спільно кількома позивачами або до кількох відповідачів [69, ст. 23]. Використання законодавцем при формулюванні даного положення союзу «або» виключає при буквальному його тлумаченні можливість існування змішаного виду процесуальної співучасті, що не відповідає правовій дійсності. Тому вважаємо за необхідне уточнити редакцію ст. 23 ГПК таким чином: «Позов може бути пред'явлений до суду спільно кількома позивачами та (або) до кількох відповідачів».

За ступенем обов'язковості виділяють обов'язкову (необхідну) та необов'язкову (факультативну) процесуальну співучасть. При обов'язковій співучасті суд (суддя) не вправі розглядати справу за відсутності будь-кого з обов'язкових співучасників, оскільки не вправі вирішувати питання про спільні або взаємопов'язані права і/або обов'язки за відсутності хоча б одного з їх носіїв. При факультативній співучасті суд (суддя), керуючись міркуваннями процесуальної економії, згідно зі ст. 58 ГПК

України має право об'єднати кілька однорідних позовних заяв або справ, у яких беруть участь ті ж самі сторони, в одну справу, про що зазначається в ухвалі про порушення справи або в рішенні. Вважаємо, що обов'язкова (необхідна) співучасть на боці позивача є неможливою, оскільки саме формулювання «залучення до справи» відносно позивача видається некоректним. При цьому і обов'язковість (необхідність) співучасті на боці відповідача є оціночними поняттями, повинно бути доведено суду іншими учасниками господарської справи та визнано судом обґрунтованим. Тому слід погодитися з В. Н. Гапєєвим, що лише уважний аналіз норм матеріального права в кожному окремому випадку гарантує від можливих судових помилок. Мабуть, в силу цих обставин закон не може дати вичерпний перелік випадків обов'язкової співучасті, хоча матеріали судової практики і дозволяють зробити в цьому відношенні деякі висновки узагальнюючого характеру [586, с. 7].

Крім того, деякі науковці виділяють такий вид процесуальної співучасті, як альтернативна. Зокрема, С. О. Філіпов вказує, що підстава виникнення альтернативної співучасті корениться у складності спірного матеріально-правового відношення [587, с. 23]. У ньому вибір відповідального (зобов'язаного) суб'єкта правовідносин істотно ускладнений і залежить від виконання низки умов.

Слід звернути увагу на те, що інститут альтернативної співучасті – поширене явище у цивільному процесі США. Під альтернативними співучасниками там розуміють осіб, по відношенню до яких достовірно невідомо, хто з них має право вимоги до відповідача (альтернативні співпозивачі), або несе обов'язок перед позивачем (альтернативні співвідповідачі) [588, с. 141]. Сутність альтернативної співучасті полягає у тому, що позивач не впевнений в особі відповідача, у зв'язку з чим подає клопотання до суду про притягнення до судового розгляду усіх потенційно можливих та ймовірних порушників його прав та законних інтересів. У процесі судового розгляду стає зрозумілим, хто з відповідачів є належним та повинен нести відповідальність перед позивачем. При цьому кожний із залучених відповідачів намагається зняти із себе усі пред'явлені вимоги позивача та перекласти їх на іншого відповідача.

Вважаємо, що впровадження подібного виду процесуальної співучасті на стороні відповідача до господарського процесу України не є обґрунтованим.

По-перше, важливою кваліфікуючою ознакою процесуальної співучасті є можливість співіснування матеріально-правових вимог (обов'язків) декількох позивачів (відповідачів). Право вимоги та/або обов'язок одного зі співучасників не може виключати право вимоги та/або обов'язки іншого. Сторони по відношенню один до одного є носіями протилежних інтересів, але інтереси всередині групи співучасників не можуть виключати один одного. Але, якщо говорити про альтернативну співучасть, то тут інтереси альтернативних співучасників не тільки не співпадають, але і прямо протилежні. Перемога в процесі одного відповідача означає поразку іншого.

По-друге, співучасники можуть доручити ведення справи одному з них. Оскільки інтереси співучасників за загальним правилом є спільними та не суперечать один одному, то вони переслідують одну й ту ж саму мету – виграти справу, саме тому їх процесуальні дії повинні носити узгоджений характер. При дорученні співучасниками ведення справи одному із них така особа виступає в якості сторони і в якості представника. Але, якщо враховувати протилежність інтересів альтернативних співучасників та їх намагання «перекласти» обов'язок і відповідальність один на одного, то доручення ведення справи одному з них здається недоречним. Їх процесуальні позиції не співпадають, цілі участі у судовому провадженні носять ворожий характер, отже, їх дії не будуть скоординовані. Навпаки, прагнучи перекласти весь тягар відповідальності на іншу особу, відповідача можна сприймати як процесуального супротивника не лише по відношенню до позивача, але і по відношенню до свого альтернативного співучасника. Тому альтернативні відповідачі не можуть доручити ведення справи одному з них або спільному представнику, оскільки вказане суперечитиме здоровому глузду та правилам господарського судочинства.

По-третє, ще однією ознакою, яка характеризує процесуальну співучасть, є можливість одночасного задоволення вимог усіх

співпозивачів до усіх співвідповідачів. При співучасті право або обов'язок одного із співучасників може існувати поряд з правом або обов'язком інших співучасників, тому вирішення питання про відсутність матеріального права у одного їх співпозивачів не ставиться у залежність від відповіді на питання про існування матеріального права в інших співпозивачів, те ж саме і відносно відповідачів – визнання відповідальним одного з співвідповідачів не тягне за собою звільнення від відповідальності іншого. Співучасники не можуть спільно нести взаємовиключні права та обов'язки. Якщо інтереси співучасників не можуть бути протилежними, то і їх суб'єктивні права та юридичні обов'язки не повинні виключати один одного [588, с. 141]. Інтереси, що виключають одночасне задоволення, мають позивач та відповідач, а також позивач, відповідач та третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору.

Альтернативна множинність осіб на стороні відповідача в силу свого найменування передбачає, що рішення буде прийняте не до всіх відповідачів, а лише до деяких з них, оскільки інші будуть вважатися неналежними сторонами процесу. Це означає неможливість одночасного задоволення вимог усіх позивачів до усіх відповідачів. Таким чином, альтернативна співучасть суперечить і цій ознаці процесуальної співучасті.

На основі вказаних відмінностей, можна зробити висновок, що альтернативні відповідачі не можуть бути співучасниками в межах українського господарського процесуального законодавства. Безумовно, конструкція альтернативної співучасті має свої переваги, але в межах вимог українського процесуального законодавства ситуація, яка представляє собою переслідування у судовому порядку декількох осіб, з яких тільки один або деякі з них будуть належними відповідачами, скоріше відповідає конструкції «заміни неналежного відповідача», аніж «процесуальній співучасті».

ГПК України наділяє співпозивачів та співвідповідачів тожними правами та обов'язками. Вважаємо, що саме цим справи з процесуальною співучастю відрізняються від інших видів справ. Тому слід зауважити, що при зміні предмету позову, поданні зу-

стрічного позову або поданні позову третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, права співпозивачів та співвідповідачів не повинні змінюватися та втрачати ознаку тотожності. У протилежному випадку суддя не повинен об'єднувати в одне провадження з первісним позовом, наприклад, зустрічні вимоги лише до одного із позивачів або позов третьої особи лише до одного або декількох (але не всіх) співпозивачів та/або співвідповідачів у даній справі.

Реалізація прав співучасників не залежить від інших співучасників, а виключно від їх особистого волевиявлення. Згідно зі ст. 23 ГПК України кожний із позивачів або відповідачів щодо іншої сторони виступає в судовому процесі самостійно [69, ст. 23]. Проте не слід позбавляти їх можливості за власним розсудом використовувати право на захист. Тому вважаємо за необхідне доповнити вказану статтю окремою частиною, в якій прямо передбачається право доручити ведення справи одному із співучасників та зазначатиметься, що така особа повинна діяти на підставі виданої та підписаної іншими співучасниками довіреності.

У разі прийняття позовної заяви третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, розгляд справи починається спочатку. Таку вимогу містить, наприклад, частина друга ст. 34 ЦПК України [377]. У ГПК України дане положення впливає, зокрема, зі ст. 24 ГПК України. Слід зауважити, що відсутність у ГПК України вимог про обов'язковий розгляд справи спочатку після вступу до справи третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, є дещо незрозумілою.

Імперативна вимога розпочинати розгляд справи спочатку у випадку вступу у справу третьої особи із самостійними вимогами міститься тільки у п. 3.8 постанови Пленуму Вищого господарського суду України № 18 від 26.12.2011 р.: після вступу в справу третьої особи, яка заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, справа за клопотанням цієї особи розглядається спочатку [162, п. 3.8].

Вважаємо, що за аналогією після вступу в процес співпозивача (співпозивачів) та/або залучення співвідповідача (співвідпові-

дачів) розгляд господарської справи також доцільно починати спочатку.

Отже, виходячи з вищевказаного, пропонуємо викласти ст. 23 ГПК України у такій редакції:

1. Позов може бути подано спільно кількома позивачами та (або) до кількох відповідачів. Кожен із позивачів та відповідачів щодо другої сторони діє в судовому процесі самостійно.

2. Процесуальна співучасть допускається, якщо:

- 1) предметом спору є спільні права та (або) обов'язки кількох позивачів та/або відповідачів;
- 2) права і обов'язки кількох позивачів та (або) відповідачів виникли з однієї підстави;
- 3) предметом спору є однорідні права та обов'язки.

3. Співучасники мають право доручити ведення справи одному із співучасників, якщо він має повну господарську процесуальну дієздатність.

4. У разі неможливості розгляду справи без участі співвідповідача (співвідповідачів), який не вказаний у позовній заяві, у зв'язку з характером спірних правовідносин суд залучає його або їх до участі у справі за своєю ініціативою. Після залучення співвідповідача (співвідповідачів) розгляд справи починається спочатку.

Щодо заміни *первісного відповідача належним відповідачем*, доречним видається аналіз постанови Вищого господарського суду України від 05.04.2006 р. у справі № 18/477, якою була скасована ухвала господарського суду Херсонської області від 08.06.2006 р. про припинення провадження у справі за позовом виробничо-комерційного підприємства «Агротехсервіс» про відшкодування шкоди до відділу Державної виконавчої служби Комсомольського райуправління юстиції в м. Херсоні у зв'язку з ліквідацією відповідача. Колегія суддів встановила, що суд не з'ясував, на який орган державної виконавчої влади покладено функції держави з примусового виконання рішень суду України від 05.04.2006 р. і кому саме передано вказане в позові виконавче провадження. Суд касаційної інстанції вказав, що згідно зі ст. 24 ГПК господарський суд за наявності достатніх підстав має право

до прийняття рішення залучити за клопотанням сторони або за своєю ініціативою до участі у справі іншого відповідача. Тому господарський суд, встановивши до прийняття рішення, що позов подано не до тієї особи, яка повинна відповідати за позовом, може за згодою позивача, не припиняючи провадження у справі, допустити заміну первісного відповідача належним відповідачем. Постановою Вищого господарського суду України від 24.01.2006 р. суду першої інстанції була дана вказівка при новому розгляді справи вирішити питання про залучення до справи належного відповідача. Але, приймаючи оскаржувану ухвалу, суд першої інстанції проігнорував цю вимогу. За таких обставин колегія Вищого господарського суду України визнала вказану ухвалу суду незаконною та скасувала її, а справу передала на розгляд до суду першої інстанції. ВГСУ у даній справі акцентував увагу на тому, що «під час розгляду справи господарському суду необхідно ... залучити належного відповідача, встановити дійсні обставини справи і прийняти рішення відповідно до вимог закону» [393, с. 115].

Аналізуючи положення ГПК України про заміну первісного відповідача належним відповідачем, слід погодитися з деякими дослідниками щодо некоректності назви даної правової норми: «Заміна неналежного відповідача, залучення співвідповідачів» [218, с. 185]. Як вірно зазначає С. С. Бичкова, сторона набуває цивільного процесуального правового статусу неналежного відповідача виключно після здійснення її заміни. До цього моменту відповідач залишається належною стороною цивільного процесу. Зважаючи на це, С. С. Бичкова запропонувала змінити назву ст. 33 ЦПК України, назвавши її «Заміна первісного відповідача належним відповідачем, залучення співвідповідачів». Аналогічні зміни доречно внести і до ст. 24 ГПК України.

Як підкреслює М. А. Гурвич, «заміна неналежного відповідача може допускатися не інакше як за згодою позивача. Всякий має право позивати проти будь-якої обраної відповідачем особи. Звільнення відповідача від участі у справі без згоди на те позивача суперечило би принципу диспозитивності» [521, с. 53].

На думку С. В. Аносової, згода позивача на заміну первісного відповідача належним має розглядатися як умова визнання відповідача неналежним, а не як умова його заміни [589, с. 27]. Таку позицію не поділяє С. С. Бичкова, яка наполягає на наданні права ініціювання щодо здійснення заміни первісного відповідача, окрім позивача, іншим особам, які беруть участь у справі [590, с. 132], що не можна підтримати з наступних підстав. Позивач, що подав позовну заяву, є основним та ініціативним учасником господарської справи, який фактично формує суб'єктний склад справи. Він сплачує судовий збір та обґрунтовує подання позову саме до визначеної у позові особи. Поява нових фактів у господарській справі може вимусити позивача погодитися з заміною особи іншим, належним відповідачем, проте надання права ініціювання заміни первісного відповідача іншим особам змінюватиме і суб'єктний склад, і систему можливих способів захисту прав і законних інтересів позивача без його згоди. І вказані трансформації можуть призвести до втрати не тільки інтересу позивача до справи, але й сенсу господарської справи взагалі.

С. Н. Абрамов зазначав: «Що ж стосується згоди відповідача на його заміну іншим відповідачем, то хоча прямої вказівки в законі й немає, все ж таки варто визнати, що відповідач, не визнаючи себе відповідальним за позовом позивача, може вимагати постановлення судового рішення про відмову в позові замість заміни його іншим відповідачем. Це може мати місце, зокрема, у тому випадку, коли відповідач бажає отримати судове рішення, що реабілітує його» [591, с. 97]. Відповідна позиція та судова практика видаються слушними. У цьому контексті приєднуємося до позиції В. М. Кравчука та О. І. Угриновської, відповідно до якої без згоди відповідача його заміну на належного здійснювати не можна, а слід залучати як співвідповідача з таких мотивів: а) первісний відповідач може бути зацікавлений у відшкодуванні судових витрат, яких він зазнав у зв'язку з пред'явленням до нього необґрунтованого позову; б) первісний відповідач може бути зацікавлений у збереженні свого процесуального правового статусу, щоб мати можливість брати участь у дослідженні доказів або одержувати копії документів, які долучаються до справи [592,

с. 141]; в) оскільки суддя відмовляє у порушенні провадження у справі, якщо є таке, що набрало законної сили, рішення у спорі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, а також закриває на тих самих підставах провадження у справі, відповідач може бути зацікавлений в ухваленні рішення суду про відмову у задоволенні позову, а не у постановленні ухвали про здійснення його заміни (відповідна ухвала не перешкоджає позивачеві повторно звернутися до суду про той самий предмет і з тих самих підстав до того ж самого відповідача) [590, с. 133].

С. С. Бичкова наполягає, що суд має проводити заміну первісного відповідача належним відповідачем за наявності такої сукупності умов: а) є клопотання позивача про заміну первісного відповідача; б) суд встановив, що позов пред'явлено не до тієї особи, яка має відповідати за позовом; в) встановлено належного відповідача [590, с. 137]; г) без згоди первісного відповідача проводити його заміну належним відповідачем не можна, у такому випадку слід залучати останнього як співвідповідача [590, с. 137].

Враховуючи викладене вище, слушно видається пропозиція С. С. Бичкової щодо надання первісному відповідачеві права надавати згоду на його заміну належним відповідачем [590, с. 133], доповнивши відповідним положенням ст. 24 ГПК України;

є) укласти мирову угоду.

У Рекомендації № R (86)12 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи від 16.09.1986 р. відносно заходів по недопущенню і скороченню надмірного робочого навантаження на суди, пропонується сприяти примиренню сторін як поза судовою системою, так і до або в ході судового розгляду. Концепція примирення сторін ґрунтується на положенні про те, що воно (примирення) можливе лише з позиції інтересу, а не права і тим більше сили [593, с. 11].

Реалізація цього права може безпосередньо впливати на здійснення судочинства, оскільки тягне за собою припинення позовного провадження у справі без розгляду спору по суті, а тому безпосередньо пов'язана із захистом порушених прав та охоронюваних законом інтересів учасників позовного провадження.

Мирова угода – це угода між сторонами про врегулювання спору на основі взаємних поступок, спрямована на припинення спору між сторонами. Відповідно до Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» під мировою угодою у справі про банкрутство розуміється домовленість між боржником і кредиторами стосовно відстрочки та (або) розстрочки, а також прощення (списання) кредиторами боргів боржника, яка оформляється угодою сторін [260, с. 77]. Отже, мирова угода в позовному провадженні відрізняється від мирової угоди в провадженні у справі про банкрутство, в першу чергу, метою укладення таких угод.

Ю. С. Колясникова у своїй дисертації «Процедури примирення в арбітражному процесі» пропонує визначати різні способи примирення як процедури примирення, які відрізняє наявність самостійних предмета, метода, суб'єктного складу і мети. У вказаній роботі сформульовані загальні ознаки процедур примирення: 1) процедури примирення є саме процедурою в тому сенсі, що є послідовно здійснювані дії, спрямовані на досягнення конкретного результату; 2) дії, що здійснюються в ході примирення, мають бути законними, тобто не повинні порушувати норм законів; 3) звернення до таких процедур засноване на взаємній добровільності сторін; 4) процедури спрямовано на врегулювання конфлікту, тобто на впорядкування і налагодження відносин між сторонами, на знаходження взаємовигідного шляху ліквідації конфлікту; 5) врегулювання конфлікту здійснюється мирним шляхом; 6) основними суб'єктами процедур є сторони конфлікту, хоча в цілях сприяння його врегулюванню можливе залучення третьої особи, не наділеної правом ухвалення рішення; 7) процедури не вимагають детального законодавчого регулювання [594, с. 12].

Проте вказаний перелік ознак процедур примирення не враховує декілька аспектів. Зокрема, процедура примирення – це завжди обмін інформацією, даними, оскільки примирення завжди означає прояснення позиції, повну інформованість сторін і третьої особи (у разі її залучення як посередника, медіатора і т.і.). Адже тільки при повній інформованості і відкритості можливе проведення процедур примирення і усунення конфлікту. При цьо-

му у сфері господарського обороту повна відкритість і інформованість повинні корелювати з дотриманням конфіденційності отриманої в ході процедур примирення інформації (конфіденційності переговорів, спрямованих на його укладення (як прямих, так і таких, що здійснюються за сприяння третіх осіб – посередників) і т.і.). Інакше не уникнути нових конфліктів.

У зв'язку з цим деякі вчені пропонують закріпити в процесуальних кодексах неприпустимість використання в наступному судовому розгляді між сторонами інформації, розкритої завдяки процедурі примирення, а також обмежити можливість виклику посередників як свідків у цій справі у відсутності згоди усіх сторін [595, с. 22], що слід визнати обґрунтованим.

Тому доцільним видається доповнити перелік загальних ознак процедур примирення такими ознаками, як інформованість та конфіденційність [596, с. 134].

Досудовий порядок врегулювання спорів не тільки розвантажує господарські суди, але й зберігає добрі відносини між контрагентами та прискорює врегулювання суперечностей між ними. У зв'язку з цим встановлення обов'язкового застосування даного порядку видається доречним та обґрунтованим. Однак слід передбачити гарантії і для добросовісного суб'єкта. Зокрема, слід закріпити законодавчо, що у разі, коли контрагенту стало відомо про прийняття рішення про припинення суб'єкта господарювання, зміни місцезнаходження суб'єкта господарювання без повідомлення другої сторони договору такий контрагент повинен отримати право безумовного звернення до господарського суду для захисту свого законного права [597, с. 95], навіть у випадку, якщо досудовий порядок врегулювання спору передбачений договором між цими особами.

Деякі учені виділяють три стадії застосування процедур примирення: досудову (претензійний порядок), судову (укладення мирової угоди в ході розгляду господарського спору) і стадію виконання (в ході виконавчого провадження) [593, с. 2-3]. Проте видається глибшим і обґрунтованішим поділ процедур примирення на п'ять груп: досудові, позасудові, судові, постсудові і використовувані у виконавчому провадженні [594, с. 13].

На кожній стадії необхідно внести зміни до відповідного законодавства для використання процедур примирення.

Відповідно до ст. 78 ГПК України позивач та відповідач мають право укласти мирову угоду. Мирова угода може бути укладена на будь-якій стадії процесу. Мирова угода викладається в письмовій формі. Умови мирової угоди викладаються в адресованих господарському суду письмових заявах, що долучаються до справи. Ці заяви підписуються відповідно позивачем та відповідачем. Мирова угода може стосуватися лише прав і обов'язків сторін щодо предмету позову [69, ст. 78].

Процедури примирення, у тому числі і досудові, завжди мають процесуальну (процедурну) складову, оскільки певним чином оформлюються. Це не обов'язково повинно бути письмове оформлення, але угода про примирення завжди має певний, узгоджений вигляд, оскільки встановлює угоду сторін з тих або інших питань [596, с. 135].

Умови затвердженої судом мирової угоди викладаються в ухвалі суду, якою також припиняється провадження у справі. У п. 1 інформаційного листа Вищого господарського суду України від 09.04.2009 р. № 01-08/204 [598] зазначається, що затвердження господарським судом мирової угоди сторін з одночасним припиненням провадження у справі є одноактною (нерозривною) процесуальною дією і не може розцінюватися як два самостійних акти окремо щодо затвердження мирової угоди і щодо припинення провадження у справі.

Так, рішенням господарського суду Київської області від 28.01.2013 р. у справі № 20/098-12 позовні вимоги Товариства з обмеженою відповідальністю «КВС-Україна» до Приватного підприємства «Паларіс» про стягнення 186999,32 грн. було задоволено повністю. 08.04.2013 р. господарським судом Київської області було видано наказ на примусове виконання зазначеного рішення суду.

До господарського суду Київської області 31.01.2014 р. сторонами у справі було подано заяву № 36 від 29.01.2014 р. про затвердження мирової угоди на стадії виконання судового рішення та мирову угоду від 23.01.2014 р.

Згідно з приписами ч. 4 ст. 121 ГПК України мирова угода, укладена сторонами у процесі виконання судового рішення, подається на затвердження господарського суду, який прийняв відповідне судове рішення. Про затвердження мирової угоди господарський суд виносить ухвалу.

Враховуючи викладене та керуючись ст. ст. 86, 121 ГПК, суд своєю ухвалою затвердив мирову угоду та припинив провадження у справі.

Правова позиція щодо неможливості укладання мирової угоди після винесення судового рішення по суті справи чітко відображена в п. 4 інформаційного листа Вищого господарського суду України від 20.10.2006 р. № 01-8/2351 [562]. Так, Вищий господарський суд України зазначив, що затвердження апеляційною інстанцією мирової угоди, укладеної сторонами в процесі апеляційного провадження, не є можливим, оскільки це потягло б за собою скасування рішення місцевого господарського суду з відповідної справи, що допускається виключно з підстав, передбачених ст. 104 ГПК України. По суті, зазначене також стосується і касаційного провадження, адже ст. 111¹⁰ ГПК України не передбачає серед підстав для скасування рішень попередніх інстанцій укладення мирової угоди.

Натомість, в цивільному процесі передбачена можливість укладання мирової угоди як на стадії апеляційного, так і на стадії касаційного провадження (статті 306, 334 ЦПК України [337]).

У зв'язку з цим слід погодитися з пропозиціями деяких авторів щодо надання права сторін на укладання таких угод під час апеляційного та касаційного провадження, що дозволить повною мірою сторонам у спорі реалізувати свої права.

Тому доречно підтримати відповідні положення проекту ГПК, внесеного Президентом України 23.03.2017 р. (реєстр. № 6232), які встановлюють можливість затверджувати мирову угоду в ході перегляду судових актів. Зокрема, статті 275 і 308 проекту надають відповідно судам апеляційної та касаційної інстанції право затверджувати мирові угоди сторін та одночасно закривати провадження у справі на даній підставі [429].

Слід зауважити також, що право сторін укласти мирову угоду не міститься у ст. 22 ГПК України, а виходить зі змісту ст. 78 ГПК України, що не можна визнати вірним. Об'єднуючи в одну статтю всі права основних самостійних ініціативних учасників позовного провадження, доречним видається встановлення такого права саме у ст. 22 ГПК України. Проте вказане право належить лише позивачеві, відповідачеві та третій особі, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору. Тому необхідно доповнити вказаним правом не загальний перелік прав сторін (частину другу ст. 22 ГПК України), а перелік виняткових прав позивача та відповідача (частини четверту та п'яту ст. 22 ГПК України).

Цікавою видається пропозиція Ю. С. Колясникової щодо створення при судах державних служб примирення з можливістю заліку державного мита (судового збору), що сплачується в службу примирення, в рахунок судового збору за розгляд справи в суді у разі, якщо врегулювання конфлікту не сталося. Вона пропонує також наділити служби примирення можливістю фіксації результатів проведеної процедури з метою полегшення діяльності суду по встановленню дотримання досудового порядку врегулювання спору [594, с. 14]. В цілому слід підтримати наведену пропозицію, але навряд чи доцільно навантажувати цією службою господарські суди. Крім того, це створить у сторін ілюзію судової участі в процесі примирення, а це не так. Але як окрема структура, метою якої стане досудове примирення сторін і оформлення досудових переговорів, вона буде корисна [596, с. 135].

Потенційно ефективною слід визнати пропозицію А. Н. Кузбагарова про законодавче встановлення обов'язкового досудового врегулювання спору усередині господарських об'єднань. Дійсно, було б доцільним у конфлікті, сторони якого є членами однієї корпорації, економічного суб'єкта (консорціум, холдинг) або з правами юридичної особи (асоціація, союз), з метою його врегулювання до звернення до суду розгляд конфлікту самою корпорацією і своїми силами (погоджувальними комісіями, правлінням, спеціально створеною комісією) [593, с. 12-13].

На судовій стадії пропонується активізувати роль господарського суду у діяльності з примирення. Зокрема, у договірних

спорах суддя обов'язково повинен проводити співбесіду і пропонувати сторонам укладати мирову угоду. І у разі, якщо така мирова угода буде укладена до розгляду справи по суті (на першому засіданні), то частина судового збору повинна повертатися, на чому неодноразово наполягали деякі науковці [599; 596]. Вважаємо, з урахуванням сучасної кризової ситуації в країні і при збільшенні судових витрат відповідно до Закону України «Про судовий збір» вказане нововведення знайде підтримку у суб'єктах господарювання. Слід зауважити, що вказана пропозиція підтримана проектом ГПК від 23.03.2017 р. (реєстр. № 6232): відповідно до ст. 131 проекту «у разі укладення мирової угоди до прийняття рішення у справі судом першої інстанції ... суд у відповідній ухвалі чи рішенні у порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення позивачу з державного бюджету 50 відсотків судового збору, сплаченого при поданні позову... У разі укладення мирової угоди... на стадії перегляду рішення в апеляційному чи касаційному порядку, суд у відповідній ухвалі у порядку, встановленому законом, вирішує питання про повернення скаргнику (заявнику) з державного бюджету 50 відсотків судового збору, сплаченого ним при подачі відповідної апеляційної чи касаційної скарги» [429].

Підстави відмови у затвердженні мирової угоди знайшли своє відображення у ч. 7 п. 3.19 постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції» від 26.12.2011 р. № 18 [162]: невідповідність мирової угоди закону; якщо мировою угодою вирішується питання про права і обов'язки сторін, які можуть виникнути у майбутньому; якщо мирова угода стосується прав і обов'язків інших юридичних чи фізичних осіб, які не беруть участі у справі або, хоча й беруть таку участь, але не є учасниками мирової угоди.

У господарському процесі не передбачається можливості визнати мирову угоду недійсною, що було остаточно підтверджено в інформаційному листі Вищого господарського суду України від 09.04.2009 р. № 01-08/204 [598]. У п. 1 даного листа зазначається, що мирову угоду не можна визнавати недійсною у позовному

провадженні, оскільки порядок її укладання та затвердження регламентовано відповідними положеннями Господарського процесуального кодексу України. А відтак залишається варіант оскарження ухвали господарського суду про припинення провадження у справі і затвердження мирової угоди сторін.

У випадку невиконання стороною умов мирової угоди, ухвала про затвердження мирової угоди може бути виконавчим документом, на підставі якого інша сторона може ініціювати примусове стягнення. Відповідно, ухвала про затвердження мирової угоди має відповідати вимогам Закону України «Про виконавче провадження», що дозволить більш ефективно захистити права сторін такої угоди, оскільки така ухвала підлягатиме виконанню державною виконавчою службою (ч. 5 п. 7.9 постанови Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики виконання рішень, ухвал, постанов господарських судів України» від 17.10.2012 р. № 9 та п. 23 інформаційного листа Вищого господарського суду України від 12.03.2009 р. № 01-08/163) [600].

У п. 7.9. постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 17.10.2012 р. № 9 передбачена також ситуація, коли ухвала про затвердження мирової угоди не відповідає вимогам, встановленим для виконавчих документів Законом України «Про виконавче провадження», і державним виконавцем з цих підстав буде відмовлено у відкритті виконавчого провадження, заінтересована сторона вправі звернутися до господарського суду з позовом про спонукання до виконання мирової угоди, в разі задоволення якого господарським судом видається відповідний наказ [601].

Є. Р. Русинова аргументує тезу про можливість виходу за межі спірних правовідносин при укладенні мирової угоди з метою заміни цього правовідношення безспірним, або зміни змісту спірних правовідносин. Зокрема, вона зазначає, що для того, щоб суд, затверджуючи мирову угоду, не виходив за межі своєї компетенції, необхідні наступні умови, за яких мирову угоду може бути затверджено: а) встановлення між сторонами правових зв'язків, які не є предметом судового спору, має служити меті припинення

спору з правовідносин, що є предметом розгляду суду; б) матеріальне законодавство не містить заборону на заміну спірних правовідносин безперечним (новацією) або на видозміну існуючого правовідношення за рахунок встановлення нових прав і обов'язків до його змісту; в) нові права не повинні належати і обов'язки не повинні покладатися на осіб, які не є суб'єктами мирової угоди; г) така мирова угода повинна відповідати вимогам процесуального закону – не суперечити закону і не порушувати прав або законних інтересів інших осіб [505, с. 199]. Слід зауважити, що вказане дослідження не аналізує можливість зловживань сторонами при використанні даної угоди. Так, позивач може подати позов на незначну суму, сплатити невеликий розмір судового збору, а потім в мировій угоді вирішити питання, які виходять далеко за межі первісних позовних вимог. Проте слід пам'ятати, що господарський суд повинен оцінити умови мирової угоди щодо її відповідності закону та порушення прав або законних інтересів інших осіб, що неможливо зробити без глибокого дослідження матеріалів справи саме в тому обсязі, в якому вони регулюватимуться мировою угодою. Тому з вказаною пропозицією не можна погодитися. Вважаємо, що в такому випадку сторони вправі внести відповідні положення до мирової угоди після доповнення або зміни предмету позову з відповідною доплатою судового збору згідно з доповненими та зміненими вимогами;

ж) змінити підставу та предмет позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог.

Вказані повноваження належать до так званих розпорядчих прав самостійних учасників позовного провадження. Зокрема, цивіліст Е. Р. Русинова визначає розпорядчі права сторін як закріплені в ЦПК суб'єктивні процесуальні права, що дають можливість сторонам змінити комплекс наданих їм процесуальних засобів захисту свого права або охоронюваного законом інтересу, пов'язаних із пред'явленим позовом [400, с. 8].

Слід зазначити, що вказане повноваження реалізується у вузькому аспекті – відносно позову, поданого відповідною особою. При цьому згідно з чинним ГПК України позивач має право змінити підставу *або* предмет позову, який він подав до господар-

ського суду, відповідач – зустрічного позову, якщо такий було подано в межах даної справи, а третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору – виключно щодо позову, заявленого самою третьою особою.

В теорії процесуального права існує дискусія щодо можливості одночасної зміни і предмета, і підстави позову.

Під зміною предмета позову розуміється зміна матеріально-правової вимоги позивача до відповідача, а під зміною підстав позову – зміна обставин, на яких позивач обґрунтовує свої вимоги.

А. Т. Боннер пише про можливість одночасної зміни предмета і підстави позову. При цьому критерієм, який визначає можливість такої зміни, виступає характер інтересу, який є предметом судового захисту. Якщо, не дивлячись на одночасну зміну предмета і підстави позову інтерес, який спонукав позивача звернутись до суду, залишається незмінним, то така зміна буде правомірною. Однак, якщо в результаті зміни предмета і підстави позову мова буде йти про захист іншого інтересу, ніж інтерес, з приводу якого було порушено справу в суді, варто визнати, що заявлено не змінений, а новий позов [602, с. 52].

В. М. Захаров і С. А. Якубов визначають, що зміна підстави позову є процесуальним правом сторони, однак вони не погоджуються з можливістю зміни предмета позову, аргументуючи це тим, що надання позивачеві процесуального права на зміну предмета позову веде до виникнення нового процесу. Отже, щоб спір в остаточному підсумку був правильно вирішений, необхідно суду, а також самим сторонам, і особливо відповідачу, підготуватися, щоб його розглянути і вирішити [603, с. 21].

П. Ф. Єлісейкін вважає, що зміни в позові можуть стосуватися предмета, підстави або предмета і підстави позову одночасно. Вони можуть стосуватися змісту предмета і підстави позову [604, с. 11]. Вважаємо останню позицію найбільш виваженою.

Таким чином, доречно надавати самостійним (ініціативним) учасникам позовного провадження право змінювати підставу та предмет позову, збільшувати або зменшувати розмір позовних вимог;

з) відмовитись від позову, визнати позов.

Обидві вказані дії є одностороннім волевиявленням самостійного (ініціативного) учасника позовного провадження, спрямованим на припинення спору з іншою стороною спору, та можуть бути реалізовані виключно в активній формі. Безперечно, вказані права можуть бути реалізованими тільки двома сторонами одного спору. Тобто, при поданні позовної заяви позивач у справі має право відмовитись від позову, а відповідач – визнати позов. При поданні зустрічного позову відповідач, який за даним позовом володіє правами позивача, отримує відповідне право в подальшому відмовитись від позову, а позивач у справі, якій за зустрічним позовом фактично є відповідачем (до нього пред'явлено певні вимоги), вправі визнати позов. Третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, може відмовитися від власного позову, а відповідач за цим позовом (який у справі може займати процесуальне положення позивача та/або відповідача) – отримує право визнати цей позов.

Одночасно слід зауважити, що господарський суд не вправі покласти в основу свого рішення визнання позову, не дослідивши його з точки зору обставин справи. Визнання стороною на суді фактів, якими інша сторона обґрунтовує свої вимоги або заперечення, не є для суду обов'язковим.

У разі визнання позову господарський суд приймає рішення про задоволення позову тільки за умови, що дії особи не суперечать законодавству або не порушують прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб (ст. 78 ГПК України). Тобто це право є обмеженим. Якщо суд встановить, що реалізація вказаного права на визнання позову призводить до порушення закону та прав інших осіб, він зобов'язаний відмовити в реалізації даного права та розглянути справу по суті. Таким самим чином повинен вчиняти суддя і у випадку, коли, наприклад, позов визнає особа, яка не є відповідачем за вимогами такого позову. Тобто, третя особа не може відмовитись від позову, поданого іншою особою (позивачем, відповідачем у справі), та не може визнати вимоги, спрямовані, наприклад, за зустрічним позовом до позивача.

Визнання позову також оцінюється судом у сукупності зі всіма наявними у справі матеріалами з урахуванням встановлених у судовому засіданні обставин справи. Процес у такому випадку не зупиняється, справа розглядається по суті з винесенням судового рішення, в якому повинна міститися оцінка визнання позову. Стати обґрунтуванням задоволення позову воно може бути лише при відсутності сумнівів у його правомірності. Тобто, свою незгоду з визнанням позову господарський суд повинен вмотивувати;

и) передати спір на розгляд третейського суду (арбітражу).

Згідно зі ст. 12 ГПК України підвідомчий господарським судам спір може бути передано сторонами на вирішення третейського суду (крім спорів про визнання недійсними актів, а також спорів, що виникають при укладанні, зміні, розірванні та виконанні господарських договорів, пов'язаних із задоволенням державних потреб, спорів, що виникають з корпоративних відносин, та інших спорів, передбачених законом) [69, ст. 12].

Тому при укладенні відповідної третейської угоди (або арбітражного застереження) вказаний спір може бути передано на розгляд третейського суду (арбітражу). Слід зауважити, що така угода (застереження) між стороною (сторонами) та третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, може бути укладена лише щодо тієї частини предмету спору, яка стала підставою для вступу такої третьої особи до даної справи;

і) право на відшкодування шкоди, завданої вжиттям запобіжних заходів.

У ст. 43¹⁰ ГПК передбачене право особи, щодо якої вжито заходів забезпечення позову, на відшкодування збитків, завданих вжиттям цих заходів, у разі:

- скасування заходів забезпечення позову;
- набрання законної сили рішенням про відмову у задоволенні позову чи ухвалою про закриття провадження у справі або залишення заяви без розгляду;
- у випадку відмови заявника від позову.

Слід погодитися з М. А. Бояринцевою, що це правильне та обґрунтоване зобов'язання, оскільки запобіжні заходи є профілактичними заходами, що здійснюються з метою попередження

порушень прав та усунення перешкод для здійснення цих прав. Якщо позовна заява – це захист та поновлення вже порушеного права, то заява про вжиття запобіжних заходів – це охорона права, попередження правопорушення та забезпечення можливості подальшого захисту порушених прав [605, с. 209].

Питання стосовно відшкодування шкоди, *завданої вжиттям такого заходу* відповідачеві, може бути вирішено шляхом подання клопотання про відшкодування шкоди, господарським судом:

1) в ухвалі про:

- відмову в прийнятті позовної заяви (частина перша ст. 62 ГПК України);
- повернення позовної заяви (частина перша ст. 63 ГПК України);
- скасування ухвали про вжиття запобіжних заходів (ст. 43⁷ ГПК України);

2) у процесі розгляду по суті справи за позовом особи, яка подавала заяву про вжиття запобіжного заходу (заходів), із зазначенням про відшкодування шкоди:

- в разі відмови позивача від позову – в ухвалі про припинення провадження зі справи (п. 4 частини першої ст. 80 ГПК України);
- в разі відмови в задоволенні позову – в рішенні, прийнятому по суті справи.

У будь-якому разі наявність та розмір шкоди, завданої вжиттям запобіжних заходів, потребує доказування за загальними правилами, визначеними розділом V ГПК України;

і) оскаржувати судові акти господарського суду в установленому законом порядку.

Відповідно до чинного законодавства позивачі, відповідачі, треті особи, а також особи, права та обов'язки яких зачіпає винесене судом рішення, як самостійні учасники позовного провадження, отримують право на оскарження таких судових актів в апеляційному, касаційному порядку і до Верховного суду.

Скарги (заяви) можуть бути подані на будь-які рішення та постанови, а також на ухвали, оскарження яких окремо від рішення дозволено процесуальним законом. Зокрема, перелік ухвал місце-

вого господарського суду, на які може бути подано апеляційні скарги, встановлено ст. 106 ГПК України;

й) користуватися іншими процесуальними правами, наданими їм законом.

III. На стадії перегляду судових актів до переліку самостійних учасників справи долучається особа, яка не брала участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про її права та обов'язки. Тому в подальшому позивач, відповідач, третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, особа, яка не брала участь у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки (самостійні (ініціативні) учасники позовного провадження) *при перегляді судових рішень мають такі права:*

- подавати апеляційну, касаційну скаргу на рішення (постанови, ухвали) господарського суду, заяву про перегляд судового акта за нововиявленими обставинами.

На даний час наявний спір щодо можливості подання скарги на ухвали суду особами, яких не було залучено до участі у справі. В. Е. Беяневич відстоює позицію, що вказані особи не мають права подати касаційну скаргу на ухвалу місцевого чи апеляційного господарського суду виходячи з того, що ухвалою суду спір не вирішується по суті, а тому ухвала не може стосуватися прав і обов'язків цих осіб [606, с. 587]. А. В. Смітюх зазначає, що деякі види ухвал можуть зачіпати та навіть встановлювати права та обов'язки для осіб, яких не було залучено до участі у справі, зокрема, якщо такою ухвалою:

- припинено провадження у справі у зв'язку із затвердженням мирової угоди між сторонами у справі, якщо така мирова угода стосується прав і обов'язків особи, яку не залучено до участі у справі;

- забезпечено позовні вимоги засобом, який порушує права такої особи;

- видано наказ на виконання рішення третейського суду, який стосується прав і обов'язків особи, яку не залучено до участі у справі [534, с. 98-99].

З урахуванням вказаного слушною видається пропозиція А. В. Смітюха щодо внесення змін до ст. 111¹³ ГПК шляхом встановлення права осіб, не залучених до участі у справі, оскаржувати ухвали господарських судів у разі, коли такі ухвали стосуються їх прав і обов'язків [534, с. 100];

– надсилати відзив на апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судових рішень;

– подавати *доповнення, зміни до скарги, заяви*;

– надавати додаткові докази до апеляційного суду;

– відмовитися від апеляційної, касаційної скарги до винесення постанови, заяви про перегляд судових рішень;

– подавати касаційну скаргу на ухвалу про повернення апеляційної скарги;

– подавати заяву про зупинення виконання оскарженого рішення господарського суду до закінчення його перегляду в порядку касації;

– бути присутніми на судових засіданнях (в юридичній літературі звертається увага на те, що, визначаючи сторони суб'єктами права на апеляційне оскарження, закон не пов'язує це право з фактичною їх участю в місцевому господарському суді під час розгляду справи, оскільки відповідно до ст. 22 ГПК України участь сторін у судовому засіданні є їх правом, а не обов'язком [607, с. 201]).

Самостійні (ініціативні) учасники позовного провадження *при перегляді судових рішень мають такі обов'язки*:

– заповнювати за формою і змістом апеляційну, касаційну скаргу та заяву про перегляд судового рішення у відповідності до вимог, зазначених у ГПК України;

– подавати до господарського суду апеляційну, касаційну скаргу та заяву про перегляд судового рішення у відповідності до вимог ГПК України;

– сплатити судовий збір у встановленому законом порядку і розмірі;

– надіслати сторонам копії апеляційної, касаційної скарги, заяву про перегляд судового рішення та доданих до них документів.

IV. Самостійні (ініціативні) учасники позовного провадження на стадії виконання судових рішень мають такі права:

– отримувати в господарському суді та подавати до виконання накази господарського суду (ст. 116 ГПК України);

– подавати заяви про:

- виправлення помилки в наказі господарського суду (ст. 117 ГПК України);
- визнання наказу таким, що не підлягає виконанню, та стягнення на користь боржника безпідставно одержане стягувачем за наказом (ст. 117 ГПК України);
- відновлення пропущеного строку для пред'явлення наказу до виконання (ст. 119 ГПК України);
- видачу дубліката наказу (ст. 120 ГПК України);
- відстрочку або розстрочку виконання рішення, зміну способу та порядку виконання рішення, ухвали, постанови (ст. 121 ГПК України);
- зупинення виконання судового рішення (ст. 121¹ ГПК України);
- заміну сторони виконавчого провадження (ст. 121⁴ ГПК України);
- поворот виконання рішення, постанови (ст. 122 ГПК України);

– оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність органів державної виконавчої служби, приватних виконавців (ст. 121² ГПК України).

Тобто, систематизований вище перелік прав та обов'язків слід визнати загальним переліком, яким володіють всі самостійні (ініціативні) учасники позовного провадження.

3.2.3. Процесуальний статус осіб, які захищають інтереси інших осіб у господарській справі

Як було вказано в першому розділі роботи, особи, які захищають інтереси інших осіб, мають відокремлені процесуальне положення та статус, виходячи із завдань, які вони вирішують у господарській справі, а також меж повноважень, наданих їм за-

коном. До таких учасників у позовному провадженні господарського судочинства належать:

- прокурор;
- громадські об'єднання;
- господарські об'єднання;
- державні органи;
- органи місцевого самоврядування.

Традиційно в науці процесуального права у випадках пред'явлення позову органом або особою від свого імені на захист прав та інтересів інших осіб, державних або громадських інтересів у якості мети їх звернення до суду розглядається, насамперед, захист суб'єктивних прав та інтересів конкретної особи, і вже опосередковано – державних або громадських інтересів [86, с.102-103; 608, с.152].

Відповідно до п. 3 ст. 131¹ Конституції України прокуратура здійснює представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом [245].

Включення прокурора до кола учасників позовного провадження пройшло досить тривалий шлях. В літературі здавна підіймалося питання щодо надання прокуратурі права порушувати справи в арбітражному процесі (Р. Ф. Калістратова, М. О. Абрамов, І. Г. Побирченко, В. С. Щербина) [609; 610, с. 48; 611; 612, с. 11], однак лише 16.07.1987 р. Указом Президіума Верховної Ради СРСР Закон про прокуратуру СРСР було доповнено нормою про те, що прокуратура в інтересах державних, кооперативних та громадських організацій має право подавати позовні заяви не лише до суду, але й до державних арбітражів [613]. А Указом Президіума Верховної Ради СРСР від 30.12.1987 р. Закон про державний арбітраж в СРСР було доповнено вказівкою про те, що в розгляді спорів Держарбітражем вправі брати участь прокурор [614]. Ці принципові положення закріплені на даний час у Конституції України, Законі України «Про прокуратуру», Господарському процесуальному кодексі України.

Згідно зі ст. 2 ГПК України прокурор, який звертається до господарського суду в інтересах держави, в позовній заяві самостійно визначає, в чому полягає порушення інтересів держави, та

обґрунтовує необхідність їх захисту, а також вказує орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах. У разі відсутності такого органу або відсутності у нього повноважень щодо звернення до господарського суду прокурор зазначає про це в позовній заяві. Прокурор, який звертається до господарського суду в інтересах держави, повинен обґрунтувати наявність підстав для здійснення представництва інтересів держави в суді, передбачених частиною третьою ст. 25 Закону України «Про прокуратуру». Невиконання прокурором вимог щодо надання господарському суду обґрунтування наявності підстав для здійснення представництва інтересів держави в господарському суді має наслідком повернення поданої ним позовної заяви в порядку, встановленому ст. 63 цього Кодексу [69, ст. 2].

Слід зауважити, що на даний час після внесення численних змін та викладення даного Закону в редакції від 14.10.2014 р. № 1697-VII [353] ст. 25 Закону присвячена наглядом за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство. Тому відсилання у ст. 2 ГПК України у сучасній її редакції є некоректним.

Представництво прокурором інтересів держави в суді відрізняється від інших видів представництва низкою специфічних ознак: складом представників, колом суб'єктів, інтереси яких вони представляють, обсягом повноважень, формами їх реалізації. Сторона у справі через сукупність процесуальних прав реалізує свій матеріально-правовий інтерес, прокурор же безпосереднього інтересу у справі не має, процесуальний інтерес останнього обумовлений специфікою його державних функцій. Таким чином, якщо інші особи беруть участь у справі, як правило, на захист власного інтересу, то участь прокурора спрямована виключно на захист порушених державних інтересів [615, с. 12].

М. С. Шакар'ян визначає позов прокурора як справу, що представляє публічний інтерес, в якій немає суб'єкта матеріальних правовідносин (певного позивача). У такій справі прокурор не повинен дотримуватися позасудового порядку врегулювання спору, оскільки не є стороною в ньому. Він не вправі розпоряджатися матеріальним правом, зокрема, не може укласти мирову угоду. З цієї

ж причини до прокурора не можна пред'явити зустрічний позов. Відповідач може пред'явити зустрічний позов до особи, в інтересах якої порушено справу [616, с. 96].

Відповідно до ст. 2 АПК України в редакції від 06.11.1991 р. [617] прокурори користувалися правом звернення з позовними заявами до арбітражного суду в інтересах державних органів, державних підприємств і організацій. Безперечно, дане положення ставило державну форму власності вище за інші, що суперечило Закону України «Про власність» [618]. Тому скасування даного положення стало важливою подією в реалізації принципу рівності всіх перед законом в арбітражному (господарському) процесі. Так, в редакції Закону України «Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України» від 13.05.1997 р. [619] ст. 2 Кодексу встановила, що арбітражний суд порушує справи за позовними заявами прокурорів та їх заступників, які звертаються до арбітражного суду в інтересах держави. Таким чином, положення ст. 2 АПК України були приведені у відповідність до ст. 121 Конституції України в редакції, що діяла на той час.

Однак поняття «в інтересах держави» неоднозначно розумілося і застосовувалося Вищим арбітражним судом України та органами прокуратури України, тому виникла практична необхідність у з'ясуванні основних понять ст. 2 АПК України. П. 1 рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 р. встановив, що «прокурори та їх заступники подають до арбітражного суду позови саме в інтересах держави, а не в інтересах підприємств, установ і організацій незалежно від їх підпорядкування і форм власності» [147], а п. 2 – що під поняттям «орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах» потрібно розуміти «орган державної влади чи орган місцевого самоврядування, якому законом надано повноваження органу виконавчої влади» [147].

Слід наголосити, що питанню визначення належного органу, уповноваженого державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах, приділяється багато уваги, і саме на прокурора, як на представника органів державної влади, покладається цей обов'язок з метою недопущення дублювання органами про-

куратури обов'язків, покладених на відповідні державні органи. І зазначений обов'язок прокурор повинен виконувати при зверненні до суду як першої інстанції, так і в апеляційному, касаційному порядку, при перегляді рішень за нововиявленими обставинами.

Прикладом вказаного є постанова Харківського апеляційного господарського суду від 12.03.2013 р. по справі № 922/513/13-г [620] по апеляційній скарзі Куп'янського міжрайонного прокурора на ухвалу господарського суду Харківської області від 06.02.2013 р. у справі № 922/513/12-г за позовом Куп'янського міжрайонного прокурора до Куп'янської райдержадміністрації та фізичної особи-підприємця ОСОБА_2 про визнання недійсним договору оренди землі, відповідно до якої «апеляційну скаргу прокурора залишено без задоволення з таких мотивів:

– по-перше, законом чітко визначено, що прокурор звертаючись до суду з позовом, повинен зазначити, у чому саме полягає порушення або загроза порушення інтересів держави чи громадянина та обґрунтовує необхідність їх захисту. Проте прокурором не визначено, в чому саме полягає порушення інтересів держави чи громадянина при винесенні розпорядження голови Куп'янської районної державної адміністрації № 200 від 23.07.2002 р. «Про передачу в оренду земельної ділянки водного фонду ОСОБА_2» та при укладанні відповідного договору оренди земельної ділянки водного фонду від 28.10.2002 р., яким чином, та які інтереси держави були порушені.

– по-друге, прокурором не визначено особу (орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах), в інтересах якої він звернувся до суду» [620].

Генеральний прокурор України в наказі «Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень» № 6 гн від 28.11.2012 р. вимагає від прокурорів під час застосування представницьких повноважень не допускати підміни органів державної влади, органів місцевого самоврядування та державного нагляду (контролю), а також інших органів, яким законом надано право захищати інтереси громадян та держави в суді [621]. Водночас не буде підміною функцій цих державних

органів пред'явлення позову прокурором в інтересах держави у разі відсутності у них можливості звернутися до суду самостійно (відсутність у бюджеті видатків на сплату судового збору, тривала реорганізація тощо). Також не буде підміною застосування представницьких заходів у разі виявлення бездіяльності уповноваженого органу державного нагляду (контролю), якщо одночасно вживались інші заходи прокурорського реагування на таку бездіяльність.

Цим же наказом визначено обов'язок прокурорів при підготовці процесуальних документів забезпечувати їх повноту та обґрунтованість, додержуватися вимог закону щодо форми і змісту, підвідомчості та підсудності спорів, посилаючись на норми матеріального і процесуального права, якими регулюються відповідні правовідносини, а також долучати до позовів (заяв, подань) належні та допустимі докази, дотримуватися визначеної законом процедури направлення позовів (заяв, подань) до суду [621, п. 6].

У зв'язку з цим слід погодитися з П. Шумським щодо того, що «прокурор представляє і захищає в суді інтереси держави, коли відповідні державні органи контролю за додержанням законів не роблять цього, будучи зобов'язані забезпечувати територіальну цілісність, суверенитет, економічну, державну, інформаційну, національну безпеку, законність і правопорядок тощо, виходячи із свого відомчого підходу, або коли дані органи некомпетентні, не мають достатнього професіоналізму для виконання обов'язків по захисту державних інтересів, а також, коли ці органи контролю безпосередньо посягають на інтереси держави. Прокуратура звертається за захистом інтересів держави у суд, коли органи центральної виконавчої влади, місцеві адміністрації, органи місцевого самоврядування допустили порушення законності при виданні правових актів, а також за захистом порушених засад конституційного ладу, суспільного життя, права власності, економічної, екологічної та інформаційної безпеки держави» [622, с. 24].

Конституційний Суд України визнає, що поняття «інтереси держави» є оціночним поняттям. Прокурор або його заступник самостійно визначає і обґрунтовує в позовній заяві, в чому поля-

гає порушення інтересів держави чи в чому існує загроза інтересам держави, і ця заява, за ст. 2 ГПК України, є підставою для порушення справи в господарському суді (п. 1 Рішення [147]).

Якщо звернути увагу на те, як це питання вирішується, наприклад, в Російській Федерації, то слід зазначити, що у частині другій ст. 4 АПК РФ вказано, що прокурори мають право звернутися до арбітражного суду тільки за захистом державних і суспільних інтересів. Однак, виходячи зі ст. 107 АПК РФ, пред'явлення прокурором позову на захист прав організації або громадянина-підприємця не є підставою для відмови в прийнятті позовної заяви [623, с. 10]. Так, ухвалою Арбітражного суду Республіки Башкортостан було повернено без розгляду позовну заяву першого заступника прокурора Республіки Башкортостан в інтересах Ощадбанку РФ в особі Бірського відділення № 4614 про стягнення з ПП «Арміне» певної грошової суми. Позовна заява повернена з мотиву захисту прокурором комерційної діяльності банку, а не державних і суспільних інтересів, як це передбачено ст. 41 АПК РФ. Однак Президія Вищого арбітражного суду РФ скасувала ухвалу суду першої інстанції, оскільки питання про те, що саме потрібно вважати державним або суспільним інтересом, достатнім для пред'явлення позову, вирішується прокурором. Право переоцінки його кваліфікації, допущених відповідачем порушень арбітражному суду законодавчими актами не надано. Сам по собі факт збігу інтересів держави і суспільства з комерційними інтересами конкретних суб'єктів цивільного права не позбавляє прокурора можливості подати позов у відповідності зі ст. 41 АПК РФ. Підстави для повернення позовної заяви, перераховані в ст. 108 АПК РФ, розширеному тлумаченню не підлягають і повинні застосовуватися судом незалежно від того, ким з належних учасників арбітражного процесу подана позовна заява [624].

Однак, виходячи з цього підходу, незрозуміло, як визначити наявність і межі державних та суспільних інтересів, що під цими термінами слід розуміти: інтереси всього населення країни, регіону, населеного пункту, колективу підприємства, який може бути великим або нечисленним. Відповіді на це питання законодавець не надає.

В юридичній літературі висловлюються різні точки зору з цього питання. Деякі автори підкреслюють, що прокурор відповідно до чинного законодавства не має права пред'являти позов у господарському суді в інтересах одного підприємства проти іншого [625, с. 61-62]. Інші дослідники не згодні з ними на підставі того, що прокурор виступає в інтересах потерпілого проти правопорушника [626, с. 5]. Вважаємо останній довід необґрунтованим, оскільки в будь-якому випадку при порушенні договору нанесено шкоду і державі, і громадянам: державі – тому, що при невиконанні умов договору, наприклад, до державного та місцевого бюджету не надійшла відповідна сума податків, а громадянам – тому, що на підставі неотримання податків в бюджет затримується сплата заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат.

Тому часто втручання прокурорів обумовлено збігом державних та суспільних інтересів з інтересами трудових колективів підприємств. М. В. Руденко також зазначає, що існує чимало прикладів, пов'язаних із захистом екологічних прав громадян та інтересів держави і в нашій природоохоронній практиці [627, с. 38-39].

Наприклад, прокурор Приморського району м. Одеси звернувся до господарського суду Одеської області з позовом про стягнення заборгованості щодо користування електроенергією в інтересах держави в особі ПАТ «Одесаобленерго» проти відповідача – комунального підприємства «Одеська ТЕЦ-2». Якщо розглянути це питання з точки зору чинного законодавства, то, по-перше, необхідно зауважити, що ПАТ не належить до органів, «уповноважених державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах» (п. 2 Рішення Конституційного Суду України [147]), а, по-друге, зазначене підприємство містить державну частку у розмірі близько 25 %, а у «Одеської ТЕЦ-2» – 100 % у комунальній власності. Тобто, згідно з чинним законодавством, прокурору у прийнятті позовної заяви повинно бути відмовлено.

При цьому не можна однозначно стверджувати, що державні інтереси у сфері енергетики в цьому випадку не буде уражено. Тобто, виникає питання, що потребує вирішення на законодавчому рівні [615, с. 14]: закріплення можливості звернення прокуро-

рів за захистом інтересів держави по деяких категоріях справ, серед яких слід вказати захист державних інтересів у сфері енергетики.

Необхідно також закріпити право прокурора звернутися з позовом від свого імені на захист прав та інтересів окремих громадян, колективних об'єднань та держави.

Традиційний підхід до активної ролі прокурора в процесі, що відстоювався роками в наукових колах [628, с. 119; 629; 630, с. 47], як відомо, не був підтриманий законодавцем: останній вирішив означене питання досить радикально, жорстко обмеживши практично всі можливості реалізації прокурором своїх повноважень щодо захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави [353], що не можна підтримати. Розумним консенсусом між позицією законодавця та виконанням завдань органами прокуратури слід визнати підхід С.Г.Березовської, яка зауважує, що участь прокурора в розглянутих судами справах повинна бути зумовлена або необхідністю захисту публічного інтересу, або неможливістю чи ускладненістю для особи самотійно звернутися до правосуддя за захистом своїх прав і отримати такий захист [631, с. 64]. Як вказує П. Ф. Єлісейкін, нерідко ця форма захисту виявляється досить ефективною [632, с. 9].

Ст. 13 Конституції України визначає, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом [1]. У розвиток даної норми необхідно закріпити право прокурора звертатися до господарського суду з заявами в інтересах фізичних осіб, суб'єктів господарювання та громадських формувань для захисту їх прав та охоронюваних законом інтересів.

Також доцільно додатково встановити обов'язкову участь прокурора в господарському процесі з метою охорони і захисту державних інтересів по справах, пов'язаних з:

— діями державних органів та їх посадових осіб, у тому числі справи про визнання недійсними актів таких державних органів та їх посадових осіб;

- злочинними посяганнями на права та законні інтереси громадян, держави та суспільства в господарській сфері;
- захистом порушених засад конституційного ладу, суспільного життя, права власності, економічної, екологічної та інформаційної безпеки держави;
- захистом масового інтересу, тобто прав великих груп громадян у випадках, коли вони порушуються одним протиправним діянням або одним незаконним нормативно-правовим актом;
- будь-якими очевидними порушеннями закону, які можуть завдати істотної шкоди законним інтересам громадян, якщо не будуть негайно усунуті;
- захистом суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорони землі як національного багатства;
- захистом прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо [615, с. 14-15].

Крім того, участь прокурора в господарському процесі повинна бути обов'язковою по справах за позовами про повернення незаконно витрачених державних бюджетних коштів, а також в інтересах державного бюджету про стягнення з боржників податків і зборів (обов'язкових платежів) шляхом звернення стягнення на їх майно [633, с. 40-41] (тим більше, що відповідно до ст. 2 ГПК України господарський суд може також порушувати справи за позовними заявами Рахункової палати, яка звертається до господарського суду в інтересах держави в межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України), а також у випадках, якщо відповідні державні органи контролю за додержанням законів не захищають інтереси держави за будь-яких обставин або безпосередньо посягають на них [625, с. 62].

Крім того, в наукових колах було висловлено слушну пропозицію щодо надання прокурору права на захист групового інтересу (інтересу групи осіб, чії права порушені), та за аналогією вирішувати поставлене питання на законодавчому рівні відносно інших державних органів та органів місцевого самоврядування [167, с. 93].

Обов'язкова участь прокурора у цих справах з метою охорони і захисту державних інтересів сприятиме виконанню прокуратурою її основної мети, яка закріплена в ст. 1 Закону України «Про прокуратуру»: захист прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави [353].

Прокурор є самостійним (ініціативним) учасником позовного провадження і може підтримувати позовні вимоги навіть у випадку відмови від позову особи, в інтересах якої він діє. Так, згідно з абзацем 6 ст. 29 ГПК України відмова позивача від позову, поданого прокурором в інтересах держави, не позбавляє прокурора права підтримувати позов та вимагати вирішення спору по суті [69, ст. 29].

Особа, в інтересах якої за заявою прокурора розпочато справу, повідомляється судом про порушення справи і може взяти участь у ній в якості позивача або делегувати це повноваження прокуророві. І в подальшому процедура розгляду позову не відрізнятиметься від загальної. Таким чином, у даної особи, незважаючи на участь прокурора у справі, зберігається весь спектр прав позивача, наданий законодавством (наприклад, право укласти мирову угоду, змінити позовні вимоги та ін.). Прокурор у такій справі виступає як додаткова гарантія захисту прав та інтересів осіб.

Слід зауважити, що хоча положення про можливість захисту прокурором інтересів фізичних осіб у господарському процесі було «втрачено» при внесенні змін до ГПК України в ході реформи прокуратури, вказане не видається обґрунтованим. Господарським судам підвідомчі справи, що можуть зачіпати права та законні інтереси неповнолітніх або недієздатних осіб (зокрема, корпоративні спори, справи щодо обліку прав на цінні папери, справи про банкрутство). Не завжди такі особи мають можливість захистити себе самостійно (через законних представників, органи опіки та піклування, представників, адвокатів). Тому позбавлення прокурора права захищати інтереси фізичних осіб, що не мають повної дієздатності, у господарському процесі не видається виправданим.

Слід додати, що в структурі прокуратур, зокрема, створюються відповідні галузеві підрозділи захисту прав і свобод дітей, а

Генеральній прокуратурі – Головне управління захисту прав і свобод дітей. П. 4 наказу Генеральної прокуратури України «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей» № 16гн від 01.11.2012 р. встановлює: «Пріоритетними напрямками нагляду за додержанням і застосуванням законів і представницької діяльності визначити забезпечення додержання законів про: ...майнові ... права дітей» [634, п. 4]. П. 5 даного наказу присвячений питанню представництва інтересів дітей у судах. Зокрема, у даному акті зазначено, що «при здійсненні представництва інтересів дітей у судах вживати заходів щодо своєчасного забезпечення позовних вимог. Застосовувати надані законом повноваження щодо участі за власною ініціативою в розгляді будь-якої справи, якщо цього вимагає захист прав і законних інтересів дітей... Прокурорам усіх рівнів уживати заходів, спрямованих на своєчасне та реальне виконання судових рішень, постановлених у справах за їх позовами і заявами. Забезпечити належний захист інтересів дітей при виконанні рішень судів» [634, п. 5].

Тому доречним видається повернення прокуророві права представляти в господарському суді інтереси фізичних осіб, які самі не можуть представляти свої інтереси.

Таким чином, на стадії подання позову та розгляду справи у першій інстанції прокурор у господарському процесі наділяється *правами*:

- звернутися до суду з позовною заявою в інтересах держави або громадянина (в тому числі фізичної особи-підприємця) у передбачених законом випадках;

- брати участь у розгляді справи, порушеної за заявою інших осіб;

- вживати заходів щодо забезпечення позову шляхом звернення до суду з клопотанням про накладення арешту на майно або грошові кошти відповідача; просити суд зупинити стягнення у безспірному (виконавчому) порядку або заборонити відповідачеві вчинення певних дій (по справах майнового характеру);

- користуватися правами та обов'язками тієї сторони, інтереси якої він представляє, з урахуванням обмежень, встановлених законом.

Зокрема, єдиним обмеженням прав прокурора є право укласти мирову угоду.

Постановою Пленуму Вищого господарського суду «Про деякі питання участі прокурора у розгляді справ, підвідомчих господарським судам» від 23.03.2012 р. № 7 визначено, що положення частини четвертої ст. 29 ГПК України не позбавляє сторони у справі права укласти мирову угоду і подати її на затвердження суду; якщо прокурор, який бере участь у справі, заперечує проти цього шляхом подання мотивованих письмових заперечень, суд може відмовити в затвердженні такої угоди [635].

На стадії перегляду за чинним ГПК України неможливо укладення мирової угоди, хоча численні проекти ГПК, в тому числі проект № 6232 від 23.03.2017 р., встановлюють право судів апеляційної та касаційної інстанції затверджувати мирові угоди, які сторони укладають на стадії перегляду судових актів (ст. ст. 275 і 308 законопроекту відповідно [429]).

Тому на даний час прокурор при перегляді справи володіє правами особи, на боці якої він виступає (позивача, відповідача, третьої особи), без будь-яких обмежень. Проте у разі прийняття вказаного проекту на стадії перегляду він, за логікою, буде також обмежений в праві укладення мирової угоди.

Дослідник кримінального процесу М. А. Маркуш наполягає на тому, що прокурор-апелянт, що затверджував обвинувальний висновок, не повинен обмежуватися позицією, яку займав прокурор, що брав участь у суді першої інстанції, бо це суперечить ст. 25 КПК України. Він пропонує надати «Генеральному прокурору України, прокурорам обласної і прирівняних ланок, прокурору, що затверджував обвинувальний висновок, право скасовувати чи змінювати постанову про відмову від обвинувачення, винесену прокурором, що брав участь у судовому засіданні, якщо вона суперечить закону, і звертатися в апеляційну чи касаційну інстанцію щодо скасування чи зміни відповідного судового рішення про закриття справи» [80, с. 15].

Проте вказане слід визнати недоречним як у кримінальному, так і в господарському процесі. Загальновідомо, що вищестоящі суди при переглядах не досліджують вимоги, що не були пред-

метом розгляду у першій інстанції. У протилежному випадку в кожній інстанції може виникати фактично новий спір, що не може бути визнано вірним.

Крім того, якщо прокурор звернувся до суду в інтересах неналежного позивача, тобто особи, яка не має права вимоги, процесуальна можливість його заміни господарсько-процесуальним законодавством не передбачена, у зв'язку з чим суд залишить позов прокурора без задоволення. При цьому слід відрізнити заміну неналежного позивача від процесуального правонаступництва в розумінні ст. 25 ГПК України, яке допускається на будь-якій стадії судового процесу, включаючи стадію виконання судового рішення, і здійснюється господарським судом без виклику сторін у справі, якщо їх явка не зумовлена необхідністю з'ясування судом певних обставин, але з повідомленням сторін, оскільки інше суперечило б приписам частини другої ст. 22 ГПК України стосовно прав сторін у судовому процесі [162].

Взаємодія прокурора з позивачем та відповідачем полягає перш за все в тому, що прокурор, реалізуючи покладену на нього представницьку та правозахисну функцію, має чітко визначитись із сторонами у справі. Для правильного вибору позивача, в інтересах якого прокурором буде заявлятися позов, необхідно чітко з'ясувати його статус у спірних правовідносинах та наявність права вимоги, яке має ґрунтуватися на нормах права або за укладеними правочинами. Так, наприклад, при вирішенні питання щодо наявності підстав для звернення до суду з позовом в інтересах держави в особі Кабінету Міністрів України необхідно враховувати, що позивачем він може бути лише у визначених законодавством випадках.

При вступі в процес треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, користуючись наданим їм правом, можуть пред'явити позов до тієї сторони, інтереси якої представляє прокурор. У такому разі між третьою стороною з самостійними вимогами та державним органом або громадянином, інтереси якого представляє прокурор, виникають правовідносини як між позивачем і відповідачем, і рішення по справі за своєю суттю вплине на подальший розвиток відносин між ними шляхом по-

кладання на державний орган або громадянина, інтереси яких представляв прокурор, обов'язку виконати певні дії або утриматися від їх виконання. Якщо третьою особою з самостійними вимогами подано позов до особи, яка вже є відповідачем по справі, то між державним органом або громадянином через представництво інтересів прокурором в суді правовідносин не виникає, оскільки кожний з них буде мати свій окремий правовий інтерес і рішення по справі не вплине на ці відносини.

Також прокурор може з власної ініціативи вступити у справу на захист третьої особи, що заявляє самостійні вимоги на предмет спору. І в такому випадку він набуває прав та обов'язків позивача в особі того державного органу або громадянина, інтереси яких він представляє.

Якщо прокурор вступає в процес для захисту прав третіх осіб без самостійних вимог, то він наділяється правами сторони і будує правову позицію в залежності від того, на чийй стороні вступають у справу ці треті особи.

Взаємодія прокурора з судовими експертами, перекладачами, представниками полягає в тому, що, як і на сторони у справі, на прокурора відповідно до вимог статей 4³, 33 ГПК України покладено обов'язок обґрунтування своїх вимог та заперечень наданими до суду доказами. З метою повного, об'єктивного вивчення обставин спору та сприяння прийняттю судом законного рішення прокурор має право заявити в суді клопотання про залучення експерта, перекладача, інших осіб, долучення певних доказів до справи тощо (ст. 22 ГПК України).

Процесуальне положення прокурора, який заявив позов у інтересах держави або громадянина у господарському процесі, може бути наступним:

а) сторона в процесі – оскільки він пред'являє докази і прагне добитися визнання своїх вимог;

б) захисник (представник) – оскільки він має службову зацікавленість, захищаючи не свої права та інтереси, а інших осіб, і рішення суду за позовом прокурора розповсюджується не на самого прокурора, а на особу, в інтересах якої пред'явлено позов.

З урахуванням вказаного П. М. Каркач і М. Й. Курочка доходять слушного висновку, що прокурор, який пред'явив позов в інтересах інших осіб, не може в процесі займати процесуальне положення позивача [636, с. 102-103]. У той же час прокурор, як суб'єкт господарського процесу, не має ніяких додаткових повноважень або переваг у порівнянні з іншими особами, які беруть участь у справі.

Слід звернути увагу також на те, що не можна ототожнювати статус прокурора зі статусом представника у процесі. Відносини між представником і довірителем засновані на договорі доручення або законі. Представник для виконання своїх обов'язків наділяється відповідними повноваженнями і не може виходити за межі цих повноважень, якщо не одержить на це спеціального дозволу. Зовсім інше процесуальне положення займає прокурор. Завданням прокурора при розгляді справ у суді є дотримання прав і законних інтересів держави або громадянина, винесення судом законних і обґрунтованих рішень. Виконуючи свої функції, прокурор керується відповідним процесуальним та іншим законодавством.

Усі види представництва в суді, які закріплені поточним процесуальним законодавством, передбачають в обов'язковому порядку правові відносини між представником і особою, яку він представляє. Прокурор діє від імені державного органу – прокуратури, на яку законодавством покладені представницькі функції. Для підтвердження своїх повноважень у господарському судочинстві прокуророві не потрібно надавати суду ніяких документів (довіреностей), оскільки він виконує обов'язки, що надані йому законом. Прокурори беруть участь у судовому засіданні на підставі службових посвідчень.

За підсумками вищезазначеного можна дійти висновку, що прокурор у господарському процесі є самостійною фігурою, яка бере участь у розгляді справ у судах, додержуючи принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону, сприяє виконанню вимог закону про всебічний, повний і об'єктивний розгляд справ та постановленню судових рішень, користується обсягом прав тієї сторони, з якою пов'язані інтереси держави: якщо інтереси

держави уособлюються позивачем, прокурор має права позивача, зокрема право змінити підставу або предмет позову, збільшити розмір позовних вимог, відмовитися від позову або зменшити розмір позовних вимог; якщо інтереси держави уособлюються відповідачем, прокурор наділений правами відповідача, зокрема правом визнати позов повністю або частково.

Прокурор має публічний характер зацікавленості у справі. Він не є в процесі стороною у процесуальному розумінні. Представляючи в суді інтереси громадян або держави, прокурор реалізує винятково конституційні положення, закріплені в статтях 3, 13 Конституції України, відповідно до яких держава зобов'язана забезпечувати захист прав і свобод громадян, а також усіх суб'єктів права власності та господарювання.

Особливістю участі прокурора в господарському процесі є виключно захист порушених державних або суспільних інтересів. Тому слід визнати, що функція представництва прокурором інтересів держави в господарському суді – достатньо важливе повноваження, щоб приділити йому увагу на законодавчому рівні. Вважаємо, якщо викладені вище пропозиції щодо внесення змін до законодавчих актів з цього приводу буде враховано, це сприятиме повнішому забезпеченню правопорядку та верховенства закону [615, с. 15].

Крім того, відповідно до ст. 2 ГПК України господарський суд може також порушувати справи за позовними заявами державних та інших органів, які звертаються до господарського суду у випадках, передбачених законодавчими актами України. Відповідно до ст. 19 Конституції України вони зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1].

Тому слушною видається позиція А. О. Згами, що за сучасних умов розвитку права та економіки виникає закономірна потреба в пошуку нових форм і методів захисту прав, свобод та охоронюваних законом інтересів суб'єктів господарювання. Обраний Україною європейський шлях розвитку вимагає приведення вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів правосуддя [637, с. 83].

У частині другій ст. 3 ЦПК України вказано, що у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи й особи, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, або державні чи суспільні інтереси [377, ст. 3]. Частина друга ст. 1 ГПК України вказує, що у випадках, передбачених законодавчими актами України, до господарського суду мають право також звертатися державні та інші органи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності [69, ст. 1].

Слід погодитися з В. В. Борщенко, що положення Цивільного процесуального кодексу України сформульовані більш чітко, і однозначно закріплюють можливість звернення до суду в інтересах інших осіб. Норми ГПК України такої однозначності не мають, що видається неправильним. Тому слушною є пропозиція дослідниці сформулювати частину другу ст. 1 ГПК України таким чином: «До господарського суду можуть звертатися державні органи, організації, фізичні особи та суб'єкти господарювання на захист прав, свобод і законних інтересів інших осіб» [167, с. 98].

Зокрема, у випадках, встановлених законом, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб, або державних чи суспільних інтересів та брати участь у розгляді таких справ.

Європейський досвід також вказує, що судовий захист інтересів може здійснюватися за заявами громадських організацій, асоціацій. Така форма захисту типова для багатьох країн Європи (Греція, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Франція). Наприклад, у Франції інтереси можуть захищатися організаціями різного типу: профспілками (*syndicats professionnels, syndicats patronaux*), «*orderes*» (буквально орденом), асоціаціями [638, с. 470]. У Швейцарії можливі позови організацій громадського (публічного) інтересу (*Verbandsklagen*) [639]. У Швеції виділяють групові позови організацій (якщо позов подає організація, не маючи при цьому власних вимог), а також публічні групові позови (які від імені групи подає орган, призначений й уповноважений урядом подавати такі позови) [640].

Законом Португалії № 83/95 від 31.08.1995 р. передбачена можливість захисту інтересів інших осіб шляхом подачі асоціаціями споживачів, організаціями із захисту навколишнього середовища представницьких позовів («народних» або «публічних» позовів) про захист публічного (громадського) інтересу [641].

Даний Закон прийнятий відповідно до п. 3 ст. 52 Конституції Португалії, згідно з якою кожна людина особисто або через асоціації, що захищають порушені інтереси, має право на народний (публічний) позов (*actio popularis*) у випадках і на умовах, передбачених законом, включаючи право на відшкодування збитків, заподіяних правопорушенням [642]. Асоціація має право на подачу представницького позову за умови, що вона:

- а) легалізована відповідно до законодавства;
- б) за законом або у відповідності до установчих документів має право на захист інтересів, які охоплюються груповим позовом;
- в) не займається діяльністю, що конкурує з діяльністю відповідача [642].

Дані вимоги, що висуваються до асоціації, слід визнати обґрунтованими. Наприклад, у законодавстві України чітко зазначено перелік видів діяльності, що не підлягають легалізації (ст. 4 Закону України «Про громадські об'єднання» [643]).

В українському законодавстві теж передбачена можливість звернення асоціацій до суду для захисту спільних інтересів. Так, Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. № 4572-VI передбачає можливість реалізації інтересів саме шляхом захисту, тобто закріплений процесуальний аспект: «Громадське об'єднання – це добровільне *об'єднання* фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права *для здійснення та захисту прав і свобод*, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів» [643, ст. 3]; «Для здійснення цілей і завдань, визначених в установчих документах, зареєстровані громадські об'єднання користуються правом: *представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників)* (виділено мною – Т. С.) у державних і громадських органах...» [643, ст. 9]. Зазначимо, що аналогічні положення були раніше закріплені в Законі України

«Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. [644], який втратив чинність з набранням сили Закону України «Про громадські об'єднання».

Крім того, ст. 8 Закону України «Про громадські об'єднання» вказує, що «учасниками громадської спілки можуть бути юридичні особи приватного права, у тому числі громадські об'єднання зі статусом юридичної особи» [643, ст. 8]. Таким чином, у зазначеному Законі чітко вказана можливість участі юридичних осіб у громадському об'єднанні, що дає можливість розгляду таких позовів у господарських та адміністративних судах, а не тільки в межах цивільного судочинства.

Стосовно господарських об'єднань також можна виділити два види інтересів, а саме: інтерес самого господарського об'єднання як самостійної юридичної особи (наприклад, асоціації створюються з метою централізації однієї або кількох виробничих або управлінських функцій підприємств) і інтересів окремих підприємств, що входять до такого об'єднання. Необхідно відзначити, що вказані інтереси, як правило, завжди співпадають на початкових етапах формування господарського об'єднання, але потім можуть не збігатися або навіть суперечити один одному.

При цьому для винесення судового рішення достатньо, щоб юридичний інтерес до процесу був хоча б у однієї із сторін [645, с. 182].

Формування господарського об'єднання відбувається на підставі статуту або іншого установчого документа, який затверджується їх засновниками. Саме в цих документах вказується мета об'єднання, що в подальшому може стати підставою для подання позову в інтересах осіб, що увійшли до складу господарського об'єднання.

Господарське об'єднання, як таке, не отримує від участі у справі матеріальної вигоди, а реалізує (виконує) завдання захисту своїх учасників, для якого створене таке господарське об'єднання.

За аналогічними підставами реалізують (виконують) свої повноваження асоціації та інші види формувань, які захищають інтереси своїх членів (учасників).

Дійсно, якщо господарське або громадське об'єднання має намір звернутися до суду для захисту колективного інтересу, то пра-

во на позов вимагає додаткового обґрунтування: за об'єднанням повинне бути визнане законом або установчими документами право на ведення процесу на захист колективних інтересів або право на ведення процесу на захист групи індивідуальних осіб (його членів, учасників). Це знімало б будь-які інші трактування меж їх повноважень.

Враховуючи вищевказане, доречно погодитися з В. В. Борщенко щодо необхідності законодавчого закріплення права господарського та громадського об'єднань на захист інтересів своїх членів шляхом доповнення ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання» п. 6 такого змісту: «Для здійснення цілей і завдань, визначених в установчих документах, зареєстровані громадські об'єднання можуть подавати позовні заяви до суду для захисту законних прав та інтересів своїх членів (учасників)» [167, с. 115].

Таким чином, прокурор, інші державні органи та органи місцевого самоврядування, господарські та громадські об'єднання у господарському процесі слід розглядати як особливих суб'єктів захисту прав та інтересів інших осіб, в тому числі груп осіб.

У науці цивільного та господарського процесу відсутня єдина точка зору на питання про сторони судового розгляду за похідним позовом. Одні вчені обґрунтовують думку, що учасники юридичної особи відстоюють свій власний інтерес, а тому повинні розглядатися як позивачі [646; 647], інші відстоюють позицію, що позивачем є юридична особа [648; 649].

У науковій літературі зустрічаються заперечення вчених-процесуалістів проти допустимості непрямих позовів у зв'язку з неясністю процесуального статусу акціонера (учасника), який звертається з позовом, і товариства. Наприклад, В. В. Ярков вважає, що акціонер не має статусу позивача, оскільки захищаються інтереси товариства [649, с.11]. В. Л. Гурєєв вважає, що товариство, яке з самого початку підтримує позицію акціонерів при пред'явленні ними позову до суду та виявляє бажання вступити до справи, повинно набувати статусу співпозивача [650, с. 36]. Г. Чернишов стверджує, що товариство має брати участь у справі в якості відповідача, оскільки рішення за непрямим позовом неминуче або покладає на товариство обов'язок, або позбавляє товариство прав та

обов'язків за угодою [651, с. 102]. М. Г. Єлісеєв пропонує залучати товариство у якості третьої особи, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору [652, с. 64].

Вірною видається позиція О. І. Чугунової, що непрямі (автор їх називає похідними) позови є самостійним способом позовного захисту. При цьому дослідниця виділяє такі ознаки:

- в силу прямої вказівки закону з вимогою може звернутися учасник юридичної особи, який за загальним правилом не уповноважений чинним законодавством та установчими документами виступати від імені юридичної особи;

- право чи охоронюваний законом інтерес, про захист якого заявляється вимога, належать юридичній особі;

- у системі органів управління організації, встановленій законодавством та установчими документами, відсутній спеціальний орган, який був би уповноважений наділити даного учасника правом діяти від імені та в інтересах юридичної особи в суді. При цьому виконавчий орган не реалізує належне організації право на захист порушених (оскаржуваних) прав (законних інтересів) [653, с. 13].

Частина восьма ст. 28 ГПК України в редакції Закону України № 289-VIII від 07.04.2015 р. встановлює, що у спорах про відшкодування збитків, завданих господарському товариству його посадовою особою, представником такого товариства є також учасник (акціонер) цього товариства, якому сукупно належить 10 і більше відсотків статутного капіталу (простих акцій) товариства, який подав господарському суду позовну заяву від імені товариства або який подав господарському суду заяву про здійснення представництва позивача. Учасник (акціонер), якому належить 10 і більше відсотків статутного капіталу (простих акцій) господарського товариства, може здійснювати представництво товариства особисто (якщо він є фізичною особою), через свої органи (якщо він є юридичною особою), через органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування (якщо він є державою, Автономною Республікою Крим, територіальною громадою), через інших своїх представників. Учасник (акціонер), якому сукупно належить 10 і більше відсот-

ків статутного капіталу (простих акцій) товариства, може здійснювати представництво товариства через одного з учасників (акціонерів) або спільно уповноважити на це іншу особу [336].

А. В. Смітюх слушно зазначає, що акціонер повинен мати право оскаржити угоди товариства у разі порушення процедури їх укладення так само, як угоди, щодо якої є зацікавленість [654, с. 258].

При поданні позовної заяви акціонерами (учасниками) товариства до господарського товариства ці акціонери (учасники) є позивачами, а господарське товариство – відповідачем. Акціонери повинні довести, що діями правління заподіяно шкоду господарському товариству і, як наслідок, заподіяно шкоду самим акціонерам.

Відмінною рисою процесуального статусу прокурора на стадії перегляду є те, що він прямо віднесений до можливих ініціаторів такого перегляду, в той час, як інші учасники даної групи (органи державної влади, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання, господарські об'єднання) повинні отримати та довести в суді належність їм такого права.

Донедавна прокурор мав пільги щодо сплати судового збору при поданні позовної заяви до господарського суду. Однак на даний час він повинен сплачувати судовий збір на загальних засадах.

Проблема сплати судового збору (раніше – державного мита) неодноразово порушувалася різними авторами [655, с. 31-33; 656, с. 77], в тому числі автором даного дослідження [303; 657], але, не зупиняючись на цьому питанні та недосконалості законодавства з цього приводу, розглянемо питання про те, чи втратить держава в даному випадку суму судового збору.

По-перше, якщо певна юридична особа самостійно подає позов до господарського суду, вона, як правило, впевнена, що виграє справу, тому і готова сплатити судовий збір, розраховуючи на його подальшу компенсацію іншою стороною спору.

Тому Д. Т. Мазур пропонує стягувати судовий збір за позовами прокурорів у випадку відмови у позові з суб'єкта, в інтересах якого було заявлено вимоги [658, с. 51]. Зокрема, в Господарському процесуальному кодексі Республіки Білорусь [99] закріплено аналогічне положення.

За загальними правилами розподілу судових витрат в країнах Європи сторона, не на користь якої винесено судове рішення, зобов'язана компенсувати судові витрати іншій стороні. Разом із тим, пасивні члени групи, якщо на їх захист подано позов, не мають, як правило, жодного зобов'язання щодо сплати судових витрат відповідачу, на користь якого винесено судове рішення. Зазвичай цей обов'язок стосується лише особи, яка подала такий позов.

Тобто, організація, асоціація, державний орган, який подав позов на захист інтересів інших осіб, у разі винесення судом рішення не на його користь сплачує всі судові витрати. Вважаємо вказане положення обґрунтованим, оскільки воно спонукатиме таких осіб (прокуратуру, органи державної влади, місцевого самоврядування, громадські та господарські об'єднання, асоціації та інші формування) відповідальніше ставитися до вступу у справу та займати активну позицію при розгляді господарської справи та обґрунтуванні власної позиції в суді.

3.2.4. Особливості процесуального статусу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, як учасників позовного провадження

Участь третіх осіб у господарській справі дає змогу скоротити час розгляду взаємопов'язаних спорів між усіма учасниками спірних відносин та комплексно їх розв'язати. У зв'язку з цим важко переоцінити роль і значення участі третіх осіб у справах позовного провадження для ухвалення законного і об'єктивного рішення.

Загальновідомо, що залежно від прояву матеріально-правової заінтересованості треті особи можуть бути двох видів: треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, та треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, що регулюється відповідно статтями 26 та 27 ГПК України. Однак, незважаючи на близьку за звучанням назву, процесуальні статуси вказаних осіб мають суттєві відмінності. І якщо треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, за статусом близькі до позивачів та навіть користуються всіма правами та обов'язками позивача відповідно до ст. 26 ГПК України, то

треті особи, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору, займають особливе місце в господарському судочинстві.

Деякі правознавці ставлять знак рівності між третіми особами без самостійних вимог та посадовими особами, що залучаються в процес для надання пояснень по суті справи. На жаль, судова практика вказує на те, що навіть судді не завжди мають уявлення про відмінності між вказаними особами. Так, яскравим прикладом слід визнати ухвалу господарського суду Сумської області від 19.03.2015 р. по справі № 920/322/15 за позовом Публічного акціонерного товариства «Сумбуд» до Комунального підприємства «Міськводоканал» Сумської міської ради про скасування технічних умов, у якій суд задовольнив клопотання позивача про залучення Сектора Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг у Сумській області, «в якості третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору на стороні позивача, враховуючи, що Сектор Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, у Сумській області здійснює державний нагляд щодо питання, яке є предметом спору та його працівники можуть надати суду відповідні роз'яснення, як спеціалісти у відповідній галузі» [659] (виділено мною – Т. С.). Адже сам суд зазначає, що залучає вказаного учасника до справи не у зв'язку з тим, що рішення по справі може стосуватися його прав та обов'язків, а для реалізації можливості отримання «відповідних роз'яснень, як спеціалісти у відповідній галузі». Однак для вказаної мети ст. 30 ГПК України встановлює можливість залучення посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, «коли їх викликано для дачі пояснень з питань, що виникають під час розгляду справи».

Відповідно до ст. 27 ГПК України треті особи, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору, користуються правами та обов'язками сторін у справі. Але спробуємо визначити, чи є вони стороною у справі, оскільки відповідно до ст. 21 ГПК України сторонами у судовому процесі законодавець визнає позивача та відповідача. Чи дорівнює статус третіх осіб, які не заявляють

самостійні вимоги на предмет спору, правовому статусу сторін у справі? Вважаємо, що відповідь на це питання – ні. Спробуємо обґрунтувати це, спираючись на місце та роль таких третіх осіб у господарському процесі.

На думку О. В. Бобровника, третіми особами, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, є допущені судом до участі в справі суб'єкти, інтереси яких зумовлені нормами матеріального права, що спонукають їх до вступу у справу з метою захисту власних інтересів і активного користування наданими їм законом процесуальними правами [527, с. 9]. Вказане визначення фактично встановлює активність таких третіх осіб як обов'язкову умову і при вступі в процес («спонукають їх до вступу у справу»), і в ході участі в судовому розгляді («активне користування... правами»). Проте судова практика свідчить, що далеко не завжди треті особи без самостійних вимог в господарському процесі займають таку позицію. Частіше за все вказані особи залучаються до справи за клопотанням сторони або прокурора та їх пояснення і дії цілком співпадають з поясненнями та діями сторони, на боці якої вони залучені. Часто вони взагалі не беруть участь у засіданнях. Тому слід визнати, що дефініція О. В. Бобровника не відповідає практиці.

Більш вдалою слід визнати позицію А. В. Смітюха, який визначає третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, як осіб, які є передбачуваними учасниками матеріальних правовідносин, пов'язаних зі спірними правовідносинами, що є предметом розгляду в господарському суді і залучаються до участі у справі судом за їх заявою, клопотанням сторони чи прокурора, або з ініціативи самого суду на стороні позивача або відповідача, якщо рішення у справі може вплинути на їх права й обов'язки [63, с. 94].

Спірним у даному визначенні вважаємо використання прикметника «передбачуваний», оскільки на момент подання клопотання стороною або прокурором про його залучення або заяви про вступ особа повинна обґрунтувати, що «рішення з господарського спору може вплинути на їх права або обов'язки щодо однієї з сторін» (ст. 27 ГПК України). Якщо не буде доведено, що

така особа є учасником матеріальних правовідносин, пов'язаних зі спірними правовідносинами, що є предметом розгляду в господарському суді, то вона не може бути залучена до участі у справі в якості третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору.

Критерієм допуску третіх осіб до участі у господарській справі є правовий зв'язок зі спірним матеріальним правовідношенням, з предметом спору. В свою чергу, в юридичній літературі предметом спору визнається матеріальний об'єкт, з приводу якого йде спір між позивачем і відповідачем [525, с. 70]. При цьому такі особи перебувають у певних відносинах зі сторонами та/або мають певні права на предмет спору, що зумовлює їх вступ у розпочату справу, рішення по якій може вплинути на їх права та обов'язки.

Слід зауважити, що треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, завжди мають вимоги, несумісні з вимогами обох або хоча б однієї із сторін справи, а треті особи, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору – лише зацікавленість у вирішенні господарської справи на користь однієї із сторін, на чісму боці вони виступають.

На думку Д. Р. Джалілова, критеріями класифікації третіх осіб на два види є відмінність у: 1) підставах виникнення їх правовідносин із судом; 2) змісті їх правовідносин із судом; 3) впливі рішення суду на права та обов'язки третіх осіб [660, с. 8].

Видається, що вказані критерії потребують додаткового обґрунтування та корегування. Так, перший критерій більш правильно сформулювати як «підстави залучення в процес», оскільки при поданні позову третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору, і при поданні заяви або клопотання про залучення до участі у справі третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, підставою виникнення права на участь у справі буде ухвала господарського суду. Проте підстави для звернення до суду у різних видів третіх осіб будуть різними.

Щодо змісту правовідносин із судом, то Д. Р. Джалілов напевно має на увазі те, що треті особи з самостійними вимогами мають окремі вимоги на предмет спору, які повинні бути розгля-

нуті судом, а треті особи без самостійних вимог – не мають. Проте вказане є лише припущенням, оскільки за аналізом формулювання другого критерію він потребує уточнення.

Останній критерій взагалі не є критерієм класифікації, оскільки рішення господарського суду може вплинути на права та обов'язки третіх осіб обох видів.

Відмінність у правах та обов'язках третіх осіб як критерій поділу їх на види називає В. М. Гапеев [92, с. 26].

Однак, на нашу думку, з ним не можна погодитись, адже різний склад прав та обов'язків третіх осіб є скоріше наслідком, аніж причиною. Різна суть, різні характерні особливості третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги, і тих, що не заявляють, спричинює і різний обсяг прав та обов'язків, які в них виникають.

Більшість науковців критерієм класифікації третіх осіб вважає ступінь їх юридичної заінтересованості у вирішенні справи. Як зазначають В. В. Комаров та П. І. Радченко, неоднорідний склад третіх осіб та їх диференційований юридичний інтерес до справи впливає із того, що рішення суду безпосередньо стосується суб'єктивних прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб чи побічно на них впливає [661, с. 456].

Однак і тут неможливо повністю погодитись, адже відмінність третіх осіб не у ступені (що є кількісною характеристикою), а саме у характері цієї заінтересованості (що є якісною характеристикою). Треті особи із самостійними вимогами по своїй суті є другими позивачами, оскільки вони обов'язково мають матеріально-правовий інтерес і по суті вступають у процес з іншим, самостійним позовом, що може суперечити як позову позивача, так і вимогам (зустрічному позову) відповідача, тобто позиції них обох у справі. Треті особи, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору, завжди мають непряме відношення до справи, а вступ і вимоги їх не носять конкретного «позовного» характеру.

При цьому не можна сказати, що треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, не мають зовсім матеріального інтересу по справі. Така позиція в юридичній літературі є досить поширеною: треті особи без самостійних вимог мають лише процесуально-правовий інтерес у справі. Це не вбачається

справедливим, адже таких осіб найчастіше цікавить, щоб рішення справи тим чи іншим чином не обмежило їх права, зокрема не вплинуло на матеріальне становище. Судове рішення може як встановити певні матеріальні обов'язки для третіх осіб, так і скасувати певні права. Тому певна матеріально-правова заінтересованість у третіх осіб без самостійних вимог наявна.

Слід погодитись з думкою М. О. Абрамова про те, що треті особи без самостійних вимог, не пред'являючи претензій на предмет спору, в той же час, перебуваючи в певних правовідносинах з однією із сторін, зацікавлені в правильному вирішенні справи, оскільки рішення суду може породити для них в преюдиціальному порядку несприятливі наслідки у взаємовідносинах з цією стороною [21, с. 64].

Слід зазначити, що на відміну від третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, треті особи без самостійних вимог на предмет спору не є основним учасником господарської справи, їх інтерес опосередкований. Тому, на нашу думку, їх самостійність є неповною та носить відносний характер, орієнтується на особу, на боці якої він залучений в процес. Дійсно, слід погодитись з В. В. Ярковим, що третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, характеризує більш опосередкований зв'язок з позивачем або відповідачем [107, с. 67].

На думку В. М. Гапєєва в якості обов'язкових ознак третіх осіб без самостійних вимог слід виділити:

- зацікавленість у вирішенні справи;
- неможливість вступу в процес у якості процесуального співучасника (співпозивача чи співвідповідача);
- вплив рішення по справі на їх права та обов'язки по відношенню до однієї зі сторін [92, с. 27].

Цікавим тут є саме зауваження про неможливість вступу в процес у якості процесуального співучасника (співпозивача чи співвідповідача). Слід погодитись з тим, що саме неможливість вступу в процес у якості повноцінного учасника-сторони процесу і зумовлює появу такого інституту, як треті особи без самостійних вимог.

Підсумовуючи все вищезазначене можна навести такі відмінні риси третіх осіб без самостійних вимог від третіх осіб із самостійними вимогами:

- вступають у процес, в якому вже наявні дві сторони – позивач і відповідач, та визначено предмет спору;

- беруть участь у справі на стороні позивача чи відповідача;

- мають опосередкований зв'язок зі спірним матеріальним правовідношенням, з предметом спору, а також з особою, на стороні якої третя особа виступає;

- відсутність самостійних вимог на предмет спору, тобто відмінного від первісного позову (їх інтерес непрямої, опосередкований);

- мають не тільки процесуально-правову, але й матеріально-правову зацікавленість у вирішенні господарської справи на користь однієї із сторін, на чиєму боці вони виступають (оскільки рішення господарського суду може породити для них в преюдиціальному порядку несприятливі наслідки у взаємовідносинах з цією стороною) [662, с. 98].

Частина четверта ст. 27 ГПК України встановлює, що треті особи, які не заявляють самостійних вимог, користуються процесуальними правами і несуть процесуальні обов'язки сторін, крім права на зміну підстави і предмета позову, збільшення чи зменшення розміру позовних вимог, а також на відмову від позову або визнання позову. Проте права на зміну підстави і предмета позову, збільшення чи зменшення розміру позовних вимог, а також на відмову від позову є особливими правами позивача, а визнання позову – особливим правом відповідача, які не встановлені частинами 1-3 ст. 22 ГПК України. Тому вказане положення сформульоване некоректно. Частина четверту ст. 27 ГПК України слід викласти наступним чином: «Треті особи, які не заявляють самостійних вимог, користуються процесуальними правами і несуть процесуальні обов'язки сторін» [662, с. 98].

При цьому влучною є думка про те, що статус третіх осіб без самостійних вимог слід взагалі вважати похідним від сторін судового процесу [663]. Доречно дещо скоректувати: процесуальне

положення третіх осіб без самостійних вимог є завжди похідним від сторін спору.

Саме тому доречно відокремити права третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору, від загальних прав сторін, та залишити серед таких прав лише права, що не впливають на хід господарської справи.

Проте невірним видається і суттєве вщемлення їх прав. Вказане неможливо зробити без системної зміни правового регулювання статусу інших учасників позовного провадження. Зокрема, особи, які не брали участі у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки, мають право на оскарження таких судових актів. Проте доцільним видається узагальнити такого учасника, як особа, щодо прав та обов'язків якої господарський суд вирішив питання. До таких осіб слід відносити тих, які брали участь у справі, і тих, які не брали участі у справі. В такому випадку треті особи без самостійних вимог на предмет спору повинні будуть доводити свою зацікавленість у перегляді судового акта та особисту невдоволеність ним.

Також такі треті особи не можуть вимагати повторення для них тих процесуальних дій, які були здійснені сторонами й іншими особами, які беруть участь у справі, до їх вступу в процес. В доказовій діяльності третя особа діє незалежно від сторони [662, с. 98].

Актуальною є також проблема відшкодування третім особам, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, судових витрат у господарських судах. Деякі дослідники відстоюють позицію, що «судові витрати відшкодовуються тільки сторонам і третім особам, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, але ніяк не третім особам, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору» [664, с. 22-26]. Інші вважають що, оскільки «треті особи є особами, що беруть участь у справі, і теоретично, зі змісту вищеназваних норм, вбачається можливість на відшкодування судових витрат і даній групі осіб, що є у справі» [665].

Н. Н. Болдирева доречно звертає увагу, що порядок вступу в процес третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, може бути різним. У зв'язку з цим вона пропонує «саме

порядок вступу в процес третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, назвати кваліфікуючою ознакою, що дає можливість наділення їх правом на відшкодування судових витрат» [666].

Дослідниця вказує, що «якщо треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, залучаються в процес за клопотанням сторони, то нести судові витрати доводиться їм. Оскільки такі треті особи були залучені в процес за клопотанням сторони проти своєї волі, їх участь у процесі була визнана необхідною в тому сенсі, що дані особи не можуть не брати участь у такому процесі. Залучені до участі в процесі треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, не по своїй волі поставлені в ситуацію, при якій вони зобов'язані здійснювати дії щодо захисту свого інтересу, і, відповідно, нести судові витрати. В даному випадку понесені ними судові витрати пов'язані з необхідністю їх участі у процесі. Причому ця необхідність викликана не потребою третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, у захисті власних інтересів, а тим, що закон у даному випадку підпорядковує інтереси такої особи інтересам тієї особи, що бере участь у справі, на стороні якої третя особа залучається. За таких умов покладання на неї тягаря несення судових витрат, пов'язаних з необхідністю участі в процесі, означає примус до захисту за власний рахунок, що принципово неприпустимо» [666].

З вищевказаного Н. Н. Болдирева робить висновок, що «третім особам, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, залученим до участі у справі за клопотанням сторони, повинні компенсуватися судові витрати, понесені ними у зв'язку з необхідністю брати участь у процесі, за рахунок особи, яка бере участь у справі, на стороні якої вона була залучена, незалежно від результату процесу» [666]. В цілому погоджуючись з позицією про необхідність зняття тягаря витрат з третьої особи, яка не заявляє самостійні вимоги на предмет спору, слід зазначити, що, на нашу думку, важливо те, хто залучив в процес даного учасника, а не те, на чиєму боці вона була залучена. Припустимо, відповідач у справі впевнений у своїй правоті і не вважає за необхідне повідом-

ляти, наприклад, всім своїм десяти орендарям про судовий процес. Вплинути на долю процесу в ході розгляду справи в першій інстанції, на його думку, вони не зможуть, а можливість зміни орендодавця може їх підштовхнути до пошуку нового об'єкту оренди. При цьому не слід забувати, що за такими особами завжди зберігається право подати апеляційну та касаційну скаргу, якщо рішення у справі стосується їх прав і обов'язків. А позивач з якихось своїх міркувань пропонує господарському суду залучити до справи всіх цих орендарів. Суд, оскільки не несе витрати, що впливають їх такого залучення в процес, може задовольнити клопотання позивача. І в цьому випадку незалежно від результату процесу на відповідача покладатимуться відповідні витрати на зазначених третіх осіб, що видається необґрунтованим.

З іншого боку, якщо відповідач сам буде зацікавлений у залученні до участі у справі на його боці таких третіх осіб (орендарів), наприклад, якщо вони володіють інформацією, необхідною і важливою для розгляду господарської справи і прийняття рішення, то сам піде на такі витрати і заявить клопотання про залучення їх у справу.

В обґрунтування даної позиції наведемо справу № 916/4903/14 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Черкаський хімічний завод «СИНТЕЗ» до Військової частини А3073 про стягнення 131435,13 грн. Цікавим у вказаній справі є те, що ухвалою господарського суду Одеської області від 19.01.2015 р. було задоволено клопотання *позивача* про залучення до участі у справі в якості третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору на стороні *відповідача* Військової частини А2951 [667].

Враховуючи особливості реалізації господарської правосуб'єктності військовими частинами, практично нанівець можна звести можливості зачіпання інтересів іншої військової частини при винесенні рішення майнового характеру. Скоріш за все, представник вказаної військової частини залучався для надання пояснень по суті справи, тобто, фактично міг бути залучений до справи на підставі ст. 30 ГПК України.

Розглянутий приклад, яких чимало в судовій практиці господарських судів, виявляє недоліки пропозиції про покладання судових витрат, пов'язаних із залученням третьої особи в процес, на сторону, на боці якої вона виступає. Вважаємо, що в такому випадку витрати повинні бути покладені на позивача, який ініціював залучення даної особи в процес.

В узагальненому вигляді доцільно встановити, що витрати незалежно від результату процесу повинна нести особа, яка подала клопотання про залучення в процес таких третіх осіб [662, с. 99].

Аналізуючи ситуацію, коли треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, залучаються в процес за ініціативою суду, Н. Н. Болдирева зазначає, що їх участь у процесі викликана тими самими причинами, що і в разі залучення названої категорії осіб до участі в процесі за клопотанням сторони. Необхідність участі зазначених осіб у процесі викликана ініціативою суду, тому дослідниця доходить висновку, що судові витрати, понесені такими особами, повинні відшкодовуватися незалежно від результату процесу за рахунок коштів відповідного бюджету [666].

Однак з даним висновком важко погодитися, оскільки суддя залучав в процес третю особу, яка не заявляє самостійні вимоги на предмет спору, не для власної користі, а для всебічного дослідження матеріалів справи і винесення законного рішення. У зв'язку з цим видається більш доцільним закріпити, що в такому випадку витрати на третіх осіб повинна відшкодовувати сторона, не на користь якої винесено судові рішення по справі [662, с. 99].

При цьому логічною і обґрунтованою видається позиція Н. Н. Болдиревої, що в тому випадку, коли треті особи, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, вступають в процес за своєю ініціативою, судові витрати, понесені ними у зв'язку з участю в процесі, компенсуватися не повинні. Це пов'язано з тим, що немає підстав відносити судові витрати на будь-якого іншого учасника позовного провадження, включаючи суд, оскільки вступ третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, було здійснено ним за своєю ініціативою, а не за ініціативою господарського суду або іншого учасника господарської

справи. Покладання на сторону, не на користь якої винесене рішення по справі, обов'язку відшкодувати судові витрати третім особам, які не заявляють самостійних вимог на предмет спору, які вступили в процес за власною ініціативою виключно для власної користі, якщо така особа не виставляла будь-яких своїх домагань, не відкидала будь-яких їхніх вимог, не оспорювала їх прав, є необґрунтованим, оскільки вступ таких осіб у процес не був викликаний протиправними діями відносно них [666].

3.2.5. Процесуальний статус судового експерта у господарському судочинстві

Частиною третьою ст. 41 ГПК України встановлено, що проведення судової експертизи має бути доручено компетентним організаціям чи безпосередньо спеціалістам, які володіють необхідними для цього знаннями [69, ст. 41].

Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, попереднього слідства чи суду (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» [288]). Судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань [288, ст. 10].

Слово «експерт» походить від латинського слова «expertus» (досвідчений, обізнаний) і в даний час означає компетентну в якій-небудь галузі знань і/чи практичної діяльності особу, яка має певний юридичний статус. Тобто «експерт» – видове поняття щодо родового поняття «спеціаліст» [668, с. 16]. Європейська континентальна доктрина визначає правове становище експерта як помічника судді, англо-американська – як свідка. Вітчизняне процесуальне законодавство визначає юридичний статус експерта як самостійного учасника процесу.

Судовий експерт – суб'єкт судочинства, який виконує доручення органів розслідування і судів на проведення судової експертизи [669, с. 333].

В ГПК України, на відміну від Цивільного процесуального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу Украї-

ни, Кодексу адміністративного судочинства України та Закону України «Про судову експертизу», не надається законодавче визначення поняття «експерт». Тому, проводячи аналогію з вищезазначеними законодавчими актами, можна зробити висновок, що *судовим експертом в господарському процесі* може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями та залучається до господарського судового процесу для проведення судової експертизи та надання письмового висновку з питань у певній вузькій сфері [670, с. 44].

Щодо поняття спеціальних знань, то вважаємо слушною позицію А. А. Ейсмана, що спеціальні знання не належать до кола загальновідомих, загальнодоступних, що мають масове поширення, тобто тих, якими професійно володіє лише вузьке коло фахівців [671, с. 91].

Слід погодитись із позицією Міністерства юстиції України, що професія судового експерта є унікальною за своїм змістом. З одного боку, його професійний статус полягає у проведенні із застосуванням своїх спеціальних знань (з практично необмеженого кола питань – науки, техніки, ремесла тощо) науково обґрунтованого дослідження для встановлення фактів, що мають доказове значення під час розслідування та розгляду справ у судах, з іншого – він набуває статусу процесуальної особи під час надання висновку експерта і таким чином у своїй професійній діяльності поєднує статус фахівця з відповідної галузі знань, науковця та процесуальної особи [672].

Експертизу можна провести тільки на будь-якій стадії судового розгляду справ: її «може бути призначено лише судом і тільки після порушення провадження у справі» [673, п. 22]. Так, для роз'яснення питань, що виникають при вирішенні господарського спору і потребують спеціальних знань, господарський суд може призначити судову експертизу в порядку підготовки справи до розгляду (ст. 65 ГПК України), а також у процесі розгляду господарської справи (ст. 79 ГПК України).

Експертне дослідження досить часто використовується в господарському процесі. Дійсно, нерідко питання, що ставляться перед суддею, не можуть бути вирішені ним без «консультації» з

вузким спеціалістом тієї чи іншої галузі знань. Це стосується і питань обліку на підприємстві, і інтелектуальної власності, і особливостей певних сфер діяльності суб'єктів господарювання, якщо це необхідно для прийняття правильного рішення по господарській справі. Господарському судочинству найбільш властиві інженерно-технічна, товарознавча, бухгалтерська, почеркознавча, будівельно-технічна, землепорядна, фінансово-економічна, дорожньо-транспортна, фототехнічна, електротехнічна, комп'ютерно-технічна, інженерно-технологічна, ґрунтознавча, лінгвістична, судово-екологічна експертиза та інші.

Однак у деяких випадках необхідність проведення експертного дослідження виявляється ще до початку провадження по справі. Наприклад, ст. 10 Закону України «Про аудиторську діяльність» передбачає випадки обов'язкового проведення аудиту, за результатами якого складається аудиторський висновок. Проте такий висновок не може бути використано в суді як висновок судової експертизи. З одного боку, аудиторів можливо віднести до експертів, оскільки вони володіють спеціальними знаннями, необхідними для складення ними відповідних документів, з іншого – до осіб, вказаних у ст. 30 ГПК України (посадових осіб підприємств, установ, організацій) [21, с. 70-71].

Щодо першого, слід зауважити, що аудитори суттєво відрізняються від експертів. Як було вказано вище, експерт з'являється в процесі після порушення провадження у конкретній справі та надає висновок на підставі матеріалів та своїх знань. Аудитор може фіксувати факти та робити висновки до виникнення судового процесу за матеріалами перевірки у відповідних організаціях. Ця перевірка частіше за все здійснюється за проханням даної організації [670, с. 44], а не суду.

Діяльність аудиторів та їх організацій отримує все більш широке розповсюдження щодо контролю підприємницької діяльності. І вони нерідко запрошуються в процес на підставі ст. 30 ГПК України, хоча їх не можна ставити в один рядок зі «звичайними» посадовими особами.

Тобто, висновок спеціаліста до порушення справи господарським судом, навіть якщо він і наданий фахівцем з тієї чи іншої

галузі, не буде мати доказової сили експертного висновку через недотримання порядку його отримання внаслідок відсутності допустимості цього доказу. Щоправда, наявність такого висновку може свідчити про необхідність призначення експертизи судом і допоможе оцінити отриманий експертний висновок з точки зору його достовірності [674, с. 92].

Деякі автори вважають, що необхідно встановити окремо правовий статус аудиторів [21, с. 71]. Проте вважаємо, що такий аудиторський висновок слід визнавати висновком спеціаліста, тому відмова у впровадженні останнього до господарського процесу призводить до зайвого затягування процесу.

Висновок спеціаліста, наданий без відповідного доручення суду, не може оцінюватись як висновок експерта у розумінні статей 41, 42 ГПК України [675, п. 6]. Однак його доказова сила та значення для вирішення справи від цього не зменшується. Враховуючи вищевказане, доречно ввести до кола учасників позовного провадження спеціаліста, визначивши його правовий статус та відмінні риси від експерта [670, с. 44].

Так, О. О. Мохов виокремлює такі відмінності спеціаліста від експерта: 1) за функцією (експерт проводить дослідження наданих даних, а спеціаліст надає допомогу суду у виявленні й фіксації таких даних, здійсненні певних процесуальних дій, консультує тощо); 2) за кінцевим результатом діяльності (результатом діяльності експерта є отримання нових фактів, які є самостійним джерелом доказів у справі і оформлення їх у вигляді «висновку експерта», спеціаліст же нові факти не встановлює і його висновок не є самостійним доказом у справі) [676, с. 52]. Вказаний автор визначає такі напрями діяльності спеціаліста: надання консультацій, а також пояснень з питань, які є загальновідомими серед обізнаних осіб; з'ясування потреби в провадженні експертизи, визначення її класу, роду, виду, а також допомога суду у формулюванні експертного завдання (запитань); допомога у вирішенні питання судом щодо повноти, наукової обґрунтованості отриманого експертного висновку; участь у процесуальних діях, які потребують спеціальних знань і навичок [676, с. 52].

У працях Н. В. Жогіна, А. Г. Калпіної, Л. Т. Ульянової [677, с. 11; 678, с. 12; 568, с. 12; 679, с. 206-211; 680, с. 13] та інших дослідників викладено ідею про судові докази як єдність змісту (фактичних даних або відомостей) та процесуальної форми (джерела отримання фактичних даних). Доречно дослідити вказану характеристику відносно висновку експерта та висновку спеціаліста.

Особа набуває прав та обов'язків експерта після оголошення (вручення) їй ухвали про призначення експертизи та попередження про відповідальність. Тільки за цих умов висновок експерта набуває доказової сили [673, п. 16].

Тому не можуть розглядатись як висновок експерта і бути підставою для відмови у призначенні експертизи акти ревізії, калькуляції, інші висновки спеціалістів, навіть якщо вони надані на запит суду, адвоката, сторони. За необхідності з'ясування зазначених у таких документах обставин судом може бути призначена експертиза, яка буде вважатись первинною [673, п. 16].

Правильне уявлення про особливості процесуального положення експерта дозволяє визначити порядок і характер взаємовідносин експерта з господарським судом та іншими учасниками позовного провадження в ході призначення і проведення судової експертизи, що має важливе значення для забезпечення ефективної діяльності експерта при наданні об'єктивного і достовірного експертного висновку. Виконання передбачених законодавством обов'язків є необхідною та достатньою умовою для забезпечення в результаті експертного дослідження повного, обґрунтованого та об'єктивного висновку.

Права та обов'язки судового експерта, як спеціального учасника позовного провадження, визначаються законодавством, а саме ГПК України, Законом України «Про судову експертизу» та наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» від 08.01.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 р. № 1950/5) та наказом

Міністерства юстиції «Про затвердження Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах» від 12.12.2011 р. № 3505/5.

Експерт зобов'язаний:

– заявити самовідвід за наявності підстав, що виключають його участь у справі;

– здійснити експертизу за питаннями, вказаними в ухвалі, та оформити повний, об'єктивний і мотивований письмовий експертний висновок;

– з'явитися за викликом суду для надання роз'яснень щодо експертного висновку [288], показань чи доповнень з приводу проведеної експертизи або причин повідомлення про неможливість її проведення [681, с. 2.2]. Як відзначають М. Г. Щербаковський та А. А. Кравченко, під роз'ясненнями та доповненнями до висновку експерта необхідно розуміти його показання, в яких розкривається зміст та значення таких положень висновку:

- обраної методики дослідження, причин відмови від інших методик або методів дослідження об'єкта;
- використання в експертизі науково-технічних засобів, їх метрологічних характеристик, величини похибки вимірювання;
- особливості підготовки об'єктів до дослідження, умов відбору експериментальних зразків, порівняння кількісних та якісних змін після проведення досліджень;
- виявлених ідентифікаційних та діагностичних ознак;
- критеріїв оцінки, ознак, яких експерт дотримувався при винесенні проміжних та остаточних висновків;
- окремих термінів та визначень, які є у висновку;
- можливих суперечностей між дослідницькою частиною (в тому числі, додатками до висновку) та висновками;
- причин відмови експерта від дачі висновку або обмеженого вирішення окремих питань [682, с. 42-43].

Крім того, питання, які задаються експерту, можуть торкатися уточнення таких обставин: компетентності експерта, його досвіду та місця роботи в якості судового експерта; стану та кіль-

кості одержаних для експертизи об'єктів, якості упаковки, наявності та розміщення супроводжувальних написів на пакетах та ін.; кількості об'єктів, які були витрачені в ході експертизи, та тих, які залишилися після дослідження [683, с. 515];

– не розголошувати відомості, отримані у зв'язку з його участю у справі, якщо експерт був попереджений в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати ці дані [684, с. 45];

– повідомити в письмовій формі суд про неможливість її проведення та повернути надані матеріали справи та інші документи, якщо поставлене питання виходить за межі компетенції експерта або якщо надані йому матеріали недостатні для вирішення поставленого питання, а витребувані додаткові матеріали не були надані;

– забезпечити збереження об'єкта експертизи, а якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей – одержати на це дозвіл від суду;

– у разі постановлення ухвали суду про припинення проведення експертизи експерт зобов'язаний негайно повернути матеріали справи та інші документи, що використовувалися для проведення експертизи.

Судовий експерт має право:

– ознайомлюватися з матеріалами справи, що стосуються предмета судової експертизи, і подавати клопотання про надання додаткових матеріалів (у п. 2.3. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень вказано, що експерту забороняється самостійно збирати матеріали, що підлягають дослідженню, а також вибирати вихідні дані для проведення експертизи, якщо вони відображені в наданих йому матеріалах неоднозначно [681]);

– за необхідності брати участь в огляді та дослідженні доказів, з дозволу господарського суду, який призначив судову експертизу, бути присутнім під час проведення судових дій і заявляти клопотання, що стосуються предмета судової експертизи та уточнення поставлених експертові питань. Участь судового експерта

під час проведення судових дій допомагає господарському суду зібрати повну, вичерпну інформацію щодо предмета дослідження та попереджає можливість втрати певної інформації через дії заінтересованих у цьому осіб, дає професійну оцінку фактам та можливим джерелам пошуку інформації, звертає увагу на важливі специфічні особливості предмета експертизи, які могли б бути непоміченими іншими учасниками позовного провадження через брак спеціальних знань;

- заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи;

- відмовитися від проведення експертизи, якщо наданих йому матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків, а витребувані додаткові матеріали не надані, або якщо поставлені питання виходять за межі його спеціальних знань;

- вказувати у висновку експерта на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання (іноді виникає ситуація, коли під час проведення дослідження експерт отримує інформацію, що на його думку, має важливе значення для вирішення справи по суті. В такому випадку він має право на експертну ініціативу, яка полягає в наступному: 1) передбачене законом право експерта зазначати в своєму висновку виявлені факти, відносно яких йому не були поставлені відповідні питання; 2) реалізація експертом права на виконання додаткових досліджень з метою встановлення нових фактів; 3) виявлення нових, не зазначених у відповідному питанні, аспектів, що встановлені під час дослідження фактів [685, с. 38-40]);

- знайомитися з протоколами процесуальних дій, у яких він брав участь, і робити зауваження, що підлягають занесенню до протоколу;

- подавати скарги на дії особи, у провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта;

- одержувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням. При визначенні розміру витрат на проведення експертизи експерти (експертні

установи) повинні подати суду обґрунтований розрахунок витрат на проведення експертизи (за винятком випадків, коли експертизу проводить державна експертна установа та розмір таких витрат встановлений законодавством). Водночас слід погодитися з С. С. Бичковою, що в умовах ринкової економіки викликає сумнів доцільність законодавчого встановлення розмірів витрат на проведення окремих видів експертиз, оскільки можлива постійна зміна вартості спеціальних матеріалів та обладнання [686, с. 110]. Слід погодитися з О. В. Богомол, яка відносить до складових сум, що підлягають сплаті за проведення судової експертизи: вартість судової експертизи, винагороду експерту, а також витрати, які компенсуються експертам у зв'язку з виконанням ними обов'язків, пов'язаних з провадженням судової експертизи [687, с. 163];

– на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду.

Для набуття доказової сили експертний висновок повинен відповідати таким умовам:

– призначення експертизи здійснюється за постановою або ухвалою суду, оформленою належним чином;

– експерт попереджений про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивого висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків (статті 384, 385 Кримінального кодексу України [287]);

– експертний висновок повинен бути оформлений належним чином.

Всі ці умови не виконуються при складанні висновку спеціаліста. Але доречним видається не спроба дорівняти статуси цих різних за рівнем та значенням осіб, а закріпити особливості правового статусу спеціаліста як окремого учасника позовного провадження, як це зроблено в ЦПК України (ст. 54), КАС України (ст. 67), КПК України (статті 71, 72) [670, с. 45].

Деякі дослідники можуть заперечувати проти даної пропозиції, посилаючись на те, що ГПК України встановлює порівняно спрощений процес розгляду справи, отже закріплення в ньому нових учасників спричинить затягування розгляду господарських справ.

Проте не можемо погодитися з цією позицією за наступних підстав. По-перше, господарський процес вже давно піднявся над

тим рівнем, що він займав раніше, за радянських часів та у перші роки самостійності України, і не може характеризуватися на даний час як «спрощений». По-друге, основне завдання судових органів, в тому числі, і господарського суду – повний, всебічний та об'єктивний розгляд справи. По-третє, суддя господарського суду при призначенні судової експертизи, відправленні справи органам досудового слідства чи прокуратури зазвичай зупиняє провадження. У разі виявлення складності справи може бути прийняте рішення про її колегіальний розгляд, і в такому випадку перебіг строку починається спочатку. Тому розгляд спору за фактичними часовими межами не обмежений строками.

За загальним правилом, тільки нескладні справи вирішуються першою інстанцією господарського суду протягом двох місяців, наданих частиною першою ст. 69 ГПК України.

Отже, якщо залучення в процес спеціаліста допоможе всебічному та об'єктивному розгляду господарської справи та її вирішенню, то встановлення даної норми до ГПК України виправдано [670, с. 45].

Саме за цих підстав слід дослідити доцільність та можливість проведення в господарському процесі правової експертизи.

Вказана концепція має прибічників та противників.

В. К. Мамутов, Д. Х. Липницький [688, с. 38] вважають, що суддя не може в нашому динамічному законодавстві бути всебічним та багатогранним спеціалістом. У зв'язку з цим йому необхідна «порада» інших спеціалістів-правознавців, які спеціалізуються саме у цій вузькій галузі.

Точка зору А. Р. Белкіна, А. А. Ейсмана, М. К. Треушникова ґрунтується на тому, що знання в галузі права не належать до спеціальних знань, на підставі яких проводиться експертиза. В господарському процесі діє презумпція «судді знають право». Тому для вивчення норм права, їх дослідження, виявлення, тобто для пізнання питань права експертиза в господарському процесі не може бути призначена. Експерти – «свідки факту» [573, с. 264]. Експерт може давати відповіді на підставі спеціальних знань і проведення експертизи тільки з питань фактів, а не права.

Однак більш обґрунтованою видається «нейтральна» точка зору. З першої теорії слід «прийняти» те, що, на жаль, наше законодавство є дуже динамічним, особливо в певних галузях (податків, ліцензування тощо) і суддя просто фізично не має можливості проаналізувати увесь масив законодавства для вирішення певного спору.

У другій теорії доречним видається те, що експертиза – це специфічний різновид дослідження. Так, експерту надаються певні матеріали справи, за аналізом яких та на підставі своїх спеціальних знань він надає висновки [689, с. 343].

Не слід також забувати, що експерт у будь-якому процесі попереджується про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправильного висновку або безпідставну відмову від дачі висновку. Але правова база, як було вказано вище, динамічна та багатогранна, і науковець не може взяти на себе відповідальність за її сьогоденний аналіз. Тому слід підтримати прийняття Пленумом Вищого господарського суду України постанови «Про деякі питання практики призначення судової експертизи» від 23.03.2012 р. № 4, в якій він зазначає про неможливість призначення експертизи такого роду: не може розглядатись як судова експертиза у розумінні ст. 1 Закону та ст. 41 ГПК дане вченими тлумачення законодавчих актів, пов'язане з наявністю у цих актах неясностей, неузгодженостей, суперечностей чи інших недоліків. Документ, виданий за результатами тлумачення вченими правової норми, доказового значення не має і посилається на нього в обґрунтування рішення не можна [673, с. 2]. Експертиза призначається для з'ясування питань, що потребують спеціальних знань. Із сукупності наведених норм матеріального і процесуального права вбачається, що неприпустимо ставити перед судовими експертами правові питання, вирішення яких чинним законодавством віднесено до компетенції суду, зокрема, про відповідність окремих нормативних актів вимогам закону, про правову оцінку дій сторін тощо [673, п. 2].

Але чи означає це, по-перше, що суддя взагалі не має права консультуватися з науковцем-спеціалістом у певній галузі, та, по-друге, що такий висновок завжди повинен відкидатися при роз-

гляді справи? Здається, ні. Для правильного вирішення справи суддя вправі звертатися до відповідних наукових та науково-дослідницьких установ для отримання консультації, поради у специфічній сфері господарювання. Але, здається, не зовсім вірним було б визнавати такі висновки експертними.

Аналіз вказаного виявляє три актуальні проблеми.

По-перше, складнощі можуть виникнути при визначенні критерію вибору експерта в даній сфері. Один лише вчений ступінь або посада не дає підстави для висновку про достатній рівень знань з конкретного питання.

По-друге, вважаємо, що кримінальна відповідальність (можливість притягнення до неї) тут неприйнятна, оскільки дослідник у цьому випадку надає свою позицію, а не висновок у власному значенні цього слова.

По-третє, така експертиза не вписується у вітчизняні рамки юридичного мислення, згідно з яким висновок експерта, як правило, остаточний і насамперед ним варто керуватися при прийнятті рішення. Але висновок з наукової проблеми ближче до консультації. Без сумніву, наукові знання – це спеціальні знання. Предметом дослідження в цьому випадку є право, спір про яке вирішує суд в конкретному судовому засіданні. За наслідками це – консультація: суддя може врахувати ці висновки, а може і не враховувати їх – на його розсуд.

Але не вірним буде з точки зору всебічності й об'єктивності процесу доказування відкидати їх зовсім. Вважаємо, що у будь-якому випадку такі висновки спеціаліста повинні визнаватися письмовими доказами, а усні пояснення таких спеціалістів – поясненнями посадових осіб підприємств, установ, організацій [689, с. 343].

Процес пошуку істини по справі – це не суха теорія, не механіцизм. Він заснований на праві, на законі. Не можна говорити, що це наука про підрахунки, коли суд порахував, скільки доказів надано однією стороною, скільки – іншою, і вирішив спір на користь того, хто надав більшу кількість доказів. Деякі з цих доказів можуть бути більш значними, важливими, а інші – менш істотними для вирішення господарської справи. Часто одна з сторін має

один, але вагомий доказ, який дозволяє вирішити справу. Крім того, ст. 43 ГПК України вказує, що ніякі докази не мають для господарського суду задалегідь встановленої сили. Доведення – логіко-практична діяльність, а не механічний процес. Необхідний пошук нових шляхів спрощення вирішення справи, удосконалення процесу. І на даному шляху важливе місце посідають наукові правові висновки, що надаються спеціалістами наукових організацій академій наук України, заснованих на державній власності, вищих навчальних закладів, атестованих Міністерством освіти і науки України, провідних науково-технічних установ галузевих міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які можуть здійснювати зазначену діяльність без додаткової державної акредитації на підставі статутних положень, якими така діяльність передбачається (частина п'ята ст. 31 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» [690]).

Статус спеціаліста в господарському процесі на даний час фактично дорівнює статусу посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів (ст. 30 ГПК України): згідно з цією статтею зазначені особи мають право *знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, подавати докази, брати участь в огляді та дослідженні доказів*. Вони зобов'язані з'явитись до господарського суду на його виклик, сповістити про знані їм відомості та обставини у справі, *подати на вимогу господарського суду пояснення в письмовій формі*. Саме такі права та обов'язки відповідають правилам отримання висновків з питань права [689, с. 344].

Проте в подальшому доцільним видається впровадити окремого учасника позовного провадження – спеціаліста, консультація якого може бути і з правових питань.

Вказана новація сприятиме зменшенню можливостей затягування справи, економії коштів сторін на проведення експертизи, часу розгляду справи і, зрештою, удосконалисть процедуру доказування у справі, що позитивно відіб'ється на розвитку господарських правовідносин взагалі.

Заслуговує на увагу також пропозиція Г. Денисенко щодо впровадження такого учасника господарського процесу, як екс-

перт-лінгвіст, однак складно погодитися з даним автором, що повноваження такої особи слід встановити у статті з назвою «Перекладач» [691, с. 25]. Зокрема, автор пропонує встановити, що «перекладач має право на таке:... 5) брати участь у справі як експерт (у нашому випадку – лінгвіст), спеціаліст (у нашому випадку – лінгвіст), консультант (у нашому випадку – лінгвіст)» [691, с. 25]. Вважаємо, що в даному випадку наявна термінологічна плутанина, оскільки перекладач, експерт, спеціаліст займають в процесі різне процесуальне положення і користуються не однаковими правами та обов'язками. Тому не можна підтримати вказану пропозицію.

Виходячи з вищенаведеного, діючі положення ГПК України вимагають суттєвих доповнень щодо впровадження нового учасника позовного провадження та визначення його правового статусу, зокрема:

«Спеціаліст.

1. Спеціаліст – особа, яка має відповідний рівень знань у певній вузькій сфері, і ці знання необхідні для всебічного та повного розгляду конкретної господарської справи.

Спеціалістом може бути особа, яка володіє необхідними знаннями та/або навичками і може надавати консультації з питань, що потребують таких спеціальних знань і навичок.

Допомога спеціаліста технічного характеру під час вчинення процесуальних дій не замінює висновку експерта.

2. Сторони, прокурор, треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги. Суд за власною ініціативою може залучити спеціаліста до справи.

3. Спеціаліст має право:

1) ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу учасника процесу, який його залучив, та суду;

2) користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням;

3) вимагати надання документів та матеріалів, необхідних для виконання своїх функцій;

4) звертати увагу учасника процесу, який його залучив, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів;

5) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження;

6) одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до провадження.

4. Спеціаліст зобов'язаний:

1) прибути за викликом до господарського суду і мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади;

2) виконувати вказівки учасника процесу, який його залучив, суду та давати пояснення з поставлених запитань;

3) не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі спеціалісту у зв'язку з виконанням його обов'язків;

4) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом.

5. Спеціаліст може надавати свої консультації в усній і письмовій формі. У разі, коли спеціаліст надає мотивовану консультацію у письмовій формі, вона долучається до справи. Суд має право запропонувати спеціалісту дати усне пояснення щодо своєї консультації. Усне пояснення заноситься до протоколу судового засідання і підписується спеціалістом.

6. До консультації спеціаліста не встановлюється спеціальних вимог, якщо такі вимоги не встановлені іншими нормативними актами» [670, с. 45].

Спеціаліст – особа, яка, як і експерт, незалежна від інших учасників процесу. Тому доречно ввести до ГПК України статтю про відвід спеціаліста:

«Відвід спеціаліста.

Спеціаліст не може брати участь у вирішенні справи і підлягає відводу, якщо:

1) він є родичем осіб, що беруть участь у справі, або їх представників;

2) він при попередньому розгляді даної справи брав участь як експерт, спеціаліст, перекладач, прокурор, представник або свідок;

3) він особисто (прямо або опосередковано) зацікавлений у вирішенні справи;

4) наявна його службова або інша залежність в момент розгляду справи або в минулому від осіб, що беруть участь у справі, або їх представників;

5) є інші обставини, що викликають сумнів у його неупередженості» [670, с. 45-46].

При цьому на відміну від спеціаліста незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечуються: процесуальним порядком призначення судового експерта; заборонаю під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому в проведення судової експертизи; існуванням установ судових експертиз, незалежних від господарського суду; створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням; кримінальною відповідальністю судового експерта за дачу завідомо неправильного висновку та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків; можливістю призначення повторної судової експертизи; присутністю учасників позовного провадження в передбачених законом випадках під час проведення судової експертизи [670, с. 46].

Вважаємо необхідним також торкнутися проблеми проведення групових експертиз – комісійних та комплексних.

Дійсно, за чисельністю виконавців судові експертизи поділяються на одноособові та комісійні. Одноосібну експертизу проводить експерт, комісійною є експертиза, яка проводиться двома чи більшою кількістю експертів, що мають кваліфікацію судового експерта за однією експертною спеціалізацією (фахівцями в одній галузі знань). Комісія експертів може утворюватися органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), або керівником експертної установи [681].

Законодавець не визначає, коли саме має бути призначена комісійна експертиза, хоча вказівки на можливість доручення провадження судової експертизи комісії експертів містяться у законодавстві. Це питання вирішується судом, що її призначив, або керівником судово-експертної установи залежно від змісту і

складності експертного завдання, а також ступеня розробленості експертної методики.

Для успішного вирішення поставлених завдань комісія експертів, як і будь-яка інша робоча група, повинна узгоджено підійти до мети дослідження, обсягу і послідовності майбутніх досліджень. Хоча кожен з членів комісії, якому доручено здійснення судової експертизи, незалежний, існує необхідність координації інтелектуальної діяльності всіх членів комісії експертів і прийняття колективного рішення. Судові експерти – члени комісії самостійно проводять дослідження, оцінюють та приймають рішення, але для формулювання єдиної думки (якщо в результаті проведення експертизи члени комісії прийдуть до спільного висновку) необхідно погоджувати ці самостійні рішення експертів один з одним і виробляти колегіальну думку комісії [692, с. 64].

Згідно з Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень судовому експерту також надається право у разі незгоди з іншими членами експертної комісії скласти окремий висновок.

У групі експерти працюють в умовах формальної рівності. Однак, як справедливо зазначає Ю. Г. Корухов, не можна ігнорувати труднощі групової діяльності експертів [693, с. 291]. У ряді випадків у деяких членів комісії може виникнути необхідність приймати рішення в умовах подолання емоційного напруження, пов'язаного з розбіжністю в оцінці виявлених ознак членами комісії. Можливе також побоювання менш досвідчених або менш впевнених у собі експертів виявити брак знань і умінь. Ці та інші обставини вимагають організації роботи в умовах згуртованості колективу, що обумовлює поєднання індивідуальних і спільних дій членів комісії експертів [694, с. 22]. При здійсненні комісійних експертиз в рівній мірі неприпустимі як конформізм, безпринципність або легка сугестивність членів комісії, так і зайва самовпевненість, авторитарність, нав'язування власної думки [695, с. 57].

Комісійні експертизи призначаються в особливо складних випадках, а також при провадженні повторних експертиз. Деякі

види експертиз виконуються тільки як комісійні. Однак далеко не завжди призначення комісійних експертиз обґрунтовано. У деяких випадках доручається комісії експертів дослідження великої кількості однорідних об'єктів, і кожен з експертів досліджує свою групу об'єктів. Причому дослідження експертів, включених в комісію, жодним чином не пов'язані між собою. В таких випадках доречним видається обов'язкова попередня оцінка суддею доцільності проведення комісійної, а не звичайної експертизи. Вважаємо, що за будь-якої можливості суддею повинна віддаватися перевага одноосібній експертизі, а комісійна призначатися лише у виняткових випадках, коли не є доцільною призначення одноосібної експертизи.

Вважаємо, що при необхідності отримання пояснень щодо експертного висновку при проведенні комісійної експертизи суддя повинен викликати всю групу експертів, що проводили зазначену експертизу.

Комплексною є така експертиза, при здійсненні якої рішення питання неможливо без одночасної спільної участі фахівців у різних галузях знання і формулювання одного загального висновку [696, с. 63]. До проведення таких експертиз у разі потреби залучаються як експерти експертних установ, так і фахівці установ та служб (підрозділів) інших центральних органів виконавчої влади або інші фахівці, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах [681].

У висновку експертів, що беруть участь у здійсненні комплексної експертизи, зазначається, які дослідження і в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він встановив і яких висновків дійшов. Кожен експерт, який бере участь у здійсненні комплексної експертизи, підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність. Загальний висновок роблять експерти, компетентні в оцінці отриманих результатів і формулюванні даного висновку. Висновки щодо загальних питань, яких, як правило, у комплексній експертизі небагато, підписуються всіма експертами, що брали участь в експертизі.

Фактично комплексну експертизу слід вважати одноосібною, хоча її підписує декілька експертів. Вважаємо, що при необхід-

ності отримання пояснень щодо експертного висновку при проведенні комплексної експертизи суддя вправі викликати лише того (тих) експертів, висновки яких потребують пояснення.

3.2.6. Процесуальний статус перекладача в господарському процесі

Судочинство є складною системою взаємопов'язаних елементів, що функціонує за певними принципами. Так, принцип рівності сторін тісно переплітається з принципом національної мови судочинства. Дія даного принципу простежується як наскрізна, що охоплює всі стадії провадження у справі, включаючи її порушення, розгляд справи, прийняття рішення і навіть виконання.

Можна сміливо сказати, що на Землі немає жодної місцевості, де б жили люди однієї національності. Більш того, якщо говорити про господарські спори, то господарська діяльність чітко в межах одного населеного пункту або місцевості нереальна.

Сторони процесу мають рівні можливості в наданні доказів та пояснень по справі, однак незнання мови в обсязі, необхідному для передачі складної доказової інформації і викладу своєї позиції у справі, може стати серйозною перешкодою для реалізації принципу рівності. Перекладач – це особа, що володіє мовою судочинства та іншою мовою, на якій розмовляє будь-який учасник позовного провадження. За загальним правилом, перекладач залучається в господарський процес у випадку, якщо позивач або відповідач не володіють мовою судочинства, в рідкісних випадках – для інших учасників позовного провадження (посадових осіб підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, експерта).

Юридична енциклопедія визначає перекладача як призначену судом особу, яка надає послуги з перекладу в зв'язку з участю в справі осіб, які не володіють мовою судочинства [697, с. 492].

В ГПК України, на відміну від Цивільного процесуального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та Митного кодексу України, не надається законодавче визначення поняття

«перекладач». Тому, проводячи аналогію з вищезазначеними законодавчими актами, можна зробити висновок, що *перекладачем в господарському процесі* може бути особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється господарське судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу з однієї мови на іншу, або особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухонімими.

В деяких європейських країнах ретельно підійшли до регулювання статусу перекладача в процесі: наприклад, в Австрії його статус врегульовано Федеральним Законом Австрійської Республіки «Про загальноприсяжних та сертифікованих в судовому порядку експертів та перекладачів», у Чехії – Законом Чехії «Про експертів та перекладачів».

Правові засади забезпечення розвитку і функціонування української мови, як державної мови в усіх сферах суспільного життя, визначено Законом України «Про засади державної мовної політики». Водночас, зазначеним Законом гарантовано дбайливе ставлення до регіональних мов або мов меншин, забезпечено використання цих мов у діяльності місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування, в освіті, в діловому та професійному спілкуванні.

Відповідно до ст. 3 ГПК України мова господарського судочинства визначається ст. 14 Закону України «Про засади державної мовної політики»: судочинство в Україні у цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справах здійснюється державною мовою [698, ст. 14].

Участь перекладача в процесі є гарантією повноцінного здійснення права на судовий захист особами, які беруть участь у справі і не володіють або недостатньо володіють державною мовою. Такі особи мають право користуватися послугами перекладача в порядку, встановленому законом.

За загальним правилом учасником позовного провадження може бути тільки юридична особа або фізична особа, зареєстрована як суб'єкт господарювання. Лише у виняткових випадках позивачем у господарській справі може бути фізична особа без реєстрації як суб'єкт господарювання.

Наприклад, відповідно до статей 1, 7 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» фізичні особи можуть подавати заяви до господарського суду [260] у цій категорії справ (спорах про банкрутство).

Відповідно до ст. 12 ГПК України до підвідомчості господарських судів також відносяться справи, що виникають з корпоративних відносин у спорах між юридичною особою та її учасниками (засновниками, акціонерами, членами), у тому числі учасником, який вибув, а також між учасниками (засновниками, акціонерами, членами) юридичної особи, пов'язаними із створенням, діяльністю, управлінням та припиненням діяльності такої особи, крім трудових спорів [69, ст. 12].

Іноземець також може стати учасником справи про облік прав на цінні папери.

Крім того, щодо участі у справі фізичної особи-суб'єкта господарювання, в тому числі іноземця або особи без громадянства, необхідно враховувати можливість законного представництва. Цивільний кодекс України детально регламентує питання правового статусу фізичної особи. А фізична особа з отриманням або без отримання статусу суб'єкта підприємницької діяльності зберігає риси фізичної особи в будь-якому випадку. Ці особливості мають яскравий вираз у разі розірвання шлюбу або смерті такої особи. Оскільки такі випадки неминуче трапляються з фізичними особами-суб'єктами господарювання, суддя господарського суду дедалі частіше стикається з вказаними ситуаціями, наприклад, у разі залишення після смерті підприємця обов'язків за договорами (грошових зобов'язань тощо).

Тому чинний ГПК України повинен встановити випадки законного представництва вказаної особи у наступних випадках:

- коли стороною по справі виступає фізична особа – суб'єкт господарювання, що визнана в судовому порядку безвісно відсутньою (ст. 44 Цивільного кодексу України [67]);
- коли позивачем по справі про банкрутство банку виступає неповнолітня особа, що уклала договір банківського вкладу (частина четверта ст. 32 ЦК України [67]);

– коли стороною по справі виступає неповнолітня особа, що є засновником або учасником юридичної особи по певній категорії справ (частина третя ст. 32 ЦК України [67]).

Підсумовуючи вищезазначене, слід зауважити, що фактично перекладача залучають до господарського процесу лише в одному з наступних випадків:

1) якщо в процесі виступає фізична особа, від пояснень якої залежить розгляд справи;

2) якщо кредитором у справі про банкрутство виступає іноземна фізична особа;

3) якщо представником одного або декількох учасників у справі є іноземець.

У зв'язку з вищезазначеним постає питання необхідності залучення перекладача у господарських справах за участю іноземного елементу, оскільки іноземні громадяни, які виступають учасниками позовного провадження, представники іноземних суб'єктів господарювання найчастіше не володіють державною мовою України.

Коли пояснення надає сторона-організація, завжди мається на увазі, що їх надають уповноважені згідно з законодавством та установчими документами посадові особи, представники організацій (ст. 28 ГПК України). Організація як сторона завжди має певну, передбачену законодавством України правову форму і як така не може давати пояснень у суді.

Громадянин-підприємець, як фізична особа, дає пояснення в господарському суді за правилами дачі пояснень громадянами в суді загальної юрисдикції.

Найскладніше питання при визначенні доцільності залучення перекладача в процес – це ступінь володіння мовою судочинства. Чи повинна особа не володіти мовою взагалі або може володіти нею неналежним чином для викладу інформації, необхідної для вирішення справи? Відповідь на це питання лежить в площині оціночних понять, суб'єктивної думки особи про свої знання. І хоча у спорах між суб'єктами господарювання зазвичай немає необхідності заслуховувати особисто директора або засновника підприємства – їх цілком може замінити юрисконсульт, однак

така необхідність може виникнути у спрах про банкрутство, корпоративних спрах, спрах про облік прав на цінні папери, а також при необхідності заслухати пояснення конкретної посадової особи підприємства, установи, організації. В цьому випадку неправильне або неповне викладення такою особою відомостей або відсутність пояснень може спричинити прийняття незаконного та необґрунтованого рішення по справі.

Тому вважаємо, що слід погодитися з Д. Мазуриком, що суд в такому випадку може вирішити питання про залучення до справи перекладача на підставі документа, який засвідчує особу (паспорт або інший документ громадянина іншої держави, закордонний паспорт), документа про освіту або загальної оцінки рівня володіння державною мовою відповідної особи. Очевидним є те, що якщо особа не розуміє звернення українською мовою, не може викласти свої думки українською мовою, то питання про вступ в процес перекладача варто вирішувати позитивно [699].

ГПК України досить поверхнево регулює статус перекладача. Окремі положення, що стосуються його статусу, встановлені:

1. статтею 44 (оплата послуг перекладача віднесена до складу судових витрат);
2. статтею 48 (перекладачам відшкодовуються витрати, пов'язані з явкою до господарського суду);
3. статтею 49 (закріплення правил розподілу судових витрат);
4. пунктом 5 частини першої ст. 81¹ (в протоколі судового засідання зазначається про попередження перекладача про відповідальність за завідомо неправильний переклад).

Положень, що встановлюють вимоги до кандидатів в перекладачі, вимоги до кваліфікації, права та обов'язки перекладача в процесі Кодексом не встановлені.

Показовим є також те, що в ст. 18 ГПК України серед учасників судового процесу перекладач взагалі не вказується, що видається невірним. Діяльність перекладача носить допоміжний характер, сприяє правильному здійсненню правосуддя, забезпечуючи встановлення істини у справі, захист прав і законних інтересів учасників процесу [113, с. 90-91]. Процесуальні дії перекладача слугують засобом закріплення доказів і способом спіл-

кування між суб'єктами процесуальної діяльності. Їх участь має епізодичний характер: перекладач викликається для участі у здійсненні різних дій і після виконання своїх обов'язків вибуває з процесу [700, с. 111]. Він виконує певні обов'язки і користується певними правами, відповідно до яких здійснює процесуальні дії, проте не виконує процесуальних функцій і не займає постійного положення в провадженні у справі. Іншими словами, в разі заміни перекладача процес не починається спочатку, як у випадку з заміною судді. Одночасно вважаємо слушною пропозицію М. Леоненко щодо надання права перекладачеві, як і іншим учасникам процесу, знайомитися з протоколами процесуальних дій, у яких він брав участь, і робити зауваження, що підлягають занесенню до протоколу [701].

Перекладач зобов'язаний:

- з'явитися за викликом суду;
- заявити самовідвід за наявності підстав, встановлених законодавством;
- здійснити повний і правильний переклад.

Це може бути послідовний або синхронний усний переклад того, що відбувається в судовому засіданні; усний чи письмовий переклад документів та інших матеріалів в обсязі, що необхідний для учасника процесу, який не володіє або недостатньо володіє державною мовою; письмовий переклад документів та письмових доказів у справі, що викладені мовою, якою не володіє суд та особи, які беруть участь у справі [702, с. 89];

– посвідчити правильність перекладу своїм підписом у процесуальних документах, що вручаються стороні чи іншим особам, які беруть участь у справі, у перекладі на їх рідну мову або іншу мову, якою вони володіють.

За здійснення перекладу таких процесуальних документів відповідає не суд, а перекладач. За аналогією, перекладач повинен посвідчувати правильність перекладу документів та інших матеріалів, які подаються до суду особою, яка не володіє або недостатньо володіє державною мовою.

Слід мати на увазі, що у разі нотаріального посвідчення перекладу нотаріус засвідчує лише оригінальність підпису переклада-

ча, який стоїть під документом, а не відповідність перекладу оригіналові. Тому якщо у господарського суду чи учасника судового процесу виникнуть сумніви щодо автентичності перекладу документа, суд може призначити судову експертизу і доручити її проведення компетентному спеціалісту-перекладачу згідно з вимогами ст. 41 ГПК [703].

Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, також можуть передбачати норми про мову взаємовідносин щодо правової допомоги. Наприклад, ст. 7 Договору між Україною і Китайською Народною Республікою про правову допомогу у цивільних та кримінальних справах від 30.10.1992 р. встановлено, що при наданні правової допомоги кожна з Договірних Сторін користується державною мовою своєї країни з доданням завіреного перекладу всіх документів на державну мову іншої Сторони або на англійську мову. У разі, коли письмові докази подаються до господарського суду іноземною мовою, додається їх засвідчений у встановленому порядку переклад українською мовою. Господарський суд на підставі ст. 38 ГПК може витребувати офіційний переклад цих документів державною мовою України [703];

– не розголошувати відомості, отримані у зв'язку з його участю у справі, якщо перекладач був попереджений у встановленому законом порядку про обов'язок не розголошувати ці дані.

Перекладач *має право*:

– ставити запитання з метою уточнення перекладу;

– при необхідності знайомитися з матеріалами справи, брати участь в огляді та дослідженні доказів, просити суд про надання йому додаткових матеріалів, які пояснюють, полегшують переклад спеціалізованих текстів, доказів і т.і.;

– відмовитися від дачі перекладу, якщо наданих йому матеріалів, документів недостатньо або він не має необхідних знань для виконання функцій перекладача [365, с. 51];

– знайомитися з протоколами процесуальних дій, у яких він брав участь, і робити зауваження, що підлягають занесенню до протоколу;

– на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних із викликом до суду.

Таким чином, перекладач виконує важливу гарантійну функцію при залученні до справи осіб, які не володіють державною мовою.

Про залучення в процес перекладача або його зміну чи виведення зі складу учасників суддя повинен винести ухвалу. Крім того, підстави для відкладення засідання повинні бути доповнені підставою неявки перекладача в засідання.

Відповідно до ст. 364 ЦПК РФ в редакції, що діяла до 01.01.2012 р., рішення суду підлягає скасуванню незалежно від доводів касаційної скарги, якщо було порушено правило про мову, на якій ведеться судове провадження, тобто у разі розгляду справи за відсутності перекладача, який не був належним чином повідомлений про час та місце судового засідання [704, ст. 364].

Слід зазначити, що закріплення принципу національної мови в якості принципу судочинства означає, що законодавець розглядає його не як технічний захід, а як непорушний принцип процесу, гарантію прав учасників процесу в ході судочинства. З урахуванням вказаного пропонуємо закріпити в ГПК України, що недотримання принципу мови судочинства *повинно бути безумовною підставою* для скасування судового акту [365, с. 51].

Слід також закріпити положення про обчислення строків для оскарження з моменту вручення особі перекладу. Однак для запобігання зловживань в даному питанні необхідно встановити строк, протягом якого такий переклад повинен бути здійснений. Наприклад, п'ять робочих днів за аналогією з остаточним оформленням і підписанням судового рішення після проголошення вступної та резолютивної частини в судовому засіданні в першій інстанції [365, с. 52].

З іншого боку, для запобігання зловживанню процесуальними правами сторін слід встановити більш чіткі межі залучення в процес перекладача. Зокрема, необхідно закріпити, що суддя повинен визначити значимість ролі перекладача в кожному конкретному випадку [365, с. 52].

Наприклад, якщо фізична особа-суб'єкт підприємницької діяльності, яка є стороною у справі і не володіє належним чином національною мовою, обов'язково хоче брати участь в процесі і

залучити для цього перекладача. З одного боку, закон та суд не повинні перешкоджати стороні у справі за свій рахунок залучати в процес перекладача для гарантії своїх інтересів. З іншого боку, така фізична особа-суб'єкт підприємницької діяльності в подальшому може наполягати на віднесенні вартості послуг перекладача до складу судових витрат. У розглянутій ситуації господарський суд повинен оцінити необхідність залучення в процес даного учасника і в разі, якщо такої необхідності не було – відмовити у включенні їх до судових витрат. У разі ж, якщо, наприклад, пояснення фізичної особи-суб'єкта підприємницької діяльності мали істотне значення для розгляду і вирішення справи, оплата послуг перекладача повинна бути включена до складу судових витрат у розмірі, що не перевищує ставки, встановлені Інструкцією про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 01.07.1996 р. № 710 [705].

При цьому якщо стороною при залученні перекладача не ставиться питання про відшкодування витрат на його послуги, господарський суд не повинен відмовляти в залученні перекладача в процес [365, с. 52].

Слід встановити також, що суддя не може бути перекладачем, навіть якщо він володіє мовою, якою розмовляє допитувана особа, оскільки виконання даних функцій, по-перше, буде відволікати суддю від виконання своїх основних обов'язків, а по-друге, знижує об'єктивність і неупередженість судді.

Доцільно також закріпити обов'язковість використання технічних засобів фіксації процесу при використанні в процесі перекладача. Це також знизить ймовірність зловживань, коли учасник позовного провадження може говорити про неправильний або некваліфікований, неякісний переклад, у зв'язку з чим його права і законні інтереси були вщемлені і рішення має бути переглянуто.

З іншого боку, на нашу думку, суддя не повинен відволікатися в процесі на встановлення відомостей про професію та освіту перекладача. Відповідальність за невірно обраного перекладача, домовленості про оплату послуг перекладача повинні повністю лежати на особі, що залучає в процес такого учасника. Однак суд повинен роз'яснити стороні права та обов'язки перекладача, підстави притягнення його до відповідальності і підстави для відводу [365, с. 52].

Одночасно слід зауважити, що господарський суд не зобов'язаний забезпечувати участь перекладача, на що вказує і Вищий господарський суд України, зокрема у постанові від 27.07.2005 р. у справі № 38/278, відхиливши клопотання про надання перекладача, оскільки це не передбачено нормами ГПК України [706].

Слід зауважити, що на відміну від юридичних осіб, зареєстрованих за кордоном, фізичні особи, що є іноземцями або особами без громадянства, мають в господарському процесі абсолютно рівні права та обов'язки з громадянами України.

На відміну від фізичних осіб-іноземців, юридичні особи-нерезиденти можуть брати участь у розгляді справ у господарських судах України лише у деяких випадках: якщо місцезнаходження відповідача на території України, або на території України у підприємства-нерезидента є філія, представництво або інший відособлений підрозділ, або іноземне підприємство чи організація має на території України нерухоме майно, щодо якого виник спір.

Якщо вказаних ознак немає, то відповідно до Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» справу за участю юридичної особи-нерезидента слід розглядати в Міжнародному комерційному арбітражному суді при Торгово-промисловій палаті України [707]. З іншого боку, звернутися до цього суду суб'єкт може лише у випадку підписання третейської (арбітражної) угоди. До іншого третейського суду в Україні нерезидент також не може звернутися, оскільки ст. 6 Закону України «Про третейські суди» містить заборону розгляду в третейських судах України справ за участю нерезидента [708].

Тому фактично у разі виникнення спору за участю нерезидента вирішити цей спір в Україні можливо лише одним спосо-

бом – зверненням до МКАС України. Проте навіть за наявності бажання нерезидента звернутися до українського державного судового органу це право не може бути реалізовано, що видається невірним [709, с. 95].

Необхідно підвищувати авторитет вітчизняної судової системи за межами України. Тому доречним видається закріплення дозволу звертатися не тільки до МКАС України, але й до господарських судів, за бажанням обох сторін. У зв'язку з цим видаються доречними пропозиції деяких науковців щодо впровадження договірної підсудності господарським судам [710, с. 135-147].

Проте слід встановити певні гарантії прав учасників позовного провадження. По-перше, вони можуть, як і будь-які інші учасники позовного провадження, відповідно до ст. 12 ГПК України в будь-який час до прийняття остаточного рішення по справі підписати арбітражну угоду та звернутися до МКАС (незалежно від наявності первинної арбітражної угоди про розгляд справи у державному господарському суді) [709, с. 95].

По-друге, в чинному ГПК України повинен бути більш детально врегульований правовий статус перекладача, оскільки на даний час цьому питанню приділено недостатньо уваги, на що посилаються деякі автори [711, с. 69].

Пропонуємо також внести зміни до чинного ГПК та дозволити іноземним підприємствам та організаціям ініціювати та брати участь у будь-яких процесах незалежно від умов, викладених у ст. 124 ГПК України, якщо вони письмово повідомляють про бажання брати участь у справі, що зачіпає їх права і законні інтереси [709, с. 95].

Досить суттєві вимоги до перекладу передбачені у Конвенції про визнання і приведення до виконання іноземних арбітражних рішень (Нью-Йорк, 1958 р.): переклад арбітражного рішення чи угоди засвідчується офіційним або присяжним перекладачем, або дипломатичною, або консульською установою. Отже, в цьому документі підкреслюється важливість перекладу офіційних документів перекладачами, які мають особливий професійний статус. Для реалізації вказаних повноважень в Україні відповідно до наказу Міністерства внутрішніх справ України від 11.03.2013 р.

№ 228 Державною міграційною службою України створено Довідково-інформаційний реєстр перекладачів [712].

В юридичній літературі висловлюються думки про те, що перекладач, який бере участь у господарському процесі, повинен знати не тільки мову, але й основи юриспруденції. Але для участі в судових засіданнях часто недостатньо лише володіти мовою, на якій ведеться провадження. Для ефективного виконання своїх обов'язків перекладач повинен володіти юридичною термінологією та мати хоча б мінімальний багаж знань у тій чи іншій галузі права. Неврахування цих аспектів призводить до того, що на практиці мають місце так звані «спрошені» переклади [702, с. 90], що може призвести до порушення прав учасників позовного провадження та винесення незаконного рішення по справі.

Адміністративісти В. Матвійчук та І. Хар відзначають: «Коли йдеться про переклад процесу адміністративної справи чи юридичних документів, зокрема рішення суду, ухвали тощо, то недостатньо, щоб перекладачем був філолог, необхідно, щоб така особа мала знання в галузі права. Отже, перекладач повинен відмовитися від участі в адміністративному процесі, якщо він не володіє достатніми знаннями мови, необхідними для юридичного перекладу, оскільки таке незнання може призвести до неправильного перекладу та позначитися на правах особи, яка не знає мови, якою ведеться судочинство, та постановленні незаконного та необґрунтованого рішення» [713, с. 486].

Вважаємо, що законодавче закріплення такої вимоги до перекладача призведе до ускладнень в реалізації принципу мови судочинства та може деякою мірою перешкодити своєчасному розгляду господарської справи.

Таким чином, слід підсумувати, що правовий статус перекладача в господарському процесі практично не встановлений чинним законодавством і вимагає глибокої законотворчої роботи. Тому слід підтримати спробу законодавця в проєкті ГПК від 23.03.2017 р. (реєстр. № 6232) детальніше врегулювати процесуальний статус перекладача в господарському судочинстві. Зокрема, у частині четвертій ст. 11 проєкту запропоновано закріпити, що «учасники судового процесу, які не володіють або недостат-

ньо володіють державною мовою, мають право робити заяви, давати пояснення, виступати в суді і заявляти клопотання рідною мовою або мовою, якою вони володіють, користуючись при цьому послугами перекладача в порядку, встановленому цим Кодексом» [429], ст. 38 регулює питання відводу перекладача, ст. 63 відносить його до складу учасників судового процесу, а ст. 73 надає поняття перекладача та встановлює особливості його статусу.

3.2.7. Особливості процесуального статусу посадових осіб підприємств, установ, організацій у господарському судочинстві

Особливим учасником, який відрізняє господарський процес від інших видів, є посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, коли їх викликано для дачі пояснень з питань, що виникають під час розгляду справи (ст. 30 ГПК України). Господарський суд вправі викликати таких осіб як у процесі підготовки справи до розгляду (ст. 65 ГПК України), так і під час її розгляду (ст. 77 ГПК України).

Аналізуючи процесуальне положення посадових осіб підприємств, установ, організацій як учасників позовного провадження, слід звернути увагу на певну тотожність з процесуальним положенням свідків в адміністративному, цивільному та кримінальному процесах.

Зокрема, зазначені особи, як і свідки, повинні відповідно до ст. 30 ГПК з'явитись до господарського суду на його виклик, сповістити про знані їм відомості та обставини у справі, подати на вимогу господарського суду пояснення в письмовій формі. Ці повноваження цілком співпадають з обов'язками свідків відповідно до ст. 50 ЦПК України, ст. 65 КАС України, ст. 66 КПК України.

Однак, всупереч загальним положенням про допит свідків, в господарському процесі ці особи мають право знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, подавати докази, брати участь в огляді та дослідженні доказів. Однак вказаними повноваженнями свідки володіти не повинні, оскільки цінність їх пояснень в тому, що вони свідчать про факти, сприйняті ними безпосередньо за допомогою органів почуттів. Якщо ж вони дають

пояснення по матеріалах справи, то безпосередність та переконливість їх втрачається [714, с. 12]. Але ж суд і сам має можливість ознайомитися з матеріалами справи та дати пояснення по певних документах у справі.

В силу свого нейтрального положення людина здатна об'єктивно і вірно засвідчити події і факти так, як вони відбувалися в дійсності [715, с. 21-22].

Наприклад, доказами належності культового майна або будівель тій чи іншій релігійній організації можуть бути довідки державних архівних установ, Державного комітету України у справах релігій, архівні документи церковних організацій (шематизми), рішення місцевих органів влади та інші письмові докази. Тому господарські суди повинні викликати посадових осіб зазначеного Комітету для дачі пояснень по суті справи в порядку, передбаченому ст. 30 ГПК [716, п. 9.4].

Згідно зі ст. 30 ГПК службових осіб, незаконними діями яких завдано шкоду, може бути викликано для дачі пояснень з питань, що виникають під час розгляду відповідної справи [717, п. 1].

К. С. Юдельсон систематизував відмінні особливості сторін як джерел доказів від свідків [718, с. 129-132].

По-перше, сторони є учасниками спірних правовідносин і юридично зацікавлені у вирішенні справи. Вони є одночасно й особами, що беруть участь у справі, від дій яких залежить виникнення, розвиток і закінчення процесу, і джерелами доказів. Свідок – особа, що *не має юридичної зацікавленості у справі*.

По-друге, повідомлення стороною відомостей про факти можна розглядати одночасно і як право сторони, і як її обов'язок. На відміну від цього свідок *зобов'язаний* вступити до справи за ухвалою суду, та може відмовитися від виконання даного обов'язку тільки за переліченими у законі підставами.

Специфіка отримання і дослідження пояснень сторін по справі полягає в тому, що вони не попереджаються про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань, під час дачі пояснень всі зацікавлені особи присутні в судовому засіданні. Для отримання та дослідження показань свідків встановлюються інші правила та процедури.

Крім того, важливою особливістю правового статусу свідка є те, що він не може знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання тощо. Так, посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів згідно зі ст. 30 ГПК України за вимогою суду «зобов'язані з'явитись» та «сповістити про знані їм відомості та обставини у справі, подати на вимогу господарського суду пояснення в письмовій формі». Аналізуючи їх повноваження, М. О. Абрамов слушно визнає, що «зазначені особи в господарському процесі по суті є свідками. Однак, всупереч загальноновизнаним правилам, їм належать права знайомитися з матеріалами справи, подавати докази, брати участь в огляді та дослідженні доказів (частина перша ст. 30 ГПК). Звісно, такими повноваженнями свідки володіти не повинні, оскільки цінність їх показань у тому, що вони свідчать про факти, які були сприйняті ними безпосередньо за допомогою органів почуттів. Але якщо вони дають пояснення після ознайомлення з матеріалами справи, то їхні безпосередність і переконливість втрачаються» [21, с. 70].

Тому доречним видається чітко визначити в ГПК України положення цих осіб у господарському процесі як свідків. Безперечно, внесення до господарського процесуального законодавства України положення щодо участі свідка в процесі доказування в господарському процесі було б правильним та зрозумілим [719, с. 169].

Зокрема, показовими в цьому сенсі є положення ч. 5 ст. 99 проекту ГПК (реєстр № 2178 від 06.03.2008 р.), відповідно до якого суд допускає показання свідків для доказування лише тих обставин, які неможливо довести іншими засобами доказування [720]. Наприклад, залучення в процес члена комісії з приймання продукції неналежної якості, який не є стороною по справі, але свідчення якого взмозі пояснити деякі деталі, незрозумілі судді (у разі, якщо сторони по-різному тлумачать одні й ті самі обставини справи). Або при здійсненні огляду та дослідження письмових і речових доказів у місці їх знаходження (ст. 39 ГПК України) у разі необхідності можуть бути залучені експерти та свідки, пояснення яких у подальшому можуть бути використані як окремі докази по справі.

Вищий арбітражний суд України в листі «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з недостачами продовольчих товарів при поставках і перевозках» № 01-8/1530 від 24.12.1992 р. [721] також зауважує, що при розгляді справ по спрах про недостачі, в т.ч. і продовольчих товарів, не у всіх необхідних випадках залучаються до участі в засіданнях господарського суду «керівники підприємств або їх заступники, а також особи, компетентні у питаннях відвантаження, транспортування і приймання вантажів, та особи, відповідальні за стан збереження матеріальних цінностей на підприємстві». Господарські суди, «як правило, не вимагають і не використовують письмових пояснень посадових осіб, які брали участь у відвантаженні або прийманні товарів, не практикують опитування їх в засіданні» [721].

Слід зауважити, що для залучення до господарської справи вказаних осіб обов'язковою умовою є їх знаходження на певній посаді (зв'язок з певним суб'єктом господарювання). Однак з часом правовий статус особи може змінюватися. Як приклад, можна розглянути справу № 6/150 за позовом товариства з обмеженою відповідальністю «Голден Тайл» про стягнення 88320,15 грн. боргу. Представник відповідача заперечував проти частини позову, зазначаючи, що при визначенні суми основного боргу позивачем не врахована сплата 500 грн. за видатковим касовим ордером № 1240 від 13.05.2009 р., а представник позивача зазначив, що позивач не отримував від відповідача ці кошти за вказаним ордером.

У зв'язку з цим представник відповідача подав до суду клопотання, в якому просив суд:

- відкласти розгляд справи та викликати в судове засідання в якості свідків зі сторони відповідача касира ОСОБА_4 та офіс-менеджера ОСОБА_5;

- зобов'язання про виклик свідків покласти на відповідача;

- на розсуд суду викликати представника ТОВ «Голден Тайл», який безпосередньо отримував готівкові кошти.

Своє клопотання відповідач обґрунтовував тим, що позивач заперечує отримання вказаних коштів згідно видаткового касового ордеру № 1240 від 13.05.2009 р., тому необхідно з'ясувати дану обставину.

Однак господарський суд Чернігівської області своєю ухвалою від 03.12.2009 р. відхилив клопотання про виклик в якості свідків ОСОБА_4 та ОСОБА_5, «оскільки допит свідків при розгляді господарських справ не передбачений Господарським процесуальним кодексом України, а також те, що, як пояснив представник відповідача, ОСОБА_4 та ОСОБА_5 на даний час не перебувають у трудових відносинах з відповідачем, а тому застосування ст. 30 ГПК України є неможливим» [722].

Враховуючи вищевказане, доцільно перейняти у формулюванні поняття «свідок» досвід Російської Федерації. Так, у ст. 44 АПК РФ вказується, що свідком може бути «будь-яка особа, якій відомі певні відомості та обставини, що мають значення для правильного вирішення справи» [98, ст. 44]. Аналізуючи зазначене положення, можна дійти висновку, що ознаками свідка є осудність. Дієздатність, яка настає з досягненням визначеного в законодавстві віку, не має значення. Діти також можуть бути допитані як свідки, якщо здатні за своїм фізичним та психічним розвитком до правильного сприйняття та збереження відомостей про факти, не мають юридичного інтересу в справі та сприяють суду в здійсненні правосуддя [714, с. 13].

Ст. 67 проекту ГПК 2017 р. визначає свідком *будь-яку дієздатну фізичну особу*, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи [429]. Проте з урахуванням вищевказаного цю дефініцію не можна визнати досконалою. Більш обґрунтованою видається позиція О. М. Чаплі, який визначає свідка як особу, якій відомі *певні* обставини, що *підлягають встановленню по даній справі* [723, с. 236]. При цьому, здається, необхідно акцентувати у визначенні на тому, що свідком завжди є *фізична особа*.

Свідок стає носієм інформації про факти за збігом обставин тому, що попадає в якісь відносини з даними фактами (цім він відрізняється від експерта та спеціаліста, які стають носіями інформації після доручення цієї справи їм) [714, с. 13]. Тому слід вважати *свідком* особу, яка володіє інформацією про факти, обставини, що підлягають встановленню і стали їй відомі за збігом обставин.

Для залучення до справи свідка необхідно у клопотанні задовольнити три обов'язкових складових:

- 1) зазначити обставини, які свідок може підтвердити;
- 2) довести, що відомості про ці обставини мають значення для правильного вирішення справи;
- 3) довести, що зазначені обставини можуть підтверджуватись показаннями свідків [714, с. 13] (наприклад, згідно з частиною другою ст. 34 ГПК України «обставини справи, які відповідно до законодавства повинні бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування»; тобто наявність прямої вказівки на те, що певна обставина, наприклад, повинна бути доведена виключно письмовими доказами, виключає можливість доведення такої обставини за допомогою свідка).

Зазначені положення свого часу були встановлені п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами процесуального законодавства при розгляді цивільних справ по першій інстанції» № 9 від 21.12.1990 р. [724], однак вони в повному обсязі можуть бути застосовані для розгляду господарських справ.

Свідок дає показання про обставини, сприйняті ним безпосередньо або з інших джерел, наприклад, зі слів іншої особи або з документа. В останньому випадку свідок повинен зазначити джерело, з якого йому стали відомі ці обставини. Тому обов'язково необхідно закріпити в ГПК України важливе положення: «Не є доказами відомості, що повідомляються свідком, якщо він не може зазначити джерело своєї поінформованості» [714, с. 13]. Ця норма попереджає можливість появи свідчень по слухах, отже, сприяє дослідженню лише достовірних доказів. Предметом свідчень можуть бути також відомості довідкового характеру про обставини, що самі по собі не мають доказового значення, але необхідних для розгляду справи [66, с. 147]. Особливо це може виявитися важливим у справах за участю, наприклад, представника залізниці, оскільки такий свідок може в процесі свідчення надати довідкові відомості, які істотно спрощують процес пошуку істини по справі.

У ГПК України необхідно сформулювати два основних обов'язка свідка:

а) з'явитися в засідання у призначений час;

б) дати *правдиві* свідчення (цю «деталь» «випущено» на даний час у переліку зобов'язань посадових осіб згідно зі ст. 30 ГПК України, але саме це має суттєве значення для вирішення справи) [719, с. 170].

Підкреслимо, що правовий статус свідка визначається його «нейтральністю» до суті спору, тобто він не має юридичної зацікавленості в справі, але це не означає відсутності зацікавленості іншого характеру (симпатії чи антипатії, зв'язків по роботі тощо). Безперечно, суддя повинен з'ясувати відносини свідка та осіб, що беруть участь у справі, – це необхідно для правильної побудови опитування свідка та оцінки його відповідей, однак вказане вище не дає підстав для загальної відмови у можливості застосування такої особи як джерела доказів. Аналізуючи досвід колишніх часів, здається, необхідно закріпити право господарського суду за певних обставин не допустити свідка до допиту [714, с. 13]. Наприклад, ст. 131 ЦПК РРФСР 1923 р. свого часу встановлювала, що у випадку заяви сторони про зацікавленість свідка у будь-якому конкретному рішенні справи суд міг не допустити до допиту такого свідка. Безперечно, вказане повинно підтверджуватися певними документами та іншими доказами.

Свідок зобов'язаний не розголошувати відомості, повідомлені суду, без його дозволу, не виходити із залу суду без дозволу головуючого, не вступати у відносини з іншими свідками по даній справі. На сьогоднішній день зазначені положення не поширюються на господарський процес і роблять його у зв'язку з цим недосконалим [714, с. 13].

Важливою гарантією незалежності та нейтральності пояснень свідка є особливий порядок дачі таких пояснень. Так, у разі, коли визнано можливим почати слухання справи, головуючий дає розпорядження про видалення свідків із залу судового засідання в окрему кімнату і вживає заходів до того, щоб допитані свідки не зносилися з недопитаними.

Перед дачею кожним свідком показань головуючий встановлює його особу, роз'яснює свідкові його права і обов'язок повідо-

мити все, що він знає в справі, та попереджає його про кримінальну відповідальність за статтями 384 і 385 Кримінального кодексу України [287] за дачу суду завідомо неправдивих показань і за відмову дати показання. Крім того, за злісне ухилення від явки до суду свідки несуть відповідальність за частиною першою ст. 185³ або ст. 185⁴ Кодексу України про адміністративні правопорушення [725].

В господарському процесі на даний час посадові особи та інші працівники підприємств, державних та інших органів не попереджаються про вищевказану відповідальність.

Деякі дослідники навіть звертали увагу на те, що хоча пояснення посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів відповідно до ст. 32 ГПК є одним із засобів доказування, ці особи не є свідками [726, с. 10]. За аналізом відповідних норм ГПК доречно погодитися в непоодинокими дослідниками, які вважають, що в українському господарському процесуальному законодавстві немає інституту свідків, але дійсність потребує його наявності та детальної правової регламентації [10, с. 54-55; 21, с. 70].

Немає в ГПК і чіткого визначення поняття терміну «свідки». За аналізом відповідних статей ЦПК та КПК України свідком є особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи (ст. 50 ЦПК, ст. 65 КАС, ст. 65 КПК). Але з цим не можна погодитися, оскільки свідки залучаються в процес для свідчення по фактах, обставинах, які *підлягають встановленню*. Дійсно, якщо певний факт, обставина відноситься до справи, але вони вже встановлені судом або обидві сторони згодні з ними і такий факт, обставина не потребують доведення в суді, залучення для свідчення певних осіб було б лише зайвим затягуванням вирішення спору.

Свідок у господарському процесі повинен мати можливість отримати в разі необхідності захист для безпеки (видається, ст. 380 КК України не досить вдало сформульована, бо вона стосується тільки «осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та їх близьких родичів» [287, ст. 380]. При цьому і в господарському процесі іноді відбувається «залежуван-

ня» іншої сторони та її представників, однак законодавчих підстав для захисту таких осіб немає) [714, с. 13].

При розробці змін до ГПК України виникає також проблема так званого імунітету свідка, тобто правового регулювання випадків, коли суд взагалі не може допитувати того чи іншого громадянина як свідка, або коли громадянин має право відмовитися від показань, і суд не має права змусити громадянина свідчити при наявності правової підстави такої відмови.

Так, відповідно до Декларації про права людини ніхто не повинен зазнавати примусу і не зобов'язаний свідчити проти самого себе. Тому свідок може відмовитися відповідати на питання, якщо відповіді на них викривають його самого в скоєнні правопорушення або можуть спричинити шкідливі наслідки. Правова основа імунітету свідка закладена і в ст. 63 Конституції України: «Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом» [1]. Таким чином, від показання в суді має право відмовитися: 1) громадянин проти самого себе; 2) чоловік проти дружини, і навпаки; 3) діти проти батьків і батьки проти дітей; брат і сестра один проти одного; 5) дідусь, бабуся проти онуків, і навпаки. Крім того, деякі законодавчі акти (наприклад, Закон України «Про державну таємницю») також встановлюють обмеження в розголошенні відомостей.

При цьому слід зазначити, що вищевикладені положення стосуються фізичних осіб. Ні Конституція, ні закони України не вказують на поширення зазначених положень на юридичних осіб, але, думається, таке тлумачення вищевказаних положень є правильним і заслуговує на увагу [714, с. 13].

Зазначену проблему необхідно вирішувати, передбачивши: а) групи осіб, яких не можна допитувати як свідків; б) випадки, коли особа згідно з законом має право відмовитися від свідчення [719, с. 171].

З урахуванням вищевказаного доречним видається впровадити до господарського судочинства та чітко визначити в ГПК України процесуальне положення свідків. Тому слід підтримати

відповідні положення проекту ГПК, внесеного Президентом України 23.03.2017 р. (реєстр. № 6232) [429], які відносять свідка до складу учасників господарського процесу (ст. 63 проекту), а також встановлюють його права та обов'язки.

Обґрунтованим також слід визнати приділення в проєкті окремої уваги питанню відмови свідка від давання показань на вимогу суду (ст. 69 проекту), яка відносить до членів сім'ї чи близьких родичів чоловіка, дружину, батька, мати, вітчима, мачуху, сина, дочку, пасинка, падчерку, брата, сестру, діда, бабу, внука, внучку, усиновлювача чи усиновленого, опікуна чи піклувальника, особу, над якою встановлено опіку чи піклування, а також члена сім'ї або близького родича цих осіб [429].

Здається, доречно виключити зі складу учасників позовного провадження посадових осіб та інших працівників підприємств, установ, організацій, державних та інших органів, на підставі чого змінити та розширити зміст ст. 30 ГПК України, закріпивши наступні положення:

«Стаття 30. Свідки.

1. Особа, що просить про виклик свідка, повинна зазначити його прізвище, ім'я, по батькові та обставини, що він може підтвердити.

2. Господарський суд за своєю ініціативою може викликати як свідка особу, що брала участь у складанні документа, що досліджується судом як письмовий доказ, або при створенні або зміні предмета, що досліджується судом як речовий доказ.

3. Свідок має право:

1) давати показання рідною мовою або іншою мовою, якою він вільно володіє, і користуватися допомогою перекладача;

2) знати, у зв'язку з чим і у якій справі він допитується;

3) власноручно викладати свої показання;

4) користуватися нотатками і документами при дачі показань у тих випадках, коли показання стосуються будь-яких розрахунків та інших даних, які йому важко тримати в пам'яті;

5) відмовитися давати показання щодо себе, членів сім'ї та близьких родичів;

- б) просити про допит вдруге;
- 7) знайомитися з протоколом судового засідання і клопотати про внесення до нього змін, доповнень і зауважень;
- 8) отримати в разі необхідності захист для безпеки;
- 9) одержувати відшкодування витрат, пов'язаних з викликом для дачі показань [719, с. 171].

У разі наявності відповідних підстав свідок має право на забезпечення безпеки шляхом застосування заходів, передбачених законом.

4. Свідкові дозволяється зачитувати документи, які стосуються даного ним показання. Ці документи належить пред'явити суду і учасникам судового розгляду на їх вимогу; за ухвалою суду вони можуть бути приєднані до справи.

5. Не можуть бути доказами дані, повідомлені свідком, джерело яких невідоме. Якщо показання свідка базуються на повідомленнях інших осіб, то ці особи повинні бути також допитані.

Не є доказами відомості, що повідомляються свідком, якщо він не може вказати джерело відомостей.

6. За відсутності заперечень учасників справи свідок може брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Суд може дозволити свідку брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції незалежно від заперечень учасників справи, якщо свідок не може з'явитися до суду через хворобу, похилий вік, інвалідність або з інших поважних причин.

У разі неможливості прибуття до суду та участі в судовому засіданні в режимі відеоконференції за викликом суду свідок зобов'язаний завчасно повідомити про це суд.

Свідок може бути допитаний судом у місці його перебування, якщо він через хворобу, похилий вік, інвалідність або з інших поважних причин не може з'явитись на виклик суду [714, с. 13]. Такі допити провадяться з ініціативи суду, на прохання сторони, прокурора або третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, чи самого свідка.

7. Не можуть бути допитані як свідки:

- 1) адвокати та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за доручен-

ням юридичної особи, нотаріуси, лікарі, психологи, священнослужителі – з приводу того, що їм довірено або стало відомо при здійсненні професійної діяльності, якщо вони не звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю особою, що довірила їм ці відомості;

2) представник позивача, відповідача – про обставини, які стали йому відомі при наданні правової допомоги довірителям;

3) представники по цивільній, господарській справі або захисники в кримінальній справі по обставинах, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням обов'язків представника або захисника;

4) судді та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, або про інформацію, що стала відома судді під час врегулювання спору за його участю;

5) особи, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них.

8. Відмовитися давати показання як свідки мають право:

1) члени сім'ї, близькі родичі учасників процесу;

2) особа, яка своїми показаннями викривала б себе, членів сім'ї, близьких родичів у вчиненні злочину або іншого протиправного діяння;

3) особи, які мають дипломатичний імунітет, а також працівники дипломатичних представництв;

4) інші особи, які не можуть бути допитані як свідки згідно із законом чи міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, без їхньої згоди.

9. Свідки допитуються по одному у відсутності інших, ще не допитаних свідків.

10. Перед дачею кожним свідком показань головуєчий встановлює його особу, роз'яснює свідкові його права і обов'язок повідомити все, що він знає в справі, та попереджає його про кримінальну відповідальність за статтями 384 і 385 Кримінального кодексу України за дачу суду завідомо неправдивих показань і за відмову дати показання.

11. Кожному свідкові перед допитом його по суті задаються питання, щоб з'ясувати його стосунки з іншими учасниками процесу, і пропонується розповісти все, що йому відомо в справі. Після цього його допитують інші учасники процесу.

Якщо свідка викликано в судове засідання за клопотанням прокурора або інших учасників судового розгляду, запитання цьому свідкові ставить спочатку той учасник судового розгляду, за клопотанням якого свідка викликано.

Суд, кожний учасник судового розгляду протягом усього допиту свідка мають право ставити йому запитання для уточнення і доповнення відповідей.

Допитані свідки залишаються в залі судового засідання і не можуть покинути його до закінчення судового розгляду без дозволу головуєчого.

Кожного свідка можна додатково допитати або передопитати в присутності інших уже допитаних свідків або на очній ставці.

12. Свідок повідомляє відомі йому відомості усно.

За вимогою суду свідок повинен викласти пояснення, надані усно, в письмовій формі. Пояснення свідка, викладені письмово, додаються до матеріалів справи.

Примітка: До членів сім'ї чи близьких родичів належать чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, над якою встановлено опіку чи піклування, а також член сім'ї або близький родич цих осіб».

Крім вищезазначеного, необхідно встановити в ГПК України відповідальність свідка за неявку до суду. У цивільному процесі згідно зі ст. 94 ЦПК України «належно викликаний свідок, який без поважних причин не з'явився в судове засідання або не повідомив про причини неявки, може бути підданий приводу через органи Національної поліції з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення» [377]. Проте в ГПК України при неявці без поважних причин посадових осіб та інших працівників підприємств, державних та інших органів відповідальність несе

відповідне підприємство, державний та інший орган, на які або накладається штраф у розмірі до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за ухилення від вчинення дій, покладених господарським судом на сторону (ст. 83 ГПК України), або виноситься окрема ухвала (ст. 90 ГПК України).

При впровадженні свідка, який може не мати безпосереднього відношення до певного підприємства або органу, та враховуючи важливість швидкого розгляду господарських справ та вплив швидкості розгляду справ та розвитку підприємництва в Україні, пропонуємо закріпити в ГПК України відповідальність за неявку свідка у розмірі 50% прожиткового мінімуму для працездатних осіб, а на посадових осіб – одного прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Це буде дисциплінувати вказаних осіб у господарському процесі.

Необхідно обов'язково також встановити, що судові штрафи, накладені господарським судом на посадових осіб державних органів, органів місцевого самоврядування та інших органів, організацій, стягуються з їх особистих коштів.

Крім того, доречно також закріпити в ГПК України, що у разі нез'явлення свідка без поважних причин суд має право застосувати привід через органи Національної поліції з відшкодуванням у дохід держави витрат на його здійснення.

Слід закріпити і положення про певні гарантії та відшкодування витрат, оскільки до складу судових витрат ГПК не відносить подібні витрати. Зокрема, доречно встановити, що:

«1. Свідкам відшкодовуються у встановленому порядку витрати, що вони зазнали у зв'язку з явкою до господарського суду.

2. За працюючими громадянами, що викликаються до господарського суду як свідки, зберігається у встановленому порядку середній заробіток за місцем роботи за час їх відсутності у зв'язку з явкою до господарського суду. Свідки, що не працюють, за відволікання їх від звичайних занять отримують компенсацію з урахуванням фактично витраченого часу, виходячи із встановленого законодавством України мінімального розміру оплати праці».

3.2.8. Процесуальний статус секретаря судового засідання у господарському процесі

Секретар судового засідання – важлива процесуальна фігура в господарському судочинстві. Проте в чинному ГПК України вказаній особі присвячено всього декілька положень. Зокрема, ст. 81¹ вказує, що секретар веде та підписує протокол судового засідання.

Слід зауважити, що в ході застосування вказаних та інших положень ГПК України виявляються численні прогалини в регулюванні процесуального статусу секретаря судового засідання. На жаль, досліджень з порушеного питання в Україні дотепер не здійснювалося, що не можна визнати обґрунтованим.

Секретар судового засідання не є учасником процесу відповідно до ст. 18 ГПК України. Проте в проекті ГПК, внесеному Президентом України 23.03.2017 р. (реєстр. № 6232) [429], секретаря віднесено до складу учасників судового процесу (ст. 63 проекту), а також встановлено його права та обов'язки.

Визнаючи технічне призначення секретаря в господарському процесі, спробуємо довести важливе значення даної особи у ході розгляду господарської справи.

Наприклад, законодавець не називає виконавця деяких процесуальних дій, передбачених у судовому розгляді. Так, сторони мають право ознайомитися з усіма матеріалами справи і виписати з них необхідні відомості, але яким чином повинна бути надана така можливість сторонам і хто буде знайомити сторони з матеріалами справи, закон також не вказує. Таких положень господарського процесуального закону, коли виконавець дій не вказаний, чимало, і на практиці в переважній більшості такі дії виконують секретарі судового засідання. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне закріпити у процесуальному законі обов'язки секретаря, і тоді вони також отримають процесуальний характер [727, с. 63-64].

Обов'язки секретаря судового засідання можна розділити на дві групи: процесуальні та організаційні.

Основним обов'язком секретаря судового засідання, закріпленим на законодавчому рівні та зазначеним у всіх варіантах по-

садових інструкцій, є ведення протоколу судового засідання (ст. 81¹ ГПК України).

Протокол судового засідання – один з основних і найважливіших процесуальних документів господарського процесу, в якому письмово відбивається хід засідання, а також вчинення окремих процесуальних дій, скоєних судом поза судовим засіданням. Роль і значення протоколу в господарському процесі (як й в будь-якому іншому) важко переоцінити. Він має важливе доказове значення (містить такі докази, як усні пояснення сторін, опис речових доказів, оглянутих у місці їх знаходження, показання посадових осіб і т.і.), допомагає судді винести правильне, законне і обґрунтоване рішення, орієнтує сторони в ході процесу, особливо у разі оскарження судового акта, оскільки в ньому описано хід засідання, вказані клопотання і заяви, розглянуті в ході засідання.

Рішення або ухвала суду не можуть бути законними й обґрунтованими, якщо висновки, що в них містяться, не впливають із доказів, зафіксованих у протоколі судового засідання. Суди вищих інстанцій при вирішенні питання, чи є законні підстави для скасування судового рішення, зобов'язані перевіряти відповідність рішення фактичним даним, встановленим у судовому засіданні, тобто в протоколі (це впливає з частини восьмої ст. 81¹ ГПК України).

Таким чином, головною процесуальною дією та процесуальним обов'язком секретаря судового засідання є ведення та підписання протоколу судового засідання. Саме підписання секретарем судового засідання протоколу судового засідання підтверджує процесуальний характер дій секретаря. Адже підсумковий вид і юридичну силу доказу протокол судового засідання набуває після того, як він буде виготовлений і підписаний не тільки головою, але й секретарем судового засідання. Таким чином, підпис секретаря судового засідання визнана законом обов'язковою умовою дотримання форми протоколу. Зважаючи на все викладене, слід визнати, що процесуальний статус секретаря судового засідання, оскільки він не включений до кола учасників позовного провадження, закріплений в законі неповно [727, с. 64].

Фіксування судового процесу, як правило, ведеться за допомогою технічних засобів: в основному — це аудіозапис, рідше — відеозв'язок. Фіксація повинна бути повною і правильною. Звідси випливає такий обов'язок секретаря судового засідання, як уміння користуватися комп'ютером та іншими технічними засобами суду та їх програмним забезпеченням.

Крім того, секретар судового засідання повинен вміти формулювати швидко і грамотно ті основні думки, які викладаються судом, сторонами, учасниками позовного провадження в ході судового засідання, оскільки все це також знаходить своє відображення в протоколі.

Таким чином, враховуючи, що в ГПК України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів» жодних додаткових обов'язків для секретаря судового засідання не передбачено, Положення про секретаря судового засідання відсутнє, то цей обов'язок (ведення протоколів судового засідання) є не тільки основним для секретаря судового засідання, але й єдиним.

Проте існують ще й додаткові обов'язки та повноваження секретаря судового засідання, які визначаються його посадовою інструкцією, розробленою кожним господарським судом окремо для своїх співробітників на підставі Типової посадової інструкції секретаря судового засідання [728]. Для ілюстрації додаткових обов'язків секретаря судового засідання скористаємося посадовими інструкціями секретарів судових засідань Одеського господарського суду та Одеського апеляційного господарського суду, які практично ідентичні. Отже, згідно з даними інструкціями секретар судового засідання:

1. Веде протоколи судових засідань головуючого судді (для першої інстанції) і колегій суддів, у процесі перегляду судових рішень в апеляційному порядку, з використанням автоматизованої системи документообігу суду і оформляє його у відповідності до ст. 81¹ ГПК України.

2. Перевіряє наявність і з'ясовує причини відсутності осіб, викликаних до суду, перевіряє повноваження осіб на представництво інтересів у суді і доповідає про це головуючому судді (таким чином, до обов'язків секретаря судового засідання, на наш погляд, належить виконання функцій судового розпорядника).

3. Здійснює фіксування судового засідання технічними засобами згідно з Інструкцією про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового процесу (судового засідання) [729].

4. Виготовляє копії фонограм судових засідань, здійснює їх належне зберігання.

5. Здійснює внесення до автоматизованої системи документообігу суду результатів судових засідань.

6. Здійснює належне збереження переданих на виконання документів, запобігає несанкціонованому доступу до них.

7. Веде журнал призначених судових засідань, здійснює оформлення та розміщення списків справ, призначених до розгляду.

8. Отримує вхідну кореспонденцію, позовні заяви, справи, передані судді на розгляд, з обов'язковою відміткою про отримання, і передає їх судді.

9. Виконує інші доручення суддів і керівництва суду (перелік їх не встановлений, а тому фактично необмежений). Слід зауважити, що на підставі останнього пункту наведеного переліку на багатьох секретарів судових засідань в Одеському апеляційному господарському суді покладено обов'язки:

- оформляти обкладинки справ, прийнятих до апеляційного провадження;

- підшивати позовні матеріали і додаткові документи у справи, нумерувати сторінки, складати описи справ;

- направляти копії ухвал суду особам, які беруть участь у справі, а також іншим особам за вказівкою судді (головуючого у судовому засіданні) про час і місце судового засідання через факхівця канцелярії;

- здійснювати оформлення для направлення копій судових постанов сторонам та іншим особам, які беруть участь у справі й фактично не були присутні у судовому засіданні при розгляді справи;

- оформляти матеріали судових справ і здійснювати передачу справ до канцелярії суду;

- знайомити осіб, які беруть участь у справі, та інших осіб за вказівкою головуючого у судовому засіданні судді з матеріалами судової справи;

- контролювати надходження повідомлень з відділень зв'язку про вручення листів з копіями судових актів особам, що беруть участь у справі, повідомлень про час розгляду справ у суді;

- вручати під розписку особам, що беруть участь у справі, та іншим особам за вказівкою головуючого у судовому засіданні судді копій судових актів;

- вводити необхідну інформацію в автоматизовану систему, реєстраційні журнали або картки;

- друкувати судові акти, які надійшли в рукописному вигляді;

- заповнювати статистичні картки; передавати статистичні картки провідному спеціалісту відділу статистики та аналітики суду для обліку;

- описувати та підшивати документи у справи для перевірки і здачі їх до архіву апеляційного господарського суду;

- готувати проекти процесуальних документів.

Для виконання вказаних вище обов'язків секретар судового засідання має певні права. Зокрема:

- користуватися інформаційними базами даних, телекомунікаційними мережами відповідного суду в установленому порядку;

- отримувати від працівників апарату суду необхідну інформацію для виконання своїх завдань та обов'язків;

- з дозволу голови суду або керівника апарату суду залучати окремих працівників апарату суду для розробки відповідних документів та виконання завдань;

- витребувати, за погодженням із суддею, і отримувати матеріали, необхідні для розгляду судових справ;

- на повагу особистої гідності, справедливе і шанобливе ставлення до себе з боку керівників, співробітників і громадян [728].

Виходячи з усього вищевикладеного, слід підсумувати, що, з одного боку, секретар судового засідання не має права вчиняти дії, що тягнуть за собою виникнення, зміну або припинення прав чи обов'язків у осіб, що беруть участь у справі. З іншого боку, секретар судового засідання зобов'язаний вести та підписати протокол судового засідання, який є важливим процесуальним документом при розгляді справи та переглядах судових актів.

Враховуючи те, що секретар судового засідання оформлює та підписує протокол судового засідання, який відбиває хід розгляду господарської справи, необхідно враховувати його можливий негативний вплив на зміст вказаного документу, спричинений зацікавленістю або недбалістю секретаря. Оскільки протокол судового засідання є важливим процесуальним документом у справі і досліджується поряд з іншими матеріалами справи при переглядах судових актів, доречним видається визнавати його учасником судового засідання та закріпити особливості його статусу, в тому числі відповідальність секретаря судового засідання, вимоги до такої особи (незацікавленість у результатах справи, відсутність родинних зв'язків з основними учасниками справи та ін.). Вказані положення додатково зміцнюватимуть гарантії захисту прав інших учасників позовного провадження [727, с. 68].

Тому доцільним видається доповнити доповнити ГПК України статтею про процесуальний статус секретаря судового засідання з наданням йому права на:

- доступ в установленому порядку до відомостей, що становлять державну таємницю, якщо виконання посадових обов'язків пов'язане з використанням таких відомостей;

- захист відомостей про себе;

- проведення за його заявою службової перевірки;

- захист своїх прав і законних інтересів, в тому числі в суді.

Секретар судового засідання зобов'язаний:

- своєчасно виконувати обов'язки;

- дотримуватися норм етики;

- не розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

Крім того, секретар судового засідання несе персональну відповідальність за повноту та правильність протоколу судового засідання; за наявність на електронних носіях аудіозапису судових засідань, під час проведення яких відбувалася технічна фіксація судового процесу; за наявність формуляра протоколу в матеріалах справи.

Враховуючи коло повноважень секретаря судового засідання, видається доречним доповнити вказаний перелік також такою

підставою відповідальності, як «внесення завідомо недостовірних або неправдивих відомостей до протоколу судового засідання» [727, с. 68].

Враховуючи можливість зацікавленості секретаря судового засідання у справі, необхідно встановити підстави для його відводу, аналогічні підставам для відводу судового експерта та перекладача.

За аналізом посадових інструкцій секретаря судового засідання та помічника судді деякі автори пропонують відносити помічника судді до учасників господарського (арбітражного) процесу [730; 731; 732]. Слід зауважити, що проект ГПК, внесений Президентом України 23.03.2017 р. (реєстр. № 6232), також відносить помічника судді до учасників судового процесу (ст. 63 проекту) [429], а також встановлює його права та обов'язки. Проте з вказаним не можна погодитися.

Згідно зі ст. 64 вказаного проекту помічник судді забезпечує підготовку та організаційне забезпечення судового процесу, зокрема:

«1) бере участь у оформленні судових справ, за дорученням судді готує проекти запитів, листів, інших матеріалів, пов'язаних із розглядом конкретної справи, виконавчих документів;

2) здійснює оформлення копій судових рішень для направлення сторонам у справі та іншим учасникам справи відповідно до вимог процесуального законодавства, контролює своєчасність надсилання копій судових рішень;

3) виконує інші доручення судді, що стосуються організації розгляду судових справ» [429].

Аналіз зазначених повноважень вказує на те, що помічник судді лише здійснює підготовку необхідних матеріалів і документів, проте всі вони досліджуються та підписуються суддею, і у випадку помилки відповідальність несе виключно суддя, а не помічник судді.

Лише частина третя вказаної статті проекту встановлює, що «помічник судді за дорученням судді (головуючого у судовій колегії) може *за відсутності секретаря* судового засідання здійснювати його *повноваження*. Під час здійснення таких повнова-

жень помічнику судді може бути заявлено відвід з підстав, передбачених цим Кодексом для відводу секретаря судового засідання» [429].

Таким чином, сам законодавець визнає, що помічник судді стає учасником лише у випадку, коли виконує повноваження секретаря, але сам таким не є. Помічник судді фактично допомагає судді у справі, проте сам у справі не з'являється і впливу на справу не має.

Хоча деякі автори висловлюються щодо доцільності надання помічнику судді у виняткових випадках таких прав: брати участь у розгляді судових справ, зокрема заміщати секретаря судового засідання, вести журнал та протокол судового засідання; підписувати непроцесуальні документи інформаційного та організаційного характеру, пов'язані з розглядом судових справ; зробити обов'язковими для фізичних та юридичних осіб запити та інші правомірні вимоги помічників суддів; видавати судові накази тощо [730, с. 15].

У Німеччині розгляд справ про неспроможність побудований на тісному співробітництві судді, його помічника і конкурсного керуючого. Суддя вирішує найбільш важливі питання, пов'язані з рухом провадження у справі: його порушення, повернення заяви, визнання боржника неспроможним тощо. Обов'язками помічника судді є забезпечення безперешкодного руху провадження у справі, ведення зборів кредиторів, розгляд передбачених законом скарг [733, с. 165].

Слід зауважити, що проект ГПК 2007 р. передбачав впровадження обов'язкового попереднього засідання у всіх спорах з проведенням його помічником судді. Проте і в даному випадку висловлювалися сумніви щодо можливості та доцільності проведення такого засідання саме помічником, а не суддею, «оскільки в ході попереднього засідання можуть виникнути і вирішуватися питання, які можуть істотно відбиватися на вирішенні спору по суті» [734, с. 12], що вимагає присутності на такому засіданні судді. Цього вимагає і принцип безпосередності процесу [734, с. 12].

Тому неможна підтримати віднесення помічника судді до учасників позовного провадження.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження з урахуванням багатоаспектності процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві дозволило виявити фундаментальні проблеми, що потребують науково-практичного вирішення, що дало змогу окреслити концептуальні засади процесуального статусу учасників позовного провадження у господарському судочинстві задля подальшого вдосконалення господарського процесуального права в цьому напрямку з метою підвищення рівня захисту прав та законних інтересів фізичних осіб, суб'єктів господарювання та державних органів, що беруть участь у розгляді справ у господарських судах.

1. Без встановлення процесуального положення учасника в процесі – позивач або відповідач, судовий експерт або прокурор – неможливо визначитися з його процесуальним статусом (правами та обов'язками). Кожна особа має право знати повний обсяг своїх повноважень у процесі з метою відповідного їх використання, захисту прав і законних інтересів.

Під учасниками позовного провадження у господарському судочинстві слід розуміти суддю (колегію суддів) господарського суду, що визначені у встановленому порядку розглядати конкретний спір, та осіб, які можуть вступати або залучатися до участі у справі, наділені законом процесуальними правами й обов'язками та можуть надати інформацію, необхідну для вирішення конкретної господарської справи. Формулювання «можуть надати інформацію, необхідну для вирішення конкретної господарської справи», має оціночний характер і відповідний зміст. З одного боку, при бажанні (необхідності) вступити в процес необхідно довести, що вказана особа володіє інформацією, яка є важливою для вирішення даної господарської справи. З іншого боку, суддя при залученні кожного нового учасника до справи повинен визначитися, чи володіє ця особа інформацією, необхідною для вирішення даної справи.

Терміни «учасники господарського судочинства», «особи, що беруть участь у справі», «суб'єкти процесуальних правовідносин», «суб'єкти процесу» можуть використовуватися як синоніми поняття «учасники господарського процесу», «учасники позовного провадження» без протиставлення останнім ані за змістом, ані за структурою.

При цьому слід розрізняти поняття «учасник позовного провадження» та «учасник судового засідання». Під останніми запропоновано розуміти суддю (колегію суддів) та осіб, які знаходяться в залі судового засідання з дозволу суду незалежно від мети їх участі в судовому засіданні.

Доведено, що поняття «учасник процесу» є ширшим за поняття «учасник судочинства», оскільки термін «господарський процес» є ширшим, ніж поняття «господарське судочинство». Зокрема, останнє включає лише судові стадії, а господарський процес – всі стадії, включаючи досудовий порядок врегулювання спорів, виконавче провадження, а також інші види судочинства із розгляду господарських спорів (наприклад, третейське судочинство).

Обґрунтовано, що особа повинна визнаватися учасником позовного провадження з моменту отримання господарським судом позову, оскільки навіть у разі винесення ухвали про відмову або повернення позовної заяви без розгляду особа набуває статусу учасника і отримує право оскаржувати вказані акти до вищестоящих інстанцій.

Аргументовано, що підгалузь учасників процесу за своєю юридичною природою виступає комплексним явищем у процесуальному праві, оскільки йому властива єдність предмета правового впливу та методу правового регулювання, а в структурі даної підгалузі доречно виділяти інститут учасників позовного провадження, який властивий не всім видам судочинства. При цьому відмінності в правовому регулюванні кола та статусу учасників окремих видів процесів обумовлені особливостями завдань цих видів процесів та окремих видів проваджень.

Обґрунтовано наступні класифікації учасників позовного провадження у господарському судочинстві.

I. За фіксацією в господарському процесуальному законодавстві: на тих, процесуальний статус яких закріплений господарським процесуальним законодавством, та на тих, процесуальний статус яких не закріплений господарським процесуальним законодавством.

II. За можливістю впливу на рух процесу (його порушення, зміну ходу або припинення): на самостійних (ініціативних) та інших (допоміжних) учасників позовного провадження.

Аргументовано, що ефективність та оперативність розгляду та вирішення господарської справи безпосередньо залежить від наявності або відсутності взаємодії між учасниками позовного провадження. Важливою складовою дослідження такої взаємодії видається врахування можливих конфліктів між учасниками провадження, які могли або можуть виникнути як до порушення провадження в суді, так і в ході розгляду господарської справи. Доведено, що в деяких випадках учасники провадження взаємодіють не тільки з судом, але й між собою (при узгодженні умов мирової угоди, в ході проведення судової експертизи, виконання судових актів).

Обґрунтовано виділення в процесі внутрішньої, зовнішньої та міжнародної складових взаємодії учасників позовного провадження.

Аргументовано в ході дослідження взаємовідносин між учасниками позовного провадження розуміти під конфліктом інтересів суперечність між майновими та/або немайновими інтересами особи чи близьких їй осіб та інтересами інших учасників позовного провадження, наявність якої може вплинути на неупередженість прийняття рішень або перешкоджати реалізації прав та обов'язків учасників процесу. Вказані випадки потребують ситуативного реагування від судді та інших учасників позовного провадження в межах їх повноважень. Тому вперше обґрунтовано виділення господарської процесуальної ситуації як наукового напрямку в науці господарського процесуального права, предметом якого є організація взаємодії між учасниками господарського процесу при виникненні певних ситуацій процесуального характеру в ході розгляду господарської справи.

2. Обґрунтована тотожність термінів «правове положення» та «правове становище» з виявленням самостійного змісту терміну «правовий статус», що включає лише права та обов'язки. Доведено, що правове положення (становище) є більш загальним поняттям і визначає місце особи в системі. Аргументовано, що в процесуальній сфері може бути трансформовано лише термін «правовий статус» – в «процесуальний статус», що включає права та обов'язки особи в процесі. Тобто правовий статус відносно процесуального статусу виступає як загальне та спеціальне.

Доведено, що процесуальне положення суб'єкта не є складовою ані правового, ані процесуального статусу учасника позовного провадження, а є передумовою статусу.

Обґрунтовано, що, вступаючи в конкретні правовідносини, обираючи конкретні види господарської діяльності, особи наділяються певним правовим статусом (правами та обов'язками), а при вступі в процес залежно від того, яким учасником позовного провадження стає вказана особа – відповідним процесуальним статусом. Тобто, правове положення наявне в особи в будь-який момент часу, а процесуальне положення, правовий або процесуальний статус – при вступі в правовідносини (матеріальні або процесуальні). Таким чином, останні три поняття мають часові межі, а правове положення – не має.

Доведено, що структура процесуального статусу самостійних (ініціативних) та інших (допоміжних) учасників позовного провадження у господарському судочинстві має різну побудову. Основу процесуального статусу самостійних (ініціативних) учасників позовного провадження складають права, оскільки вони наділені ініціативною можливістю їх використовувати і в більшості випадків не повинні (не зобов'язані) цього робити (вправі збільшити або зменшити позовні вимоги, клопотати про проведення судової експертизи та долучення до справи доказів тощо). А їх обов'язки витікають з наданих їм прав, обмежуючи можливості зловживання ними. Основу процесуального статусу інших (допоміжних) учасників позовного провадження складають обов'язки, оскільки вони залучаються у справу фактично не за власним бажанням, однак повинні (зобов'язані) виконувати ви-

моги суду та здійснювати певні дії обов'язково в активній формі (скласти експертний висновок, надати переклад, дати пояснення тощо).

Обґрунтовано, що умови реалізації процесуального статусу учасника позовного провадження можна класифікувати за характером впливу на об'єктивні (умови, які безпосередньо впливають на можливість ефективної реалізації процесуального статусу учасником позовного провадження) та суб'єктивні (умови, які можуть бути відсутніми при пасивній реалізації процесуального статусу, але необхідні для активної реалізації учасником свого процесуального статусу). Доведено, що об'єктивними умовами реалізації процесуального статусу є правосуб'єктність учасника позовного провадження та процесуальні гарантії, встановлені законом, а суб'єктивними – правова культура учасника позовного провадження та його суб'єктивний усвідомлений інтерес (заінтересованість) у справі.

Обґрунтовано, що можливість бути позивачем і відповідачем у суді є процесуальною складовою правосуб'єктності осіб, а процесуальні право- та дієздатність є складовими загальноправових право- та дієздатності.

Процесуальними гарантіями учасників позовного провадження є передбачені законодавством правові засоби та способи, що забезпечують реалізацію, охорону і захист прав учасників господарсько-процесуальних відносин. До процесуальних гарантій у господарському судочинстві запропоновано відносити законодавче закріплення: порядку реалізації права громадян на звернення до суду; переліку осіб, які можуть брати участь у господарському судочинстві; визначення прав та обов'язків учасників процесу; порядку реалізації відповідальності до порушників процесу; закріплення вимоги про своєчасне, всебічне, повне й об'єктивне встановлення обставин кожної справи, вирішення справи у відповідності до законодавства; визначення джерел доказування; закріплення вимог до ухвали та рішення господарського суду; встановлення процедури оскарження судових рішень та їх перегляду; визначення порядку виконання судових актів господарських судів; права на оскарження до господарського суду

дій і рішень органів виконавчої служби та їхніх посадових осіб. Обґрунтовано, що в кожного з учасників позовного провадження є особливості статусу, які потребують відповідних гарантій, що можуть не надаватися іншим учасникам провадження.

Визначено та систематизовано наступні критерії (ознаки) процесуальних гарантій реалізації процесуального статусу учасників позовного провадження: 1) визначеність положення особи в процесі; 2) відповідність процесуальних гарантій положенню особи в процесі; 3) обмеження наданих процесуальних гарантій предметом спору; 4) забезпечення прав та законних інтересів всіх осіб у господарському процесі; 5) задоволення лише законних вимог (законних інтересів) учасників позовного провадження; 6) поважне ставлення до особи в процесі; 7) залучення осіб в процес виключно для прийняття законного та обґрунтованого рішення; 8) відповідальність за недотримання норм господарського процесуального закону. Доведена неможливість встановлення виключного переліку критеріїв процесуальних гарантій у господарському судочинстві.

Аргументовано, що конкретна поведінка (сукупність реалізованих прав) прямо залежить у господарському процесі від мети участі конкретної особи у справі (заінтересованості у справі) та наявності у неї певного рівня правової культури. Обґрунтовано, що правовий нігілізм не властивий учасникам позовного провадження.

Доведена наявність взаємовпливу та взаємозалежності матеріальних і процесуальних норм при регламентації статусу учасників позовного провадження.

Обґрунтовано, що нормотворчість з питань прав та обов'язків учасників позовного провадження та їх реалізація підкоряються певним основним засадам (принципам): верховенства права; відповідності поведінки нормам моралі; відносної незалежності (автономності); оптимальності (співрозмірності); синхронності (системності); раціональності (адекватності); стабільності та динамізму правового регулювання; доступності (реальності); своєчасності; варіативності (крім випадків, встановлених законом); єдності та диференціації.

3. Визначено, що сукупність прав будь-кого з учасників позовного провадження має вираз через дві складові (рівня): сприйняття (існування) суб'єктивного права; реалізація суб'єктивного права. Вираз «суб'єктивне право» в даному випадку слід розуміти як сукупність прав та можливостей, якими наділений той чи інший учасник позовного провадження за господарським процесуальним законодавством.

Запропоновано визначати процесуальне право учасника позовного провадження як забезпечену законом міру дозволеної поведінки (активної, пасивної), яку особа вправі реалізувати в ході розгляду господарської справи задля задоволення своїх законних вимог та інтересів. Аргументовано віднесення розсуду до системи загальних прав учасників позовного провадження.

Обґрунтовано визначати процесуальний обов'язок учасника позовного провадження як забезпечену законом міру необхідної поведінки (активної, пасивної, перетерпіння), яку зобов'язана процесуально-правовим приписом особа здатна реалізувати в ході розгляду господарської справи задля задоволення законних вимог та інтересів інших учасників позовного провадження, в тому числі господарського суду.

Обґрунтовано, що при поділі прав та обов'язків на загальні та спеціальні перелік прав більшою частиною належить до групи спеціальних і суттєво залежить від процесуального положення учасника в процесі, мети його появи у справі та стадії господарського процесу. Але обов'язки у своїй більшості є загальними і розповсюджуються як на суддю та інших самостійних учасників позовного провадження, так і на інших осіб, в тому числі тих, які не є учасниками даної справи, а лише присутні в залі судового засідання для реалізації інших позапроцесуальних завдань (наприклад, представники ЗМІ) або тих, які виконують окремі доручення господарського суду.

Аргументовано, що обов'язки учасників позовного провадження існують не тільки в межах, але й поза межами господарського процесу, а також не тільки розповсюджуються на учасників позовного провадження, але й на осіб, які взагалі не є учасниками даної справи (наприклад, представники преси або

громадських організацій). Запропонована система загальних обов'язків учасників позовного провадження, в тому числі обов'язок доказування.

Обґрунтована некоректність ототожнення понять «суд» і «суддя». Доведено, що в процесі розгляду господарської справи суддя господарського суду виступає як незалежний і об'єктивний учасник позовного провадження, до повноважень якого належить встановлення порядку ведення справи та винесення безальтернативного судового акта по справі. Аргументовано використання виключно терміну «суддя» при дослідженні учасників позовного провадження, а у випадку колегіального розгляду справи – «колегія суддів». Обґрунтовано, що категорія «незалежний суд» включає не тільки загальну і конкретну, але й індивідуальну правосуб'єктності. Зокрема, остання означає, що суддя або колегія суддів сприймається як сукупність належних суддів.

Аргументована доцільність повернення законодавчої можливості залучення засідателів (присяжних) до розгляду спорів, перелік яких повинен бути встановлений законодавцем (у таких сферах, як страхування, біржова, банківська діяльність, інтелектуальна власність та інш.), в яких частіше за все недостатньо тільки юридичних знань: необхідний певний досвід роботи в тій чи іншій економічній сфері, знання звичаїв і практики ділового обігу.

Запропоновано визначити в ГПК України поняття «складного спору» та закріпити перелік справ, які повинні вирішуватися у першій інстанції колегіально.

Обґрунтовано, що суддівський угляд є складовою процесуального статусу судді господарського суду, що відрізняє структуру його статусу від структури процесуального статусу всіх інших учасників позовного провадження. Під суддівським углядом у господарському судочинстві запропоновано визначати процесуальний обов'язок судді господарського суду здійснити вибір із декількох законних альтернативних варіантів з урахуванням конкретних обставин господарської справи та правової позиції судді з метою винесення законного та обґрунтованого рішення по справі. Суддівський угляд має місце при встановленні проце-

суальним законом декількох альтернативних варіантів поведінки при наявності одних і тих самих юридичних фактів.

Обґрунтовано, що під самостійними (ініціативними) учасниками позовного провадження слід розуміти осіб, які звернулися до суду або залучені до справи, оскільки судовий акт господарського суду може відбитися на їх правах та обов'язках, та можуть впливати на рух справи (його порушення, зміну ходу або припинення).

Аргументовано, що сторонами в позовному провадженні є юридично заінтересовані особи, матеріально-правовий спір між якими є предметом розгляду і вирішення у господарському судочинстві, дії чи бездіяльність яких щодо іншого учасника (учасників) позовного провадження тягнуть обоюдопільні матеріально-правові або процесуальні наслідки. Обґрунтовано, що позивачем слід визнати особу, на захист порушених, оспорюваних, невизнаних суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів якої порушується справа у суді, а відповідачем – особу, до якої позивачем заявлено позовні вимоги у суді.

Доведена некоректність визнання належності права на позов лише позивачеві, оскільки по-перше, позов у справі може бути подано також третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору; по-друге, справи з однорідними вимогами та доказовою базою можуть бути об'єднані суддею в одне провадження, і в такому випадку права та обов'язки позивача отримає декілька осіб; по-третє, відповідач у справі має право подати зустрічний позов, вимоги до оформлення та порядку подачі якого повністю співпадають з вимогами до оформлення та порядку подачі позову позивачем у справі.

Аргументовано, що найбільш широким колом прав у позовному провадженні володіють позивач, відповідач і третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на предмет спору. Вказані назви таких учасників є певною мірою умовними, оскільки кожен з них, виходячи з позиції та вимог інших учасників позовного провадження, може перетворитися в іншого учасника з окресленого процесуальним законом кола, не змінюючи назву свого положення в господарському процесі.

Особами, які не брали участі у справі, якщо господарський суд вирішив питання про їх права та обов'язки, слід визнавати осіб, які не брали участі у розгляді господарської справи у першій інстанції, але господарський суд прийняв рішення, в мотивувальній частині якого містяться висновки суду про права та обов'язки цих осіб або у резолютивній частині рішення суд прямо вказав про права та обов'язки таких осіб. Запропоновано надати таким особам право звертатися із заявами про перегляд за нововиявленими обставинами шляхом внесення змін до ст. 113 ГПК України.

Обґрунтовано, що особа стає учасником позовного провадження після реєстрації її позовної заяви та доданих до неї документів у суді, а позивачем – лише після винесення господарським судом ухвали про порушення провадження у справі.

Доведено, що представник не є окремим учасником позовного провадження, оскільки не має інших прав, ніж права особи, яку він представляє. Процесуальні права та обов'язки представника мають похідний характер від прав та обов'язків довірителя. Тобто, представник може мати обсяг повноважень, рівний за довірителя, або менший за нього, причому обмеження встановлюватиме виключно довіритель.

Запропоновано доповнити ч. 1 ст. 44 ГПК України положенням, що до судових витрат належать також суми витрат на послуги представників сторін та третіх осіб.

Обґрунтовано доцільність встановлення обов'язкової участі прокурора в господарському процесі за певними категоріями справ. Зокрема, підтримано пропозицію щодо надання прокурору права на захист групового інтересу (інтересу групи осіб, чиї права порушені). Піддано критиці позбавлення прокурора права захищати інтереси недієздатних та обмежено дієздатних осіб у господарському процесі. Обґрунтовано повернення прокуророві права представляти в господарському суді інтереси фізичних осіб, які самі не можуть представляти свої інтереси.

Аргументовано, що судовий захист інтересів у господарському процесі може здійснюватися за заявами державних органів, органів місцевого самоврядування, господарських та громадських об'єднань.

Доведено, що процесуальне положення третіх осіб без самостійних вимог завжди є похідним від сторін спору. Запропоновано відокремити права третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору, від загальних прав сторін, та залишити серед таких прав лише права, що не впливають на хід господарської справи. Аргументовано покласти відшкодування судових витрат третім особам, які не заявляють самостійні вимоги, на ініціатора залучення в процес даної третьої особи, а не на учасника позовного провадження, на боці якого вона була залучена.

Запропоновано закріпити в ГПК України, що судовим експертом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та залучається до господарського судового процесу для проведення судової експертизи та надання письмового висновку з питань у певній вузькій сфері. Обґрунтовано ввести до кола учасників позовного провадження спеціаліста, консультація якого може бути, в тому числі, і з правових питань, визначивши його правовий статус та відмінні риси від експерта. Запропоновано надання експерту та спеціалісту права знайомитися з протоколами процесуальних дій, у яких він брав участь, і робити зауваження, що підлягають занесенню до протоколу.

Аргументовано закріплення в ГПК України, що перекладачем може бути особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється господарське судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу з однієї мови на іншу, або особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухоніми. Обґрунтована необхідність законодавчого закріплення прав та обов'язків перекладача та особливостей провадження за його участю (зокрема, обов'язковість використання технічних засобів фіксації процесу при використанні в процесі перекладача з метою запобігання зловживанням як з боку перекладача, так і інших учасників позовного провадження).

Виявлені прогалини правового регулювання процесуального статусу посадових осіб підприємств та організацій (ст. 30 ГПК України) та запропоновано шляхи усунення таких прогалин та недоліків. Обґрунтована необхідність визначення в ГПК України статусу цих осіб у господарському процесі як свідків. Запропо-

новано визнавати свідком особу, яка володіє інформацією про факти, обставини, що підлягають встановленню і стали їй відомі за збігом обставин.

Виявлено, що секретар судового засідання не віднесений ст. 18 ГПК України до учасників господарського процесу. Однак секретар судового засідання оформлює та підписує протокол судового засідання, який відбиває хід розгляду господарської справи, відповідає за наявність на електронних носіях аудіозапису судових засідань, під час проведення яких відбувалася технічна фіксація судового процесу, за наявність формуляра протоколу в матеріалах справи. Тому необхідно враховувати його можливий негативний вплив на розгляд господарської справи та доповнити ГПК України статтею про процесуальний статус секретаря судового засідання.

Аргументовано, що аналіз повноважень помічника судді вказує на те, що він лише здійснює підготовку необхідних матеріалів і документів, проте всі вони досліджуються та підписуються суддею, і у випадку помилки відповідальність несе виключно суддя. Тому не підтримано віднесення проектом ГПК № 6232 [429] помічника судді до учасників позовного провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 776 с.
3. Алексеев С.С. Общая теория права: курс в 2-х т. – М.: Юрид. лит., 1981. –Т. 2. – 360 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. – 3-є вид. / О.Ф. Скакун. – К.: Алерта, 2012. – 524 с.
5. Нерсесянц В.С. Философия права: учеб. для вузов / В.С. Нерсесянц. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 640 с.
6. Голубцова О.О. Классификация субъектов гражданских процессуальных отношений (теоретическое и практическое значение) / О.О. Голубцова // Актуальні проблеми держави і права; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». – Одеса: Юрид. л-ра, – 2012. – Вип. 66. – С. 299 – 304.
7. Муравин А.Б. Уголовный процесс: учеб. пособ. / А.Б. Муравин. – Х.: Одиссей, 2000. – 399 с.
8. Бандурка А.М. Административный процесс: учеб. / А.М. Бандурка, Н.М. Тищенко. – Х.: НУВД, 2001. – 353 с.
9. Дем'як В.М. Учасники господарського процесу у позовному провадженні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / В.М. Дем'як; НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України. – К., 2012. – 19 с.
10. Балюк І.А. Господарське процесуальне право: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / І.А. Балюк. – К.: КНЕУ, 2002. – 248 с.
11. Крикун О.В. Адміністративно-правовий статус учасників проваджень у справах про адміністративні правопорушення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / О.В. Крикун; Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». – К., 2011. – 20 с.

12. Демський Е.Ф. Адміністративне процесуальне право України: навч. посіб. / Е.Ф. Демський. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 496 с.
13. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении / Р.О.Халфина. – М.: Юр. лит., 1974. –340 с.
14. Калиновский К.Б. Уголовный процесс. Пособие по подготовке к экзамену. – 3-е изд. [Электронный ресурс] / К.Б. Калиновский, А.В. Смирнов. – М.: Питер, 2009. – 160 с. – Режим доступа: URL:http://kalinovsky-k.narod.ru/p/lecture_notes/. – Название с экрана.
15. Європейська угода про осіб, які беруть участь у процесі Європейського Суду з прав людини, від 5 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 38. – Ст. 447.
16. Анцупова Т.О. Процесуальне право Ради Європи: питання теорії і практики [Текст]: моногр. / Т.О. Анцупова. – Одеса: Фенікс, 2013. – 384 с.
17. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.07 / О.В. Кузьменко; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 32 с.
18. Кузьменко О.В. Теоретичні засади адміністративного процесу [Текст]: моногр. / О.В. Кузьменко. – К.: Атіка, 2005. – 358 с.
19. Басецкий И.И. Система субъектов и участников уголовного процесса / И.И. Басецкий, Л.И. Родевич // Юридический журнал. – 2007. – № 2. – С. 39 – 46.
20. Уголовный процесс: учеб. / под ред. В.П. Божьева. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Спартак, 2002. – 704 с.
21. Абрамов Н.А. Обновленный хозяйственный процесс Украины: учеб. пособ. (курс лекций) / Н.А. Абрамов. – Изд. 3-е, обнов. и доп. – Х.: Бурун Книга, 2012. – 192 с.
22. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03 / С.С.Бичкова; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2011. – 36 с.

23. Шалагінова А.В. Співвідношення понять «учасник» і «суб'єкт» адміністративного процесу / А.В. Шалагінова // Держава та регіони. Серія: Право. – 2014. – № 1 (43). – С. 42 – 46.
24. Степанова Т.В. Поняття учасника господарського процесу / Т.В.Степанова // Jurnalul juridic național: teorie și practică. – 2015. – №4/2 (14). – С. 87 – 92.
25. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9 – 10, № 11 – 12, № 13. – Ст. 88.
26. Салищева Н.Г. Административный процесс в СССР / Н.Г.Салищева. – М.: Юрид. лит., 1964. – 158 с.
27. Арбітражний процес: навч. посіб.: в 2-х ч. / Д.М. Притика, М.І. Тітов, В.С. Щербина та ін. – Х.: Консум, 2000. – Ч. II. – 416 с.
28. Шелухін М.Л. Господарське процесуальне право: навч. посіб. у схемах / М.Л. Шелухін, О.М. Зубатенко. – К.: ЦНЛ, 2006. – 264 с.
29. Артебякина Н.А. Теоретические и практические проблемы института лиц, участвующих в деле: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 / Н.А. Артебякина; СГАП. – Саратов, 2010. – 22 с.
30. Степанова Т.В. Страхование Украины: учеб. пособ. / Т.В. Степанова. – Одесса: Атлант, 2014. – 183 с.
31. Ченкова Н.Я. Характеристика відмінних ознак суб'єктів адміністративно-процесуальних правовідносин / Н.Я. Ченкова // Юридичний науковий електронний журнал. – 2013. – № 1. – С. 167 – 171.
32. Марченко М.Н. Теория государства и права: учеб.-метод. пособ. / М.Н. Марченко. – М.: Велби, 2001. – 352 с.
33. Кечежян С.Ф. Правоотношения в советском социалистическом обществе / С.Ф. Кечежян. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 187 с.
34. Мицкевич А.В. Субъекты советского права / А.В. Мицкевич. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1962. – 213 с.
35. Явич Л.С. Право и общественные отношения / Л.С. Явич. – М.: Юрид. лит., 1971. – 152 с.

36. Теория права и государства: учеб. / под общ. ред. А.С. Васильева. – Х.: Одиссей, 2006. – 480 с.
37. Арбитражный процесс: учеб. пособие / под ред. Р.Е. Гукасяна и В.Ф. Тараненко. – М.: Юрид. лит., 1996. – 207 с.
38. Чернадчук В.Д. Основы господарського процесуального права України / В.Д. Чернадчук, В.В. Сухонос. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 412 с.
39. Вінник О.М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах [Текст]: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.04 / О.М. Вінник; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 631 с.
40. Чепис О.І. Інтереси в цивільному праві: сутність, місце та особливості захисту [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.І. Чепис; Ін-т держави і права країн Європи, ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т». – Ужгород, 2010. – 230 с.
41. Гукасян Р.Е. Личные интересы в механизме правового регулирования / Р.Е. Гукасян // Защита личных и общественных интересов в гражданском судопроизводстве: сб. науч. трудов. – Калинин: Изд-во Калининского гос. ун-та, 1985. – С. 3–18.
42. Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность / Е.А. Лукашева. – М.: Юрид. лит., 1973. – 344 с.
43. Кожевников С.Н. Социально-правовая активность личности / С.Н. Кожевников // Советское государство и право. – 1980. – № 9. – С. 20 – 27.
44. Кучинский В.А. Законные интересы личности: от Конституции к правореализующей деятельности / В.А. Кучинский // Теоретические вопросы реализации советской Конституции. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1982. – С. 85 – 88.
45. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве / С.Н. Братусь. – М.: Юрид. лит., 1947. – 364 с.
46. Экимов А.И. Интересы и право в социалистическом обществе / А.И. Экимов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 134 с.
47. Мальцев Г.В. Соотношение субъективных прав, обязанностей и интересов советских граждан / Г.В. Мальцев // Советское государство и право. – 1965. – № 10. – С. 17 – 26.

48. Михайлов С.В. Интерес как общенаучная категория и ее отражение в науке гражданского права / С.В. Михайлов // Государство и право. – 1999. – № 7. – С. 86 – 92.
49. Попов В.К. Право и материальные интересы в межхозяйственной кооперации / В.К. Попов. – Х.: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1983. – 169 с.
50. Чечот Д.М. Субъективное право и формы его защиты / Д.М. Чечот. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 72 с.
51. Щербина В.С. Правовое положение участников арбитражного процесса: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / В.С. Щербина. – К., 1982. – 24 с.
52. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П. Грибанов. – М.: Статут, 2000. – 411 с.
53. Здравомыслов А.Г. Проблема интереса в социологической теории / А.Г. Здравомыслов. – Л.: ЛГУ, 1964. – 74 с.
54. Біленчук П.Д. Філософія права: навч. посіб. / П.Д. Біленчук, В.Д. Гвоздецький, С.С. Сливка; за ред. П.Д. Біленчука. – К.: Атіка, 1999. – 208 с.
55. Сиренко В.Ф. Обеспечение приоритета общегосударственных интересов (организационно-правовые вопросы) / В.Ф. Сиренко. – К.: Наук. думка, 1987. – 175 с.
56. Сиренко В.Ф. Интересы – власть – управление / В.Ф. Сиренко; отв. ред. В.В. Цветков; АН УССР. Ин-т государства и права. – К.: Наук. думка, 1991. – 156 с.
57. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 576 с.
58. Краткий психологический словарь / под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1985. – 431 с.
59. Курбатов А.Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности / А.Я. Курбатов. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2001. – 212 с.
60. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / В.І. Волович та ін.; за ред. В.І. Волович. – К.: Укр. центр духовних культур, 1998. – 736 с.

61. Экимов А.И. Проблемы интереса в социалистическом праве: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук: спец.: 12.00.01 / А.И. Экимов. – Ленинград, 1985. – 30 с.
62. Чапля О.М. Щодо поняття учасників господарського процесу / О.М. Чапля // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 2. – С. 132 – 135.
63. Смітюх А.В. Учасники господарського процесу / А.В. Смітюх // Господарське процесуальне право: підручник; за ред. О.П. Подцерковного, М.Ю. Картузова. – Х.: Одіссей, 2011. – С. 70 – 112.
64. Комаров В.В. Цивільні процесуальні відносини та їх суб'єкти: навч. посіб. / В.В. Комаров, П.І. Радченко. – К.: УМК ВО, 1991. – 257 с.
65. Советский уголовный процесс / под общ. ред. М.И. Бажанова, Ю.М. Грошевого. – М.: Вища школа, 1983. – 440 с.
66. Тертышник В.М. Уголовный процесс: учеб. / В.М. Тертышник. – Х.: Арсис, 2000. – 576 с.
67. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
68. Дем'як В. Суддя як учасник судового господарського процесу / В. Дем'як // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 165 – 167.
69. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII (редакція від 26.04.2017 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12/print1496490829631999>. – Назва з екрана.
70. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. / М.В. Кравчук. – 3-тє вид., змін. й доп. – Тернопіль: Карт-бланш, 2002. – 247 с.
71. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учеб. / О.Ф. Скакун. – Х.: Эспада, 2005. – 840 с.
72. Ефимцева Т.В. К вопросу о понятии правового института [Электронный ресурс] / Т.В. Ефимцева // Российское право. – 2010. – № 4. – Режим доступа: http://www.rpi.msal.ru/prints/201004_21efiinlH%va.html. – Название с экрана.

73. Елисейкин П.Ф. Защита субъективных прав и интересов и компетенция суда в советском гражданском процессе / П.Ф. Елисейкин // Вопросы государства и права: ученые записки Дальневосточного государственного университета. – Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1969. – Т. 31, ч. 1. – С. 1–163.
74. Решетникова И.В. Доказательственное право в российском гражданском судопроизводстве: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03 / И.В. Решетникова. – Екатеринбург, 1997. – 46 с.
75. Петрик В.В. Юридична природа інституту відводу в цивільному процесі / В.В. Петрик // Судова апеляція. – 2011. – № 3 (24). – С. 125 – 128.
76. Решетникова И.В. Доказательственное право в гражданском судопроизводстве / И.В. Решетникова. – Екатеринбург: Изд-во Гум. ун-та, 1997. – 366 с.
77. Степанова Т.В. Участники процессу как комплексный институт процессуального права / Т.В. Степанова // Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики: зб. тез доп. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 11–12 вересня 2015 р.). – Миколаїв: НУК, 2015. – С. 51 – 53.
78. Поленина С.В. Комплексные правовые институты и становление новых отраслей права / С.В. Поленина // Правоведение. – 1975. – №3. – С. 75 – 76.
79. Кукреш Л.И. Уголовный процесс. Общая часть: учеб. пособие. / Л.И. Кукреш. – Минск: Тесей, 2005. – 352 с.
80. Маркуш М.А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.А. Маркуш; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 20 с.
81. Белькова О.В. Правовий статус свідка в кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.В. Белькова; Харківський нац. ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005. – 20 с.
82. Кучер Т.М. Право на судовий захист в порядку цивільного судочинства України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Т.М. Кучер; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 19 с.
83. Бондаренко О.О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.О. Бондаренко; Нац. ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 19 с.
84. Нижникова В.В. Адміністративно-процесуальний статус суб'єктів провадження в справах про порушення митних правил: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / В.В. Нижникова; Нац. ун-т держ. податкової служби України. – Ірпінь, 2008. – 20 с.
85. Григорьев А.Н. Заключение как формы выражения мнений отдельных участников гражданского судопроизводства [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / А.Н. Григорьев; СГАП. – Саратов, 2011. – 169 с.
86. Гукасян Р.Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве / Р.Е. Гукасян; отв. ред. М.А. Викиут. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1970. – 190 с.
87. Гражданский процесс: учеб. / Е.А. Борисова, С.А. Иванова, Е.В. Кудрявцева и др.; под ред. М.К. Треушникова. – 2-е изд., перераб. и доп.. – М.: Городец, 2006. – 784 с.
88. Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Российской Федерации / [С.А. Алехина, А.Т. Боннер, В.В. Блажеев и др.]; отв. ред. М. С. Шакарян. – М.: ТК Велби, изд-во «Проспект», 2003. – 752 с.
89. Осокина Г.Л. Гражданский процесс. Общая часть: учеб. пособ. / Г.Л. Осокина. – М.: Юрист, 2004. – 669 с.
90. Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар / В.В. Комаров, В.В. Баранкова, В.А. Бігун та ін.; за ред. В.В. Комарова. – Х.: Одиссей, 2001. – 816 с.
91. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження [Текст]: дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.03 / С.С.Бичкова; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 519 арк.

92. Гапеев В.Н. Участники гражданского и арбитражного процесса (сравнительный анализ правового положения) / В.Н. Гапеев. – Ростов на Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1988. – 123 с.
93. Цісельська Х.О. Законний інтерес як критерій класифікації учасників господарського процесу / Х.О. Цісельська // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.; редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Алєнін [та ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». – Одеса: Юрид. л-ра, 2012. – Вип. 66. – С. 434–442.
94. Степанова Т.В. Класифікація учасників господарського процесу / Т.В. Степанова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Серія: юрипруденція. – 2015. – Вип. 15, том 2. – С. 62–64.
95. Советский гражданский процесс: учеб. / под ред. Р.Ф. Каллистратовой. – М.: Юрид. лит., 1990. – 320 с.
96. Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар: у 2 т. / за заг. ред. С.Я. Фурса.– К.: Вид. Фурса С.Я.: КНТ, 2007. – Т. 1. – 915 с.
97. Побирченко И.Г. Советский арбитражный процесс: учеб. / И.Г. Побирченко. – К.: Выща школа, 1988. – 272 с.
98. Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон от 24.07.2002 г. № 95-ФЗ // Собрание законодательства Российской Федерации. – 2002. – № 30. – Ст. 3012.
99. Хозяйственный процессуальный кодекс Республики Беларусь: Утв. Законом Республики Беларусь от 15.12.1998 г. № 219–З [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.tamby.narod.ru/belarus_kodex/HPK.htm. – Название с экрана.
100. Хозяйственный процессуальный кодекс Республики Узбекистан: Утв. Законом Республики Узбекистан от 30.08.1997 г. № 478–1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=185981. – Название с экрана.
101. Дем'як В.М. Учасники господарського процесу у позовному провадженні [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 /

- В.М. Дем'як; НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України. – К., 2012. – 232 с.
102. Тертишніков В.І. Цивільний процес України (лекції): навч. посіб. / В.І. Тертишніков. – Х.: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 256 с.
103. Васильєв С.В. Гражданский процесс: учеб. пособ. / С.В. Васильєв. – Х.: ООО Одиссей, 2006. – 512 с.
104. Цивільне процесуальне право: навч. посіб. / І.О. Безлюдько, С.С. Бичкова, В.І. Бобрик [та ін.]; за заг. ред. С.С. Бичкової. – К.: Атіка, 2006. – 384 с.
105. Цивільний процес: інтерактивний курс / А. Філіп'єв, В. Самолюк, Д. Зінчук, І. Воляник, О. Фурманчук, Ю. Березюк. – Острог: НаУОА, 2007. – 615 с.
106. Первушина А.А. Інститут сторін як основних учасників господарського процесі / А.А. Первушина, Н.С. Хатнюк // Юридичний вісник. – 2012. – № 3(24). – С. 103 – 109.
107. Арбитражный процесс: учеб. / под ред. В.В. Яркова. – М.: Юристъ, 2002. – 480 с.
108. Арбитражный процесс: учеб. для вузов / под ред. проф. М.К. Треушникова. – М.: Изд-во «Спарк»; Юр. бюро «Городец», 1997. – 795 с.
109. Цивільний процес: навч. посіб. / А.В. Андрушко, Ю.В. Білоусов, Р.О. Стефанчук, О.І. Угриновська та ін.; за ред. Ю.В. Білоусова. – К.: Прецедент, 2005. – 293 с.
110. Захарова О.С. Суб'єктний склад цивільних процесуальних правовідносин / О.С. Захарова // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – Число 3(16). – С. 21 – 26.
111. Трещева Е.А. Субъекты арбитражного процесса [Текст]: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.15 / Е.А. Трещева; Ин-т государства и права РАН. – М., 2009. – 565 с.
112. Чечина Н.А. Гражданские процессуальные отношения / Н.А. Чечина. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – 68 с.
113. Советский уголовный процесс: Вопросы Общей части / под ред. докт. юр. наук, проф. В.Я. Чеканова. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1986. – 192 с.

114. Щеглов В.Н. Гражданское процессуальное правоотношение / В.Н. Щеглов. – М.: Юрид. лит., 1966. – 167 с.
115. Гражданское судопроизводство / под ред. В.М. Семенова. – Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1974. – 324 с.
116. Мозолин В.П. Гражданское процессуальное правоотношение по советскому праву: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В.П. Мозолин; МГУ. – М., 1954. – 14 с.
117. Гражданский процесс: учебник / под ред. М.С. Шакарян. – М.: Юрид. лит-ра, 1993. – 520 с.
118. Штефан М.Й. Цивільний процес: підруч. / М.Й. Штефан. – К.: Ін Юре, 1997. – 608 с.
119. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.Й. Штефан. – К.: Ін Юре, 2005. – 624 с.
120. Паскар А.Л. Цивільні процесуальні відносини: структурно-функціональний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / А.Л. Паскар; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 20 с.
121. Михайлов О.М. Суб'єкти адміністративного процесу (судочинства): підходи до класифікації / О.М. Михайлов // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 6. – С. 128–135.
122. Чапля О. Класифікація учасників у господарському процесі України / О. Чапля // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2005. – № 1. – С. 224 – 226.
123. Мескон М. Основы менеджмента; пер. с англ. / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М.: Дело, 1997. – 704 с.
124. Степанова Т.В. Контроль у господарському процесі як спосіб усунення судових помилок / Т.В. Степанова // Матеріали 67-ї наук. конф. проф.-викл. складу і наук. працівників ОНУ ім. І.І. Мечникова (економіко-правовий факультет) (м. Одеса, 28 – 30 листоп. 2012 р.). – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 92–94.
125. Зайцева Ю.А. Самоконтроль арбитражного суда первой инстанции: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 / Ю.А. Зайцева; СГАП. – Саратов, 2011. – 20 с.

126. Философский словарь: Советский энциклопедический словарь / под ред. М. М. Розенталя. – Изд. 3-е. – М.: Политиздат, 1975. – 496 с.
127. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1981. – 432 с.
128. Ветров Н.И. Профилактика правонарушений среди молодежи / Н.И. Ветров. – М.: Юрид. лит., 1980. – 184 с.
129. Аксенов А.А. Организация взаимодействия в органах внутренних дел как функция управления: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / А.А. Аксенов; ВШ МВД СССР. – М., 1973. – 32 с.
130. Сокиран М.Ф. Передумови теорії взаємодії суб'єктів криміналістичної діяльності / М.Ф. Сокиран // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – Число 2(21). – С. 204 – 209.
131. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // СоцИс. – 1994. – № 5. – С. 142 – 147.
132. Coser L. Conflict: Social Aspect / L. Coser // International Encyclopedia of the Social Sciences. – [Ed. By d. Sills]. – USA, 1968. – Vol. 3. – P. 232 – 236.
133. Deutsch M. The resolution of conflict / M. Deutsch. – New Haven; L., 1973. – 420 p.
134. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В.Т. Бусел, ред.-лексикографи: В. Т. Бусел, М. Д. Василега-Дерибас, О. В. Дмитрієв, Г. В. Латник, Г. В. Степенко. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
135. Юридический словарь: в 2-х т./ гл. ред. П.И. Кудрявцев. – 2-е изд. – М.: Госюриздат, 1956. – Т. 1. – 688 с.
136. Про засади запобігання і протидії корупції: Закон України від 07.04.2011 р. № 3206–VI (в редакції Закону України від 14.05.2013 р. № 224–VII) // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 11. – Ст. 132.
137. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121–III (в редакції Закону України від 04.07.2014 р. № 1587–VII) // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 32. – Ст. 1129.

138. Порядок проведення внутрішнього аудиту в системі Міністерства охорони здоров'я України [Електронний ресурс]: Затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 27.03.2012 р. № 207. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MOZ15482.html. – Назва з екрана.
139. Порядок організації, планування і проведення внутрішніх аудитів в системі Державного агентства України з управління державними корпоративними правами та майном: Затв. наказом Державного агентства України з управління державними корпоративними правами та майном від 04.03.2013 р. № 41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN85102.html. – Назва з екрана.
140. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.
141. Положення про організацію внутрішнього аудиту в комерційних банках України: Затв. постановою Національного банку України від 20.03.1998 р. № 114 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 21. – Ст. 775. – (Втратило чинність).
142. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 р. № 137/98–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 227.
143. Худойкина Т.В. Юридическая конфликтология как новое научное направление / Т.В. Худойкина // Российское право в период социальных реформ: сб. науч. тр.; под ред. А.В. Петрова и И.А. Склярова. – Н. Новгород: Нижегородская акад. М-ва внутренних дел РФ, 1998. – С. 73 – 77.
144. Гревцов Ю.И. Социология права: курс лекций / Ю.И. Гревцов. – СПб.: Бридический Центр Пресс, 2001. – 312 с.
145. Степанова Т.В. Щодо змісту поняття «конфлікт інтересів» / Т.В. Степанова // Матеріали 70-ї наук. конф. проф.-викл. складу економіко-правового факультету ОНУ імені І.І. Мечникова, присвяченої 150-й річниці Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова (м. Одеса, 25 – 27 листопада 2015 р.); МОН України; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова; екон.-прав. ф-т; відп. ред. О.О. Нігрєєва. – Одеса: Астропринт, 2015. – С. 141 – 143.

- 146.Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 р. № 18–рп/2004 (справа про охоронюваний законом інтерес) // Офіційний вісник України. – 2004. – № 50. – Ст. 3288.
- 147.Рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 р. № 3–рп/99 (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) // Офіційний вісник України. – 1999. – № 15. – Ст. 614.
- 148.Тихомиров Ю.О. Публичное право: учеб. для юрид. фак. и вузов / Ю.О. Тихомиров. – М.: БЕК, 1995. – 484 с.
- 149.Зайцев И.М. Сущность хозяйственных споров / И.М. Зайцев. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1974. – 157 с.
- 150.Господарське процесуальне право: підруч. / О.П. Подцерковний, О.О. Квасніцька, Т.В. Степанова та ін.; за ред. О.П. Подцерковного, М.Ю. Каргузова. – Х.: Одіссей, 2011. – 400 с.
- 151.Матиевский М.Д. Юридическая природа правового спора / М.Д. Матиевский // Вопросы науки советского гражданского процессуального права: Труды Всесоюз. юрид. заоч. ин-та. – М.: ВЮЗИ, 1977. – Т. 51. – С. 158 – 166.
- 152.Ільницький О. Характеристика правового спору з позицій концепції правовідношення / О. Ільницький // Вісник Академії правових наук України: зб. наук. пр.; редкол.: В.Я.Тацій та ін. – Х.: Право, 2012. – № 3 (70). – С. 195 – 203.
- 153.Холод О.М. Щодо сутності поняття «конфлікт» / О.М. Холод // Вісник Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2012. – № 4(239). – Ч. I. – С. 48 – 54.
- 154.Еникеев М.И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: учеб. / М.И. Еникеев. – М.: Норма, 2005. – 640 с.
- 155.Безлепкин Б.Т. Уголовный процесс в вопросах и ответах: учеб. пособие. – 3-е изд., перераб. и доп. / Б.Т. Безлепкин. – М.: ТК Велби, Проспект, 2005. – 336 с.
- 156.Зубович М.М. О структуре гражданских (арбитражных) процессуальных правоотношений / М.М. Зубович, Е.М. Зубович // Сибирский юридический вестник. – 2005. – № 1. – С. 31–34.

157. Гурвич М.А. Гражданские процессуальные правоотношения и процессуальные действия / М.А. Гурвич // Вопросы гражданского процессуального, гражданского и трудового права: Труды Всесоюз. юрид. заоч. ин-та. – М.: ВЮЗИ, 1965. – Т. III. – С. 62 – 117.
158. Гурвич М.А. Структура и движение гражданского процессуального правоотношения / М.А. Гурвич // Вопросы науки гражданского процессуального права: Труды Всесоюз. юрид. заоч. ин-та. – М.: ВЮЗИ, 1975. – Т. 38. – С. 3 – 34.
159. Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуалогия [Текст]: моногр. / Т.С. Волчецкая; под ред. проф. Н.П. Яблокова. – М.-Калининград: Калинингр. ун-т, 1997. – 248 с.
160. Старченко О.В. Місце та роль зовнішньої взаємодії у слідчій діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.В. Старченко; Харк. нац. ун-т внутрішніх справ. – Х., 2007. – 19 с.
161. Степанова Т.В. Хозяйственная процессуальная ситуалогия – наука об организации взаимодействия между участниками хозяйственного процесса / Т.В. Степанова // *Legea si Viata*. – 2016. – № 11/2. – С. 107 – 111.
162. Про деякі питання застосування Господарського процесуального кодексу України: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 26.12.2011 р. № 18 // Вісник господарського судочинства. – 2012. – № 1. – С. 27.
163. Про деякі питання практики застосування окремих норм чинного законодавства у вирішенні спорів [Електронний ресурс]: Лист Вищого арбітражного суду України від 10.03.1998 р. № 01–8/91. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v8_91800-98. – Назва з екрана.
164. Про відкликання інформаційного листа Вищого господарського суду України від 23.11.2001 р. № 01–8/1272 «Про деякі питання, пов'язані із застосуванням частини другої статті 82 Господарського процесуального кодексу України»: Інформаційний лист Вищого господарського суду України № 01–06/795/15 від 18.05.2015 р. [Електронний ресурс]. – Ре-

- жим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0795600-15>. – Назва з екрана.
165. Найфлейш В.Д. Окрема думка судді у господарському процесі [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / В.Д.Найфлейш. – К., 2014. – 190 с.
166. Лучина С.В. Взаимодействие субъектов, обладающих тождественными материально-правовыми интересами в гражданском процессе [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / С.В. Лучина; Волгоград. гос. ун-т. – Волгоград, 2001. – 215 с.
167. Борщенко В. В. Групові позови в господарському процесі [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / В.В. Борщенко; ІЕПД НАН України. – К., 2015. – 223 с.
168. Борщенко В.В. Групові позови в господарському процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / В.В.Борщенко; ІЕПД НАН України. – К., 2015. – 19 с.
169. Шевченко Т.В. Производство, связанное с третейским разбирательством в арбитражном процессе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 / Т.В. Шевченко. – Самара, 2008. – 24 с.
170. Козлов А.Ф. Об особой разновидности гражданских процессуальных отношений / А.Ф. Козлов // Реализация процессуальных норм органами гражданской юрисдикции: сб. науч. тр. – Свердловск: Свердловский юрид. ин-т, 1988. – С. 28 – 35.
171. Курс советского гражданского процессуального права: в 2-х т. / отв. ред. А.А. Мельников. – Т. 1: Теоретические основы правосудия по гражданским делам. – М.: Наука, 1981. – 463 с.
172. Осокина Г.Л. Курс гражданского судопроизводства России. Общая часть: учеб. пособ. / Г.Л. Осокина. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2002. – 616 с.
173. Кодекс адміністративного судочинства України: наук.-практ. комент. / Н.О. Армаш, О.М. Бандурка, А.В. Басов [та ін.]; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. А.Т. Комзюка. – К.: Прецедент; Істина, 2009. – 823 с.

174. Вулах Г.М. Арбитражный суд как участник арбитражного судопроизводства: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 / Г.М. Вулах; СГАП. – Саратов, 2005. – 25 с.
175. Правила профессионального поведения штата Айдахо // Isb.idaho.gov: информационный портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://isb.idaho.gov/pdf/rules/irpc.pdf>. – Название с экрана.
176. Правила профессионального поведения штата Алабама // Sunethics.com: информационный портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sunethics.com/al_rpc_index.htm. – Название с экрана.
177. Правила профессионального поведения штата Аляска // Courts.alaska.gov: информационный портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.courts.alaska.gov/prof.htm#1.3>. – Название с экрана.
178. Правила профессионального поведения штата Джорджия // Gabar.org: информационный портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gabar.org/barrules/georgia-rules-of-professional-conduct.cfm>. – Название с экрана.
179. Правила профессионального поведения штата Коннектикут // Jud.ct.gov: информационный портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jud.ct.gov/Publications/PracticeBook/PB.pdf#page=11>. – Название с экрана.
180. Орешин Е.В. Этико-правовое регулирование взаимоотношений адвоката и клиента в США [Электронный ресурс] / Е.В. Орешин // Вопросы современной юриспруденции: сб. статей по материалам XXIX Междунар. науч.-практ. конф. (Россия, г. Новосибирск, 25 сентября 2013 г.). – Режим доступа: <http://sibac.info/10343>. – Название с экрана.
181. Правила профессионального поведения штата Аризона // Azbar.org: информационный портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.azbar.org/Ethics/RulesofProfessionalConduct/ViewRule?id=3>. – Название с экрана.
182. Правила профессионального поведения штата Иллинойс // State.il.us: информационный портал [Электронный ресурс]. –

- Режим доступа: http://www.state.il.us/court/SupremeCourt/Rules/Art_VIII/ArtVIII_NEW.htm#1.5. – Название с экрана.
183. Правила профессионального поведения штата Колорадо // Cobar.org: информационный портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cobar.org/index.cfm/ID/22119/CETH/Colorado-Rules-of-Professional-Conduct/>. – Название с экрана.
184. Жеруолис И. Сущность советского гражданского процесса / И. Жеруолис. – Вильнюс: Минтис, 1969. – 205 с.
185. Козлов А.Ф. Место суда среди других субъектов советского гражданского процессуального права / А.Ф. Козлов // Сборник ученых трудов Свердловского юридического института. – Свердловск: Сред.-Урал. кн. изд-во, 1966. – Вып. 6. – С. 133–149.
186. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань удосконалення діяльності прокуратури: Закон України від 18.09.2012 р. № 5288–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 37. – Ст. 490.
187. Ярмачі Х.П. Взаємодія суб'єктів провадження у справах про адміністративні правопорушення / Х.П. Ярмачі // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 1(II). – С. 71–76.
188. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2003. – Т. 5: П – С. – 736 с.
189. Грудницкая С.Н. Хозяйственная правосубъектность государственных предприятий: проблемы теории и практики [Текст]: моногр. / С.Н. Грудницкая. – Донецк: Юго-Восток, Лтд, 2011. – 428 с.
190. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах: учеб.-метод. пособие / А.В. Малько. – М.: Юрист, 1999. – 272 с.
191. Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підруч. / О.Ф. Скаун. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.
192. Теория государства и права: учеб. пособ. / С.С. Алексеев, С.И. Архипов, В.М. Корельский; под ред. С.С. Алексеева. – М.: Норма, 2005. – 496 с.

193. Теория государства и права: учеб. для вузов / под ред. В.М. Корельского, В.Д. Переваловой. – М.: Норма, 2002. – 616 с.
194. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России: учеб. пособ. / Л.Д. Воеводин. – М.: Инфра-М, Норма, 1997. – 304 с.
195. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности / Н.В. Витрук. – М.: Норма, 2008. – 448 с.
196. Основы государства и права: учеб. пособ. / М.А. Баймура-тов, А.С. Васильев, Е.В. Додин; [и др.]. – изд. 4-е, доп. и перераб. – Одесса: Астропринт, 1997. – 264 с.
197. Административное право Украины: учеб. / под общей ред. С.В. Кивалова. – Х.: Одиссей, 2004. – 880 с.
198. Большой юридический словарь / ред.: А.Я. Сухарев, В.Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 704 с.
199. Щербина О.В. Правове становище акціонерів за законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О.В. Щербина; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 21 с.
200. Попова А.В. Правове становище професійних учасників ринку цінних паперів в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / А.В. Попова; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 21 с.
201. Лукач І.В. Правове становище холдингових компаній за законодавством України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / І.В. Лукач; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 21 с.
202. Гринюк Р.Ф. Правовой статус коммунальных предприятий в Украине [Текст]: моногр. / Р.Ф. Гринюк. – Донецк: Дельта, 2002. – 183 с.
203. Ярошенко О.М. Правовой статус сторін трудових правовідносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 / О.М. Ярошенко; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1999. – 18 с.
204. Заяць І.Я. Правовой статус області в Україні: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 /

- І.Я. Заяць; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 21 с.
205. Лабенська Л.Л. Правовий статус депутатів місцевих рад: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Л.Л. Лабенська; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
206. Булатов Є.В. Правовий статус установи як учасника господарських відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / Є.В. Булатов; ІЕПД НАН України. – Донецьк, 2005. – 20 с.
207. Назаров І.В. Правовий статус Вищої ради юстиції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 / І.В. Назаров; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 20 с.
208. Винар Л.В. Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Л.В. Винар; Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 20 с.
209. Ісаков М.Г. Правовий статус підприємства як суб'єкта господарювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / М.Г. Ісаков; ІЕПД НАН України. – Донецьк, 2006. – 17 с.
210. Любімов І.М. Правовий статус державних підприємств: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / І.М. Любімов; ІЕПД НАН України. – Донецьк, 2010. – 20 с.
211. Дурнева Ю.А. Правовий статус суб'єктів господарювання комунального сектора економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / Ю.А. Дурнева; ІЕПД НАН України. – Донецьк, 2012. – 18 с.
212. Герасименко Н.О. Правовий статус комунальних банків: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / Н.О. Герасименко; ІЕПД НАН України. – К., 2014. – 20 с.
213. Бальцій Ю.Ю. Правовий статус міського голови в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.

- 12.00.02 / Ю.Ю. Бальцій; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2006. – 18 с.
- 214.Вапнярчук В.В. Процесуальне становище особи, яка провадить дізнання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.В. Вапнярчук; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 20 с.
- 215.Голубов А.Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.Є. Голубов; Нац. ун-т внутрішніх справ. – Х., 2005. – 20 с.
- 216.Литвинчук О.І. Процесуальний статус слідчого в кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.І. Литвинчук; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.
- 217.Батюк О.В. Правовий статус обвинуваченого на досудовому слідстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.В. Батюк; Київ. нац. ун-т внутрішніх справ. – К., 2006. – 16 с.
- 218.Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження [Текст]: моногр. / С.С. Бичкова. – К.: Атіка, 2011. – 420 с.
- 219.Юшкевич О.Г. Процесуально-правовий статус спеціаліста в адміністративному судочинстві / О.Г. Юшкевич // Право і Безпека. – 2011. – № 4. – С. 100 – 103.
- 220.Немеш П.Ф. Процесуально-правовий статус спеціаліста як передумова права на відвід у цивільному процесі / П.Ф. Немеш // Адвокат. – 2012. – № 7. – С. 19 – 20.
- 221.Степанова Т.В. Щодо співвідношення поняття «правового статусу» та суміжних категорій / Т.В.Степанова // Правова держава. – 2015. – № 19. – С. 35 – 40.
- 222.Бондаренко К.В. До визначення категорії «правовий стан» / К.В. Бондаренко // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 4. – С. 16 – 18.
- 223.Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный: в 2-х т. / Т.Ф. Ефремова. – М.: Русский язык, 2000. – Т. 1. – 2310 с.

- 224.Новикова Ю.С. Правовое состояние как категория права: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Ю.С. Новикова; Уральская гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2005. – 24 с.
- 225.Новикова Ю.С. Некоторые вопросы разграничения понятий «правовое состояние» и «правовой статус» / Ю.С. Новикова // Вестник ЮУрГУ. Серия «Право». – Т. 13. – 2013. – № 3. – С. 12 – 14.
- 226.Парфенов А.В. Правовое состояние [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.В. Парфенов; Нижегородская акад. МВД России. – Н. Новгород, 2002. – 161 с.
- 227.Анпілогов О.В. Правове регулювання участі прокурора в адміністративному судочинстві щодо захисту прав та свобод громадянина: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / О.В. Анпілогов; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К., 2008. – 20 с.
- 228.Малетич М.М. Фізична особа, зацікавлена у розгляді справи, як учасник господарського процесу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / М.М. Малетич; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2015. – 19 с.
- 229.Ухвала господарського суду Миколаївської області від 26.04.2017 р. у справі № 904/1250/17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66194922>. – Назва з екрана.
- 230.Ухвала господарського суду Миколаївської області від 17.05.2017 р. у справі № 904/1250/17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66535750>. – Назва з екрана.
- 231.Про аудиторську діяльність: Закон України від 22.04.1993 р. № 3125–ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 23. – Ст. 243.
- 232.Мигачев Ю.И. Правовые гарантии реализации статуса военнослужащих / Ю.И. Мигачев. – М.: Изд-во Воен. ун-та, 1999. – 564 с.

233. Стремоухов А.А. Юридический статус специального субъекта права (теоретико-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.А. Стремоухов. – Санкт-Петербург, 2002. – 215 с.
234. Хотенець П.В. Правовий статус адвоката в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 / П.В. Хотенець; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – К., 2002. – 19 с.
235. Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України: Закон України від 21.06.2001 р. № 2539–III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 36. – Ст. 188.
236. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 р. № 2453–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–42, № 43, № 44–45. – Ст. 529.
237. Колеснікова М.В. Право на доступ до інформації як елемент правового статусу особи / М.В. Колеснікова, І.О. Бершов // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 1. – С. 61 – 64.
238. Червоний Ю.С. Цивільний процес України: підручник / за ред. Ю.С. Червоного. – К.: Істина, 2007. – 392 с.
239. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов. – 5-е изд. – СПб: Изд-во ЮКМ Н.К. Мартынова, 1898. – 354 с.
240. Васьковський Е.В. Учебник гражданского процесса [Электронный ресурс] / Е.В. Васьковский. – М.: Издание Бр. Башмаковых, 1917. – Режим доступа: <http://www.studfiles.ru/preview/3581945/>. – Название с экрана.
241. Козлов А.Ф. Суд первой инстанции как субъект советского гражданского процессуального права / А.Ф. Козлов. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1985. – 165 с.
242. Цуркан М.І. Присяга судді як невід’ємний структурний елемент його правового статусу / М.І. Цуркан // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 3. – С. 18 – 27.
243. Юридичний словник / за ред. Б. Бабія, Ф. Бургака, В. Корещького, В. Цветкова. – 2-ге вид. перероб. і доп. – К.: Укр. Рад. Енцикл., 1983. – 871 с.

244. Проблемы теории государства и права: учеб. пособ. / под ред. М.Н. Марченко. – М.: ПРОСПЕКТ, 1999. – 504 с.
245. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401–VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 28. – Ст. 532.
246. Алексеев С.С. Общая теория права / С.С. Алексеев. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 576 с.
247. Колісник О.В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних відносин [Текст]: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.В. Колісник; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 224 с.
248. Кодекс суддівської етики: Затв. XI черговим з'їздом суддів України від 22.02.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://court.gov.ua/969076/67885465345/>. – Назва з екрана.
249. Степанова Т.В. Щодо стадій господарського судочинства / Т.В. Степанова // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 5. – С. 57 – 59.
250. Смітюх А.В. Щодо моменту початку розгляду господарської справи по суті / А.В.Смітюх // Становлення господарської юрисдикції в Україні – 20 років досвіду. Проблеми і перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (м.Одеса, 24 – 26 травня 2011 р.); Вищий госп. суд України; Одеський апеляційний госп. суд. – Одеса: Астропринт, 2011. – С. 272 – 275.
251. Тertiшников В.И. Гражданский процесс: учеб. пособ. / В.И. Тertiшников. – Х.: Консум, 2001. – 391 с.
252. Коваль Л.В. Адміністративне право: курс лекцій / Л.В. Коваль. – К.: Вентурі, 1998. – 208 с.
253. Чернолуцький Р.В. Проблеми правосуб'єктності осіб у колізійному праві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Р.В. Чернолуцький; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2006. – 22 с.
254. Панченко М.І. Цивільне право України: навч. посіб. / М.І. Панченко. – 2-ге вид. – К.: Знання, 2006. – 583 с.

255. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436–IV (редакція від 08.12.2016 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>. – Назва з екрана.
256. Степанова Т.В. Щодо змісту господарської процесуальної правосуб'єктності / Т.В. Степанова // *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. – 2015. – № 3(13). – С. 57 – 60.
257. Діткевич І.І. Адміністративна процесуальна правосуб'єктність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.: 12.00.07 / І.І. Діткевич; Харків. нац. ун-т внутрішніх справ. – Х., 2011. – 20 с.
258. Ніколенко Л. Суб'єкти процесу доказування в господарських судах України / Л. Ніколенко // *Юридичний журнал*. – 2003. – № 8. – С. 124 – 125.
259. Нескороджена Л.Л. Забезпечення процесуальних прав і законних інтересів позивача та відповідача у кримінальному судочинстві України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Л.Л. Нескороджена; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 229 с.
260. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14.05.1992 р. № 2343–XII // *Відомості Верховної Ради України*. – 1992. – № 31. – Ст. 440.
261. Толокольніков С.В. Кримінально-процесуальна правосуб'єктність юридичних осіб / С.В. Толокольніков // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2009. – Число 3(16). – С. 59 – 63.
262. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2011. – 584 с.
263. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. № 755–IV (в редакції Закону України від 26.11.2015 р. № 835–VIII) // *Відомості Верховної Ради України*. – 2016. – № 2. – Ст. 17.
264. Мілаш В.С. Господарське право: курс лекцій: у 2 ч. / В.С. Мілаш. – Х.: Право, 2008. – Ч. 1. – 496 с.

- 265.Кравчук В.М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики / В.М. Кравчук. – К.: Істина, 2005. – 720 с.
- 266.Веденяпін О.А. Адміністративна процесуальна правосуб'єктність суб'єктів провадження в адміністративних судах у справі щодо вирішення публічно-правового спору у сфері господарської діяльності / О.А. Веденяпін // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 3. – С. 187 – 190.
- 267.Гражданское право: учеб. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Проспект, 1997. – Ч. 1. – 600 с.
- 268.Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб. / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.
- 269.Конституційне право України / за ред. В.Ф. Погорілка. – К.: Наук. думка, 1999. – 734 с.
- 270.Малеин Н.С. Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан / Н.С. Малеин // Советское государство и право. – 1974. – № 6. – С. 41 – 48.
- 271.Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Т.М. Заворотченко; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2002. – 222 с.
- 272.Слинько С.В. Механизм реализации процессуального статуса субъектов уголовно-процессуальной деятельности [Текст]: моногр. / С.В. Слинько. – Х.: Основа, 2005. – 254 с.
- 273.Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.Й. Магновський; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 221 с.
- 274.Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 332 с.
- 275.Кравченко В.В. Конституційне право України: навч. посіб. / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2007. – 592 с.
- 276.Чхиквадзе В.М. Социалистический гуманизм и права человека: Ленинские идеи и современность / В.М.Чхиквадзе. – М.: Наука, 1978. – 304 с.

- 277.Пабат О.В. Адміністративно-процесуальні гарантії прав та свобод громадян: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / О.В. Пабат; Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2008. – 20 с.
- 278.Степурко С.І. Процесуальні гарантії принципу рівноправності сторін у цивільному судочинстві / С.І. Степурко // Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2011. – Вип. 559. – С. 79 – 82.
- 279.Степанова Т.В. Процессуальные гарантии реализации правового статуса участников хозяйственного судопроизводства / Т.В.Степанова // *Legea si Viata*. – 2015. – №4/4. – С. 95 – 98.
- 280.Мамонов В.В. Гарантии прав, свобод и обязанностей граждан в СССР / В.В. Мамонов. – Алма-Ата: Казахстан, 1981. – 80 с.
- 281.Пенчева Г.М. Засоби господарсько-процесуального примусу та відповідальності / Г.М. Пенчева // Господарське процесуальне право: підручник; за ред. О.П. Подцерковного, М.Ю. Картузова. – Х.: Одиссей, 2011. – С. 178 – 186.
- 282.Доброхотова Э.Э. Судебные штрафы в гражданском процессе / Э.Э. Доброхотова // Личность. Общество. Государство. – 1998. – №6. – С. 115 –118.
- 283.Столяров А.Г. Судебные расходы как элемент гражданской процессуальной ответственности [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / А.Г. Столяров; С.-Петер. гос. ун-т. – СПб, 2004. – 204 с.
- 284.Коліна А.О. Щодо проблеми класифікації заходів господарсько-процесуальної відповідальності / А.О. Коліна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 162 – 166.
- 285.Бородін І.Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина [Текст]: моногр. / І.Л. Бородін. – Херсон: ОЛДІ-Плюс, 2003. – 220 с.
- 286.Мордовець А.С. Гарантии прав личности: понятие и классификация / А.С. Мордовець // Теория государства и права: курс лекций; под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2001. – С. 309 – 318.

287. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341–III // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 2001. – № 25 – 26. – Ст. 131.
288. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.
289. Лемак В.В. Загальна теорія держави і права / В.В. Лемак. – Ужгород: Юрінком, 2003. – 218 с.
290. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій [та ін.]; ред. В.В. Копейчиков. – К.: Юрінком, 1997. – 317 с.
291. Про національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18.10.2001 р. № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 22.
292. Нигилизм правовий // Большая советская энциклопедия: в 30 т.; гл. ред. А.М. Прохоров. – 3-изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1974. – Т. 17: Моршин – Никиш. – С. 571.
293. Виходець Є. Співвідношення понять «правова культура» та «правовий нігілізм» учасників процесу / Є. Виходець // Людина і закон: публічно-правовий вимір: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 7 – 8 листопада 2014 р.): у 2-х ч. – Дніпропетровськ: ГО «Правовий світ», 2014. – Ч. 1. – С. 116 – 118.
294. Степанова Т.В. Правова культура учасників господарського процесу / Т.В. Степанова // Правова держава. – 2014. – № 17. – С. 50 – 54.
295. Константин О.В. Щодо проблеми правової культури суддів як умови забезпечення прав і свобод особи в Україні / О.В. Константин // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 57 – 66.
296. Башук С.Г. Правова активність: поняття, структура та види: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / С.Г. Башук; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2014. – 20 с.
297. Задоянчук А. Социально-политический аспект становления гражданского общества в Украине / А. Задоянчук // Человек и политика. – 1999. – № 1. – С. 16 – 23.

298. Степанова Т.В. Об уплате государственной пошлины в арбитражных судах при отсутствии средств / Т.В. Степанова // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління: наук. зб. праць екон.-прав. ф-ту ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса: АО «БАХВА», 2000. – Т. 3. – С. 433 – 437.
299. Устав гражданского судопроизводства с объяснениями по решениям гражданского кассационного департамента и общественного собрания кассационное и I и II Департаментов правительствующего сената [Текст] / сост. А. Л. Боровиковский. – 6-е изд., испр. и доп. П. Н. Гуссаковский. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1908. – 1102 с.
300. Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции [Текст] : пер. с фр. В. Захватаев / предисл. А. Довгерт, В. Захватаева ; отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2004. – 544 с.
301. Давтян А. Г. Гражданское процессуальное право Германии / А. Г. Давтян. – М. : Издательский Дом «Городец», 2000. – 320 с.
302. Степанова Т.В. Вплив ефективності реформ судової системи на формування громадянського суспільства в Україні / Т.В. Степанова // Конституційно-правове регулювання суспільних відносин: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали наук. конф. (м. Одеса, 27 березня 2009 р.). – Одеса: Атлант, 2009. – С. 211 – 215.
303. Степанова Т.В. Щодо відстрочки сплати державного мита в арбітражних судах / Т.В. Степанова // Право України. – 2000. – № 12. – С. 49 – 51.
304. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах [Текст]: моногр. / Н.Ю. Сакара. – Х. : Право, 2010. – 256 с.
305. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
306. Омельчук І.А. Правосвідомість як юридична категорія / І.А. Омельчук // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 33 – 39.
307. Муж В.В. Кореляція правосвідомості та права / В.В. Муж // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 6. – С. 36 – 39.

308. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.12 / Ю.Ю. Калиновський; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 36 с.
309. Чефранов В.А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (Философско-методологический очерк) / В.А. Чефранов. – К.: Вища шк., 1976. – 210 с.
310. Керимов Д. А. Соотношение теоретической и практической деятельности в процессе познания права / Д.А. Керимов // Советское государство и право. – 1980. – № 3. – С. 11 – 16.
311. Коч О. Правосвідомість учасників процесу / О. Коч // Законодавство України у світлі сучасних активних реформаційних процесів: мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 – 22 листоп. 2014 р.). – К.: ЦНПРД, 2014. – Ч. 1. – С. 18 – 20.
312. Панчук І.О. Загальні риси професійної правосвідомості суддів / І.О. Панчук // Часопис Національного університету. «Острозька академія». Серія: Право. – 2013. – № 1(7) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13piopps.pdf>. – Назва з екрана.
313. Деменко О.І. Класифікація форм та рівнів правосвідомості: дискусійні питання / О.І. Деменко // Право і безпека. – 2011. – №2. – С. 56 – 61.
314. Мухін В.В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / В.В. Мухін; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 20 с.
315. Вопленко Н.Н. Правосознание и правовая культура: учеб. пособ. / Н.Н. Вопленко. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.
316. Дмитренко Ю.М. Підходи до дослідження процесуального права як правосвідомості та її місце в структурі права [Електронний ресурс] / Ю.М. Дмитренко // Эффективные инструменты современной науки – 2008: материалы Междунар. науч.-практ. интернет-конф. (г. Прага, 19 – 30 апреля 2008 г.): Publishing house Education and Science s.r.o, SCO:

- 27156877, Frydlanska 15/1314, Praha 8, MS v Praze, oddil C, vložka, 100614). – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/11_EISN_2008/Pravo/29291.doc.htm. – Назва з екрана.
317. Ратинов А. Структура и функции правового сознания / А. Ратинов // Проблемы социологии права. – Вильнюс: Наука, 1970. – Вып. 1. – С. 178 – 186.
318. Грошевий Ю.М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект [Електронний ресурс] / Ю.М. Грошевий // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4 (16). – С. 248 – 255. – Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/Unzap_2005_4_44.pdf. – Назва з екрана.
319. Антропов В.Г. Правоприменительное усмотрение: понятие и формирование (логико-семантический аспект) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.Г. Антропов; Волгоград. акад. МВД РФ. – Волгоград, 1995. – 180 с.
320. Розова М.Ю. Обращение за судебной защитой по советскому гражданскому процессуальному праву: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 / М.Ю. Розова. – Свердловск, 1983. – 12 с.
321. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови / А.О. Івченко. – Х.: Фоліо, 2006. – 540 с.
322. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / за заг. ред. В.В. Дубчінського. – Х.: Школа, 2006. – 1008 с.
323. Полюга М.Л. Словник синонімів української мови / М.Л. Полюга. – К.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Довіра, 2006. – 477 с.
324. Тихомиров Ю.А. Коллизионное право: учеб. и науч.-практ. пособие / Ю.А. Тихомиров. – М.: Юринформцентр, 2000. – 394 с.
325. Кожухарь А.Н. Право на судебную защиту в исковом производстве / А.Н. Кожухарь; под ред. Е.Г. Мартинчика. – Кишинев: Кишиневский гос. ун-т им. Ленина, 1989. – 128 с.
326. Господарське право: підручник / О.П. Подцерковний, О.О. Квасніцька, А.В. Смітюх та ін.; за ред. О.П. Подцерковного. – Х.: Одиссей, 2010. – 640 с.

- 327.Щавінський В.Р. Правові інтереси та суміжні категорії: проблеми адміністративно-правового відмежування / В.Р. Щавінський // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 2. – С. 161 – 163.
- 328.Боровиков С.А. Влияние норм материального права на нормы арбитражного процессуального права: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 / С.А. Боровиков ; СГАП. – Саратов, 2005. – 26 с.
- 329.Степанова Т.В. Системоутворюючий вплив Господарського кодексу на відносини господарського обігу /Т.В. Степанова // 10 років застосування Господарського кодексу України: сучасний стан та перспективи вдосконалення кодифікації: зб. доп. наук.-практ. конф. (м. Київ, 14 листопада 2014 р.). – Одеса: Юрид. літ., 2014. – С. 139 – 142.
- 330.Осетинський А. Сучасні проблеми реформування системи правосуддя у контексті адаптації до європейських стандартів / А. Осетинський // Право України. – 2008. – № 4. – С. 4–12.
- 331.Степанова Т.В. Правова регламентація суспільних відносин між учасниками господарського процесу / Т.В. Степанова // Механізм публічно-правової і приватноправової регламентації суспільних відносин у адміністративно-політичній, соціально-культурній та господарській сферах [Текст]: кол. моногр. / П.П. Білик, О.І. Миколенко, О.М. Миколенко та ін.; за заг.ред.О.І. Миколенка. – Одеса: Фенікс, 2016. – С. 193 – 223.
- 332.Коваль О.А. Принципи процесуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.А. Коваль; Київський нац. ун-т внутрішніх справ. – К., 2006. – 198 с.
- 333.Сорокин В.Д. Административно-процессуальное право / В.Д. Сорокин. – М.: Юрид. лит., 1972. – 239 с.
- 334.Борисова Л.Н. Общая теория процессуальных норм [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.Н. Борисова. – Ростов-на-Дону, 2004. – 169 с.
- 335.Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання діяльності юридичних

- осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 10.10.2013 р. № 642–VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 22. – Ст. 773.
336. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав інвесторів: Закон України від 07.04.2015 р. № 289–VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 25. – Ст. 188.
337. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку: Закон України від 16.07.2015 р. № 629–VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 43. – Ст. 386.
338. Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 26.11.2015 р. № 835–VIII // Офіційний вісник України. – 2015. – № 100. – Ст. 3426.
339. Про проведення дослідної експлуатації підсистеми «Електронний суд» в пілотних судах: Наказ Державної судової адміністрації України від 23.03.2017 р. № 367 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dsa.court.gov.ua/userfiles/file/DSA/DSA_2017_all_docs/BEREZEN_17/N_367.pdf. – Назва з екрана.
340. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2003 р. № 852–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 36. – Ст. 276.
341. Короед С.О. Усунення правового конфлікту як основне завдання цивільного судочинства та критерій оцінки його ефективності / С.О. Короед // Проблеми юриспруденції: теорія, практика, суспільний досвід: зб. матеріалів наук.-практ. Інтернет-конф. (м. Київ, 8 жовтня 2013 р.). – К., 2013. – С. 143 – 147.
342. Венская конвенция о праве международных договоров 1969 г. Комментарий. – М.: Юрид. лит., 1997. – 332 с.

343. Решение Суда Европейских Сообществ по делу Ван Генд ен Лоос (Van Gend en Loos (1963) // ЕСП (1963) 12 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eulaw.ru/translation/1962/26>. – Название с экрана.
344. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. / И.И. Лукашук. – М.: БЕК, 1997. – 371 с.
345. Степанова Т.В. Интеграция в ЕС и необходимость реформирования процессуального права в Украине / Т.В. Степанова // Город, регион, государство: экономико-правовые проблемы хозяйствования: сб. науч. тр.; в 2-х т.; ИЭПИ НАН Украины. – Донецк: Ноулидж, 2009. – Т. 2. – С. 221 – 225.
346. Степанова Т.В. Глобалізація та реформування господарського процесуального права в Україні / Т.В. Степанова // Актуальні проблеми сучасного законодавства України: зб. наук. статей та тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 грудня 2012 р.); Одеський ін.-т підприємництва та права. – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 198 – 201.
347. Авдюков М.Г. Принцип законности в гражданском судопроизводстве / М.Г. Авдюков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 203 с.
348. Пьянкова А.Ф. Баланс интересов в гражданском праве России и его обеспечение в договорных отношениях: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / А.Ф. Пьянкова; Уральская гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2013.
349. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 р. № 3674–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 14. – Ст. 87.
350. Степанова Т.В. «Неписані» принципи господарського процесуального права / Т.В. Степанова // Правова держава. – 2012. – № 15. – С. 107 – 112.
351. Паринов С.И. К теории сетевой экономики / С.И. Паринов. – Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2002. – 168 с.
352. Суходубова І. Гармонійне співвідношення стабільності і динамізму законодавства як умова його якості та ефективності / І. Суходубова // Вісник Академії правових наук України:

- зб. наук. пр.; редкол.: В.Я. Тацій та ін. – Х.: Право, 2012. – № 4 (71). – 416 с.
353. Про прокуратуру: Закон в редакції від 14.10.2014 р. № 1697–VII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 2–3. – Ст. 12.
354. Степанова Т.В. Стабільність і динамізм як основні якісні характеристики правового регулювання статусу учасників процесу / Т.В. Степанова // Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики: матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 09 – 11 вересня 2016 р.). – Миколаїв: НУК, 2016. – С. 109 – 112.
355. Монастирський Д.А. Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д.А. Монастирський; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2009. – 199 с.
356. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сплати судового збору: Закон України від 22.05.2015 р. № 484–VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 33. – Ст. 323.
357. Краткий словарь иностранных слов / Сост. Локшина С.М. – 6-е изд., стереот. – М. : Рус. яз., 1978. – 352с.
358. Беляневич О.А. Уніфікація й диференціація права і судових процедур в теорії права та процесуальній науці / О.А. Беляневич // Теоретико-методологічні засади диференціації та уніфікації в цивільному, господарському й адміністративному судочинстві в Україні [Текст]: моногр. / О.А. Беляневич, І.Е. Берестова, С.С. Бичкова [та ін.]; за загред. В.І. Бобрика. – К.: Ред. журн. «Право України», 2013. – С. 11 – 31.
359. Палазян А.С. Функциональная характеристика права: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / А.С. Палазян; Моск. ун-т МВД России. – М., 2009. – 47 с.
360. Боняк В.О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / В.О. Боняк; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 22 с.

361. Лазаренко Л.А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Л.А. Лазаренко; Держ. НДІ МВС України. – К., 2010. – 20 с.
362. Всеукраїнське опитування громадян: ставлення до демократичних змін у політичній та суспільній сферах, судової реформи та процесу очищення влади в Україні / проект USAID «Справедливе правосуддя». 2016 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/fair_gfk_ukr.pdf. – Назва з екрана.
363. Котляр А.О. Виключні права: поняття, ознаки та правова природа / А.О. Котляр // Вісник Національного університету «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». – 2012. – № 2 (9). – С. 239 – 248.
364. Рішення Конституційного Суду України від 08.12.2011 р. № 16–рп/2011 (справа про фіксування судового процесу технічними засобами) // Офіційний вісник України. – 2011. – № 99. – Стор. 63. – Ст. 3638.
365. Степанова Т.В. Правовой статус переводчика в хозяйственном процессе Украины / Т.В. Степанова // Правова держава. – 2009. – № 11. – С. 50 – 53.
366. Степанова Т.В. Забезпечення інноваційної модернізації судочинства в Україні / Т.В. Степанова // Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 14 – 15 трав. 2015 р.). – Вінниця: ДонНУ, 2015. – С. 135 – 137.
367. О внесении изменений в Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон от 27.07.2010 г. № 228-ФЗ // Российская газета. – Федеральный выпуск №5248 (169). – 02.08.2010 г.
368. О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в связи с принятием Федерального закона «Об информации, информационных технологиях и о защите информации»: Федеральный закон от 11.07.2011 г. № 200-ФЗ // Российская газета. – Федеральный выпуск №5529 (153). – 15.07.2011 г.

369. О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части применения электронных документов в деятельности органов судебной власти: Федеральный закон РФ від 23.06.2016 р. № 220–ФЗ // Российская газета. – Федеральный выпуск №7008 (140). – 29.06.2016 г.
370. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – Ст. 314.
371. Костенко І.В. Адміністративно-правове забезпечення реалізації права громадян на доступ до інформації, що перебуває у розпорядженні суду: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / І.В. Костенко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2016. – 19 с.
372. Пілат Є. Право на доступ до інформації як елемент правового статусу особи / Є. Пілат // Вісник Львівського університету. Серія: юридична. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – Вип. 50. – С. 127 – 132.
373. Устименко В.А. Право на доступ до інформації та його забезпечення як елемент управління державною власністю в Україні / В.А. Устименко // Європейський шлях до належного управління / Інститут законодавства Верховної Ради України, Мюнхенський Інститут східноєвропейського права. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2013. – С. 309 – 316.
374. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду [Електронний ресурс]: Закон України від 01.12.1994 р. № 266/94–ВР. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/266/94-%D0%B2%D1%80>. – Назва з екрана.
375. Словник української мови: в 10 т. / редкол.: І.К. Білодід (голова) та ін. ; уклад.: В.М. Білоноженко, В.В. Жайворонко, В.П. Забеліна та ін.; ред. тому: В.О. Винник, В.В. Жайворонко, Л.О. Родніна, Т.К. Черторизька; АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 8: Природа – Ряхтливий. – 927 с.

376. Словник української мови: в 10 т. / редкол.: І.К. Білодід (гол.) та ін.; уклад.: П.С. Лисенко, Є.М. Радченко, Л.М. Стоян та ін.; ред. тому: А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк; АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 10: Т – Ф. – 658 с.
377. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40 – 41, 42. – Ст. 492.
378. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35-36, № 37. – Ст. 446.
379. Ярков В.В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права [Текст]: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03 / В.В. Ярков. – Екатеринбург, 1992. – 523 с.
380. Чечот Д.М. Административная юстиция (теоретические проблемы) / Д.М. Чечот. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – 133 с.
381. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / С.И. Ожегов; под ред. Н.Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1987. – 797 с.
382. Матузов Н.И. Правовая система и личность / Н.И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.
383. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
384. Юнусов М.А. Эволюция обязанностей человека и гражданина в политико-правовых учениях (историко-правовой аспект) / М.А. Юнусов, Е.А. Юнусов // История государства и права. – 2010. – № 7. – С. 46 – 48.
385. Ванеева Л.А. Понятие юридической обязанности по гражданскому процессуальному праву [Электронный ресурс] / Л.А. Ванеева // Правоведение. – 1984. – № 4. – С. 46–51. – Федеральный портал (v.3.2.): Юридическая Россия. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=186176>. – Название с экрана.

386. Васильєв С.В. Цивільний процес: навч. посіб. / С.В. Васильєв. – Х.: Одиссей, 2008. – 480 с.
387. Хохлова Е.М. Субъективное право и обязанность как юридическое содержание правоотношения / Е.М. Хохлова // Вестник Саратовской государственной академии права. – 2008. – № 1 (59). – С. 33 – 36.
388. Мельник Я.Я. Обов'язки учасників цивільного процесу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Я.Я. Мельник; НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України. – К., 2013. – 20 с.
389. Бичкова С.С. Обов'язки сторін у справах позовного провадження / С.С. Бичкова // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 4. – С. 129 – 139.
390. Гусаров К.В. Проблемы гражданской процессуальной правосубъектности [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / К.В. Гусаров; Нац. юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 201 с.
391. Проблемы общей теории права и государства: учеб. для вузов / под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2002. – 832 с.
392. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004. – Назва з екрана.
393. Господарське процесуальне право України: підручник / за ред. О.І. Харитонової. – К.: Істина, 2009. – 360 с.
394. Демченко С. Складники ефективності господарського судочинства / С. Демченко // Вісник Академії управління МВС. – 2010. – № 2 (14). – С. 21 – 27.
395. Степанова Т. «Спорные» права и обязанности / Т. Степанова, А. Чапля // Юридическая практика. – 2005. – № 404 (38). – С. 9.
396. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР (редакція від 30.09.2016 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1496490829631999>. – Назва з екрана.

397. Ванеева Л.А. Судебное познание в советском гражданском процессе: учеб. пособие / Л.А. Ванеева; под ред. Н.А. Чечиной. – Владивосток, 1972. – 133 с.
398. Мухин И.И. Важнейшие проблемы оценки судебных доказательств в уголовном и гражданском судопроизводстве / И.И. Мухин. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1974. – 108 с.
399. Смышляев Л.П. Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе / Л.П. Смышляев. – М.: Изд-во Московского гос. ун-та, 1961. – 47 с.
400. Русинова Е.Р. Распорядительные права сторон в гражданском процессе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 / Е.Р. Русинова. – Екатеринбург, 2003. – 24 с.
401. Дем'як В.М. Учасники господарського судочинства / В.М. Дем'як. – Луцьк: ЛІРОЛ Ун-ту «Україна», 2005. – 127 с.
402. Грек Б.М. Господарський процес України (у схемах): навч. посіб. / Б.М. Грек, І.Б. Шицький. – К.: Прецедент, 2006. – 144 с.
403. Абросимова Е.Б. Конституционные модели судебной власти. Сравнительное конституционное право / Е.Б. Абросимова, Л.Д. Владимирова. – М.: Комплекс-Прогресс, 2001. – 184 с.
404. Штогун С.Г. Правові проблеми організації і функціонування місцевих загальних судів в Україні [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук / С.Г. Штогун; Нац. ун-т «Острозька академія». – Х., 2004. – 246 с.
405. Назаров І. Використання терміна «суд» у законодавстві України / І.Назаров // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 4 [59]. – С. 180 – 189.
406. Немецкий Закон о судьях. Материалы по вопросам политики и общества в ФРГ. – Бонн: Интер-Национес, 1993. – 72 с.
407. Степанова Т.В. Вдосконалення положень про статус суддів та підсудність господарських справ / Т.В. Степанова // Тези доповідей і наукових повідомлень 63-ї наук. конф. проф.-викл. складу та наук. працівників ЕПФ ОНУ ім. І.І. Мечникова (м. Одеса, 17 – 20 листоп. 2008 р.). – Одеса, 2008. – С. 99 – 101.

408. Колісник О.В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О.В. Колісник; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 19 с.
409. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401–VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 28. – Ст. 532.
410. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402–VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2016. – № 31. – Ст. 545.
411. Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України щодо розгляду справ за участю присяжних: Закон України від 09.02.2017 р. № 1847–VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2017. – № 12. – Ст. 133.
412. Hoffmann-Holland K. From Common Sense to Special Knowledge? The Role of Lay Judges in Germany [Electron resource] / K. Hoffmann-Holland, M. Putzer. – Mode of access: <http://www.droit.ens.fr/IMG/pdf/HoffmannHollandPutzerLayJudgesGermany-1.pdf>.
413. Von Ulf Berger-Delhey, Bonn. Der Handelsrichter und sein Amt // Deutsche Richter-Zeitung. – 1989. – Juli. – P. 250.
414. Münchener Kommentar zur Zivilprozessordnung. – Auflage 2008, § 109.
415. Эндрюс Н. Система гражданского процесса Англии: судебное разбирательство, медиация и арбитраж; пер. с англ.; под ред. Р.М. Ходыкина. – М.: Инфотропик Медиа, 2012. – 544 с.
416. Арбитражные заседатели (интервью с судьей Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации Т.К. Андреевой) // Юридический консультант. – 1997. – № 1. – С. 3 – 12.
417. Універсали Павла Полуботка (1722-1723) / упор. В. Ринсевич. – К. : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. – 244 с.
418. Степанова Т.В. О коллегиальном рассмотрении хозяйственных споров / Т.В. Степанова // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління: наук. зб. праць екон.-прав. ф-ту

- ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2001. – Т. 4, вип. 4. – С. 274 – 282.
419. Степанова Т.В. Колегіальний розгляд господарських спорів: історія, досвід інших країн та сучасне бачення / Т.В. Степанова // Вісник Вищого арбітражного суду України. – 2000. – Число 4 (12). – С. 148 – 152.
420. Мартыненко И. Новые судебные технологии в арбитражном судопроизводстве / И. Мартыненко // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 3. – С. 37 – 44.
421. Маляренко В. Позитиви і негативи суду присяжних / В. Маляренко // Право України. – 2000. – № 3. – С. 3 – 12.
422. Фальковський А.О., Майстренко М.О. Запровадження суду інституту присяжних в цивільному судочинстві як складова судової реформи в Україні / А.О.Фальковський, М.О.Майстренко // Правова держава. – 2017. – № 26. – С. 113 – 119.
423. Положение о Государственном арбитраже от 03.05.1931 г. // СЗ СССР. – 1931. – № 26. – Ст. 203.
424. О заключении договоров на 1940 год: Постановление СНК СССР от 05.12.1939 г. // СП СССР. – 1939. – № 58. – Ст. 618.
425. О привлечении общественности к работе органов арбитража: Письмо Государственного арбитража при Совете Министров СССР № I-1-7 от 05.03.1965 г. // Сборник инструктивных указаний Государственного арбитража при Совете Министров СССР. – М.: Юр. лит., 1967. – Вып. 26. – С. 69 – 74.
426. Про арбітражний суд: Закон України від 04.06.1991 р. № 1142-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 36. – Ст. 469.
427. Про судоустрій України: Закон України від 07.02.2002 р. № 3018-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27-28. – Ст. 180.
428. Снисаренко Л. Отказ от рудиментарных институтов должен способствовать осуществлению правосудия / Л. Снисаренко // Юридическая практика. – 1998. – № 10 (68).
429. Проект ГПК України: Внесений Президентом України (реєстр. № 6232 від 23.03.2017 р. [Електронний ресурс]. – Ре-

- жим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61415. – Назва з екрана.
430. Степанова Т.В. Принцип арбітрування як основний принцип господарського судочинства / Т.В. Степанова // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління: наук. зб. праць екон.-прав. ф-ту ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса: АО «БАХ-ВА», 2008. – Т. 11, Вип. 20, ч. 1. – С. 125 – 130.
431. О внесении изменений в Федеральный Закон «О несостоятельности (банкротстве)» и статьи 17 и 223 Арбитражного процессуального кодекса Российской Федерации в части установления особенностей банкротства застройщиков, привлекавших денежные средства участников строительства: Федеральный Закон от 12.07.2011 г. № 210–ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 2011. – № 29. – Ст. 4301.
432. Степанова Т.В. Щодо колегіального розгляду спорів у господарському судочинстві / Т.В. Степанова // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління: наук. зб. праць екон.-прав. ф-ту ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса: АО «БАХ-ВА», – 2014. – Т. 1, вип. 2/2. – С. 175 – 181.
433. Степанова Т.В. Хозяйственное процессуальное право в схемах: учеб. пособ. / Т.В. Степанова. – Одесса: Фенікс, 2016. – 210 с.
434. Устименко В.А. Упразднение хозяйственных судов – шаг к деградации судопроизводства в Украине / В.А. Устименко, Р.А. Джабраилов // Вісник господарського судочинства. – 2014. – № 6. – С. 83 – 90.
435. Клеандров М.И. О модели радикальной автономизации мировой юстиции в Российской Федерации / М.И. Клеандров // Журнал российского права. – 2015. – № 3. – С. 31 – 42.
436. Бірюков О.М. Інститут неспроможності: порівняльно-правовий аналіз [Текст]: моногр. / О.М. Бірюков. – К.: ВЦ «Київський університет», 2002. – 163 с.
437. Джунь В.В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні [Текст]: моногр. / В.В. Джунь. – Львів: Ін-т технологій бізнесу та права, 2000. – 177 с.

- 438.Шумилова Л.Ф. Принципы состязательности и объективной истины как фундаментальные начала правоприменительной практики / Л.Ф. Шумилова // Журнал российского права. – 2005. – № 11. – С. 54 – 61.
- 439.Гузела М. Проблемні питання активності суду в змагальному кримінальному процесі / М. Гузела // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. – Вип. 55. – С. 273 – 279.
- 440.Слінько Д.С. Реформування принципу змагальності та диспозитивності / Д.С. Слінько // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 442 – 446.
- 441.Подцерковний О.П. Про процесуальні чинники підвищення авторитету судді та суду (на прикладі господарського судочинства) / О.П. Подцерковний // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2011. – Т. 10. – С. 113 – 123.
- 442.Зайцева А.Г. Тенденции развития принципа состязательности в арбитражном процессе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 / А.Г. Зайцева. – М., 2007. – 28 с.
- 443.Коваленко А.Г. Значение принципа состязательности в судебном доказывании [Электронный ресурс] / А.Г. Коваленко, О.Ю. Сергеева // Правоведение. – 1998. – № 1. – С. 160–161. – Режим доступа: [file://localhost/C:/Users/86A9~1/AppData/Local/Temp/Rar\\$EX00.433/RELP_%20Правоведение_%20Значение%20принципа%20состязательности%20в%20судебном%20доказывании.htm](file://localhost/C:/Users/86A9~1/AppData/Local/Temp/Rar$EX00.433/RELP_%20Правоведение_%20Значение%20принципа%20состязательности%20в%20судебном%20доказывании.htm). – Название с экрана.
- 444.Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. Жуковської О.Л. – К.: ВППОЛ, 2004. – 960 с.
- 445.Москвич Л.М. Статус суддів: теоретичний та порівняльно-правовий аналіз [Текст]: моногр. / Л.М. Москвич. – Білозерка: Б.в., 2004. – 224 с.
- 446.Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права [Текст]: моногр. / Н.И. Матузов. – Саратов: Изд-во. Саратов. ун-та, 1972. – 290 с.

- 447.Щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки [Електронний ресурс]: Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (94)12 від 17.11.2010 р. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_a38. – Назва з екрана.
- 448.Гольмстен А.Х. Юридические исследования и статьи: Общая теория права. Обычное право. Гражданское право. Торговое право. Гражданский процесс / [Соч.] А.Х. Гольмстен. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1894. – 533 с.
- 449.Гурвич М.А. Советское гражданское процессуальное право / М.А.Гурвич. – М., 1957. – 375 с.
- 450.Лобойко Л.М. Методи кримінально-процесуального права [Текст]: моногр. / Л.М. Лобойко. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ, 2006. – 352 с.
- 451.Корчева Т.В. Проблеми діяльності захисника у досудовому провадженні та в суді першої інстанції [Текст]: моногр. / Т.В. Корчева. – Х.: Вид. ФОП Вапнярчук Н.М., 2007. – 200 с.
- 452.Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: учеб. для вузов. – 2-е изд. / под общ. ред. А.В. Смирнова. – СПб.: Питер, 2006. – 699 с.
- 453.Кузьмина О.В. Соотношение международного и национального правового регулирования состязательности уголовного судопроизводства в Российской Федерации / О.В. Кузьмина // Конституционно-правовые проблемы уголовного права и процесса: сб. материалов Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, Северо-Западный филиал Российской академии правосудия, 30 – 31 октября 2009 г.); сост. К.Б. Калиновский. – СПб.: Петрополис, 2010. – С. 207 – 213.
- 454.Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон от 14.11.2002 г. № 138–ФЗ // Собрание законодательства РФ. – 18.11.2002. – № 46. – Ст. 4532.
- 455.Кузів Г.С. Процесуальні обов'язки суду в цивільному судочинстві [Електронний ресурс] / Г.С. Кузів // Адвокат. – № 4. – 2012. – С. 42 – 45. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2012_4_9. – Назва з екрана.

456. Курило М.П. Процесуальні права та обов'язки учасників судових процесів: можливості уніфікації / М.П. Курило // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – С. 343 – 346.
457. Ухвала господарського суду Одеської області від 03.02.2017 р. у справі № 916/261/17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64532553>. – Назва з екрана.
458. Ухвала господарського суду Одеської області від 03.02.2017 р. у справі № 916/262/17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64532686>. – Назва з екрана.
459. Ухвала господарського суду Одеської області від 02.02.2017 р. у справі № 916/263/17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64467122>. – Назва з екрана.
460. Ухвала господарського суду Одеської області від 06.02.2017 р. у справі № 916/264/17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64532604>. – Назва з екрана.
461. Степанова Т.В. Щодо оперативності і спрощення господарського процесу / Т.В. Степанова // Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: тези доп. і наук. повідомлень Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30 травня 2008 р.). – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 509 – 514.
462. Степанова Т.В. Институт частного определения по ХПК Украины / Т.В. Степанова // Наука і освіта – 2004: тези доп. і наук. повідомлень VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 10 – 25 лютого 2004 р.). – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 81 – 82.
463. Калмыкова Е.А. Дискреционные полномочия: пределы и условия их реализации арбитражным судом / Е.А. Калмыкова // Вестник ВГУ. Серия Право. – 2008. – №2. – С. 98 – 110.
464. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо досудового врегулювання спорів: Закон України від 23.06.2005 р. № 2705–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 33. – Ст. 427.

465. Степанова Т.В. Про деякі прогалини порядку досудового врегулювання господарських спорів / Т.В. Степанова // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2005. – № 1. – С. 195 – 197.
466. Найфлейш В.Д. Окрема думка судді у господарському процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / В.Д. Найфлейш; ІЕПД НАН України. – К., 2014. – 20 с.
467. Найфлейш В.Д. Окрема думка судді господарського суду / В.Д. Найфлейш, Т.В. Степанова // Вісник господарського судочинства. – 2007. – № 5. – С. 125 – 130.
468. Абушенко Д.Б. Судебное усмотрение в гражданском и арбитражном процессе / Д.Б. Абушенко. – М.: Норма, 2002. – 176 с.
469. Абушенко Д.Б. Судебное усмотрение в гражданском процессе [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д.Б. Абушенко. – Екатеринбург, 1998. – 164 с.
470. Барак А. Судейское усмотрение: пер. с англ. / А. Барак. – М.: НОРМА, 1999. – 376 с.
471. Берг Л.Н. Судебное усмотрение и его пределы (общетеоретический аспект) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л.Н. Берг; ГОУВПО «Уральская гос. юрид. акад.». – Екатеринбург, 2008. – 202 с.
472. Ермакова Е.П. Понятие и субъективные пределы судебного усмотрения / Е.П. Ермакова // Журнал российского права. – 2009. – № 8. – С. 91 – 98.
473. Канцір В.С. Проблеми судового угляду при застосуванні кримінального законодавства України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / В.С. Канцір; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Львів, 1998. – 17 с.
474. Ковальський В.С. Проблема суддівського розсуду та кримінальний закон / В.С. Ковальський // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 18 – 19 квітня 2002 р.). – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 112 – 114.
475. Комиссаров К.И. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства / К.И. Комиссаров, отв. за вып.:

- В.М. Семенов. – Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1971. – 167 с.
476. Немченко В.О. Формування внутрішнього переконання судді в адміністративному процесі України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / В.О. Немченко. – Запоріжжя, 2013. – 196 с.
477. Папкова О.А. Усмотрение суда / О.А. Папкова. – М.: Статут, 2005. – 413 с.
478. Боннер А.Т. Применение нормативных актов в гражданском процессе / А.Т. Боннер. – М.: Юрид. лит., 1980. – 160 с.
479. Гураленко Н.А. Свобода вибору як атрибутивна ознака суддівського розсуду / Н.А. Гураленко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 4. – С. 292 – 304.
480. Гурвич М.А. Судебное решение. Теоретические проблемы / М.А. Гурвич. – М.: Юрид. лит., 1976. – 176 с.
481. Кац А.К. Советский закон и судебное усмотрение / А.К. Кац // Практика применения гражданского процессуального права: межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск: Изд-во Свердловского юрид. ин-та, 1984. – С. 73 – 90.
482. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М.: Статут, 1998. – 353 с.
483. Редкин П.Г. Из лекции по истории философии права в связи с историей философии вообще / П.Г. Редкин. – СПб.: Б.и., 1889. – Т. 1. – 257 с.
484. Макаренко А.С. Теоретичні аспекти здійснення суддівського розсуду при призначенні покарання / А.С. Макаренко // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 6. – С. 44 – 48.
485. Савенко М.Д. Суддівський розсуд у цивільному процесі / М.Д. Савенко // Наукові записки. Т. 26. Юридичні науки; [редкол.: Козюбра М.І., Ромовська З.В., Буроменський М.В. та ін.; упоряд.: Козюбра М.І., Александрова Н.В.]. – К.: КМ Академія, 2004. – С. 75 – 78.
486. Статус судьи: учеб. пособ. / М.И. Клеандров. – Новосибирск: Наука. Сибирская изд. фирма РАН, 2000. – 444 с.

487. Черновський О.К. Психологічна компетентність судді у практичній діяльності / О.К.Черновський // Вісник Вищої ради юстиції. – 2011. – № 2 (6). – С. 14 – 18.
488. Скомороха Л.В. Організаційно-правові та процедурні аспекти практики формування суддівського корпусу в Україні / Л.В. Скомороха // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 1. – С. 31 – 41.
489. Канцір В.С. Проблеми судового угляду при застосуванні кримінального законодавства України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / В.С. Канцір; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 1998. – 175 с.
490. Грищук В. Тлумачення і конкретизація кримінально-правової норми як форми реалізації судового угляду (розсуду) / В. Грищук, В. Канцір // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – Вип. 35. – С. 417 – 423.
491. Бизнес-словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.businessvoc.ru/bv/TermWin.asp?theme=&word_id=3677. – Название с экрана.
492. Методологія проведення антикорупційної експертизи проєктів нормативно-правових актів [Електронний ресурс]: Затв. наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2010 р. № 1380/5. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/v1380323-10>. – Назва з екрана.
493. Щодо здійснення дискреційних повноважень адміністративними органами: Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (80)2 від 11.03.1980 р. // Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України; автор-упоряд. В.П. Тимошук. – К.: Факт, 2003. – С. 469 – 479.
494. Про приєднання України до Статуту Ради Європи: Закон України від 31.10.1995 р. № 398/95–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 38. – Ст. 287.
495. Степанова Т.В. Окрема думка судді як складова суддівського угляду в господарському судочинстві [Текст]: моногр. / Т.В. Степанова, В.Д. Найфлейш. – Одеса: Фенікс, 2015. – 196 с.

496. Гук П.А. Независимость и судебское усмотрение / П.А. Гук // Российская юстиция. – 2008. – № 11. – С. 45 – 47.
497. Рісний М.Б. Правозастосувальний розсуд у юридичній практиці (загальнотеоретичне дослідження): Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування АПрН України. Серія 1: Дослідження та реферати / М.Б. Рісний; [редкол.: П.М. Рабінович (гол. ред.) та ін.]. – Львів: Край, 2007. – Вип. 16. – 192 с.
498. Грачева Ю.В. Судейское усмотрение в уголовном праве: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Ю.В. Грачева; МГЮА. – М., 2002. – 22 с.
499. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд (загальнотеоретичні аспекти) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М.Б. Рісний; Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 189 с.
500. Гринева А.В. Понятие и виды судебных правовых позиций: Вопросы теории: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / А.В. Гринева. – М., 2008. – 24 с.
501. Кораблина О.В. Понятие и признаки судебного усмотрения в российском уголовном праве / О.В. Кораблина // Весник Астраханского государственного технического университета. – 2007. – № 3. – С. 242 – 248.
502. Березин А.А. Пределы правоприменительного усмотрения: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / А.А. Березин; Нижегородская академия МВД России. – Н. Новгород, 2007. – 26 с.
503. Ермакова Е.П. Правовые пределы судебного усмотрения / Е.П. Ермакова // Журнал российского права. – 2010. – № 8. – С. 50 – 58.
504. Михеенко М.М. Сравнительное судебное право: учеб. / М.М. Михеенко, В.В. Молдован, Л.К. Радзиевская. – К.: Лебедь, 1993. – 328 с.
505. Русинова Е.Р. Распорядительные права сторон в гражданском процессе [Текст] [Электронный ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Е.Р. Русинова; УрГЮА. – Екатеринбург,

2003. – 210 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1293990/>. – Название с экрана.
506. Михайлова Е.В. Правовой статус сторон в гражданском процессе Российской Федерации [Электронный ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Е.В. Михайлова; СамГУ. – Самара, 2004. – 198 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1293954/>. – Название с экрана.
507. Балашов А.Н. Участие сторон в гражданском судопроизводстве (проблемы теории и практики) [Электронный ресурс] / А.Н. Балашов. – Саратов: СГАП, 2008. – 92 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/176932/>. – Название с экрана.
508. Трашкова Н.М. Защита ответчика в гражданском процессе [Электронный ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Н.М. Трашкова; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2009. – 197 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1293917/>. – Название с экрана.
509. Комаров И.С. Защита ответчика против иска в гражданском и арбитражном процессе [Электронный ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / И.С. Комаров; УрГЮА. – Екатеринбург, 2012. – 221 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1330546/>. – Название с экрана.
510. Елистратова А.Н. Теоретические и практические аспекты защиты ответчика против иска [Электронный ресурс]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / А.Н. Елистратова; СГЮА. – Саратов, 2014. – 197 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1443041/>. – Название с экрана.
511. Толковый словарь арбитражного процесса / авт.-сост. Т.А. Григорьева, О.Ю. Сергеева. – М: ОАО «Городец», 2006. – 224 с.
512. Степанова Т.В. Стороны в господарському судочинстві / Т.В. Степанова // Морське право та менеджмент: еволюція та сучасні виклики: матеріали ХІ міжнар. наук.-практ. конф. НУ «ОМА» (м. Одеса, 6 – 7 квітня 2017 р.). – Вип. 11. – О.: НУ «ОМА», 2017. – С. 191 – 193.
513. Науково-практичний коментар Господарського процесуального кодексу України [Текст] / Є.О. Харитонов [та ін.] ; ред. О.І. Харитонova. – К.: Істина, 2006. – 272 с.

514. Гурвич М.А. Право на иск / М.А. Гурвич; отв. ред. А.Ф. Клейнман. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – 216 с.
515. Вільнянський С.І. Лекції по радянському цивільному праву / С.І. Вільнянський. – Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1958. – Ч. 1. – 339 с.
516. Савиньи Фридрих Карл фон. Система современного римского права: в 3-х т. / Фридрих Карл фон Савиньи – М.: Статут, 2011. – Т. 1. – 514 с.
517. Трашкова Н.М. Защита ответчика в гражданском процессе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 / Н.М. Трашкова; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 2009. – 26 с.
518. Заворотько П.П. Учебный посібник з радянського цивільного процесуального права. Вип. 2: Особи, які беруть участь у справі позовного провадження / П.П. Заворотько, М.Й. Штефан. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1967. – 107 с.
519. Бичкова С.С. Треті особи у цивільному процесі України: поняття, ознаки і види / С.С. Бичкова // Цивільне право та цивільний процес: актуальні питання. – 2010. – № 9. – С. 75 – 78.
520. Юдельсон К.С. Советский гражданский процесс / К.С. Юдельсон. – М.: Юрид. лит., 1956. – 476 с.
521. Гурвич М.А. Лекции по советскому гражданскому процессу: пособ. для студ.-заоч. / М.А. Гурвич. – М.: ВЮЗИ, 1950. – 199 с.
522. Клейнман А.Ф. Советский гражданский процесс / А.Ф. Клейнман. – М., 1954. – 412 с.
523. Ильинская И.М. Участие третьих лиц в гражданском процессе / И.М. Ильинская. – М.: Госюриздат, 1962. – 332 с.
524. Сібільов Д.М. Участь третіх осіб у цивільному судочинстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Д.М. Сібільов; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 19 с.
525. Васильев С.В. Хозяйственное судопроизводство Украины: учеб. пособ. / С.В. Васильев. – Х.: Эспада, 2002. – 368 с.
526. Ухвала господарського суду Одеської області від 21.03.2014 р. у справі № 916/1610/13 [Електронний ресурс]. – Режим до-

- ступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37763718>. – Назва з екрана.
527. Бобровник О.В. Треті особи в цивільному процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / О.В. Бобровник; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 21 с.
528. Бичкова С.С. Ознаки третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору / С.С. Бичкова // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2012. – № 4 (83). – С. 48 – 56.
529. Степанова Т.В. Щодо обговорення проекту Господарського процесуального кодексу України / Т.В. Степанова // Євроінтеграція в умовах світової глобалізації: зб. наук. статей за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27 – 29 квітня 2016 р.); ред. кол.: І.А. Дришлюк, К.Ю. Кармазіна, Л.О. Ковчевна [та ін.]; уклад. Кармазіна К.Ю. – Одеса: Астропринт, 2016. – С. 272 – 275.
530. Про судові рішення: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України 23.03.2012 р. № 6 // Вісник господарського судочинства. – 2012. – № 3. – С. 36.
531. Осадчий А. Процесуальні засоби захисту відповідача від адміністративного позову / А. Осадчий // Юридичний вісник. – 2014. – № 1. – С. 120 – 123.
532. Про деякі питання, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів України у 2009 році щодо застосування норм Господарського процесуального кодексу України: Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 29.06.2010 р. № 01–08/369 // Вісник господарського судочинства. – 2010. – № 4. – С. 28.
533. Постанова Верховного Суду України у справі № 2/164-35/246 від 24.06.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vpeskov.com/index.php?categoryid=24&p2_articleid=60. – Назва з екрана.
534. Смітюх А.В. Реалізація права на касаційне оскарження судових актів особами, не залученими до участі у справі у госпо-

- дарському судочинстві / А.В. Смітюх // Вісник господарського судочинства. – 2010. – №4. – С. 95 – 102.
535. Про деякі питання практики застосування розділу XII Господарського процесуального кодексу України: Постанова Пленуму Вищого господарського суду 17.05.2011 р. № 7 // Вісник господарського судочинства. – 2011. – № 3. – С. 23.
536. Постанова Верховного Суду України від 07.07.2009 р. у справі № 01/65–88 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SD083992.html. – Назва з екрана.
537. Смітюх А.В. Касаційне оскарження рішень і постанов господарських судів особами, які не можуть бути учасниками господарського процесу / А.В. Смітюх // Сучасний розвиток державотворення та право творення в Україні: проблеми теорії і практики: матеріали II Всеукр. конф. студ., аспірантів і молодих вчених (м. Маріуполь, 12 березня 2010 р.). – Маріуполь: МДГУ, 2010. – С. 93 – 94.
538. Советское гражданское процессуальное право: учеб. / В.П. Воложанин, А.Ф. Козлов, К.И. Комиссаров, Ю.К. Осипов и др.; под общ. ред.: К.С. Юдельсон. – М.: Юрид. лит., 1965. – 471 с.
539. Добровольский А.А. Исковая форма защиты права / А.А. Добровольский. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1965. – 190 с.
540. Коваль В.В. Право на иск в хозяйственном процессе / В.В. Коваль // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління: зб. наук. пр.; МОН України. Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса: Вид-во «Букаєв Вадим Вікторович», 2008. – Т. 11, вип. 20, ч. 1. – С. 135 – 140.
541. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 32. – Ст. 422.
542. Гражданский процесс / под ред. В.А. Мусина, Н.А. Чечиной, Д.М. Чечота. – М.: ПБОЮЛ Гриженко, 2001. – 544 с.
543. Сульженко Ю. Правове становище цивільного процесуального представника як самостійного суб'єкта цивільних проце-

- суальних правовідносин: його повноваження / Ю. Сульженко // Право України. – 2002. – № 9. – С. 77 – 81.
544. Степанова Т.В. Представництво в господарському судочинстві / Т.В. Степанова // Nauka: teoria i praktyka – 2007: materiały czwartej międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji (Przemyśl, 16 – 31 sierpnia 2007 r.). – Przemyśl: Nauka i studia, 2007. – Т. 3. – S. 79 – 81.
545. Положення про ордер на надання правової допомоги та порядок ведення реєстру ордерів: Рішення Ради адвокатів України від 17.12.2012 р. № 36 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/2013.07.27-polozhennja-187-pro-order-na-nadannja-pravovoi-dopomogi-ta-porjadok-vedennja-reestru-orderiv.pdf>. – Назва з екрана.
546. Степанова Т.В. Особливості представництва юридичних осіб у господарському процесі адвокатом та іншими особами / Т.В. Степанова // Правова держава. – 2016. – № 22. – С. 81 – 87.
547. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 02.06.2011 р. № 3460–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.
548. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 р. № 966–XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 38. – Ст. 348.
549. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 р. № 3671–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 16. – Ст. 146.
550. Халатов С.А. Представительство в гражданском и арбитражном процессе / С.А. Халатов. – М.: НОРМА, 2002. – 208 с.
551. Жарков Д.Р. Об институте представительства в проекте АПК РФ / Д.Р. Жарков // Современное право. – 2001. – №8. – С. 29 – 35.
552. Васильев С.В. Хозяйственный процесс: учеб. пособ. / С.В. Васильев. – Х.: Эспада, 2007. – 256 с.
553. Ухвала господарського суду міста Севастополя від 10.12.2013 р. у справі № 919/1415/13 [Електронний ресурс]. –

- Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35863539>. – Назва з екрана.
- 554.Трещёва Е.А. Проблемы представительства сторон в арбитражном процессе [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / Е.А. Трещёва. – Ростов-на Дону, 1983. – 218 с.
- 555.Резнікова В.В. Посередництво та представництво як суміжні правові категорії / В.В. Резнікова // Вісник господарського судочинства. – 2010. – №6. – С. 55 – 67.
- 556.Резнікова В.В. Теоретичні проблеми регулювання посередництва у сфері господарювання України [Текст]: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.04 / В.В. Резнікова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 589 с.
- 557.Резнікова В.В. Посередництво і представництво в господарському праві та процесі України: навч. посіб. / В.В. Резнікова, О.В. Россильна. – К.: Ліра-К, 2016. – 215 с.
- 558.Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р. № 322–VIII // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375.
- 559.Степанова Т.В. Поняття, види та правила визначення підсудності господарських справ / Т.В. Степанова // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління: наук. зб. праць екон.-прав. ф-ту ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса: АО «БАХ-ВА», 2008. – Т. 11, вип. 22, ч. 2. – С. 97 – 101.
- 560.Кройтор В. А. Защита прав и интересов в суде. Комментарии. Образцы заявлений в суд. Нормативные акты: науч.-практ. пособ. / В.А. Кройтор. – Х.: Эспада, 2000. – 447 с.
- 561.Інструкція з діловодства в господарських судах України [Електронний ресурс]: Затв. наказом Державної судової адміністрації України від 20.02.2013 р. № 28. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/rada/show/v0028750-13/paran12#n12>. – Назва з екрана.
- 562.Про деякі питання практики застосування норм Господарського процесуального кодексу України, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів у 2005 році та в І півріччі 2006 року: Інформаційний лист від 20.10.2006 р.

- № 01–8/2351 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v2351600-06>. – Назва з екрана.
563. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 р. № 3262–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – Ст. 128.
564. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. № 3855–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 16. – Ст. 93.
565. Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці [Електронний ресурс]: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.08.1993 р. № 611. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/611-93-%D0%BF>. – Назва з екрана.
566. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності банків: Закон України від 15.02.2011 р. № 3024–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 36. – Ст. 362.
567. Васильєв С.В. Доказування та докази у господарському процесі України [Текст]: моногр. / С.В. Васильєв, Л.М. Ніколенко. – Х., 2004. – 192 с.
568. Калпина А.Г. Письменные доказательства в судебной практике по гражданским делам [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А.Г. Калпина; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1966. – 189 с.
569. Иванов О.В. Судебные доказательства в гражданском процессе / О.В. Иванов. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1974. – 281 с.
570. Степанова Т. Місце судових доказів у процесі розгляду господарських спорів / Т.В. Степанова // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 4. – С. 183 – 186.
571. Степанова Т.В. Доказування та докази в господарському процесі України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Т.В. Степанова; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2002. – 191 арк.
572. Колпаков В.К. Докази та доказування в адміністративному судочинстві [Текст]: моногр. / В.К. Колпаков, В.В. Гордєєв. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – 128 с.

- 573.Треушников М.К. Судебные доказательства [Текст]: моногр. / М.К. Треушников. – М.: Юр. бюро «Городец», 1997. – 446 с.
- 574.Васильченко М.М. Заперечення проти позову: учеб. пособ. / М.М. Васильченко. – Х.: Харьк. юрид. ин-т, 1973. – 43 с.
- 575.Власов А.А. Гражданское процессуальное право: учеб. / А.А. Власов. – М.: ТК Велби, 2003. – 432 с.
- 576.Степанова Т.В. Фіксування господарського процесу технічними засобами за чинним Господарським процесуальним кодексом і проектом ГПК / Т.В.Степанова // Наука та інновації – 2005: тези доп. і наук. повід. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 17 – 31 жовтня 2005 р.). – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – Т. 5. – С. 57 – 58.
- 577.Цюра Т. Проблеми фіксування цивільного процесу технічними засобами / Т. Цюра // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 7. – С. 53 – 56.
- 578.Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – Т. 1. – 768 с.
- 579.Stepanova T.V. Challenge as a Guarantee of the Protection of Rights of the Participants of Commercial Courts Proceedings / T.V. Stepanova // Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Правознавство. – 2015. – Т. 20, вип. 1 (26). – Р. 132 – 146.
- 580.Смирнова Ю.О. Механізм відводу (самовідводу) як гарантія захисту прав учасників господарського процесу / Ю.О. Смирнова, Т.В. Степанова // Правова держава. – 2017. – № 25. – С. 110 – 115.
- 581.Абова Т.Е. Избранные труды по гражданскому и арбитражному процессу. Гражданское и хозяйственное право / Т.Е. Абова. – М.: Статут, 2007. – 1134 с.
- 582.Кохан А.С. Розвиток поняття «процесуальна співучасть» в адміністративному процесі / А.С. Кохан // Форум права. – 2013. – №1. – С. 499 – 503.
- 583.Гольмстен А.Х. Учебник русского гражданского судопроизводства / А.Х. Гольмстен – С.-Петербург: Типография В.С. Балашева, Наб. Екатериненского кан., №78, 1885. – 334 с.

584. Яблочков Т.М. Учебник русского гражданского судопроизводства / Т.М. Яблочков. – изд. 2-е, доп. – Ярославль: Книгоизд-во И.К. Гассанова, 1912. – 326 с.
585. Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства / И. Е. Энгельман. – 3-е изд. испр. и доп. – Юрьев: Типография К. Маттисена, 1912. – 632 с.
586. Гапеев В.Н. Обязательное процессуальное соучастие / В.Н. Гапеев // Советская юстиция. – 1977. – № 23. – С. 9 – 11.
587. Филиппов С.А. Теоретические и практические аспекты гражданского процессуального соучастия [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 / С.А. Филиппов; СГАП. – Саратов, 2011. – 200 с.
588. Гончарова О.С. Соучастие в гражданском процессе России и США [Текст]: моногр. / О.С. Гончарова. – М.: Проспект, 2015. – 208 с.
589. Аносова С.В. Замена ненадлежащей стороны в советском гражданском процессе: лекция / С.В. Аносова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 31 с.
590. Бичкова С.С. Заміна первісного відповідача належним відповідачем / С.С. Бичкова // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 3. – С. 130 – 138.
591. Абрамов С.Н. Гражданский процесс: [учеб. для юрид. ин-тов и юрид. фак. ун-тов] / С.Н. Абрамов, В.П. Чапурский, З.И. Шкундин; общ. ред. С.Н. Абрамова. – М.: Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. – 484 с.
592. Кравчук В.М. Науково-практичний коментар до Цивільного процесуального кодексу України / В.М. Кравчук, О.І. Угриновська. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Фактор, 2010. – 800 с.
593. Кузбагаров А.Н. Примириение сторон по конфликтам частного-правового характера [Текст]: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.15 / А.Н. Кузбагаров; С.-Пб. ун-т МВД Рос. Федерации. – С.-Пб., 2006. – 359 с.
594. Колясникова Ю.С. Примирительные процедуры в арбитражном процессе [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.15 /

- Ю.С. Колясникова; Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2009. – 240 с.
595. Давыденко Д.Л. Мировое соглашение как средство внесудебного урегулирования частноправовых споров (по праву России и некоторых зарубежных стран) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д.Л. Давыденко; МГИМО (Университет) МИД РФ. – М., 2004. – 257 с.
596. Степанова Т.В. Процедури примирення в господарському процесуальному законодавстві України: концептуальні засади та перспективи розвитку / Т.В. Степанова // Сучасні технології управління підприємством та можливості використання інформаційних систем: стан, проблеми, перспективи: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. для викладачів, аспірантів та молодих вчених (м. Одеса, 30 – 31 березня 2012 р.). – Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2012. – Т. 2. – С. 133 – 137.
597. Степанова Т.В. Особливості досудового врегулювання спорів, що виникають під час укладання, зміни та розірвання господарських договорів / Т.В. Степанова, Я.Ю. Прокопенко // Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління: наук. зб. праць екон.-прав. ф-ту ОНУ ім. І.І. Мечникова. – Одеса: Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2009. – Т. 12, вип. 26, ч. 2. – С. 91 – 96.
598. Про деякі питання практики застосування у вирішенні спорів окремих норм процесуального права: Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 09.04.2009 р. № 01–08/204 // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 3. – С. 111.
599. Подцерковний О. До проблеми примирення сторін у господарському процесі / О. Подцерковний // Українське комерційне право. – 2011. – № 11. – С. 20 – 26.
600. Про деякі питання, порушені у доповідних записках про роботу господарських судів України у другому півріччі 2008 р. щодо застосування норм Господарського процесуального кодексу України [Електронний ресурс]: Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 12.03.2009 р. № 01–

- 08/163. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v_163600-09. – Назва з екрана.
601. Постанова Пленума Вищого господарського суду України від 17.10.2012 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009600-12>. – Назва з екрана.
602. Боннер А.Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права: учеб. пособ. / А.Т. Боннер. – М.: ВЮЗИ, 1987. – 78 с.
603. Захаров В.Н. Гражданские процессуальные гарантии субъективных прав сторон и третьих лиц при рассмотрении и разрешении гражданских дел: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / В.Н. Захаров; Саратовск. юрид. ин-т им. Д.И. Курского. – Саратов, 1990. – 22 с.
604. Елисейкин П.Ф. Изменение предмета и основания иска / П.Ф. Елисейкин // Советская юстиция. – 1969. – № 5. – С. 10 – 12.
605. Бояринцева М.А. Проблеми теорії та практики вжиття запобіжних засобів / М.А. Бояринцева // Вісник господарського судочинства. – 2003. – № 4. – С. 209 – 212.
606. Беляневич В.Е. Господарський процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар / В.Е. Беляневич. – К.: Юстініан, 2007. – 872 с.
607. Плевако В.І. Суб'єкти права апеляційного оскарження рішень господарського суду / В.І. Плевако // Вісник господарського судочинства. – 2003. – № 3. – С. 201 – 205.
608. Иванова С.А. Участие органов опеки и попечительства в гражданском судопроизводстве / С.А. Иванова // Защита личных и общественных интересов в гражданском судопроизводстве: сб. науч. тр. – Калинин: КГУ, 1985. – С. 146 – 156.
609. Каллистратова Р.Ф. Разрешение споров в государственном арбитраже / Р.Ф. Каллистратова. – М.: Госюриздат, 1961. – 203 с.
610. Абрамов М.О. Про легітимацію в арбітражному процесі / М.О. Абрамов // Радянське право. – 1973. – № 1. – С. 47 – 50.

611. Побирченко И.Г. Формы участия прокуратуры в деятельности госарбитража / И.Г. Побирченко // Советское государство и право. – 1973. – № 11. – С. 54 – 59.
612. Щербина В.С. Правовое положение участников арбитражного процесса и проблемы совершенствования / В.С. Щербина. – Донецк: Институт экономики промышленности АН УССР, 1982.
613. О внесении изменений и дополнений в Закон СССР «О прокуратуре СССР»: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 16.07.1987 г. № 7188–XI // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1987. – № 25. – Ст. 349.
614. О Государственном арбитраже в СССР: Закон СССР от 30.11.1979 г. (с изм. и доп., внес. Указами Президиума ВС СССР) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.levevsky.org/baza/soviet/sss3789.htm>. – Название с экрана.
615. Степанова Т.В. Проблеми подання позовних заяв та участі прокурорів у господарському судочинстві / Т.В. Степанова // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 12. – С. 12 – 15.
616. Гражданское процессуальное право: учеб. / под ред. М.С. Шакарян. – М.: Проспект, 2005. – 584 с.
617. Арбітражний процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
618. Про власність: Закон України від 07.02.1991 р. № 697–XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 20. – Ст. 249.
619. Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України: Закон України від 13.05.1997 р. № 251/97–ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 25. – Ст. 171.
620. Постанова Харківського апеляційного суду від 12.03.2013 р. у справі № 922/513/13-г [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30137492>. – Назва з екрана.
621. Про організацію роботи органів прокуратури щодо представництва інтересів громадянина або держави в суді та їх захисту при виконанні судових рішень [Електронний ресурс]: На-

- каз Генеральної прокуратури України від 28.11.2012 р. № 6 гн. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.51171.0>. – Назва з екрана.
622. Шумський П. Представництво прокурора в суді / П. Шумський // Право України. – 1998. – № 2. – С. 24 – 27.
623. Комментарий к Арбитражному процессуальному кодексу Российской Федерации / Авт. кол.: Т.К. Андреева, Р.Ф. Каллистратова, Л.Ф. Лесническая и др.; изд. 2-е. – М.: Юрид. фирма КОНТРАКТ, Изд. Дом «ИНФРА-М», 1998. – 528 с.
624. О некоторых вопросах, связанных с применением части первой Гражданского кодекса Российской Федерации: Постановление Пленума Верховного Суда РФ № 6, Пленума ВАС РФ № 8 от 01.07.1996 г. // Вестник ВАС РФ. – 1996. – № 8. – С. 70-71.
625. Руденко М. Представництво прокуратурою інтересів громадянина або держави в суді / М. Руденко, В. Глаговський // Право України. – 1997. – № 11. – С. 59 – 63.
626. Абрамов Н. О прокуратуре: общий надзор и предъявление исков в судах / Н.А. Абрамов // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1998. – № 4. – С. 3 – 5.
627. Руденко Н. Прокурор в арбитражном процессе: аспекты прошлого и настоящего / Н. Руденко // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1999. – № 5. – С. 36 – 39.
628. Тараненко В.Ф. Принципы диспозитивности и состязательности в советском гражданском процессе / В.Ф. Тараненко. – М.: ВЮЗИ, 1990. – 152 с.
629. Клейнман А.Ф. Сталинская Конституция и принципы диспозитивности и состязательности в гражданском процессе / А.Ф. Клейнман // Ученые записки Московского юрид. ин-та НКЮ СССР. – М., 1935. – Вып. 1. – 100 с.
630. Орлова Л.М. Права сторон в гражданском процессе / Л.М. Орлова – Мн.: Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1973. – 192 с.
631. Березовская С.Г. Охраняемые законом интересы и меры борьбы с их нарушениями / С.Г. Березовская // XXVI съезд КПСС и вопросы совершенствования деятельности прокуратуры. – М., 1983. – 187 с.

632. Елисейкин П.Ф. Предмет судебной деятельности в советском гражданском процессе (его понятие, место и значение): автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук: спец. 12.00.03 / П.Ф. Елисейкин; Ленинградский гос. ун-т им. А.А. Жданова. – Л., 1974. – 31 с.
633. Руденко М. Представництво прокурором інтересів держави у арбітражному суді / М. Руденко // *Право України*. – 1998. – № 5. – С. 40 – 44.
634. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей: Наказ Генеральної прокуратури України від 01.11.2012 р. № 16гн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.naiu.kiev.ua/books/prokurorski_naglyad/npa/16_2012.html. – Назва з екрана.
635. Про деякі питання участі прокурора у розгляді справ, підвідомчих господарським судам: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. № 7 // *Вісник господарського судочинства*. – 2012. – № 3. – С. 42.
636. Каркач П.М. Конституційні функції прокуратури в діяльності суду: навч. посіб. / П.М. Каркач, М.Й. Курочка. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. – 116 с.
637. Згама А.О. Про гармонізацію господарського процесуального законодавства в контексті відповідності міжнародним стандартам правосуддя / А.О. Згама // *Європейська конвенція з прав людини та судочинство в Україні: зб. наук. пр.; за ред. В. І. Бобрика*. – К.: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2014. – С. 83 – 101.
638. Елисеев Н.Г. Гражданское процессуальное право зарубежных стран: учеб. / Н.Г. Елисеев. – 2-е изд., перераб. и доп.. – М.: Велби, Проспект, 2004. – 624 с.
639. Walter G. Mass Tort Litigation in Germany and Switzerland [Electron resource] / G. Walter // *Duke Journal of Comparative & International Law*. – 2001. – № 4. – P. 369 – 380. – Mode of access: <http://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol11/iss2/10>.
640. Nordh R. Group Actions in Sweden: Reflections on the Purpose of Civil Litigation, the Need for Reforms, and a Forthcoming Proposal [Electron resource] / R. Nordh // *Duke Journal*

- of Comparative & International Law. – 2001. – № 4. – P. 381 – 404. – Mode of access: <http://scholarship.law.duke.edu/djcil/vol11/iss2/11>.
641. Hodges C. Multi-Party Actions: A European Approach [Electron resource] / C. Hodges // Duke Journal of Comparative & International Law. – 2001. – Vol. 11. – P. 321 – 354. – Mode of access: <http://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1202&context=djcil>.
642. Constitution of the Portuguese Republic on 25 April 1974 [Electron resource]. – Mode of access: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-e.htm.
643. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.
644. Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.1992 р. № 2460–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 34. – Ст. 504. – (Втратив чинність).
645. Коваль В.В. Значение юридического интереса как предпосылки права на предъявление иска / В.В. Коваль // Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 30 травня 2008 р.). – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 179 – 183.
646. Грось Л.А. Влияние норм материального права на определение надлежащих сторон в гражданском деле / Л.А. Грось // Правоведение. – 1999. – № 4. – С. 35 – 52.
647. Тузов Д.О. Иски, связанные с недействительностью сделок. Теоретический очерк / Д.О. Тузов; под ред. Б.Л. Хаскельберга, В.М. Чернова. – Томск: Пеленг, 1998. – 72 с.
648. Осокина Г.Л. Понятие, виды и основания законного представительства / Г.Л. Осокина // Российская юстиция. – 1998. – № 1. – С. 43 – 44.
649. Ярков В.В. Особенности рассмотрения дел по косвенным искам / В.В. Ярков // Юрист. – 2000. – № 11. – С. 6–12.
650. Гуреев В.Л. Процессуальный статус акционерного общества в косвенном иске / В.Л. Гуреев // Законодательство. – 2007. – № 1. – С. 33 – 36.

651. Чернышов Г. Кто ответит по косвенному иску? / Г. Чернышов // ЭЖ–Юрист. – 2006. – № 5. – С. 95 – 104.
652. Елисеев Н.Г. Процессуальный статус акционерного общества в производстве по косвенному иску / Н.Г. Елисеев // Вестник ВАС РФ. – 2005. – № 8. – С. 161 – 170.
653. Чугунова Е.И. Производные иски в гражданском и арбитражном процессе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.15 / Е.И. Чугунова; Урал. гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2003. – 23 с.
654. Смітюх А.В. Проблемні питання похідних позовів акціонерів про визнання недійсними правочинів акціонерного товариства / А.В. Смітюх // Економіко-правові дослідження в ХХІ столітті: історія, сучасний стан і перспективи удосконалення господарського законодавства: матеріали І Міжнарод. науч.-практ. інтернет-конф. (г. Донецьк, 16 – 18 лютого 2009 р.); ІЄПІ НАН України. – Донецьк: Вебер, 2009. – С. 256–260.
655. Дубок Ю. Процессуальное законодательство для предпринимателей или практические рекомендации по преодолению проблемы предоплаты госпошлины по имущественным искам в государственных арбитражных судах Украины и Российской Федерации / Ю. Дубок // Бизнес. – 1999. – № 1–2. – С. 31 – 33.
656. Карпенко И. Суды подешевели / И. Карпенко // Бизнес. – 1999. – № 47. – С. 77.
657. Степанова Т.В. Щодо збільшення розміру державного мита в господарських судах / Т.В. Степанова // Вісник Одеського національного університету. – 2007. – Т. 12, вип. 11 (Право). – С. 102 – 106.
658. Мазур Д. Взаимодействие арбитражного суда и прокуратуры / Д. Мазур // Юридический вестник. – 1994. – № 3. – С. 48 – 51.
659. Ухвала господарського суду Сумської області від 19.03.2015 р. у справі № 920/322/15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43206262>. – Назва з екрана.

660. Джалилов Д.Р. Лица, участвующие в гражданских делах искового производства: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. спец. 12.00.03 / Д.Р. Джалилов; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1963. – 22 с.
661. Гражданский процесс: учеб. / под ред. проф. В.В. Комарова. – Х.: ООО «Одиссей», 2001. – 704 с.
662. Степанова Т.В. Статус третьих лиц, не заявляющих самостоятельных исковых требований относительно предмета спора, в хозяйственном судопроизводстве / Т.В. Степанова // *Legea si Viata*. – 2015. – № 5/4. – С. 96 – 100.
663. Москаль Р. Про деякі права третіх осіб в господарському процесі / Р. Москаль // *Юридическая газета*. – 2005. – №18 (54) (29 сент.).
664. Ильин А.В. Право третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, на возмещение судебных расходов / А.В. Ильин // *Арбитражный и гражданский процесс*. – 2012. – № 1. – С. 22 – 26.
665. Маркова Д.В. Взыскание судебных расходов третьими лицами, не заявляющими самостоятельных требований относительно предмета спора [Электронный ресурс] / Д.В. Маркова. – Режим доступа: <http://www.lex-pravo.ru/gu-3537.html>. – Название с экрана.
666. Болдырева Н.Н. Проблемные аспекты реализации права третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, на возмещение судебных расходов [Электронный ресурс] / Н.Н. Болдырева // *Вопросы современной юриспруденции: сб. ст. по материалам XXXIV Междунар. науч.-практ. конф. (Россия, г. Новосибирск, 24 февраля 2014 г.)* – Режим доступа: <http://sibac.info/13534>. – Название с экрана.
667. Ухвала господарського суду Одеської області від 19.01.2015 р. у справі № 916/4903/14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42341802>. – Назва з екрана.
668. Кириченко І.А. Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності: навч. посіб. / І.А. Кириченко. – К.: Ін-т інтел. власн. і права, 2005. – 172 с.

- 669.Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 1999. – Т. 2: Д – Й. – 741 с.
- 670.Степанова Т.В. Щодо розмежування статусу експерта та спеціаліста в господарському судочинстві України / Т.В.Степанова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право. – 2013. – Вип. № 22, ч. I, т. 2. – С. 43 – 46.
- 671.Эйсман А.А. Заключение эксперта / А.А. Эйсман. – М.: Прогресс, 1967. – 271 с.
- 672.Проблемні питання законодавчого регулювання судово-експертної діяльності: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 15.02.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002323-13>. – Назва з екрана.
- 673.Про деякі питання практики призначення судової експертизи: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 р. № 4 // Вісник господарського судочинства. – 2012. – № 3. – С. 15.
- 674.Бенедисюк И. Экспертиза как средство доказывания в арбитражном процессе / И. Бенедисюк // Бизнес. – № 14. – С. 102 – 103.
- 675.Про практику вирішення окремих спорів, пов'язаних з вексельним обігом (за матеріалами судової колегії Вищого арбітражного суду України по перегляду рішень, ухвал, постанов): Лист Вищого арбітражного суду України від 11.12.2000 р. № 01–8/738 // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 1. – С. 94.
- 676.Мохов А.А. Правовое положение специалиста по ГПК РФ / А.А. Мохов // Юрист. – 2005. – № 1. – С. 52 – 54.
- 677.Ульянова Л.Т. Оценка доказательств судом первой инстанции. – М.: Юрид. лит., 1960. – 318 с.
- 678.Жуков Ю.М. Судебная экспертиза в советском гражданском процессе: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Ю.М. Жуков; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1965. – 17 с.

679. Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н.В. Жогин. – М.: Юрид. лит., 1973. – 736 с.
680. Кипнис Н.М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве / Н.М. Кипнис. – М.: Юрид. лит.-ра, 1995. – 113 с.
681. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Затв. наказом Міністерства юстиції №53/5 від 08.01.1998 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 46. – Стор. 172.
682. Щербаковский М.Г. Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений / М.Г. Щербаковский, А.А. Кравченко. – Х.: Ун-т внутр. дел, 1999. – 78 с.
683. Коваленко Є.Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України: Підручник / Є.Г.Коваленко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 632 с.
684. Степанова Т.В. Щодо відповідальності судового експерта / Т.В. Степанова // Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики: тези доп. VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 27 листопада 2013 р.); Нац. ун-т кораблебудування ім. адмірала Макарова. – Миколаїв: НУК, 2013. – С. 44 – 48.
685. Галдецька І.Г. Висновок судово-медичного експерта: поняття, вимоги, оцінка / І.Г. Галдецька // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 1. – С. 38 – 40.
686. Бичкова С.С. Експертиза в цивільному процесі [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С.С. Бичкова; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 176 с.
687. Богомол О.В. Витрати, що підлягають сплаті за проведення судової експертизи у господарському процесі України / О.В. Богомол // Вісник господарського судочинства. – 2010. – Вип. 6. – С. 156 – 163.
688. Липницкий Д. Исправить положение с экспертизой в арбитражных судах / Д. Липницкий, В. Мамутов // Предпринимательство, хозяйство и право. – 1996. – № 6. – С. 7 – 9.

689. Степанова Т.В. Ще раз про правову експертизу / Т.В. Степанова // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 1. – С. 342 – 344.
690. Про наукову і науково-технічну експертизу: Закон України від 10.02.1995 р. № 51/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 9. – Ст. 56.
691. Денисенко Г. Правовий статус лінгвіста як перекладача у межах правозастосовного процесу / Г. Денисенко // Jurnalul juridic național: teorie și practică. – 2014. – №6. – С. 24 – 29.
692. Россинская Е.Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е.Р. Россинская. – М.: Норма, 2006. – 256 с.
693. Корухов Ю.Г. Взаимодействие и взаимоотношение субъектов при проведении судебной экспертизы / Ю.Г. Корухов // Основы судебной экспертизы. – М.: РФЦСЭ, 1997. – Ч. 1. – С. 278 – 292.
694. Грановский Г.Л. Некоторые психологические проблемы комплексной экспертизы / Г.Л. Грановский // Теоретические и методические вопросы судебной экспертизы: сб. науч. трудов. – М.: Изд-во ВНИИСЗ, 1984. – С. 3 – 26.
695. Зинин А.М. Научные и правовые основы судебной экспертизы: курс лекций / А.М. Зинин, Н.П. Майлис; М-во внутр. дел РФ. – М.: Изд-во Моск. акад. МВД России, 2001. – 205 с.
696. Россинская Е.Р. Комментарий к Федеральному закону «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации» / Е.Р. Россинская. – М.: Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – 384 с.
697. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2002. – Т. 4: Н – П. – 720 с.
698. Про засади державної мовної політики: Закон України від 03.07.2012 р. № 5029–VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 23. – Ст. 218.
699. Мазурик Д. Державний стандарт з української мови як іноземної (від теорії до практики) / Д. Мазурик // Теорія і прак-

- тика викладання української мови як іноземної. – 2010. – Вип. 5. – С. 10 – 14.
700. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса / М.С. Строгович. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 704 с.
701. Леоненко М.І. Правове положення перекладача як суб'єкта забезпечення принципу національної мови кримінального судочинства [Електронний ресурс] / М.І. Леоненко // Вісник Запорізького національного університету. – 2003. – № 1. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/2729.pdf>. – Назва з екрана.
702. Покрещук О.О. Процесуальне становище перекладача в нотаріальному та інших юридично значущих процесах: проблемні питання / О.О. Покрещук, С.Я. Фурса // Право України. – 2000. – № 10. – С. 87 – 91.
703. Про деякі питання практики розгляду справ за участю іноземних підприємств і організацій [Електронний ресурс]: Роз'яснення Президії Вищого господарського суду України від 31.05.2002 р. № 04-5/608. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_608600-02. – Назва з екрана.
704. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации: Федеральный закон от 14.11.2002 г. № 138–ФЗ // Российская газета. – 2002. – № 220 (3088) (20 нояб.).
705. Інструкція про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів [Електронний ресурс]: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 01.07.1996 р. № 710. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/710-96-%D0%BF>. – Назва з екрана.
706. Постанова Вищого господарського суду України від 27.07.2005 р. у справі № 38/278 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/47_NNM_2016/Pravo/10_220650.doc.htm. – Назва з екрана.

707. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 р. № 4002–XII // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 25. – Ст. 198.
708. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 р. № 1701–IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 35. – Ст. 412.
709. Степанова Т.В. Щодо участі іноземців у господарському судочинстві України / Т.В. Степанова // Сучасний розвиток державотворення та право творення в Україні: проблеми теорії та практики: зб. матеріалів II Всеукр. конф. студентів, аспірантів і молодих учених. (м. Маріуполь, 12 березня 2010 р.). – Маріуполь: МДГУ, 2010. – С. 94 – 95.
710. Петренко Н. О. Підсудність справ господарським судам України [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / Н.О. Петренко; ДонНУ ім. Василя Стуса МОН України. – Вінниця, 2017. – 244 с.
711. Баранов Д.О. Інститут перекладача у господарському процесі потребує детального врегулювання / Д.О. Баранов // Бъдещето проблемите на световната наука – 2009: матеріали за V Междунар. научна практ. конф. – Том 16. Закон. Държавна администрация. – София: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2009. – С. 67 – 69.
712. Порядок ведення Державною міграційною службою України Довідково-інформаційного реєстру перекладачів: Затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 11.03.2013 р. № 228 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 41. – Ст. 1483.
713. Научно-практичний коментар до Кодексу адміністративного судочинства України; в 2-х т. / за заг. ред. В.К. Матвійчука / Матвійчук В.К., Харь І.О. – К.: КНТ, 2007. – Т. 1. – 788 с.
714. Степанова Т.В. Свидетельские пояснения в хозяйственном процессе / Т.В. Степанова // Юридическая практика. – 2003. – № 51. – С. 12 – 13.
715. Салогубова Е.В. Основные гражданские процессуальные институты римского права: автореф. дис. на соискание учен.

- степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 / Е.В. Салогубова; Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М., 1995. – 23 с.
716. Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»: Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 29.02.1996 р. № 02–5/109 // Збірник рішень та арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. – 1996. – № 2.
717. Про деякі приписи законодавства про відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями державних і громадських організацій: Лист Вищого арбітражного суду України від 29.12.2000 р. № 01–8/795 // Вісник господарського судочинства. – 2001. – № 1. – С. 102.
718. Юдельсон К.С. Судебное доказательство в гражданском процессе / К.С. Юдельсон. – М.: Юрид. лит., 1956. – 352 с.
719. Степанова Т.В. Свідки як засоби доказування в господарському процесі України / Т.В. Степанова // Вісник господарського судочинства. – 2003. – № 1. – С. 168 – 172.
720. Проект Господарського процесуального кодексу України від 06.03.2008 р., реєстровий номер 2178 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31920. – Назва з екрана.
721. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з недостачами продовольчих товарів при поставках і перевозках: Лист Вищого арбітражного суду України від 24.12.1992 р. № 01–8/1530 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/v1530800-92>. – Назва з екрана.
722. Ухвала господарського суду Чернігівської області від 03.12.2009 р. у справі № 6/150 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6944249>. – Назва з екрана.
723. Чапля О. Особливості правового становища посадових осіб та інших працівників підприємств, державних і інших органів у господарському процесі України / О. Чапля // Социально-правовые проблемы совершенствования законодательства Украины: история, теория и практика: материалы 59-й науч.

- конф. проф.-преп. состава и науч. работников эконом.-прав. ф-та ОНУ им. И.И. Мечникова. – Одесса: Астропринт, 2005. – С. 234 – 237.
724. Про практику застосування судами процесуального законодавства при розгляді цивільних справ по першій інстанції: Постанова Пленуму Верховного суду України від 21.12.1990 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-90>. – Назва з екрана.
725. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. (станом на 01.03.2002 р.). – К.: Ін Юре, 2002. – 917 с.
726. Степанова Т.В. Доказування та докази в господарському процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 / Т.В. Степанова; ІСПД НАН України. – Донецьк, 2002. – 20 с.
727. Степанова Т.В. Щодо прогалин законодавчого правового статусу секретаря судового засідання у господарському процесі / Т.В. Степанова // Вісник Одеського національного університету. Юриспруденція. – 2014. – Т. 19, №2 (23). – С. 63 – 69.
728. Типова посадова інструкція секретаря судового засідання місцевого загального суду: Затв. наказом Державної судової адміністрації України від 20.07.2005 р. № 86 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://od.court.gov.ua/tul6/info_suddi/posad/. – Назва з екрана.
729. Інструкція про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового процесу (судового засідання) [Електронний ресурс]: Затв. наказом Державної судової адміністрації України від 20.09.2012 р. № 108. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SA12037.html. – Назва з екрана.
730. Осика І.М. Статус помічника судді місцевого загального суду у світлі положень нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів» / І.М. Осика // Вісник Вищої ради юстиції. – 2010. – № 4. – С. 6 – 18.
731. Организация работы помощника судьи арбитражного суда: учеб.-практ. пособ. [Электронный ресурс] / Т.В. Архипенко,

- О.Б. Бабуева, Д.В. Басаев и др.; под ред. О.И. Виляка, Ю.П. Гармаева. – Чита, 2011. – 360 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/files/law/arbitration/>. – Название с экрана.
732. Михайлов О.М. Роль й ступінь участі помічника судді адміністративного суду у здійсненні державно-владних функцій / О.М. Михайлов // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. Складу; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. – Одеса: Фенікс, 2012. – Т. 2. – С. 69 – 71.
733. Поляков Б.М. Закон Украины «О восстановлении платежеспособности должника или признании его банкротом»: науч.-прак. комментарий / Б.М. Поляков. – К. : Ін Юре, 2003. – 272 с.
734. Абрамов Н. «Ложка дегтя» в новом ХПК / Н. Абрамов, Т. Степанова // Юридическая практика. – 2008. – № 27(549). – С. 12.

Наукове видання

Степанова Тетяна Валеріївна

**ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС
УЧАСНИКІВ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ
У ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ:
теоретико-правові та праксеологічні аспекти**

Монографія

Редактор Т. Р. Короткий
Технічний редактор В. Г. Вітвицька

Підписано до друку 22.08.2017. Формат 60х84/16.
Ум.-друк. арк. 28,6. Зам. № 1708-03. Тираж 300 прим.

Видано і віддруковано ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25. Тел. (048) 7777-591.
e-mail: maritimebooks@yandex.ru
www.law-books.od.ua